

A szociológia szemüvegén keresztül

*Tanulmányok Feleky Gábor
60. születésnapjára*

A SZOCIOLÓGIA SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

Tanulmányok Feleky Gábor 60. születésnapjára

X 195.867

A SZOCIOLÓGIA SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

*Tanulmányok
Feleky Gábor
60. születésnapjára*

BELVEDERE
MERIDIONALE

Szeged, 2012

SZTE Klebelsberg Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2.

A kötet megjelenését támogatták:

HELYBEN
OLVASHATÓ

Szegedi Tudományegyetem

SZTE Bölcsészettudományi Kar

Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány

DARTKE Egyesület

SZINT Kft.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001072744

Szerkesztették:

Balog Iván

Balogh Péter

Jancsák Csaba

Lencsés Gyula

Lőrinczi János

Rácz Attila

Vincze Anikó

Borítóterv:

Majzik Andrea

(Horváth László fotójának felhasználásával.)

Felek György portréfotóját Horváth László készítette.

www.laszlohorvath.info

X 195867

ISBN 978-963-963-9573-90-1

© Szerzők, 2012

© Belvedere Meridionale, 2012

TARTALOM

LAUDÁCIÓ	7
BALOG IVÁN: Fasizmus és antiszemitizmus – mint hisztéria	9
BALOGH PÉTER: Fejlesztéspolitikai forrásabszorpció, társadalmi rozsdásodottság és gazdasági teljesítmény az európai unióban	24
BODÓ BARNA: Az asszimiláció jelenségvilága	40
BRUCH, DANIEL C.: The Current Mix of Politics and Religion in American Life: A Sociological Treatise.....	58
CSEPELI GYÖRGY: Offline és online valóságok	74
HAJDÚ JÓZSEF: Mobbing in Workplace Hungarian Experience	79
HETESI ERZSÉBET: A szociológia dilemmái: vannak-e, lehetnek-e kétségeink?	87
HORVÁTH ÁGNES – JANKY BÉLA: Notes on an Attribution Model of Welfare Preferences	98
JANCSÁK CSABA: A tanárképzés hallgatói megítélése	107
KATONA PÉTER: A művészet és szabályai Bourdieu szociológiájában	122
KLONKAI LÁSZLÓ: Népeségfejlődés a világ két legnépesebb országában ..	127
LENCSE SZ. GYULA: (M)ilyennek láttok? Nemzeti sztereotípiák a magyar-szerb határ két oldalán	140
LENGYEL GYÖRGY: A magyar gazdasági vezetés professzionalizációjának két hulláma	155
LETENYEI LÁSZLÓ: A rugalmas kérdőívezés, mint válasz a nemválaszolás jelentette kihívásra	169
LŐRINCZI JÁNOS: Infokommunikációs kultúra és társadalmi státusz	191
MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: Vallási identitásfaktorok	206
MURÁNYI ISTVÁN: A lokális identitás jellemzői egy borsodi településen	217
NAGY J. ENDRE: Bibó: Szemközt Durkheimmel és Weberrel – Adalék Bibó István észjárásához	224
NAGY GÁBOR DÁNIEL: A nagymintás kérdőíves kutatások regionális módszertani háttere	243

NAGY TERÉZIA: Utazó kulturális minták és a diaszpórák	254
PÁSZKA IMRE: Együtthatás-reprezentációk antropogén – természeti tényezők szociológiai megközelítése	265
PIKÓ BETTINA: Az egészségszociológia gyökerei és távlatai a modern társadalomban	279
RÁCZ ATTILA: A valós és mentális társadalmi-térbeli elkülönülést vizsgáló kutatások szegeden (részlet)	289
SOMLAI PÉTER: A nemzedékekről – dilemmák az általános szociológia köréből	299
SZÁNTÓ ZOLTÁN: Egy kettős évforduló kapcsán: a strukturális kiegyensúlyozottság elméletének újrafelfedezése	303
SZŰCS NORBERT: A szegedi lakosok és pedagógusok integrált oktatással kapcsolatos attitűdjei	315
TARDOS RÓBERT: Vázlatok a strukturális szakadások egy kapcsolathálózati szemléletű tipológiájához	330
UTASI ÁGNES: A vállalatvezetők attitűdje	340
VINCZE ANIKÓ: Önkategorizáció és individualizáció	355
TABULA GRATULATORIA	367

LAUDÁCIÓ

Feleký Gábor az SZTE BTK Szociológia Tanszékének vezetője 60 éves. Egyszer mindnyájunkat elér ez az állapot – amennyiben megérjük.

Életútja, szakmai pályafutása elválaszthatatlan a szociológia mint önálló akadémiai stúdium megszervezésétől és működtetésétől Szegeden. Még a Filozófia Tanszéken kezdett, ugyanis jogi tanulmányait befejezván Szociológia Tanszék nem is létezett 1977-ben. Akkortájt szociológus képzés csak az ELTE-n folyt, többünkhez hasonlóan ott szerezte meg a papírt mint intézményesült kulturális tőkét (Bourdieu), hogy a profán tudás legitim is legyen.

Aztán a 'szokásos' akadémiai karrier: lépegetés felfelé – szolid ritmusban – az egyetemi oktatói stallumok létráján, kandidátusi fokozat megszerzése a kilencvenes évek közepén, majd az igazi kihívás: védeése évében a Tanszék vezetőjévé nevezték ki, egy meglehetősen zavaros interregnum után. Talán maga sem hitte, mi sem gondolhattuk teljes bizonyossággal, hogy ez az állapot immáron 17 éve tart. Belerázódott – belerázódtunk. Szociológia tanszékét vezetni nem olyan egyszerű. A belső viszonyok mellett el kell fogadtatni ezt a tudományt az egyetemi környezettel is, hiszen ez a stúdium igen nehezen intézményesült a magyar felsőoktatásban és valljuk meg: még ma is van némi 'gyüttmőnt' jellege. Ennek fényében még nagyobb teljesítmény ez a 17 év. A stresszt tekintve kéretik legalább hárommal megszorozni.

Feleký Gábor bekerült a korábban igen arisztokratikus, mondhatni rendies honi szociológiai közéletbe is, nem akármilyen posztokon: betöltötte a Magyar Szociológiai Társaság elnöki tisztét, volt a Szociológiai Szemle főszerkesztője is, az OTDK mozgalomban vállalt szervezői funkcióiról nem is beszélve.

Sohasem szakadt el az oktatástól, ugyanúgy húzta az 'igát', mint bármelyikünk. A szociológus képzés mellett a jogászokon át a szociális munkásokig, közgazdászokig bezárólag.

Vezetőnek lenni nemcsak szakmai tudást, szervező képességet jelent, hanem komoly alkalmazott lélektani jártasságot is feltételez. Feleký tanár úr alapvetően konszenzusra törekvő, integratív, empatikus alkat. Nagy szerencsénkre. És persze az övére. Igen komoly jártasságra tett szert abban, hogyan kell szervezeteket irányítani, emberekkel bánni, őket motiválni, konfliktusokat kezelni.

Már így is sokat dicsértük, ugyanis nem kedveli ökelme a személyi kultuszt. Elképzelhető, hogy ezt az emlékkötetet is ambivalensen fogadja: valahol örül annak, hogy fontos a kollégáinak, másrészt pedig neheztelni is fog. Minek ez a felhajtás?

Csak nehezteljen, vállaljuk. Isten éltesse; Gábor!

Szeged, 2012. november

Katona Péter

Balog Iván

FASIZMUS ÉS ANTISZEMITIZMUS – MINT HISZTÉRIA

I.

Bibó életművének nagy részében megoldhatatlannak tűnő társadalmi konfliktusokkal foglalkozott. Ezek között egyaránt vannak politikai, világnézeti és kulturális jellegűek. Egyes konfliktusokból háború, polgárháború, forradalom vagy ellenforradalom lesz, másokból „csak” terméketlen viták, amelyeket kölcsönösen monologikus kommunikáció jellemez.

A bibói konfliktuselemzések közös sajátása, hogy két, egymással ellentétes kulcsfogalom köré szerveződnek. Mindkettő társadalomelméleti alapokra nyúlik vissza, vannak társadalomtörténeti jelentésrétegei is, de mindenekelőtt társadalomlélektani kategória. E két fogalom: a politikai egyensúly és a politikai hisztéria. Bibó fasizmusról és antiszemitizmusról szóló műveinek megértésénél alapvetően fontos, hogy ezeket politikai hisztériaelemzéseként értelmezzük¹. A bibói oeuvre „őstojása”² ezért a *Békecsinálók könyve*³ című monumentális munka, amely 1942-44 között született, és ezen belül is kiemelten a *Német hisztéria*, amely kötetünkben is olvasható. Mielőtt azonban tisztáznánk a hisztéria mibenlétét, előbb azt kell világosan látnunk, hogy Bibó felfogásában mit jelent a politikai egyensúly.

Bibó meggyőződése az volt, hogy minden konfliktus mögött szembenálló értékredek húzódnak meg, amelyek azonban mindig visszavezethetők egymásra. Az eredmény: a konfliktusok megszüntetése helyett racionalizálásuk, keretek közé terelésük, vagyis eljárássá átalakításuk. Az eljárások a hatalom civilizálását, humanizálását idézik elő azzal, hogy a hatalmi erőviszonyok *ténykérdését értékszempontokkal kötik össze*, azaz: legitimálják. Bibó számára ebből a szempontból az eszmény a kölcsönös szolgáltatások társadalma (Bibó 1986c: 5-125.) volt. Felfogása szerint ehhez az ideálhoz a legközelebb a hűbériség, valamint a

¹ Erről ld. Balog 2004a.

² A hasonlat forrása: Szilágyi 1999.

³ A hatalmas tanulmányt *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel ld. Bibó 1986a: 295-637.

hűbéri „előtörténettel” rendelkező modern nyugati társadalmak állnak. Úgy vélte, ezek őrizték meg a legtöbbit a hatalmon levőket is kötelező, valóban *kölcsönös* szolgáltatások rendszeréből, a hatalomkoncentrációhoz vezető rendi, majd osztályszerveződés helyett. A fasizmusról a szegedi egyetemen tartott előadásai-ban rámutatott: nem véletlen, hogy pontosan ezekben a társadalmakban nem volt képes uralomra jutni a fasizmus. Bibó ezekben az országokban a szabadságin-tézményeken alapuló hatalommegosztás, hatalmi egyensúly példáit látta, ahol a hatalom gyakorlása tárgyi feladattá, szakszerű adminisztrációvá alakul át.

Az értékrendek, értékítéletek között egyeztető, a konfliktusokat jogi útra terelő, mindig valamilyen „harmadik utat” kereső *közvetítő* szerepét azért öltötte fel, mert nemzetközi jogásként kezdte pályáját, egy olyan jogág művelőjeként, amelynek a legnehezebb érvényt szerezni. A nemzetközi jogász Bibó értelmezésében a középkori klerikushoz hasonlóan olyan cél felé közelít, amely csak évszázadok múlva érhető el (Bibó MTA KK Ms 5116/15. Kézzel írt rész. 2. vö. Balog 2004b: 286.). Alternatívaként fel kell mutatnia és őriznie kell egy magatartásmintát, ehhez pedig nagymértékben pedagógiai vénára is szüksége van. Közvetett, lelki befolyással kell helyettesítenie hiányzó hatalmi erőforrásait, ehhez pedig a társadalom pszichiáterévé, „szociálpszichoterapeutává” kell válnia. A csoport-, vagy párterápiát végző pszichológushoz hasonlóan rá kell vezetnie olvasóit, hogyan szabaduljanak ki kommunikációs zsákutcáikból, hogyan és miről vitatkozzanak – anélkül, hogy megparancsolná nekik: mit csináljanak, hogyan éljenek. Rejtett paternalizmusa miatt igen kétes és kényes vállalkozás ez. A legfőbb buktatója: ha az animátor kényszerűen tukmálja rá magát hallgatóságára, pláne, ha – önmagának ellentmondva – *felszólítja* közönségét: legyenek spontának, autonómok stb. Bibó zsenialitása azonban elsősorban az így értelmezett politikai pszichológiai, tömegpszichológiai orientációjú publicisztikában bontakozott ki, és pedig azért, mert legjobb írásaiban a személyes példaadást hitelesen, célzatosság nélkül valósította meg. Önkéntes szerepvállalására, kényszerű beavatkozására pedig azért volt szükség, mert a legsúlyosabb krízishelyzetekben, amikor a régi intézmények már nem működnek, az újak pedig még nem, a hozzá hasonló moderátorok igenis nélkülözhetetlenek. A bibói megközelítés intellektuális erejét elméleti megalapozottsága is növeli. Bibó módszere ugyanis a szinopszis volt, amelyet tanítómesterétől, a szegedi jogelméleti iskola alapítójától, Horváth Barnától vett át. A szinopszis pedig nem más, mint egyfajta diszkurzív⁴ – tehát nem hegeli és nem ontológiai jellegű – dialektika (Horváth 1937, Horváth 1938, Horváth 1942, Bibó 1943, Bibó 1986a: 5-149., 221-243, 267.). A szinoptikus módszer legjobban

---

⁴ A bibói szemlélet ezen vonásának adaptálására tett sikeres kísérletet ld. Dénes 2003.

sikerült példája Bibó talán legkiemelkedőbb – kötetünkben is szereplő – tanulmánya, *A békeszerződés és a magyar demokrácia*, amely egy ma is igen aktuális és neuralgikus kérdésben a demokrácia nevében egyszerre ítéli el a Horthy-rendszer második világháborús szereplését és a szomszédos államokban folytatott magyarüldözést.

II.

Bibónak a politikai hisztériákról kialakított koncepciója egy mélyen végiggondolt történet szemlélet folyománya. A fasizmusról és a diktatórikus szocializmusról vallott felfogása, de a kapitalista liberalizmus feletti kritikája is egy összeurópai válságdiagnosztika része, amely azonban nélkülözi a kultúrpeszimizmust. Szerinte az a folyamat, amely során a keresztény egyenlőségeszme a gyakorlatban is megvalósul, még nem fejeződött be. Az „elődemokratizálódás” működő eljárásokkal széles körben, az alárendeltek számára is reális élménnyé tette a szabadságot, és ezzel legitimálta az egyenlőtlenségeket, az arisztokratikus szervezési elvet. Szabadságtechnikák érvényesülnek az újkorban is, „egyenlőségtechnikák” azonban még nincsenek, és ez állandósítja az ellentmondást a mindenki egyenlő emberi méltóságát hirdető alapelv és a gyakorlat között. Ez teremti meg az alapját az új-ratermelődő politikai kríziseknek. Eredeti gondolatmenet ez (Dénes (szerk.) 217-224.), amely a hatások – Hajnal, Ferrero és Mannheim (Hajnal 1935, 1993, Ferrero 2000, 2001, 2002, Mannheim 1943) – ellenére teljes egészében Bibótól származik. Meghökkenítő fasizmuselméletét, a szocializmusról vallott különös nézeteit, a liberalizmushoz való sajátos viszonyát is innen érthetjük meg, bár besorolni sehová nem tudjuk, még a totalitarizmus-felfogások közé is csak nagy nehezen.

Az egyensúllyal szemben a hisztériát mindenekelőtt a félelem jellemzi. Bibó e téren legkedvesebb szerzője, a pszichológus és jogász végzettségű olasz történész, Guglielmo Ferrero nyomdokain haladt. Ferrero a francia forradalom terrorjáról írott könyveiben azt az általa kvázilegitimitásnak nevezett helyzetet elemezte, amelyben a demokráciát, a jogállamot diktatórikus vagy tekintélyuralmi eszközökkel próbálják érvényre juttatni. A rendszerváltás okozta legitimitási vákuum eredménye a „menekülés a szabadságtól”, a felelősségtől, a problémák megoldásától. Bibó ezt a ferrerói szemléletet adaptálja a 19-20. századi európai és magyar történelem válságaira is. Az ő értelmezésében a traumák, a kudarcok és zsákutcás helyzetek okozta félelem során szerzett tapasztalatok félrevezetők, ha az érintettek megoldásként a hatalomkoncentráció újbóli növeléséhez folyamodnak. Ez azonban önellentmondást okoz a legitimitási elvekben, illetve az elvek és a megva-

lósításukra hivatott eljárások között. Bibó ezt nevezi hamis helyzetnek, az általa generált valóságot pedig félrevezető tapasztalatnak.

Bibó tisztában volt vele: a „közösségi hisztéria” kifejezés csak metafora. Elutasította a közösségi metafizikát, de heurisztikusnak tartotta az analógiát a hisztérikus egyén elégtételkeresése, felelősségvállalástól menekvése és egyes közéleti magatartásminták között. Mint rámutatott, a machiavellizmus, a „hamis realizmus” párban jár a torz utópizmussal, mert mindkettőre jellemző: nem képesek a tények és értékek közti megfelelő kapcsolat megteremtésére. Az eredmény: hamis döntési alternatívák és értékpolarítások felállítása, vagyis a „politikai skizofrénia”. Az ellentétek eszká-lálódása végül ördögi körforgást eredményez, amelyben a kétségbevonhatatlan legitimítást, a kölcsönösen egymást igazoló, elismerő szolgáltatásokat, a tekintélyét valós teljesítményekkel kivívó elitet a hatalomkoncentráció „csalhatatlansága” helyettesíti. A politikai hisztéria és terápiájának megértésénél azonban a legfontosabb: a hisztéria olyan konstrukció, amely egy egész politikai közösséget – valóban átélt traumák alapján – áldozatnak állít be, amelynek másoktól csak követelnivalója van. Ennyiben hasonlít a magyar pszichológus, Kulcsár István által a második világháború után elemzett „járadék-neurózishoz” (Kulcsár 2000).

III.

Bibó legnagyobb terjedelmű és talán legnagyobb horderejű munkáját, a *Békecsinálók könyve* (más néven: *Az európai egyensúlyról és békéről*) című, kéziratban maradt tanulmányát a második világháború alatt írta. Az a cél vezérelte, hogy a társadalomtudományokban jártas nemzetközi jogásként a háborút lezáró béketárgyalásokra olyan javaslatokat tegyen a győztes szövetséges hatalmaknak, amelyek valódi stabilitást hoznak a földrész számára, és megelőzik a konfliktusok újratermelődését.

Bibó kiindulópontja az, hogy a tartós békéhez csak a – látszólag – szembenálló politikai értékrendek integrációja útján juthatunk el. Ehhez – történeti és szociálpszichológiai analízis segítségével – rekonstruálni kell az egységes európai szabadságesszme meghasadásának folyamatát. A kezdőpontnak ő is a francia forradalmat tartja, amely önellentmondó, Janus-arcú forradalom volt, mert antidemokratikus eszközökkel: diktatúrával, illetve hódítással akarta bevezetni a demokráciát belföldön és külföldön egyaránt. Franciaországban alakult ki először az európai módszerek, szabályok, eljárások felrúgásának gyakorlata, amely a nagy ember, a hazafi, a nép, a

forradalom és a nép háborújának romantikájában öltött testet.⁵ Ezután Közép- és Kelet-Európában, amely a demokrácia és a – Bibó szerint tőle szétválaszthatatlan – önrendelkezés terén lemaradt a fejlődésben, e „romantikából” torz önellentmondások alakultak ki: a tömegmozgalomra támaszkodó diktatúra, a tömegmegvető népiesség, a reakciós forradalom, a népek közti tömegháború és mindenekelőtt az antidemokratikus nacionalizmus (Bibó 1986a: 295-365.).

A folyamat végpontján, a fasizmusban ezek nem maradnak egymástól elszigetelt jelenségek, mint a régió más országaiban, hanem összekapcsolódnak, ami a politikai skizofrénia (vö. Watzlawick – Beavin – Jackson 1968.) legsúlyosabb formáját hozza létre. Bibó hangsúlyozza, hogy a fasizmus a demokratikus értékekkel való meghasonlást jelent, tehát nem egyszerűen a demokrácia ellentéte, hanem a demokratikus kísérletek kudarcainak terméke.

E folyamatok eredményeként Európában politikai hisztériák sorozata alakult ki egymás ellen. Ezek legnagyobb részét a nemzeti hisztériák teszik ki, amelyek az egykori Német-Római Birodalom részét képező országokból, tehát Németországból, Ausztriából vagy a velük határos országokból erednek. Mindehhez társul a jobb-, és a baloldal kölcsönös hisztériája és a szuverén nemzetek közti egyensúly hiánya, a nemzetközi szervezetek bénultsága, amelyek az előbbi hisztériákkal együtt az európai egyensúly megbomlásához vezettek.

Bibó mindenekelőtt a „magország”, Németország hisztériájának kórtörténetével foglalkozik. Öt olyan zsákutcát említ a német történelemben, amelyek megakadályozták az egységes és demokratikus német nemzetállam kialakulását. Mindegyiknél ott találhatjuk a Habsburgokat, akik Bibó szerint a német nemzeti királyság megalapítása helyett katasztrófális módon Kelet felé terjeszkedtek, a három, közép-európai nemzeti királyság – köztük a magyar – rovására. A Habsburgok teremtette hiányt töltötte be a napóleoni hódításra reagáló porosz militarizmus, amely az 1848-as demokratikus kísérlet bukása után megvalósította a német egyesítést. Bibó azonban ezt az egyesítést – Ausztria kihagyása miatt – álegységnek, a tekintélyuralmi elemekkel terhes német parlamentarizmust pedig kvázilegitimitásnak látja. Ez a hamis helyzet szerinte már a nácizmus okaiként ismert egyéb tényezőket (a versailles-i béke igazságtalanságai, a weimari demokrácia gyengesége stb.) megelőzően is létezett.

⁵ Itt van a szemléleti gyökere annak, ahogy Bibó európai válságdiagnózisában a fasizmus megsemmisítő bírálata ötvöződik azoknak a jobb- és baloldali antifasiszta irányzatoknak a kritikájával, amelyek téves elméleti premisszáik és elhibázott módszereik miatt alkalmatlanok a fasizmussal szembeni hatékony fellépésre.

E faktorok összeadódása eredményezte aztán a világtörténelem legsúlyosabb hisztériáját, a német fasizmust. A náciizmus teljesen meghasonlott az európai értékek és módszerek iránt. Formálisan az önrendelkezési rendszeren alapuló nemzetközi egységre, a személyes uralmat felváltó demokráciára és a születésrendi társadalmi szervezet helyébe lépő demokráciára hivatkozott, helyettük azonban a hódítást, a vezérérelvet és a fajelméletet állította. A végeredmény: a náciizmus az egyetlen ideológia, amelynek semmiféle értékrendje nincs, és Bibó szájából ennél súlyosabb ítélet nem képzelhető el.

A második világháború katasztrófájához azonban a náci barbárság önmagában nem lett volna elégséges. Szükséges volt hozzá az európai egyensúly hiánya, a demokráciák sorozatos baklövési is. Bibó szerint deklarálniuk kellett volna: egy demokratikus Németországnak nem tiltanak meg, hogy Ausztriával és a Szudétákkal egyesüljön.

Ebben a szellemben hívja fel a figyelmet a háború utáni rendezés feladataira is. A német példához hasonlóan alapelvül az önrendelkezés alapján álló etnikai revíziót ajánlja, a beavatkozás tilalmának eltörlésével, tehát a szuverenitást korlátozó nagyhatalmi egyetértéssel, „nagyhatalmi koncerttel”. Bibó ebben Ferrerót és az olasz történész kedvenc politikusát, Talleyrand-t, az 1815-ös bécsi kongresszus nagy béketeremtőjét próbálta követni, aki Bibóhoz hasonlóan a régi rendből származott, és a saját fejével jött rá: a régi rend megmentése helyett erőszakmentes leváltásának élére kell állni. Bibó is az európai legitimitás összefüggő rendszerét akarta regenerálni, és ezért – szocialista létére – a háború utáni újjáépítést nem a hirtelen demokratizálástól, hanem a szakmai autonómiájukat, tradícióikat megőrzött intézményektől várta. Nemcsak a rendszerváltástól óvott azonban, hanem az első világháborút követő hibák megismétlésétől is. Helytelenítette a németek túlzott megbüntetését, és helyette olyan légkör megteremtését szorgalmazta, amelyben a németek előbb-utóbb maguktól, kényszer nélkül is önvizsgálatba kezdhetnek. Így vélte megragadni az esélyt: a hisztériák terápiájához, a konszolidálódott hamis helyzetek terápiájára éppen a válságok, a „cseppfolyós helyzetek” a legalkalmasabbak. Bibó ennek megfelelően a *Békecsinálók könyvében* a *Német hisztériát* követő passzusokban, több száz oldalon keresztül tesz javaslatokat az európai rend újraformálására és konszolidálására (Bibó 1986a: 585-604.).

IV.

A *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, 1948-ban született tanulmány Bibó kivételes intellektuális horderejű munkásságából is kiemelkedik. A szerző ebben a művében kamatoztatta a legmagasabb szinten munkássága egyik legfőbb erényét: pszichológiai érzékét.

A megírásra az apropót az antiszemitizmus újbóli jelentkezése és a zsidó-üldözések során tanúsított közönyért való országos, morális felelősségvállalás elmaradása okozta. Bibónak azt kellett látnia, hogy a magyar Holocaustért való felelősség kérdése nem úgy vetődik fel, mint zsidók lemészárlásáért való felelősség, hanem belemosódik egy általános, a Horthy-rendszer hívei ellen is irányuló antifasiszta felelősségrevonásba, amely nem jogállami, hanem rendőrállami keretek között folyik⁶.

A *Zsidókérdés* négy fő részből, nagy fejezetből áll. Az első címe: *Felelősségünk azért, ami történt*, önmagáért beszél. A következő, *Zsidók és antiszemiták* című fejezetben viszont a szerző elhagyja az 1938 és 1944 közötti magyar politika terrénumát, és megkíséreli kifejteni az antiszemitizmus általános elméletét. A harmadik fejezet – *Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat* – részben az asszimiláció teóriáival, részben a 19. és a 20. század magyar történelmével foglalkozik. Az utolsó részben a szerző némileg visszatér a jelenkorba, és *A mai helyzet*, vagyis az 1948-as állapot taglalásával fejezi be traktátusát. A továbbiakban előbb a második, majd a harmadik fejezettel foglalkozom, mert ezek adják az első és a negyedik fejezetben olvasható állásfoglalások elméleti megalapozását.

A *Zsidókérdés* szerkezeti tagolását irányító legfontosabb szempont Bibónál nyíltan értékhangsúlyos: nem más, mint az antiszemitizmus elleni küzdelem. Ennek két fő területe van. Az egyik fő terület kizárólag a diaszpórában élő zsidók nem zsidó környezetének illetékességébe tartozik, és maga is két szférára bomlik: az előítéletek elleni kulturális jellegű harcra és a zsidókat befogadó társadalmak fejlődési zavarai elleni társadalompolitikai küzdelemre. Az antiszemitizmus elleni harc másik fő területe Bibó megfogalmazásában a zsidók és a nem zsidók közötti érintkezés dehumanizáltságának, vagyis az antiszemitizmus második összetevőjének megszüntetése, ami tartalmazza a felelősséggel és az asszimilációval kapcsolatos zavarok tisztázását is.

Bibó zsidókérdés-tanulmánya is a hisztériaelemzés egy fajtája, mert a hamis helyzet és a félrevezető tapasztalat metaforikus fogalmaival operál. A hamis hely-

---

⁶ A demokratikus legitimitást nélkülöző kommunista antifasizmus kontraproduktivitásáról ld. Fulbrook 2001, Babarczy 2004.

zet alapjait a középkori vallási előítélet teremtette meg azzal, hogy a középkori kölcsönös szolgáltatások világából kirekesztette a zsidókat, majd a szokások, konvenciók, eljárások szférájában akkor is fenntartotta pária státuszukat, amikor jogi emancipációjuk már megtörtént. Ez különösen azokban a közép-és kelet-európai országokban volt így, ahol nem alakult ki az egyetemes emancipáció összefüggő rendszere.

Bibó értelmezésében azonban az antiszemitizmus legfőbb forrása nem a középkori vallási előítélet, nem is a modern társadalomfejlődési zavarok, hanem azok a társas tapasztalatok, amelyeket zsidók és nem zsidók az egymással való kommunikáció és interakciók során szereznek, és amelyeket dehumanizált magatartási minták⁷, a kölcsönös elismerés hiánya formálnak⁸. Bibó a háztartási alkalmazott és a háziasszony példáját megvilágító elemzésben rámutat: a zsidók és a nem zsidók közti ellentétek a társadalom szerkezetére visszavezethető, reális konfliktusok, s ezért nem tulajdoníthatók pusztán a kivetítésnek vagy a bűnbakképzésnek. A szerkezetet pedig itt a zsidók szegregációján alapuló hamis helyzet, és a mindennapi életben általa újratermelődő, félrevezető tapasztalatok alakítják. Bibó kiemeli: a zsidókat időnként érő üldöztetések mellett nem feledkezhetünk meg állandó megáláztatásukról sem, ami az erkölcsi leértékelés eredménye, és ami a zsidókban az üldözöttségnek való szüntelenül kitettség érzését kelti.

Mivel e tapasztalatok a mindennapi élet szokásaiban, konvencióiban, életformákban keletkeznek, és pedig nemcsak az antiszemiták, hanem a nem antiszemiták fejében is megtalálhatók⁹, Bibó szerint az ellenük való küzdelemben sem az előítéleteket oszlató felvilágosítás, sem pedig demokrácia melletti propaganda nem elegendő. A viszonylag leghatékonyabb módszer: a személyes példaadás, a meglévő, dehumanizált formák, eljárások helyett új, hitelesebb kommunikációs gyakorlat alkalmazása. Ezt próbálja megvalósítani Bibó, amikor terápiás célzattal mintákat javasol arra nézve, hogyan kommunikálhatnak a zsidók és a nem zsidók egymás között, illetve egymással a köztük fennálló viszonyról. Mindez nemcsak üres szólam, mert Bibó egyes szám első személyben is beszél azokról a hibákról és mulasztásokról, amelyeket élete során és főleg deportálások idején a zsidókkal szemben elkövetett. A szerző egyúttal azt is érzékelteti: az ilyen felelősségvállalás morális és terápiás

---

⁷ Vö. Kovács Éva – Vajda 1996, Kovács Éva – Vajda 2002 az ún. „kettős kommunikációról” zsidók és nem zsidók között.

⁸ Pl. Garfinkel 1967: 35 – 76. Hasonló megközelítésre példa: Bíró – Bodó – Gagy – Oláh – Túros 1996.

⁹ Bibó érvelése szerint ezt azonban tévedés a környezet zsidók felé toleráns része „antiszemita fertőzöttségének”, mai kifejezéssel: a kommunikációs latenciának (ehhez a problémához a kortárs szakirodalomból ld. Luhmann – Fuchs 1989: 7-21., 178-227, Bergmann – Erb 1999) tulajdonítani.

szempontból nyereséggel, nem pedig veszteséggel kecsegtet, mert az autonómia elől a mártírológiába menekülő hisztéria ellen a büntetés, a vádaskodás mit sem ér.

Bibó zsidókérdés-tanulmányában az asszimiláció kérdését is boncolgatja. Fel-fogásának érdekessége, hogy miközben maga is csatlakozik az akkoriban elterjedt asszimiláció-kritikához, nagy gondot fordít arra, hogy a kritika élet ne a zsidóság ellen fordítsa. Bibó álláspontja szerint az asszimiláció milyensége elsősorban az asszimiláló közösség által felállított szabályokon, illetve ezek követésén múlik. Ha azonban e téren zavar van, a szabályszegés az asszimilálódni igyekvő félen nem kérhető számon, illetve értelmetlen.

Bibó szerint a zsidóság asszimilációja a dualizmus korában pontosan ilyen feltételek között ment végbe. Az ok: a nemzeti legitimitás zavara, ami abban öltött testet, hogy egy antidemokratikus berendezkedésű, többnemzetiségű birodalom, vagyis a Monarchia magyar felének politikai osztálya továbbra is a 48-as elvekre, vagyis a demokratikus nemzetállam értékeire hivatkozott uralmának fenntartása érdekében, jöllehet a valóságban az antidemokratikus nacionalizmus képviselője volt, és ehhez kínált asszimilációs mintákat. Bibó asszimilációkritikáját tehát a kiegyezéssel szembeni bírálata határozza meg.

A bismarcki Németországhoz hasonlóan a dualizmus berendezkedését is kvázilegitimnek minősíti, mert az 1848–49-es népképviselőihez és önrendelkezéshez képest visszalépést lát benne. A Habsburgokban pedig olyan monarchiát lát, amely Magyarországon csak uralmat gyakorolt, de társadalomszervező hivatását nem töltötte be. A korszakban a rendiség és a ráépülő osztálytagolódás egyre merevebbé válását érzékeli¹⁰, amelynek a magyar és a nemzetiségi paraszttömegek szerint sokkal inkább kárvallottjai lettek, mint a polgárosultabb német és zsidó kisebbség¹¹. Az pedig, hogy a kiegyezést meghátrálás helyett előrelépésnek tüntették fel, szerint hamis helyzetet eredményezett. Így az egész alkotmányos konstrukcióra a feloldhatatlan önellentmondás, következésképpen a reformálhatatlanság nyomta rá a bélyegét.

A Horthy-rendszer még a kiegyezésnél is hamisabb helyzetét az határozta meg – folytatja Bibó –, hogy kénytelen volt aláírni azt a trianoni békét, amelyet az antanttal szembeszálló Tanácsköztársaság próbált megakadályozni, ezt pedig csak heves antikommunizmussal és irredentizmussal kompenzálhatta. Mivel a Horthy-rezsim így a baloldal felé nem nyithatott, szintén reformálhatatlanná vált. A bethle-

¹⁰ Vö. Dénes (szerk.) 237–238. Korábbi korszakokra nézve hasonló okfejtésekre példa: Hajnal 1943, Majlát 1943.

¹¹ Bibónak ez az állítása társadalomtörténeti szempontból nem eléggé megalapozott, egy tényező: az erős vagyoni és műveltségi cenzuson alapuló választójog kivételével (erről ld. Kövér 1998: 105–116).

ni konszolidáció – amely Bibó szerint szintén a kvázilegitimitást testesítette meg¹² – a dualizmusbeli hatalmi struktúrákat próbálta restaurálni. Ennek kudarca után a szociális reformszándékok csakis a szélsőjobb irányába terelődhettek. Emiatt a gömbösi éraban az állagvédelem kontra reform alternatíváját már a faszizmus és az antifaszizmus közti választás szükségessége írta felül, ez viszont visszamenőleg újra igazolást nyújtott a bethleni irányvonalnak. Ezek a torz alternatívák idézték elő a magyar politikusi garnitúra politikai ösztönének megromlását és félelmét attól, hogy a szentistváni helyett az etnikai revíziót, az őrsegváltás helyett pedig a struktúra megváltoztatását tűzze ki célul. Bibó ennek tulajdonítja a zsidók irányában folytatott politika végzetes és bűnös vakságát is.

A zsidóüldözésekért való felelősségről szóló fejezetben tárgyalt első kérdéskör: a zsidótörvények. A szerző kiindulópontja az, hogy a zsidótörvénykezést övező, meglehetősen széles tömegtámogatást az magyarázza, hogy a Horthy-rendszer a zsidósággal szemben kettős politikát folytatott: támogatta a zsidók közhivatali visszaszorítását és a politikai antiszemitizmust, de egyúttal a zsidó nagytőkét is. Mivel pedig üldözte, illetve korlátozta a baloldalt is, a társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni kritikát jobboldali, illetve zsidóellenes irányba: egy hamis helyzetbe terelte. Ugyanez a belső ellentmondás, az elvek, mértékek és határok nélküli politika volt jellemző a zsidótörvénykezés és ezzel összefüggésben a németekhez való szövetségesi viszony terén is. Ezt mutatja az egyre radikálisabb, egyre hitelesebb ideológiai alapozású zsidótörvények sora, amelyek – Bibó egyik „realista lényeglátó” meglátása szerint – elsőként szoktattak hozzá széles tömegeket a munka nélkül, feljelentéssel, majd polgártársuk kirablásával történő érvényesülés államilag legitimált intézményesüléséhez. Ezt támasztja alá a munkaszolgálat fokozódó embertelensége, amire pedig megfelelő politikai akarat és kellő hozzáállás esetén számos ellenpélda is kínálkozott.

Bibó szerint a Horthy-rendszer igazi tragikai vétsége a kiugrás elmulasztása volt, előbb 1944. március 19-én, aztán október 15-én¹³. A háborúból kilépés elmaradása a feljebbvalóik iránt engedelmességre kötelezett tisztviselők, de még a hazájukhoz lojális közéleti személyiségek előtt is a német szövetség fenntartását legitimálta, beleértve logikus implikációját: a zsidók deportálásának eltűrését is. Bibó rámutat arra is, hogy egy mindenáron való állagvédelemre kondicionált, fé-

¹² Dénes (szerk.): 223. Bibó ezáltal azt a demokrácia-deficitet is szemlélteti, amely a jobboldali antiszemitizmust is termékeltenségre ítélte.

¹³ Mai ismereteink alapján helyesebbnek látszik úgy fogalmazni, hogy nem tettek megfelelő előkészületeket a kiugrásra (Kun 1997), illetve – a magyar vezérkar erős német orientációja miatt – nem is akartak (Ungváry 2004: 229-233).

lelmekkel eltelt politikai kultúrában hiábavaló lett volna azt is (el)várni, hogy a hivatásuk betöltésére képtelennek bizonyult politikai tekintélyek helyére egy alternatív elit lépjen. A bibói gondolatmenet erénye, hogy kivételes erővel ragadja meg a magyar Holocaust félelmetes abszurditásának kulcsmotívumát: azt, hogy félmillió ember megsemmisítése békés, konszolidált körülmények közepette, törvénytisztelő polgárok közreműködése mellett zajlott le.

A felelősség kérdéséről Bibó által mondottak a tanulmány legértékesebb részei közé tartoznak, amelyek a *Zsidókérdést* világviszonylatban is remekművé teszik. A legfontosabb elvet a témával foglalkozó alfejezet végén szögezi le: csak egyének felelősségéről van szó, ezért mindaz, amit ezzel kapcsolatban többes szám első személyben fogalmaz, így értendő: mindenki, de egyenként, külön-külön, és mindenekelőtt önmaga előtt. Első kérdése: vállaljunk felelősséget azért, amit nem mi, hanem a németek csináltak? A válasz: azért ne, de a közülünk túl kevesek aktív közreműködéséért és sokak passzivitásáért igen. A következő kérdés már jóval fogósabb. Miért vállaljunk felelősséget, amikor mi is szenvedtünk a háború, a hadifogság, a szovjet megszállás, az internálás stb. alatt? Bibó (*A békeszerződés és a magyar demokrácia szellemében*) így felel: ilyesmire a gyilkosok és bűnrészesek amúgy se hivatkozhatnak, ráadásul az említett meghurcoltatásoknak csak egy része tekinthető a zsidóüldözések miatti megtorlásnak. A legfőbb és mindmáig érvényes argumentáció: nők, gyermekek és öregek szisztematikus megölése feltétlenül unikális, nem említhető más atrocitásokkal egy napon. De még ha így is lenne, a saját vétkeinkért való, önmagunkkal szembeni felelősséget ez sem annullálná. Bibó elutasítja azt is, hogy egyes társadalmi rétegeket kiemelve és mások ellen kijátszva, kollektíve bűnbaknak, illetve makulátlannak kiáltssanak ki. Konklúzióként leszögezhetjük: a felelősség kérdésére nézve a szerző nem azt tartja szem előtt, ki mit tett a zsidók ellen, hanem hogy ki mit nem tett meg értük – az elit magatartását legalább kétszer súlyozva.

A mai helyzet című fejezetben kerít sort a szerző a „kommunizmus=zsídó hatalom” képlet cáfolatára. Bibó rámutat: a zsidók számára 1945 után megnőtt hatalmi lehetőségek nem jelentenek zsidó hatalmat, mert a zsidók ezeknek a folyamatoknak nem tudatosan, kollektíve cselekvő alanyai, hanem pusztán tárgyai, mégpedig náluk sokkal hatalmasabb, a zsidók iránt közömbös erők tárgyai. Ezért az a mobilitási konjunktúra, amelynek most még a zsidók a haszonélvezői, bármikor a visszájára is fordulhat, ha a kommunisták hatalmi érdekei úgy kívánják. Ezért értelmetlen a kommunista pártnak a zsidók felhasználása terén történő irányváltásait egyszer filoszemitizmusként, másszor antiszemitizmusként interpretálni.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Bibó viszonya az antiszemitizmushoz terápiás jellegű. Beszédmódja határozottan kritikai, de tárgyyszerűen érvelő, nem

megbélyegző; „ez teljességgel helytelen”, „ez alapvetően téves”, „ezzel egyáltalán nem értek egyet” típusú mondatokkal próbálkozik, és csak a legszélsőségesebbeket szorítja ki a párbeszédből a szélre. Miért gondolta, hogy vannak antiszemiták, akik megváltozhatnak? A válasz: azért, mert korábban ő maga is mérsékelt antiszemita volt, és később változtatott felfogásán. 1942 előtt a kérdésről Németh László és Szabó Dezső felfogását osztotta – tegyük hozzá: zsidó származású barátja, a később munkaszolgálatosként elpusztított Reitzer Béla hasonlóképpen vélekedett. (Ld. a Márciusi Frontos programváltozatokat és mindenekelőtt az 1938-as zsidókérdés-előadásváltozatot.) Bibónak annyiban nem kellett nagy változáson átmennie, hogy *A szabadságszerető ember tízparancsolata* is ebből az időből származik; nyilvánosan soha nem tett antiszemita kijelentést, sőt, igazságügyminisztériumi tisztviselőként az általa kiállított mentesítő bizonyítványokkal számos zsidó életet mentette meg. Az, hogy egy egykori antiszemita megváltozzon, mindenképpen hallatlanul ritka, és valóban Bibó erkölcsi zsenijét dicséri, valamint a felelősségvállalásra építő „önterápiáját” igazolja. A saját példájából vonta le a következtetést: ilyesmi lehetséges.

Ez a felismerés lett a *Zsidókérdés* legnagyobb hozadéka, mert az antiszemitizmus lélektanát belülről, introspekcióval világítja meg – hasonlóan ahhoz, ahogy vallási szekták életéről is csak egykori szektatagoktól nyerhetünk beszámolókat. A különbség: Bibó sem pro, sem kontra nem részesült agymosásban; ő saját, szabad akaratából vizsgálta felül nézeteit. A fordulat, amelyet végrehajtott, nem volt száznolcvan fokos, és a demokratikus közmeggyőződés sztenderdjei – amelyekről Bibó maga is tudta, hogy mindig egyre igényesebbek lesznek – e téren ma már többet követelnek. A maga idejében egy teljes pálfordulás azonban úgyis csak a kritika-önkritika félórák légkörét idézte volna, és nem lett volna hiteles. A hetven-nyolcvan százalék tehát ebben az esetben sokkalta többet ér, mint a száz százalék, sőt, egyedülálló remekművel gazdagította a kérdés irodalmát. Bibó maga is joggal volt büszke arra, hogy maga küzdött meg – saját környezetével, sőt, egykori önmagával szemben – a zsákutcából kivezető útért. Az ő korában Magyarországon azoknak, akiket a fasiszmus és az antiszemitizmus a létében fenyegetett, nem volt szüksége külön morális teljesítményre ahhoz, hogy ezekkel szembeforduljanak. Pontosabban: Bibó éppen Reitzer munkaszolgálatos leveleiből, majd eltűnéséből érthette meg, hogy a Horthy-rendszer hivatalos antiszemitizmusa és a Horthy-rendszerrel modus vivendit kialakító, hivatalos zsidó elit közti harmadik út elégtelen még barátja életének megvédelmezéséhez is. Bibó felismerése és megtisztulása azonban társtalan maradt: egyedül próbált meg játszani egy társasjátékot, amelyre „mit mondhatnak X-ék Y-éknek?” típusú kérdéseivel mindmáig hiába próbált meg másokat invitálni.

IRODALOM

- BABARCZY 2004: Babarczy Eszter: A magyarországi antiszemitizmusról. Szép Szó (A Népszava társadalompolitikai és kulturális melléklete), 2004. VI. 5. 1-2.
- BALOG 2004a: Balog Iván: politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004.
- BALOG 2004b: Az Egyetemi előadások helye és szerepe Bibó István életművében. In: Dénes (szerk.) 2004.
- BERGMANN – ERB 1999: „Valahogy kellemetlen nekem ez a zsidótéma” (Lappangó kommunikáció és a véleményklíma észlelése az antiszemitizmus kérdéskörében). In: Kovács András (szerk.) 1999. 196-219.
- BIBÓ 1986a, 1986b, 1986c: Bibó István: Válogatott tanulmányok I-III. köt. Magvető, Budapest, 1986. (1986a: I. köt., 1986b: II. köt., 1986c: III. köt.)
- BIBÓ 1943a: Bibó István: Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. (Ismertetés.) Társadalomtudomány, 1943/1-2. sz. 153-154.
- DÉNES 2003: Dénes Iván Zoltán: Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai. Regio, 2003/4. 58-79.
- DÉNES (szerk.) 2004: Bibó István egyetemi előadásai 1942 – 1949. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván – Tóth László Dávid. Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004.
- BÍRÓ – BODÓ – GAGYI – OLÁH – TÚROS 1996: Bíró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagyí József – Oláh Sándor – Túros Endre: Egy más mellett élés. Pro-Print Könyvkiadó – KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 1996.
- ERŐS (szerk.) 1996: Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről. Szerkesztette: Erős Ferenc. Scientia Humana, Budapest, 1996.
- FERRERO 2000: Guglielmo Ferrero: Kaland: Bonaparte Itáliában, 1796-1797. Osiris, Budapest, 2000.
- FERRERO 2001: Guglielmo Ferrero: Hatalom. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- FERRERO 2002: Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- FULBROOK 2001: Mary Fulbrook: A német nemzeti identitás a holokauszt után. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
- GARFINKEL 1967: Harold Garfinkel: Studies in Ethnomethodology. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.

- GYÁNI – KÖVÉR 1998: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- HAJNAL 1936: Hajnal István: Az újkor története. Révai, Budapest, 1936.
- HAJNAL 1943: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Magyar Történelmi Társulat, 1943. 165-200.
- HAJNAL 1993: Hajnal István: Technika, művelődés. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993.
- HORVÁTH 1937: Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szeged, 1937.
- HORVÁTH 1938: Horváth Barna: A szociológia elemei. Szeged, 1938.
- HORVÁTH 1942: Horváth Barna: A géniusz pere. Socrates és Johanna. Acta Univ. Francisco-Josephina, Kolozsvár. Juridico-Politica 3. Kolozsvár, 1942.
- KARSAI – MOLNÁR (szerk.) 2002: Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Szerkesztette: Karsai László és Molnár Judit. MAZSIHISZ, Budapest, 2002.
- KOVÁCS ANDRÁS (szerk.) 1999: A modern antiszemitizmus. Szerkesztette: Kovács András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- KOVÁCS ÉVA – VAJDA 1996: Kovács Éva – Vajda Júlia: A kettős kommunikáció mint csoportképző tényező. In: Erős (szerk.) 1996. 114 – 129.
- KOVÁCS ÉVA – VAJDA 2002: Türelem és emlékezés. In: Karsai – Molnár (szerk.) 2002. 399-425.
- KÖVÉR 1998: Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni–Kövér 1998. 13-169.
- KULCSÁR 2000: Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: A zsidóság útja. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 366-372.
- KUN 1997: Kun József: Magyarország német megszállása. Lexikoncikk. In: Sipos – Ravasz (szerk.) 1997. 303-304.
- LUHMANN – FUCHS 1989: Niklas Luhmann – Peter Fuchs: Reden und Schweigen. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1989.
- MAJLÁT 1943: Majlát Jolán: Egy alföldi cívisváros kialakulása. Nagykőrös társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Sylvester Rt., Budapest, 1943.
- MANNHEIM 1943: Karl Mannheim: Diagnosis of Our Time. Routledge&Kegan Paul. London, 1943.
- SZILÁGYI 1999: Szilágyi Sándor: Ostinato: publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.

UNGVÁRY 2004: Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

WATZLAWICK – BEAVIN – JACKSON 1968: Paul Watzlawick – Janet Helmick Beavin – Don D. Jackson: Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes. Faber and Faber, 24 Russell Square, London.

Balogh Péter

FEJLESZTÉSPOLITIKAI FORRÁSABSZORPCIO, TÁRSADALMI ROZSDÁSODOTTSÁG ÉS GAZDASÁGI TELJESÍTMÉNY AZ EURÓPAI UNIÓBAN*

BEVEZETÉS

Jelen elemző dolgozat az európai uniós fejlesztéspolitikai támogatások lehívásának dinamikája, az országok társadalmának rozsdásodottsága – azaz a korrupció elterjedtsége –, és a gazdasági fejlődés közötti összefüggések feltárásával foglalkozik. Elsőként vázlatosan áttekintjük a két fő tényező – az európai uniós fejlesztéspolitika és a korrupció – néhány elméleti aspektusát, majd az adatelemzések előtt bemutatjuk a komplex adatbázist, melyet több forrásból származó adatok egymáshoz rendezésével állítottunk össze. Az adatelemzések keretében megkíséreljük vázolni, hogy milyen irányú és erősségű összefüggések vannak a vizsgált tényezők között: a gazdasági helyzet befolyásolja-e a forrásabszorpciót, és fordítva; a korrupció elterjedtsége milyen hatással van a támogatások lehívására, s emellett kitérünk további tényezők szerepére is a vizsgált problémák kapcsán: megvizsgáljuk például, hogy az EU-források lehívásának keretét adó intézményi környezet milyen szereppel bír. Végezetül az adatelemzések főbb eredményeinek összefoglalásával és ezeken alapuló, az országok közötti egyenlőtlenségekre vonatkozó következtetésekkel zárul az írásmű.

ELMÉLETI VÁZLAT

A (terület)fejlesztés (– regionális) politika az Európai Unióban – vázlatos áttekintés

---

* Ezzel az írással köszöntöm Felek Gyabört mint tanulmányaimban és munkámban egyaránt támogató tanárt és tanszékvezetőt.

Mára a térbeli különbségek mérséklése az Európai Unióban nemzeti és szupranacionális szinten egyaránt kiemelt feladattá lépett elő¹, amit a területfejlesztés és a regionális politika intézménye lát el. Utóbbi célja általánosságban „*a különböző földrajzi térségek eltérő természeti, gazdasági és társadalmi sajátosságainak, környezetének megváltoztatása*” (Forman 2000: 11). Országokként és az Európai Unióban a mindenkori regionális politika konkrét céljait és feladatait számos formában és helyen megfogalmazták². A *területfejlesztés hosszú távú céljai* között található például a munkaalkalmak teremtése, a túlnépesedett városközpontokra nehezedő demográfiai nyomás mérséklése, a nemzeti erőforrások hatékony hasznosítása, *a régiók közötti indokolatlan fejlettségbeli különbségek csökkentése*. De ide sorolható továbbá a regionális kultúrák és identitás megőrzése, valamint a népesség és a környezet egyensúlyának fenntartása is (Forman 2000: 13).

A *regionális politika eszközrendszere* meglehetősen sokrétű³, s a legtöbb esetben a segítségre való *rászorultságot valamilyen kritérium vagy kritériumok összessége* – általában a munkanélküliség, alacsony jövedelem, magas elvándorlás, erőforrásbeli- vagy infrastrukturális hiányosságok – *alapján állapítják meg*. A szubvenció mértéke pedig általában az érintett terület hátrányos körülményeinek milyenségétől függ (Hansen 1974: 24-25).

Részleteiben vizsgálva az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának alapja tehát az ún. *kohéziós célkitűzés*; a közösség gazdasági és szociális kohéziójának erősítése (Kengyel 2001: 149). Közösségi szinten a stratégiai dokumentumok ugyancsak első számú prioritásként kezelik a szociális és gazdasági kohézió kérdését – s az Unió ennek megfelelően alakította a struktúrapolitikát, azaz a strukturális alapok célok szerinti elosztását. (Horváth 2001: 18-19).

Az EU regionális politikája jellemzően tehát a méltányosság, az igazságosság és szolidaritás elvét előtérbe helyezve az elmaradott és válságos helyzetben lévő térségek támogatását preferálta – nem ok nélkül. Mindennek következtében azonban globális szinten az európai tér versenyképessége romlott a többi országhoz, térséghez képest, így az új évezredtől már – a támogatáspolitikai 2000-et követő reformja keretében – a versenyképesség tényezői folyamatosan újra hangsúlyosabbá váltak a támogatáspolitikában, ami a 2000-2006-os programo-

¹ Lásd például: Olson (1997: 208).

² Ennek áttekintését lásd pl.: Forman 2000: 37-113; Forman 2001: 15-57; Kengyel 2008: 57-101.

³ Részletezve lásd például: Forman 2000: 30-33; Kengyel 2008: 71-83.

zási időszakban már „számszerűen” is megjelenik. Azonban csak a 2007-2013-as tervezési időszak vonatkozásában beszélnek valóban új strukturális és kohéziós politikai irányvonalokról (Horváth 2001: 30-32), ahol a prioritások előtérbe kerültek a pusztán technikai pénzügyi allokáció helyett, aminek következtében már olyan akciók, beavatkozások támogatása szükséges, melyek *a közösségen belüli gazdasági, szociális és területi különbségek mérséklődéséhez hozzájárulnak* (de a) *versenyképesség növelése* révén. (Horváth 2001: 33).

Társadalmak rozsdája: a korrupció – vázlatos áttekintés

A dolgozat címében is szereplő kifejezést – társadalmunk rozsdája – Jon Elster (2006: 83) írásából kölcsönöztük⁴ utalásként arra a megközelítésmódra, melyre alapozva a korrupció kérdését értelmezni igyekszünk.

Elster az intézmények társadalmi életben betöltött jelentősége kapcsán megfogalmazza, hogy azok megóvnak a szenvedélyből és az önérdekkövetésből származó káros hatásoktól – feltéve, hogy maguk az intézmények nem terheltek ilyen jelenségekkel (Elster 2006: 83). Az intézmények egyrészt – amennyiben azokat mint felnagyított egyéneket tekintjük – hatnak ránk, azaz formális szankciók alkalmazásával emberek egy jól körülhatárolható csoportjának viselkedését irányítják (Elster 2006: 83). Ha az ehhez szükséges intézményi akarat kimunkálása (mégis)⁵ sikeres, s egyértelműen meghatározásra kerülnek azon célok, melyet az intézmény elérni kíván, ez a szabályozási folyamat még továbbra is problematikus lehet, amennyiben nem feltétlenül biztos, hogy az intézményi akarat megvalósításával megbízott *személyek* nem térnek el ettől saját érdekeik előtérbe helyezésével (Elster 2006: 89). Az önérdék és a közérdek ütközésének, a korrupciós célok és lehetőségek kialakulása megakadályozását célzó intézményi technikáknak számos formája lehetséges, azonban mindegyik esetében számolni lehet olyan tényezővel, mely vagy megghiúsítja ezt, vagy az intézmény stabilitása ellen hat (Elster 2006: 90)⁶.

---

⁴ Aki pedig Tocqueville-től kölcsönzi (Elster 2006: 83).

⁵ Ez ugyanis több tekintetben akadályokba ütközhet, mivel az intézmények önmaguk is *egyénekből állnak*, ezért nehéznek (*lehetetlennek*) bizonyulhat – demokratikus működés mellett – egységes célok kimunkálása, megfogalmazása (Elster 2006: 88-89). Lásd még ehhez a szavazási paradoxont: Bod 2006: 39-40.

⁶ Végül meglehetősen borús képet fest a korrupció kontrollálásának lehetősége tekintetében, mivel vélekedése szerint ezen társadalmi probléma elterjedtsége nem elsősorban az önérderekre való ráhatás függvénye, hanem az erkölcs és a társadalmi normák állapotának lenyomata (Elster 2006: 90).

Az intézmények tehát leggyakrabban valamilyen társadalmilag lényegesnek ítélt cél elérése érdekében létrehozott struktúra részeként válnak a korrupció szempontjából lényeges elemmé. Ez a helyzet egyrészt a gazdaság redisztribúció formájában történő intézményesedése esetén fordul elő⁷, így az újraelosztás aktusa kiemelten lényeges a téma szempontjából⁸.

A korrupció alapvetően – s ezen tekintetbenvéleményösszhang látszik kibontakozni a sokféle diszciplína sokféle meghatározása körében⁹ – *káros jelenségként, problémaként* (Kránitz 2003:14) tételeződik. Hankiss Elemér értelmezésében a korrupció a társadalmi elosztásnak a mindennapi interakciók keretében létrejövő torzulásának, torzulássorozatának olyan aktusa, mely során a javak társadalmilag rögzített elosztásrendjét egy, az elosztásért felelős személy valaki javára megsérti, amiért cserébe ellenszolgáltatást kap vagy vár (Hankiss 2004: 61)¹⁰.

A korrupció világméretű vizsgálatát és az ellene való küzdelem¹¹ alapjait megteremtő Transparency International által a jelenségről megalkotott fogalmi kép (Kránitz 2003) értelmében a korrupció szintén a társadalmi elosztási rendszert módosító (torzító/korrigáló) jelenség, melynek összetevői tekintetében egyetértés mutatkozik abban, hogy

- ez egy káros, nemkívánatos jelenség, bár lehetnek pozitív hatásai is
- nehezen felderíthető és bizonyítható
- minden esetben valamilyen hatalommal (politikai, hivatali, gazdasági) való visszaélést jelent
- főként anyagi haszonszerzés motiválja

⁷ Azonban a piaci rendszerekben is kialakulhatnak korrupciós alkalmak – jellemzően a gazdasági élet szabályozottsága, illetve szabályozatlansága következtében. Lásd ehhez a chicagói közgazdaságtani iskola kutatóinak (Mitchell–Munger 2004: 138-142), illetve G. J. Stigler (1989) munkásságát a *szabályozás leíró elméletéről* (Lőrincz 2007: 113), illetve az érdekeltek által kezdeményezett szabályozásról (Stigler 1989: 325).

⁸ A korrupció előfeltételei: (1.) közösség tagjai között elosztandó közvagyon megjelenése, (2.) az ezt megvalósító elosztó hatalom delegálása (tisztségviselők), (3.) az elosztás valamilyen – nem kellő szigorral szankcionált – rendje (Hankiss 2004: 54-55).

⁹ Lásd ehhez például: Kránitz (2003), Szántó–Tóth–Varga–Cserpes (2012).

¹⁰ Hankiss ugyanakkor utal arra is, hogy lehetséges a korrupciót mint *pozitív jelenséget* is értelmezni – elsősorban olyan országokban, ahol a gazdasági-társadalmi élet túlzottan bürokratizált, vagy a döntéshozatal túlságosan centralizált. Ekkor a korrupció felgyorsíthatja a döntéshozatali folyamatokat (Hankiss 2004: 79-80).

¹¹ A korrupció elleni intézményesítet (itt) küzdelemmel, illetve a korrupcióellenes intézkedések logikájával kapcsolatosan lásd rendre Farkas (1998) és Gardiner–Lyman (2004).

- mindig célzatos cselekmény, mely mögött található
- egy, a saját érdekeinek érvényesítése céljából előnyt, jogtalan különjuttatást nyújtó aktív elkövető, és hozzá kapcsolódóan
- egy passzív elkövető, aki a felkínált különjuttatásért cserébe megszegi hivatali-gazdasági kötelességét¹²
- állatársadalmi szinten ezen két fél közti korrupt aktusok sajátos módon összeg-ződnek, s egyedi, szórványos jelenségekből társadalmi jelenséggé válnak, minek következtében
- sajátos önmozgásra, önfejlődésre, fejlődéstörvényekre tesznek szert (Kránitcz 2003: 14-15)

Jelen munka szempontjából a korruptió utóbbi két aspektusa fontos igazán a számunkra: az nevezetesen, hogy miként értelmezhető a korruptió egyfajta – a cselekvők közötti interakciók rendszereként előálló, de hozzájuk képest, s az ország egésze szempontjából immár – külsővé vált jelenségként – s még lényege-sebb, hogy ez a társadalmi jelenség miként befolyásolja adott ország működését. Hankiss (2004) például maga is felveti a kérdést, hogy – amennyiben működik a korruptió csapdája egy országban – milyen hatással lehet a korruptió a társadal-mi egyenlőtlenségekre: alapvetően ez a hatás konzerváló, az eredetileg meglévő különbségeket megszilárdító jellegű.

ADATELEMZÉSEK

Bevezető módszertani megjegyzések

Az alábbi elemzések keretében 24 európai uniós tagállam¹³ adatainak összegyűj-tésével alakítottunk ki egy komplex adatbázist, mely egyszerre tartalmaz több for-

---

¹² Ennek kifejtéseként lásd, ahogy a korruptiót a gazdaságszociológia és a modern poli-tikai gazdaságtan szemléletmódjára alapozva mikroszintű, az egyének közötti interak-cióként interpretálja Szántó Zoltán (1997), amikor a jelenséget egy sajátos kapcsolati hálózatba illeszti; s a megbízó-megbízott-kliens közötti tranzakcióként írja le (Szántó 1997: 110). Lásd ehhez továbbá: Szántó–Tóth–Varga (2012).

¹³ A vizsgált államok az alábbiak: 1. Belgium, 2. Bulgária, 3. Ciprus, 4. Csehország, 5. Dá-nia, 6. Észtország, 7. Finnország, 8. Franciaország, 9. Görögország, 10. Hollandia, 11. Írország, 12. Lengyelország, 13. Lettország, 14. Litvánia, 15. Magyarország, 16. Málta, 17. Nagy-Britannia, 18. Németország, 19. Olaszország, 20. Portugália, 21. Románia, 22. Svédország, 23. Szlovákia, 24. Szlovénia.

rásból származó információkat (a változók leírását és forrásait az 1. számú táblázatban mutatjuk be).

Az adatelemzések keretében olyan – lineáris regressziós – modelleket használunk, melyek lehetővé teszik, hogy bizonyos alternatív magyarázatokat statisztikai úton kontrolláljunk – pl. az ún. *'regression discontinuity design'* alkalmazásával, mellyel – a gyakorlatban a társadalomtudományokban sűrűn nem alkalmazható – randomizálás nélkül érhetünk el a kísérleti módszerekhez hasonló magas belső érvényességi szintet (Moksony 2005: 99).

1. táblázat: változók bemutatása

Változó	Tartalom	Forrás
Forrásabszorpció szint	Az Európai Unió Strukturális és Kohéziós Alapjaiból adott tagállam számára rendelkezésre álló keretből felhasznált rész (%) 2010. május 31-ig.	www.euractiv.com (idézi Kirbiš 2011: 15)
Gazdasági teljesítmény (2006), Gazdasági teljesítmény (2010)	Adott tagállam vásárlóerő-értékben (PPS) mért GDP-je az Európai Unió átlag %-ban	Saját összeállítás az Eurostat hivatalos honlapjának adatiból (www.eurostat.com)
I.I.R. (EU dom.)	Az EU-forrásokat a hazai forrásokkal együttes, az uniós támogatások által dominált intézményrendszerben (integráltan) lehívó tagországokat jelölő dummy változó. („Integrált Implementációs Rendszer [az uniós források dominanciájával]”).	Lásd: Ferry – Gross – Bachter – McMaster 2007: 29-36 Kirbiš 2011: 6-7, 25.
Inverz CPI	Adott tagállamban az uniós forráslehívás időszakában (2007, 2008, 2009, 2010) mért CPI (Korrupciós Érzékelési Index, mely adott ország állami szektorában, a külső szakértők által tapasztalható korrupciót méri [CPI 2010: 1]) inverz értéke (Keller-sik 2009: 168. alapján), mely így adott országban a korrupció mértékét számszerűsíti 0-10-ig terjedő skálán, ahol a magasabb érték magasabb korrupciós szintet jelöl.	Saját összeállítás és számítás a Transparenci International honlapján (www.transparency.hu) található adatokból
Munkanélküliség (2006)	Adott tagállamban mért munkanélküliségi ráta (%)	Saját összeállítás az Eurostat hivatalos honlapjának (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/) adataiból

GAZDASÁGI TELJESÍTMÉNY ÉS FORRÁSABSZORPCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az országok gazdasági teljesítménye és az EU-támogatások lehívásának kapcsolata jelen feltáró jellegű munka keretében két szempontból is érdekes lehet. Egyrészt megfogalmazható egy olyan jellegű összefüggés, hogy a gazdasági helyzet meghatározza, illetve befolyással lehet a forrásabszorpciós szintre – a magasabb szinten teljesítő országok gazdaságának szereplői sikeresebben képesek a támogatások mobilizálására. Másrészt a gazdasági teljesítmény – legalábbis részben – függhet a fejlesztési források lehívásának mértékétől.

A fenti kapcsolatok valóban érdekesek lehetnek, ha figyelembe vesszük, hogy az empirikus adatok alapján számszerűen 0,38-as értékű korrelációs együttható jellemző a kezdeti – 2006-os – gazdasági fejlettségi- (GDP PPS az EU-átlag százalékában) és a forráslehívási szint között, másrészt pedig 0,35-ös mutató az utóbbi tényező és a 2010-es GDP-érték között.

Az elemzések első részében a fenti összefüggéseket finomítjuk tovább – elsőként a gazdasági helyzetnek a forrásabszorpciós képességre kifejtett hatását vizsgáljuk.

Az országok adatait lineáris regressziós eljárással vizsgálva az előbbieken látott pozitív kapcsolat hatásnagyságát tekintve is számszerűsíthető: a 2. táblázat első modellje (M1) alapján megfogalmazható, hogy – példaképpen – átlagosan 10 százalékponttal magasabb fejlettségi szint 1,7 százalékkal magasabb forráslehívási szintet indukál. Az országokban mért munkanélküliség szintjét – mely nyilvánvalóan lényeges torzító tényező, alternatív magyarázat lehet a fenti összefüggés vonatkozásában – kontrollálva az összefüggés számottevő mértékben nem változik; a gazdasági teljesítmény szintjéből származó hatás értéke 1 tizedre módosul; a magasabb munkanélküliség ugyanakkor jelentősen csökkenti a forráslehívási képességet (2. táblázat: M2).

A források megszerzésének *intézményi keretei* – a szakirodalom alapján (Ferry – Gross – Bachtler – McMaster 2007, Kirbiš 2011) – olyan tényezőnek minősülnek, melyek markánsan befolyásolhatják a támogatások lehívásának mértékét¹⁴,

¹⁴ Elméletben három, gyakorlatban négy fajtáját különböztetik meg az EU-források programszintű implementációjának. Ezek elkülönítése a hazai és az uniós forrásokat allokaló támogatási-döntéshozatali rendszer – tagállamonként változó – egymáshoz való viszonya alapján történik. Az (1) *integrált implementációs rendszer(ek)* esetében egyetlen döntéshozatali folyamat működik – pontosabban az EU-s forrásokat a hazai, már létező gazdaságfejlesztési csatornákat jelentő döntéshozatali folyamatba illesztve menedzse-

így ennek hatására is érdemes lehet kitérnünk az elemzés során – olyannyira, hogy ezen intézményi berendezkedést mérő változóból származó hatást önmagában is számszerűsítjük.

2. táblázat: a forrásabszorpciót meghatározó tényezők I.

Magyarázó változók (b együtthatók)	Függő változó: forrásabszorpciós szint (%; 2010. május 31.)				
	M1	M2	M3	M4	M5
Konstans	20,76	42,29	37,28	-9,07	14,03
Gazdasági teljesítmény (2006)	0,17	0,10	–	0,40	0,30
Munkanélküliség (2006)	–	-2,07	–	–	-1,51
I.I.R. (EU dom.)	–	–	-3,22	17,41	13,09

Az adatok alapján átlagosan 3 százalékkal *alacsonyabb* az abszorpciós szint azon országokban, amelyekben az EU-s források dominánsak a hazai forrásokkal közösen kezelt fejlesztéspolitikai intézményrendszerben (2. táblázat: M3). Mindez azonban önmagában hamis összefüggés, hiszen a hazai fejlesztési forrásait s az uniós forrásokat azonos keretben kezelő országok jellemzően az Európai Unió kevésbé fejlett államai – ezt támasztják alá az adatok közvetlenül s közvetetten egyaránt. Előbbi-hez kapcsolódóan: a forráslehívás fenti intézményi formáját alkalmazó tagállamok az Európai Unió átlagos gazdasági szintjének mindössze 63,6%-át érik el, míg az egyéb intézményi formákat alkalmazó országokra átlagosan az uniós átlag 114,6%-a jellemző. A gazdasági szint előbbi szerepe közvetetten a következő modell (2. táblázat: M4) eredményeiben is tükröződik: amennyiben kontrolláljuk a gazdasági szint különbözőségét, a vizsgált intézményi berendezkedés hatása pozitívrá változik s markánsan nő: az integrált, uniós források által dominált fejlesztési intézményrendszerrel jellemezhető országokban – a gazdasági szint hatásától eltekintve – átlagosan

lik. Amennyiben a hazai források arányukat tekintve többségben vannak/maradnak a rendszerben, az integrált rendszerben az uniós támogatások alárendelt szereppel bírnak (1.1), ha azonban az ellenkezője a helyzet – mint például az új tagállamok esetében –, akkor egy másik alesetével van dolgunk az integrált implementációs rendszereknek: az EU-források által dominált integrált rendszerrel. Az (2) *elkülönített implementációs rendszerben* külön döntéshozatali folyamat működik egy országban a hazai és külön az uniós források allokálására. Végül (3) az *összehangolt implementációs rendszer* esetében – mely tulajdonképpen az előbbi két típus kombinációja – az uniós és hazai forrásokkal kapcsolatos döntéshozatal elkülönített, azonban a két támogatási forma párhuzamosan és egymással összehangoltan működik (Ferry–Gross–Bachtler–McMaster 2007: 29-36, Kirbiš 2011, 6-7; 25)

17,4%-kal magasabb abszorpciós szint jellemző. A hatás robusztusnak tekinthető, amennyiben a munkanélküliségi szintet is konstanson tartva (M5 modell) még mindig átlagosan 13%-kal magasabb a támogatás-lehívási intenzitás.

A fentiekben vázolt másik irányú összefüggés kibontásához tekintsük elsőként az összefüggést számszerűsítő értékeket: az eredmények alapján – például – 10 százalékkal magasabb forrásabszorpciós szint átlagosan 7 százalékkal magasabb gazdasági fejlettségi szintet eredményez (3. táblázat: M6). Amennyiben azonban ezen nyers hatást kontrolláljuk az országok között eleve meglévő gazdasági fejlettségbeli különbségek szerint, akkor a forrásabszorpciós szint hatása jelentősen lecsökken – lényegében elhanyagolhatóvá válik –, s negatívra vált (3. táblázat: M7). Ugyanakkor ezen modell a korábbi gazdasági szint hatásának relatív jelentőségére (is) utal: 1 százalékkal magasabb kiinduló GDP átlagosan 0,9%-kal magasabb növekményt jelent a 2010-es GDP-szintben.

Valóban úgy tűnik, hogy a korábbi gazdasági szint jelentősebb hatással van a 2010-es GDP-re, mivel a két változó közötti – korábban bemutatott – 0,35-ös értékű korrelációs együttható – a 2006-os gazdasági szint szerint kontrollált – parciális értéke jelentősen alacsonyabb (és negatív; -0,17). Ugyanezt támasztja alá, hogy a két gazdasági teljesítmény közötti (nyers) korrelációs érték (0,985) nem módosul az abszorpciós szintet kontrolláló parciális együttható értéke alapján (0,983).

Az abszorpciós szint hatása tovább csökken a további kontextuális tényezők beemelésével: a munkanélküliségi arány, majd az uniós források dominanciáját jelentő intézményi berendezkedés hatását kontrolláló modellekben (M8, illetve M9) nulla körüli érték mérhető. Utóbbi tényező relatív hatása ugyanakkor szembevetendő: az EU-s forrásokat ilyen formában becsatornázó országok átlagosan 1,05%-kal magasabb gazdasági szinttel jellemezhetők – a többi tényezőtől származó hatásoktól eltekintve.

3. táblázat: a gazdasági teljesítményt meghatározó tényezők I.

Magyarázó változók (b együtthatók)	Függő változó: gazdasági teljesítmény (GDP PPS EU átlag %-ában)			
	M6	M7	M8	M9
Konstans	65,02	13,30	3,03	1,06
Forrásabszorpciós szint	0,70	-0,06	-0,003	-0,01
Gazdasági teljesítmény (2006)	–	0,90	0,91	0,92
Munkanélküliség (2006)	–	–	–	0,90
I.I.R. (EU dom.)	–	–	–	1,05

KORRUPCIÓ ÉS FORRÁSLEHÍVÁS

A korrupció – az általunk számított inverz korrupcióérzékelési index – jelentősebb mértékűnek mutatkozik a gazdaságilag kevésbé fejlett országok esetében¹⁵ (a korrelációs együttható -0,83 illetve -0,86 rendre a 2006-os illetve 2010-es GDP-értékekkel számítva), és csökkenti a forráslehívási képességet is: az abszorpciós értékek és a korrupciót mérő mutatószám között -0,44-es korreláció mutatható ki, s egy-ségnyivel magasabb korrupciós szinthez átlagosan 3,4%-kal alacsonyabb forráslehi-vási képesség tartozik (4. táblázat: M10). Ugyanakkor az EU-s források dominálta fejlesztéspolitikai intézményrendszert alkalmazó államok közélete korruptabbnak tűnik az adatok alapján: előbbieket esetében ugyanis átlagosan 4,86-os értéket vesz fel a korrupciós szint, míg a nem ilyen típusba tartozó országokban kevésbé tűnik ki-terjedtnek a társadalmak rozsdásodottsága (átlagosan 2,56), ezért érdemes lehet ezen intézményi tényezőt kontrollváltozóként alkalmazni a további becslések során.

A korrupció kiterjedtségének így számított kedvezőtlen hatása tovább nő; már közel öt százalékkal alacsonyabb forrásabszorpcióval lehet számolni egységnyivel magasabb korrupciós szintű országok esetében (4. táblázat: M11).

A korábbi számítások eredményei alapján ebben az esetben is indokolt a forrás-abszorpciót befolyásoló egyéb tényezők hatását beemelni és konstanson tartani – ekkor megállapítható, hogy a kezdeti gazdasági teljesítmény (4. táblázat: M12) és munkanélküliségi mutatók (4. táblázat: M13) hatásának kiszűrésével mérséklődik bár, de továbbra is megmarad a korrupciónak az EU-s támogatások felhasználására gyakorolt negatív hatása.

4. táblázat: a forrásabszorpciót meghatározó tényezők II.

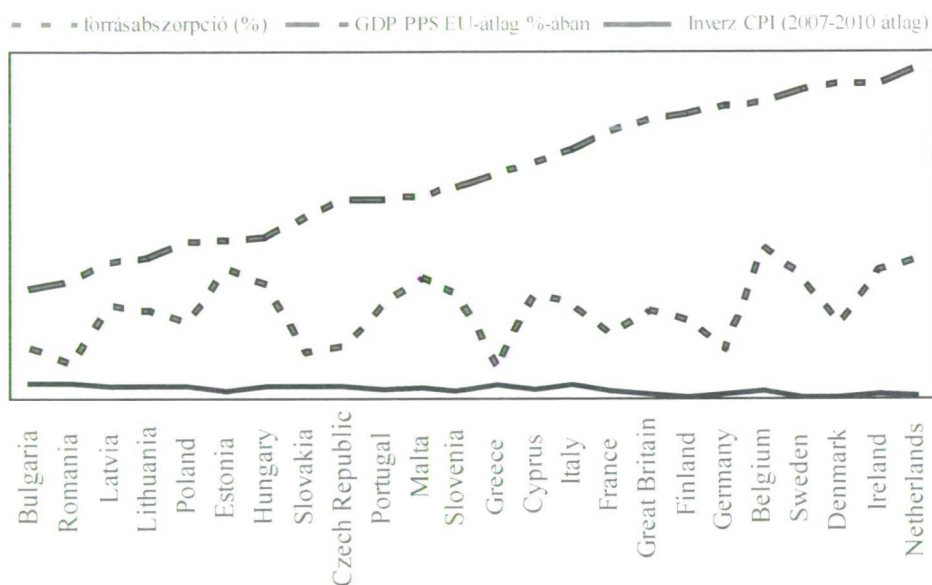
Magyarázó változók (b együtthatók)	Függő változó: forrásabszorpciós szint (%; 2010. május 31.)			
	M10	M11	M12	M13
Konstans	48,16	49,63	12,72	32,31
Inverz CPI	-3,37	-4,83	-2,48	-2,22
I.I.R. (EU dom.)	–	7,89	16,23	12,27
Gazdasági teljesítmény (2006)	–	–	–	0,18
Munkanélküliség (2006)	–	–	–	-1,43

¹⁵ Empirikus adatokkal alátámasztva ezzel részben ellentétes eredményekre jutott Campos-Giovanonni (2007: 20): kutatási eredményeik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy nem csak a fejlett, hanem a szegényebb országok esetében is lényeges eszköz a politikai nyomásgyakorlásban a lobbizás.

Végezetül vizsgáljuk meg, hogy a fenti nevezetes tényezők miként befolyásolják a gazdasági teljesítményt.

Kiinduló összefüggéseink ismerősek a korábbiakból (lásd még: 1. ábra): magasabb forrásabszorpciós szint *önmagában* növeli a gazdasági teljesítményt (lásd 3. táblázat: M6 illetve 5. táblázat: M14), a korrupció pedig negatív korrelációban van a gazdasági szinttel – itt számszerűsítve: egységnyi növekedése átlagosan 13 százalékponttal csökkenti a GDP-t (5. táblázat: M15).

1. ábra: gazdasági teljesítmény, korrupciós- és forrásabszorpciós szint általános együttjárása

A mindkét fenti tényezőt együttesen figyelembe véve kapott becslés eredményei (5. táblázat: M16) alapján megfogalmazható, hogy a forrásabszorpciós szint hatása lecsökken és előjelet vált a korrupció elterjedtségének figyelembe vétele mellett; utóbbi hatása azonban lényegében változatlan marad. Az az összefüggés látszik tehát kirajzolódni, hogy a gazdasági teljesítményt inkább meghatározza a korrupció mértéke, mint a forrásabszorpciós képesség. Ezt támasztják alá a korrelációs számítások is: a 2010-es GDP és az Inverz CPI közötti nyers korreláció együtttható $-0,86$, s az abszorpciós szint konstanson tartása mellett számított ugyanezen változók közötti parciális korrelációs együtttható is $-0,84$. Míg a gazdasági szint forrásabszorpcióval számított $0,35$ -es kétváltozós együttthatója a korrupció kont-

rollváltozóként történő bevonását követően kapott parciális összefüggésben elhanyagolható (-0,07).

A kontrollváltozók – különösen a kiinduló, azaz 2006-os gazdasági szint – beemelésével csökken a hatása a korrupció elterjedtségének (5. táblázat: M17-M19), azonban relatív jelentősége megmarad a gazdasági tényező dominanciájától eltekintve (lásd az 5. táblázat M19b: magyarázó változók béta értékei).

5. táblázat: a gazdasági teljesítményt meghatározó tényezők II.

Magyarázó változók (b együtthatók)	Függő változó: gazdasági teljesítmény (GDP PPS EU átlag %-ában)						
	M14	M15	M16	M17	M18	M19	M19b
Konstans	65,02	139,31	142,97	32,92	21,81	20,44	–
Forrásabszorpció szint	0,70	–	-0,08	-0,11	-0,05	0,05	-0,02
Inverz CPI	–	-13,26	-13,52	-2,22	-2,29	-2,29	-0,15
Gazdasági teljesítmény (2006)	–	–	–	0,79	0,80	0,82	0,92
Munkanélküliség (2006)	–	–	–	–	0,90	0,93	0,08
I.I.R. (EU dom.)	–	–	–	–	–	0,70	0,01

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti adatelemzések eredményei alapján tehát megfogalmazható, hogy (1) a gazdasági helyzet meghatározza (növeli) a forrásle hívási képességet, ami a munkanélküliség hatását kiszűrve is megmarad. A forrásle hívási képesség további lényeges meghatározó tényezője azonban az EU-források le hívásának intézményi kerete: az adatok alapján ugyanis úgy tűnik, hogy (2) a hazai fejlesztési forrásokkal együttesen kezelt (integrált, de) uniós források által dominált fejlesztési intézményrendszerrel jellemezhető országokban magasabb abszorpció szint jellemző – a gazdasági- és munkanélküliségi helyzet hatásától eltekintve.

Fordított irányban; alapösszefüggésként (3) a forrásle hívás mértéke növeli a gazdasági teljesítményt, azonban ez a hatás lényegében eltűnik, s alapvetően a korábbi gazdasági teljesítmény – illetve a többi kontextuális tényező – szerepe

a meghatározó ezen kérdésben. A forrásabszorpció tehát nem fejt ki meghatározó hatást a gazdasági teljesítményre.

A forráslelivási képességet a korrupció – mely az adatok alapján (4) inkább jellemző a kevésbé fejlett országok esetében, valamint az EU-s források dominálta fejlesztéspolitikai intézményrendszert alkalmazó államok körében – elterjedtsége is erőteljesen befolyásolja: (5) a kiterjedtebb korrupció csökkenti a támogatások felhasználásának mértékét, mely kapcsolat az egyéb – részben az előbbieken is jelzett, valamint a munkanélküliség és gazdasági teljesítmény – hatását kiszűrve is megmarad.

Összességében a (6) vizsgált gazdaságok teljesítőképességét a korrupció (is) meghatározza: rontja az országok fejlődési lehetőségeit – olyannyira, hogy hatását tekintve jelentősebb a forrásabszorpciós szintnél, s a legmeghatározóbb (korábbi) gazdasági teljesítmény után következik.

A fentiek alapján tehát a gazdasági fejlődés elősegítése érdekében olyan intézményi struktúrák működtetése szükséges, melyek a lehető legkevésbé érintettek a korrupciótól, hiszen a társadalmak eme rozsdásodottsága egyaránt csökkenti a gazdasági teljesítményt, és a fejlesztési források lelivásának mértékét – azaz az egyenlőtlenségek további növekedésének irányába hat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BOD PÉTER ÁKOS (2006): *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Budapest: Aula Kiadó
- CAMPOS, NAURO F. – GIOVANNONI, FRANCESCO (2007): Lobbying, corruption and political influence. *Public Choice*, 131 (1-2): 1-21.
- CPI (2010): Gyakran ismételt kérdések. Transparency International Korrupció Érzékelési Index (Corruption Perceptions Index – CPI) 2010. Forrás: www.transparency.hu/uploads/docs/CPI_2010_GYIK.doc (letöltve: 2011. augusztus 29.)
- ELSTER, JON (2006): A társadalom fogaskerekei (Társadalmi intézmények). In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest: Aula Kiadó, 83-90.
- FARKAS ÁKOS (1998): Az Európai Közösségek pénzügyi érdekeinek büntetőjogi védelme és a korrupció. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Volosin Hédi (szerk.): *Írások a korrupcióról*. Budapest: Helikon Kiadó – Korridor (Korridor Kötetek), 313-328.
- FERRY, MARTIN – GROSS, FREDRIKE – BACHTLER, JOHN – McMASTER, IRENE (2007): *Turning Strategies into Projects: the Implementation of 2007-13. Structural*

- Funds Programmes. Improving the Quality of Structural Funds Programming through Exchange of Experience. *IQ-Net Thematic Paper* No. 20 (2) University of Strathclyde (U. K.), European Policies Research Center. Forrás: [http://www.eprc.strath.ac.uk/iqnet/downloads/IQ-Net_Reports\(Public\)/ThematicPaper20\(2\)Final.pdf](http://www.eprc.strath.ac.uk/iqnet/downloads/IQ-Net_Reports(Public)/ThematicPaper20(2)Final.pdf) (letöltve: 2012. augusztus 14.)
- FORMAN BALÁZS (2000): *Regionális politika az Európai Unióban*. Budapest: VÁTI
- FORMAN BALÁZS (2001): *Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai*. Budapest: Európai Bizottság Magyarországi Delegációja
- GARDINER, JOHN A.–LYMAN, THEODORE R. (2004): A korrupcióellenes intézkedések logikája. In Gulyás Gyula (szerk.): *Politikai korrupció*. Budapest: Aula Kiadó, 248-260.
- GOMBÁR CSABA (1998): A korrupció mint közrössz. In Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Volosin Hédi (szerk.): *Írások a korrupcióról*. Budapest: Helikon Kiadó – Korridor (Korridor Kötetek), 47-87.
- HANKISS ELEMÉR (2004): A korrupció csapdája. In Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák és diagnózisok. Tanulmányok a hetvenes évekből*. Budapest: Osiris Kiadó, 53-90.
- HANSEN, NILES M. (ed.) (1974): *Public Policy and Regional Economic Development. The Experience of Nine Western Countries*. Cambridge, Mass: Ballinger Publishing Company
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris Kiadó
- HORVÁTH GYULA (2001): Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikája. In Horváth Gyula (szerk.): *Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának szabályozása*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 13-39.
- KELLER TAMÁS–SIK ENDRE (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In Tóth István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2. – Gazdasági attitűdök*. Budapest: TáRKi Zrt., 167-182. Forrás: http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-909/publikaciok/tpubl_a_909.pdf (letöltve: 2011. szeptember 8.)
- KENGyel ÁKOS (2001): A fejlettségi különbségek mérséklődése az Európai Unióban. In Horváth Gyula (szerk.): *Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának szabályozása*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 148-156.
- KENGyel ÁKOS (2008): *Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése*. Budapest: Akadémiai Kiadó

- KIRBIŠ, MONIKA (2011): The Importance of European Funds in reducing Disparities in Development between European Regions and Creating an Optimal Model for Absorption of European Funds. (What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011) Forrás: <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia/papers/Kirbis.pdf> (letöltve: 2012. augusztus 14.)
- KRÁNITZ MARIANN (2003): Prológus, avagy néhány gondolat a korrupcióról. In Kránitz Mariann (szerk.): *Korrupció Magyarországon I.* Budapest: Transparency International Magyarországi Tagozata Egyesület East-West Management Institute, 7-18.
- LŐRINCZ LÁSZLÓ (2007): A járadékszerzés elmélete. *Kormányzás, közpénzügyek, szabályozás.* (1): 105–125. Forrás: http://www.kormanyzas.hu/071/04_lorincz_jaradek.pdf (letöltve: 2011. április 14.)
- MITCHELL, WILLIAM C. – MUNGER, MICHAEL C. (2004): Az érdekcsoportok közzgazdasági modellje. *Századvég.* 34 (4): 129-170. Forrás: <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum/mitchel34.pdf> (letöltve: 2011. április 13.)
- MOKSONY FERENC (2005): A hatáselemzés módszerei. In *A fejlesztéspolitikai intézkedések társadalmi hatásainak vizsgálata.* Budapest: TÁRKI, 41-112. Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a766.pdf> Letöltve: 2007. június 2.
- NEMES NAGY JÓZSEF (2005): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In Dövényi Zoltán–Schweizer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Kutatóintézet, 141-158.
- OLSON, MANCUR (1997): *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet.* Budapest: Osiris Kiadó
- POLÁNYI KÁROLY (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat Kiadó
- ROSE-ACKERMAN, SUSAN (2004): Mely bürokráciák legkevésbé korrumpálhatók? In Gulyás Gyula (szerk.): *Politikai korrupció.* Budapest: Aula Kiadó, 167-188.
- STIGLER, GEORGE J. (1989): Az állami szabályozás elmélete. In Stigler, George J: *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 325-352.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN – TÓTH ISTVÁN JÁNOS – VARGA SZABOLCS – CSERPES TÜNDE (2012): Gazdasági érdekcsoportok, szabályozási kudarcok, járadékvadászat és korrupció. In Szántó Zoltán–Tóth István János–Varga Szabolcs (szerk.): *A (kenő)pénz nem boldogít? Gazdaságszociológiai és politikai gazdaságtani elemzések a magyarországi korrupcióról.* Budapest: BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet Korrupciókutató-központ, 73-99.

- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–VARGA SZABOLCS (2012): A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete. Korrupciós tranzakciók tipikus kapcsolatháló-konfigurációi Magyarországon. In Szántó Zoltán–Tóth István János–Varga Szabolcs (szerk.): *A (kenő)pénz nem boldogít? Gazdaságsszociológiai és politikai gazdaságtani elemzések a magyarországi korrupcióról*. Budapest: BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet Korrupciókutató-központ, 57-73.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN (1997): Megbízóik, megbízottak és kliensek. Vázlat a korrupció fogalmáról. *Szociológiai Szemle*, (4): 109-114.
- SZIGETI ERNŐ (2007): *Az állam területi és helyi szervei, működésük térbeli keretei*. IV. Budapest. Forrás: http://www.kszk.gov.hu/data/cms19144/16_resztan_szigeti_kataszter_070625d.pdf

Bodó Barna

AZ ASSZIMILÁCIÓ JELENSÉGVILÁGA*

„Európában több mint háromszáz – pontosan: 307 – népcsoport él¹, ezekhez együttvéve 103 millió ember tartozik. Ez azt jelenti, hogy minden hetedik európai valamilyen népcsoport tagja. A bő háromszáz népcsoportnak több mint a fele, 166 népcsoport Közép-Európában honos” (Pan 2001: 60-61). A 2000 előtti népszámlálások adatai szerint Közép- és Közép-Kelet-Európában 152 millió ember élt, ezeknek 12,6%-a, vagyis közel 20 millió ember kisebbséginek vallotta magát. Ha ezt a számot összevetjük a Trianon utáni kisebbségi lélekszámmal – 1919-ben kb. 32 millió ember került-maradt kisebbségi léthelyzetbe – akkor a fogyás jelentős. A térség őshonos kisebbségeinek a fogyása két fontos tényezőre vezethető vissza: az elvándorlás (mindenek előtt az Újvilágba), illetve az asszimiláció.

Kijelenthető: az asszimiláció Közép-Kelet-Európában az utóbbi évszázad (de talán a korábbinak is) meghatározó jelensége. Miközben az asszimiláció az amerikai társadalomkutatás utóbbi évszázadának egyik kiemelt kérdése, a vonatkozó elméletek száma meghaladja a két tucatot, azonközben az őshonos, tehát történelmi lakóhelyükön maradt (közép-európai) kisebbségek asszimilációjára nem született magyarázó-értelmező elmélet. A magyar társadalomkutatás nem alkotott eredeti elméletet, de nincs ilyenről tudomásom Románia, Szerbia, illetve Szlovákia vonatkozásában sem. Miközben az utóbbi három az első világháborúból győztesként került ki, nemzetépítő politikája évtizedeken át jelentős mértékben az asszimilációra épült, azonközben Magyarország a békekötés legnagyobb veszteseként abban volt elsődlegesen érdekelt, hogy az asszimilációt jelenséggént megismerje és az ellensúlyozására megoldást találjon. Eszerint a magyar társadalomkutatás mulasztása a többiekénél nagyobb.

Az asszimiláció tágabb értelmezése – hasonulás, utánzás, elfogadás, belátás: kvázi-asszimiláció – és hatástörténete jelzi a problémakör összetettségét, a feno-

---

* Részlet egy hosszabb tanulmányból.

¹ „Népcsoporton” [kisebbségen] olyan közösség értendő, mely számszerűleg kisebb, mint egy ország egyéb lakossága, mely közösség tagjai ennek az országnak az állampolgárai, akik etnikai, nyelvi vagy kulturális jegyeik révén különböznek a többi állampolgártól, és megvan bennük az akarat a sajátosságok megőrzésére (Pan 2001: 60)

menológiai értelmezésen túl hermeneutikai, értéketikai elemzések tárgyát is képezi. Ezekre nem térek ki. Az asszimiláció jelentésrétegei tehát átszövik a kisebbségi lét minden dimenzióját, egyfajta komplex indikátorként jelzi a közösséget érintő egyéni és csoportos, identikus, mentális és intencionális – fokozatos, több szakaszban bekövetkező – változások egyidejű (koegzisztens) és egymást átható (korrelatív) viszonyrendszerét.

Arra fel kell hívni a figyelmet, hogy a nemzetközi szakirodalom asszimiláció-értelmezései elsődlegesen a bevándorlókra vonatkoznak, hiszen számukra a társadalmi feszültséget az „idegenek” belépése jelenti a különböző helyi közösségekbe, miközben a magyar szakirodalomban őshonos közösségekre vonatkoztatják az asszimilációt, az asszimilációs alaphelyzet lényegesen különböző tehát.

Az egyén vagy csoport számára idegen kulturális közegben öt lehetséges viszonyulási *stratégia* létezik, ezek mindegyike más-más összetételű identitást eredményez. Az *asszimiláció* esetén az egyén vagy csoport elveszíti eredeti kulturális jegyeit, kizárólag többségi jegyek által határozza meg magát. *Kettős kötődés* esetén az egyén vagy csoport az eredeti kultúráját megtartva átveszi a befogadó társadalom kultúráját is, identitásában többségi és kisebbségi elemek egyaránt jelen vannak, a kettő egymást kiegészíti. Az asszimiláció ellenpólusaként kialakulhat a *disszociatív stratégia*, ez esetben kizárólag a kisebbségi elemek dominálnak az egyén vagy csoport önjellemzésében. A *marginális stratégia* lényege az, hogy az egyén vagy csoport sem a kisebbségi, sem a többségi dimenzió mentén nem határozza meg magát, hanem más releváns kategóriákat választ (például a foglalkozása mentén definiálja magát). Ez a négy stratégia lényegében pozitív identitásként fogható fel, mivel valamennyi alapja a „mi vagyok”. Az ötödik értelmezhető negatív identitásként, amikor az egyén nem tudja semmilyen dimenzióban identifikálni magát, „*tartós identitásválságban*” van. (Erős 1998) Ennek hátterében többnyire az áll, hogy az egyén számára a személyiségét alkotó identitás-elemek nem kompatibilisek, és ekkor kognitív disszonancia léphet fel. Ennek feloldása vagy sikeres és akkor az egyén valamelyik pozitív stratégia mellett dönt vagy sikertelen (ez utóbbi esetén tartós diszharmónia keletkezhet).

ASSZIMILÁCIÓS HELYZET, ÉLETVILÁG

Az asszimilációs helyzet elemzése előtt egy általános kérdésre kívánok reflektálni. Az előbbi alfejezetben szó volt Brubaker sokat idézett tanulmányáról, amely az asszimiláció visszatérését – értsd: kontextuális igenlését – jelzi. Az ok a befogadó

társadalmak félelme a sokszínűség okozta esetleges szegmentálódástól. Ehhez kö-
tődik az asszimiláció fogalmának napjainkban megfigyelhető rehabilitációja, ami-
nek első komponensét képezi az asszimiláció műveleti szintre való utalása, esz-
köz-jellegének hangsúlyozása. Ez ellenpontosítás azokra való hivatkozással, akik
az asszimilációt ideológiaként kezelik. Észre kell venni, hogy az eszköz-mivolt
feltételezi a célt: valaminek az érdekében cselekszem úgy, ahogyan teszem. Az
asszimiláció eszköz a többségi társadalom részére, hogy elérje (rejtett, a társadalmi
diskurzusban alig vagy áttételesen nevesített) célját: a stabilitást. Kisebbségi ol-
dalról más az olvasat. Ebben az esetben a cél – a stabilitást biztosító asszimilációs
integráció – egy helyzetértékeléshez kapcsolódik, éspedig helyzetértelmezést je-
löl arra vonatkozóan, hogy a társadalmi mobilizációs pályák milyen körülmények
között nyílnak meg. Kisebbségi helyzetben az asszimiláció tehát egy bizonyos
politikai-társadalmi helyzetre adott, többségi és kisebbségi összetevőt egyaránt té-
telező, egyéni és közösségi szinten kialakuló válasz, reakció. Kérdés, a társadalmi
érvényesülés pályáinak hovatartozás (identitás-) alapú prekondicionáltsága – az
asszimiláció elfogadása, egyéni döntésekben való megjelenése ugyanis ezt jelenti
– mennyire ellentétes a szabadság és az egyenlőség eszményeivel? Amennyiben a
prekondicionáltság sérti a szabadság és az egyenlőség eszményeit, az asszimiláció
rehabilitációja ellentétes korunk meghatározó értékeivel.

Az elemzés során az asszimiláció fogalmáról elsősorban mint folyamatról beszé-
lek. Az asszimiláció folyamatjellegének elfogadása ellenére szükséges az elemzés
során a szinkronikus és a diakronikus szempontok érvényesítése, hiszen miként a
nyelv, az asszimiláció is kettős természetű. A mindenkori jelenben létező adott hely-
zet (egyidejű – szinkrón) vizsgálata az asszimilációs helyzet strukturális jellemvo-
násaira vonatkozik, és feltételezi a folyamat szakaszainak, szerkezeti egységeinek
az elkülönítését. A diakronikus perspektíva a szakaszok közötti átmenet, a változás
(egyidejű hasonulás és elkülönöződés) természetét leíró elemzést jelenti.

Bármilyen asszimilációelmélet kimunkálásának első lépése az asszimilációs
helyzet változásainak komplex leírása. A helyzet leírására Biczó az *életvilág* fo-
galmával él. (Biczó 2004 és 2009) Az életvilág az a terület, ahol az egyének vagy
csoportok cselekszenek: az emberek napi tevékenységének területe. Az életvilág
határolja el és köti össze az egyéneket és a társadalmat. Az életvilág megértése az
egyén és a társadalom közötti kommunikációs folyamat megfejtése, amely általá-
nosan úgy írható le, hogy az emberek létrehozzák a társadalmi (ezáltal: az élet-)
feltételeket, és egyben ezek alanyaivá is válnak. A lényeg az, hogy a társadalmi
(gazdasági, szociális, politikai, kulturális) *feltételekre* már nem mint az emberek
életvilágának egyedüli meghatározójára tekintünk, hanem *mint lehetőségekre*.

Az életvilág a lehetőségek területe. Az egyén számára léteznek cselekvési alternatívák: az életvilág az emberi cselekvés lehetőségei és akadályai közötti kapcsolatot fejezi ki. Klaus Holzkamp szerint: „Az életvilágban, amely az ember szempontjából csak szubjektíve hozzáférhető, és amelyre közvetlen rálátással rendelkezik, minden egyén a saját létezésének ura, ami által a társadalmi szemantikus kapcsolatok mikrostruktúrái, melyekkel az ‘alany’ ily módon szembesül, alapvetően sugallják bizonyos cselekvések alapját.” (Holzkamp 1973: 29) Az életvilág fogalma ugyanakkor a mikrostruktúrák terjedésével, kereszteződésükkel is kapcsolatban van, hiszen az életvilág önmagában a társadalmi feltételektől függő alrendszer. Az emberek nem kiszolgáltatottak, rendelkeznek az életvilággal való kiegyezés vagy a vele való megbirkózás alternatívájával. Vagyis az életvilág nem jelenti azt, hogy a mindennapi létezés kizárólag és elsődlegesen a társadalmi feltételek függvénye, a koncepció fő erőssége éppen abban a tényben tételeződik, hogy az a mód, ahogyan az emberek mindennapi létezése strukturálódik – kutatható, átalakítható és rendszerezhető.

A továbbiakban Biczó Gábor tanulmányára támaszkodva mutatom be az asszimilációs helyzetet. (Biczó 2004) Biczó Husserlt idézi, aki az életvilágot a természetes beállítódás világaként, az ‘én’ és a környezet kapcsolatának összefüggésrendszerében értelmezi, és szerinte mint a szemléleti mezőhöz tartozó valóság: adottság. Husserl értelmezésében az én és a környezet kapcsolata az életvilág fogalmával írható le. (Husserl 1984) Az egyén önmeghatározása, döntései ebben az életvilágban kondicionáltak. Az életvilágnak különböző szintjei – más szóval kulturális, etnikai, vallási, nyelvi dimenziói – vannak, ezek külön-külön képezhetik asszimilációs (rész)folyamat tárgyát. Az asszimilálódónak a kultúráváltás nem célja, hanem tudomásul vétele annak, hogy bizonyos társadalmi helyzetben a váltás új pályákat nyit meg.

Ugyanis a világ, Heller Ágnes szerint, nemcsak a tisztán rögzíthető tapasztalatok és érzetek világa, hanem „a meghatározatlan valóság *homályosan tudott horizontja*” is. (Heller 1997: 46) Reflektált tudatműködésünk a körülöttünk lévő világra a meghatározottság és a meghatározatlanság kettősségeként egyidejűleg vonatkozik. Magamat erre a valóságra vonatkozóan határozom meg, és egyúttal tapasztalataim alapján belátom, hogy a rám érvényes tényezők másokra is hasonló módon érvényes. Fenomenológiai értelemben a valóság a közös világunkhoz tartozás élményéből, illetve a természetes környezet interszubjektív alapjellegeből ered.

Az asszimilációs helyzet valójában az én/mi és a te/ti vagy a másik között létező *interaktív, kommunikatív séma* kereteit alkotó *feltételeket* jelenti. Az asszimiláns (asszimilálódó) és az asszimiláló interszubjektív vonatkoztatási pontok. Az asszi-

milációs helyzet elemzése szempontjából a ‘másik’, a ‘te’ primer empirikus tapasztalatként mutatkozik meg. A ‘te’ az életvilágnak szükségszerű velejáró adottsága, a ‘te’ révén válik a másik individualitása belátható tényezővé. A ‘te’ ekképpen az idegen. Az idegent mindmáig Georg Simmel 1908-es, ma klasszikus szövege szerint szokás leginkább értelmezni: metaforikus meghatározásával az idegen olyasvalaki, aki tegnap érkezett és tartósan nálunk marad. (Simmel 1908, ld. még Biczó 2004)

Az asszimilációs helyzet fenomenológiai vizsgálata tárja fel számunkra azokat a fogalmakat, amelyek segítségével az asszimiláció általános, a partikuláris sajátosságoktól elvonatkoztatott alapesetei leírhatóak. Fenomenológiai értelemben az egzisztenciális vonatkoztatási pont az én/mi, az asszimilációs esemény rá vonatkoztatva megy végbe. A te/ti, másik ugyancsak egzisztenciális vonatkoztatási pont; az ‘én’-hez képest a ‘másik’. A ‘befogadó’ fogalma a fenomenológiai elemzésben arra a személyre / csoportra utal, aki otthon van. Az ‘idegen’ azt a személyt jelöli, aki a simmeli értelemben a ‘befogadóhoz’ képest később tűnik fel egy bizonyos szociokulturális környezetben. Az asszimilációs helyzet tehát a ‘befogadó’ és az ‘idegen’ között alakul ki. (Biczó 2004)

További fontos ellentétes fogalompár az ‘asszimiláló’ és az ‘asszimiláns’. Az ‘asszimiláló’ az, akihez képest az asszimilációs folyamat végbemegy, az ‘asszimiláns’ pedig az, aki asszimilálódik, hasonul. Miközben az ‘én’ és ‘te’ fogalmi értelemben az asszimilációs helyzet egzisztenciális vetületét jeleníti meg, az ‘asszimiláló’ és az ‘asszimiláns’ fogalmi kettőse a *szituáció strukturális karakterére* világít rá, megmutatja az asszimilációs esemény *irányultságát*. Az asszimiláns válasza a helyzetre affirmatív, hiszen bizonyos közösségi-politikai program jegyében születik meg, még akkor is, ha a program létét és jellegét szociokulturális, illetve politikai tényezők részben elfedik. Az asszimiláció – miként maga az életvilág – interszubjektív, a folyamat kiváltója a környezeti feltételek megváltozása. Az egyén a számára adott életvilág kezdeti, természetesnek tekintett adottságai és az egyén jövőbeli cselekvéseit meghatározó – többnyire homályos, letisztulatlan – jövőhorizont közötti ellentmondásra iteratív válaszok sorozatával reagál. Bár döntése egyéni, nem független a közösségtől. Az egyéni válasz közösségiségét az alapozza meg, hogy az ember belátja, tudatosítja, hogy ami rá érvényes, másra is az. (Heller 1997) A vonatkoztatási pontok az ‘én’ (‘mi’) és a ‘te’ (‘ti’), de az oppozíció nem az asszimiláló és az asszimilált, hanem az eredeti identitást meghatározó életvilág és az új (megváltozott) helyzet egyénre vonatkoztatott értelmezése között feszül.

Az elemzések során utalás szokott történni a ‘*kisebbség-többség*’ kategóriapárra, ez az asszimilációs helyzet kvantitatív összefüggéseire utal. Ugyanakkor létezik

egy kvalitatív dimenzió is. Az asszimilációt klasszikus traktátusok negatív töltettel említik (*depravációs* olvasat), mint olyan folyamatot, amely valamilyen eredeti érték elvesztését jelenti. Ez akkor van így, ha a folyamat végeredménye ekként írható le: $A + B + C = A$, vagyis a domináns csoport (A) úgy olvasztja magába a kisebbségeket, hogy ezek a sajátjaikat odahagyva átveszik értékeit és viselkedési mintáit. (Schaeffer 1989)² A szakirodalom kétféle átvételi módot szokott tételezni: kényszerre történőt illetve önkéntest. (Coltescu 2005) Ezzel vitatkoznék.

Megkerülhetetlen kérdés: lehet-e az érték-átvétel önkéntes? Ha azt olvassuk, hogy egy kisebbségi csoport saját akaratából vesz át többségi értékeket, akkor mit kell érteni a „saját akaraton”? Önkéntességnek nem tudom tekinteni. Az *önkén-tesség* feltételezi a *szabad* döntést. Önkéntesség, amikor tizenévesen valamilyen korosztályi csoportba bejelentkezem, vagy szabadidős foglalkozást választok – a választható változatok közösségileg egyenértékűek, a választás tehát *saját preferenciát* jelenít meg. Az asszimiláció esetében ezt nem tudom értelmezni. Ha például a vidéki fiatalnak a helyi többségi iskolába kell beiratkoznia, mert városi/távoli anyanyelvi iskolára nincs a családnak pénze, akkor a döntés a *társadalmi struktúrák nyomása* alatt születik meg és indul be egy folyamat. Ez is kényszer, az ilyen döntés nem önkéntes, a körülmények által kondicionált. Az egyéni életvezetés programja eredendően nem tartalmazza az identitás-elemek időszakos átprogramozását – ha bekövetkezik, ezt valamilyen hatás váltja ki.

Általában beszélhetünk a Boas-féle *kulturális relativizmusról*, elfogadhatjuk, hogy egyetlen kultúra sem rendelkezik olyan abszolút kritériumrendszerrel, amely alapján bármely más kultúra cselekedeteit „jónak” vagy „rossznak” minősíthetné. Minden kulturális csoport alkalmazhatja kulturális értékrendszerét cselekedeteinek megítélésére, hiszen minden kultúra tagjai egyaránt cselekvői és megfigyelői az adott kultúrának. Ugyanakkor a kultúrák elvi egyenlőségéből egyáltalán nem következik a domináns és alávetett helyzetű kultúrák társadalmi egyenlősége. Kultúrájának megélésére, értékeinek örökségként történő átmen-tésére egészen más lehetőségekkel rendelkezik a többségi, mint a kisebbségi. Az asszimiláció többnyire ehhez az egyensúlyhiányhoz kötődik, és ez olykor nem politikai, hanem az adott társadalom intézményi struktúráival kapcsolatos kérdés.

² Az asszimilációkutatás négy alaptípust ismer, aszerint hogy az asszimiláló, avagy az asszimilálódó közösség alkot helyi számbeli többséget, illetve ki az asszimiláló, a helybéli-e illetve az idegen. A szórvány vonatkozásában csak a dolgozatban tárgyalt típus fordulhat elő. A szórvány helyi többségként sziget, a sziget-mivolt pedig eggyel magasabb – kistérségi – szinten már nem jelent mobilizációs potenciált.

Az egyén szubjektivitása, szabad akarata alapadottság, asszimilációs előfeltétel. Az egyén számára a „másik” jelen van a problémahorizonton, a kommunikáció során különböző tartalmak illeszkednek, érintkeznek, átfedés alakul ki. Másként nem is lehetne, a kooperációs készség előfeltétele a társadalmi életnek. A különbségek létét tudomásul kell venni, el kell fogadni. A társadalom, mint szociokulturális életközösség *eszménye a különbségben* egzisztál. (Dilthey 1974) Ezek szerint a társadalom az individuumok intencionális életközösségeként érthető meg, ahol az egyének céljai, terveik, lehetőségeik részleges közösségének élményétől vezérelve együttműködnek. A szabad akarat a különbségek elfogadásának elvi lehetőségére vonatkozik – az egyéni döntés mégsem „szabad”. A célegybeesések és –különbségek egyáltalán nem véletlenszerűek, mindig valamilyen önelismerési kondicionáltság „másikra” vonatkoztatott aktusára vezethetők vissza.

A felsorolt kategóriák segítségével lehetségessé válik az asszimilációs helyzet fenomenológiai leírása, elemzési kategóriákként alapját képez(het)ik a megannyi individuális asszimilációs helyzet osztályozásának és tipizálásának. A kategóriák közötti logikai kapcsolat szövevényes, ami az elemzésben magas komplexitású leírásokat tesz lehetővé. Ugyanakkor Biczó jelzi azt is, hogy az ‘én’ és ‘te’ fogalompár bevezetése komoly problémákat vet fel, hiszen perspektivikus státuszfogalmakról van szó, amelyek számos konnotációjukat tekintve *túlterheltek*. Az ‘én’ az asszimiláció szubjektív horizontját jelöli, azt a látómezőt, ahonnan az esemény az értelmező szempontjából megtörténik. A ‘te’ az asszimiláció legáltalánosabb értelmében felfogott objektivációja.

ASSZIMILÁCIÓELMÉLETEK

Az asszimiláció kezdeti elméleti közelítései megfeleltek annak a szemléleti keretnek, amelyet az internacionalista Israel Zangwill (1908-ban írt nagysikerű drámájában) alkotott olvasztótégely *metafora* és az erre épülő *ideológia* teremtett. Az elméletalkotók sorában az elsők között említendő az újságíróból szociológussá lett Robert E. Park, aki a két kultúra határán állók helyzetének értelmezésére dolgozta ki a „marginal man” elméletét, azt vizsgálván, hogy a közösségbe belépő idegen milyen *innovatív mintákat* használ a befogadó közeggel kialakuló konfliktusok feloldására. (Stichweh 1993) A bevándorlók beilleszkedésének vizsgálatát illetően a Park nevéhez fűződő *asszimilációs modell* sokáig uralkodó paradigma-ként működött, miszerint a különböző kultúrájú népek kapcsolatba kerülése versenyen és konfliktuson keresztül történő alkalmazkodáshoz, majd asszimilációhoz

vezet. Ez az etnikai és kulturális identitás elvesztésével, és ezáltal a fogadó társadalomba való teljes beolvadással jár. Az asszimiláció ebben a megközelítésben egy *akkulturációs* folyamatot is feltételez, melynek során a bevándorlók kultúrája megváltozik, azaz beleolvad a befogadó kultúrába és ez a beilleszkedés ára. Park *lineáris* folyamatnak tekintette az asszimilációt és úgy vélte, hogy – bár eltérő gyorsasággal és könnyedséggel zajlik – elkerülhetetlen következménye a különböző etnikai háttérű csoportok bevándorlásának. (Park 1928)

A marginalitás elméletének továbbfejlesztéseként értelmezhető Robert K. Merton 1938-ban közzétett hipotézise arra vonatkozóan, hogy mi történik akkor, amikor csoportok illetve személyek közötti kulturális konfliktus tartóssá válik, mivel a domináns kultúra megtagadja a befogadást bizonyos csoportokból, illetve személyektől. Merton tétele szerint a „*befagyasztott marginalitás*” a kulturális ajánlatok és ezek megvalósításának strukturális lehetetlensége között fennálló diszkrepanciára vezethető vissza, következménye pedig az anómia és a deviancia. (Merton 1980)

Miközben Merton veszélyekre figyelmeztet, a híres chicagói iskola jelesei számára alaptétel a „the successful adaptation of immigrant groups to the host society”. A W. Lloyd Warner és Leo Srole szerzőktől származó állítást azért idézem angol eredetiben, mert a „sikeresség” az angol szöveg-kontextusban vonatkozhat egyénre és csoportra, de éppúgy az amerikai társadalomra is. Érdekes ez az ideológiai alapú kettősség, amely azoknak a véleményét emelte elméleti tétel szintjére, akik szerint az amerikai etnikai csoportok *jövője korlátozott*, mivel minden amerikai bevándorlót beolvaszt az angolszász-protestáns kulturális ethosz. (Warner–Srole 1945) Itt a komplexitásra kell figyelni, ugyanis az amerikanizáció eszméje és szemlélete nem egyszerű beolvadás, hanem egy olyan társadalmi modell iránti opciót is jelent, amelynek világméretű sikerességét nem lehet tagadni.³ Amerikai (Államok-béli) tankönyvekben az ottani életmód testesíti meg „az ember jogát az élethez, a szabadsághoz és a boldogságra való törekvéshez”. (Tóth 1996)

Milton M. Gordon klasszikus munkája, az *Assimilation in American Life* (1964) ennek a szemléletnek a jegyében íródott. Gordon szerint az asszimiláció lépésekben zajlik egyéni és csoportszinten egyaránt, az egyes szakaszok a következők:

- az akkulturáció (acculturation)
- strukturális asszimiláció (structural assimilation)
- a maritális (marital assimilation)

---

³ Az amerikanizáció értelmezése jelentősen megváltozott napjainkban, a globalizációs vizsgálatok keretében és ezek hatására.

- az identifikációs (identification assimilation)
- az attitűd-internalizáció (attitude reception assimilation)
- és viselkedés-elfogadó asszimiláción vezet keresztül (behavior reception assimilation)
- civil asszimiláció (civic assimilation)

Az akkulturáció az a folyamat, amelynek során egyes emberek, családok, közösségek önként illetve valamilyen külső vagy belső nyomás hatására – néha egyenesen kényszerből – *beilleszkednek* egy számukra új, domináns kultúrába. A beilleszkedés gyakran jár együtt az eredeti kultúra tévesztésével, elvesztésével. A frankofon szakirodalomban a fogalmat a szocializáció egyik változatának a jelölésére használják.

A strukturális asszimiláció a társadalmi mobilitáshoz kapcsolódik, csoportszinten nem értelmezhető, csak egyéni szinten vizsgálható. Azt jelenti, hogy az idegen/kisebbségi tudatosan választja a befogadó társadalom intézményeit, klubjait, ezekbe belép, ezeket preferálja, minek következtében *referenciacsoportot vált*. A strukturális asszimiláció az egyén számára társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket kínál.

Szintén csak egyéni szinten vizsgálható a maritális asszimiláció, amely arra vonatkozik, hogy *házastársat* az idegen/kisebbségi a többségek közül választ magának. Ez kimondottan érzelmi dimenzióban értelmezendő – amennyiben ez lehetséges. A kérdés jelen van más modellek esetében is.

Az identifikációs asszimiláció során az idegenben/kisebbségiben kialakul a többséggel való *összetartozás* élménye. Ez így megfogalmazva egyszerű kérdésnek tűnhet, de egyáltalán nem az, hiszen a nemzeti identitás elemeiről van szó, a sorsközösség vállalásáról. Ez a szint azt jelenti, hogy az egyén a (többségi) nemzeti hovatartozás kognitív elemeit internalizálja. Ez az a szint, amikor a ‘mi vagyok/mi nem vagyok’ határa elmosódik, aminek utána a kisebbségi és többségi kölcsönösen vállalja egymást.

Az attitűd- és viselkedés-elfogadást gyakran tárgyalják együtt, ugyanis mindkettő a többségre vonatkozik elsősorban. Az attitűd-elfogadás során a többségi társadalomban az együttélés tapasztalatai alapján olyan értékelő beállítódások, viszonyulási minták, érzelmi reakciók alakulnak ki, hogy pozitívan viszonyulnak a kisebbségihez.

A viselkedés-elfogadás az attitűdre épülő motivációt jelenít meg, és hosszabb idejű megnyilvánulások képezik az alapját. Ezen a szinten a többség befogadja a kisebbségit/idegent, eltűnnek a többség részéről az előítéletek, megszűnik a diszkrimináció.

Végül a civil asszimiláció azt jelenti, hogy etnikai vonatkozásban egyetértés alakult ki, a csoportok és egyének között *megszűnnek* a hatalmi- és érdekkonfliktusok. Pontosabban a kezdeti kisebbségi/idegen egyének immár nem képeznek külön csoportot, külön nem reprezentálják magukat.

A Gordon-modell mindmáig az egyik leggyakrabban idézett, szinte minden további elméleti közelítés viszonyítási alapjául szolgál. Állítható ez annak ellenére, hogy a Gordon-féle elmélet alapszemlélete kezdettől vitatott, Glazer és Moynihan már 1963-ban, Gordon elméletének a megjelenése előtti évben megkérdőjelezték az olvasztótégely-modell érvényességét, három évtized múlva pedig az asszimilációt illetően írta le Glazer, hogy halott (Glazer 1993).

A Gordon-elmélet kulcsfogalma az akkulturáció. Meghatározására többen vállalkoztak, Kim értelmezését azért tartom fontosnak idézni, mivel kitágítja a fogalom körét, a kulturális elemek mellett megjelennek társadalmiak is, miáltal megváltozik a folyamat tagolása. Kim szerint a folyamat a befogadó társadalom meghatározó szimbólumainak az azonosításával kezdődik. Az *internalizáció* során ezek megismerésével és a magával hozott értékekre vetítésével történik meg az átvétel. Az akkulturáció folyamata tehát kommunikációra épül és folyamatos kapcsolatot, kölcsönhatást feltételez a belépő és társadalmi-kulturális környezete között. (Kim 1985: 378)

A 80-as végén Gibson az asszimiláció helyett az *integráció* fogalmát javasolja (Gibson 1988), miszerint a többség-kisebbség kapcsolatainak fejlődésében a kontaktust és a versenyt követő szakasznál beáll az akkomodáció, a folyamat nem jut el az asszimilációig. Ez *additív bikulturális stratégiát* feltételez, melynek során a kisebbségi csoport úgy vesz részt a többségi társadalom (politikai) életében, hogy közben megőrzi saját csoport-értékeit: nyelvi, vallási, kulturális hagyományait.

Hutnik (1991) az asszimilációt a többség-kisebbség viszonyában tárgyalja. A fogalom ellentétpárjaként vezeti be a *disszociatív stratégiát*, melynek lényege a kisebbségi kultúra teljes megtartása a többségi totális figyelmen kívül hagyása mellett. Akkulturáció esetén az egyén identitásában egyforma mértékben vannak jelen többségi és kisebbségi elemek. Ha egyik sem dominál és önleírása mindkét dimenziót nélkülözi, akkor beszélünk marginális stratégiáról.

Az egydimenziós (Gordon) modellt különben mind több kritika éri, ugyanis mind több kutató figyelmeztet arra, hogy az egyén egyszerre, párhuzamosan több kultúra részesévé válhat. Az asszimiláció fogalmát mások azért bírálják, mert áttételesen tartalmazza azt is, hogy az asszimilálódónak baja volna a kultúrával, amelybe beleszületett. Friss kutatások azt mutatják, hogy egyének képesek úgy bekapcsolódni a domináns társadalom kulturális életébe, hogy közben saját ér-

tékeikhez ragaszkodnak, és nem marginalizálódnak. (Berry, 1992; LaFromboise et al, 1993) Vagyis az akkulturációt mind szakmai, mind hétköznapi értelemben meg kell különböztetni gyakori végeredményétől, az asszimilációtól, s ennek el-lentététől is, a *disszimilációtól*. Az akkulturáció folyamatában az eredeti kultúrák fennmaradnak (olykor szubkultúráként).

A „közvetítő kisebbség” fogalma Blalock (1967: 79-84) és Bonacich (1972) nevéhez köthető kisebbségi/migráns stratégiát jelent. Előzményként idézhető Merton *társadalmi csereelmélete* (első kiadása: 1949), miszerint az egyének olyan kapcsolatokban, tranzakciókban vesznek részt, amelyek számukra haszonnal járnak. Ennek értelmében a kisebbségek társadalmi státuszuk, kapcsolataik révén az etnikai mivoltuk hátrányait kívánják csökkenteni. Szintén előzménynek tekinthető Alfred Schütz értelmezése,⁴ miszerint a kisebbségi/idegen *marginalitásának* kérdése nem a kulturális konfliktusban, hanem a két kultúra összemérhetetlenségében keresendő – ő ugyanis minden kultúrát zárt univerzumnak tételez. Az idegen orientációs válságának oka Schütz szerint egyfajta strukturális és szituatív kényszer, s ennek a helyzetnek az elemzése vezetett el a „middleman minorities” fogalom megalkotásáig. A „közvetítő kisebbségek” fogalma olyan migránsokat takar, akik határokon átnyúló etnikai hálózatokra támaszkodva intézményesített pozíciókat építenek ki a gazdaság bizonyos jól körülhatárolt, a társadalom felső és alsó osztályai között elhelyezkedő területein, miközben maguk – idegenségük okán – a hierarchián kívül maradnak. Kulcsfontosságú ez esetben a kisebbségek irányultsága: folyamatos és erős kötődésük anyaországukhoz, annak gazdasági életéhez.

A 90-es években az asszimilációval kapcsolatos kutatásoknak valóságos reneszánsza következik be. Fontos kérdések, az asszimiláció gordonni modelljének több kategóriája vált elemzés tárgyává.

A *szegmentált asszimiláció* elmélete a 70-es évek migrációs hullámaira adott elméleti válasz. Ebben az időben többnyire olyan országokból érkeznek bevándorlók, akik a WASP (white–anglo–saxon–protestant) ethosz hatására sem épülnek be teljesen a nagy amerikai társadalomba, olyannyira eltérő társadalmi közegből (elsősorban Ázsiából) érkeztek. A bevándorlók a leggyorsabban növekvő összetevői az amerikai lakosságnak, jelenlétük több nagy amerikai város társadalmi összetételét, kultúráját és politikáját jelentős mértékben megváltoztatta. Jelenleg jóval több, mint 30 millió külföldi születésű személy él az Egyesült Államokban; 11,2 millió felnőtt bevándorló érkezett gyermekeivel együtt csak a legutolsó két népszámlálás (1990–2000) közötti időszakban, ez a népességszám növekedéséből

⁴ Idézi Stichweh, Rudolf (1993): Az idegen, *Regio* 4. évf. 4. sz.

70%-ot tett ki. A legfrissebb becslések szerint az ország idegen eredetű lakossága (első és második generáció) meghaladja a 60 milliós lélekszámot, vagyis a teljes lakosság 24%-át (U.S. Bureau of the Census, 2003.). És talán ennél is fontosabb: a beáramlás mértéke nem mutat csökkenő tendenciát.

Az amerikai társadalom jövőjének a kérdése, hogy a kb. félszázmilliós bevándorló népesség bár a második generáció során elfogadja-e, átveszi-e az amerikai értékeket. A szegmentált asszimiláció erre a kérdésre kíván elméleti értelmezést nyújtani. A migránsok a befogadó társadalommal szemben a klasszikus értelmezés szakaszai – kontaktus, verseny, akkomodáció, asszimiláció – helyett döntően saját tradícióikat részesítik előnyben, ez határozza meg kapcsolataikat. Vagyis a végeredmény *lehet* asszimiláció, de empirikus vizsgálatok szerint ez egyáltalán *nem* *vehető biztosra*.

Portes, A. és Zhou, M. (1993) három – szegmentált – adaptációs mintát azonosít, és pedig az „egyenes vonalú” (straight-line), a felfelé tartó (upward) illetve a lefelé tartó spirális (downward spiral) adaptációt. A lefelé spirál *kulturális disszonanciát* és konfliktust jelent, amikor a bevándorló marginalizálódik, szubkultúrát hoz létre. Más szerzők az egyes mintákat más névvel illetik, bár hasonló módon értelmezik. (Wight 2005) A három modell ezek szerint: 1) *tranzíció* a „fehér főáramba”, a „fehér társadalomba”, 2) *szelektív akkulturáció* – az egyének rákapcsolódnak a többségi kultúrára, de továbbra is kötődnek a kibocsátó etnikai közösségekhez és 3) *disszonáns akkulturáció* – tranzíció egy natív kisebbségi „alsó osztályba”. Az első változat jelenti az „egyenes” asszimilációt, és magas szintű humántőkét rendelnek hozzá. A második modell előnyeit már jeleztem, miközben a harmadik esetben arra hívják fel a figyelmet, hogy a Gordon-féle modell sokszor egyáltalán nem működik. Ennek a veszélynek az okán válnak szerzők a második modell szószólóivá, ezzel látják elkerülhetőnek az akkulturációval együtt járó feszültségek és konfliktusok elfajulását. (Portes, Rumbaut 2001: 313) Szerintük mindenki számára jó, ha a kisebbségek erős kohézióval rendelkező közösségekhez tartoznak, miközben nyitottak a többségi kultúra felé.

A natív kultúra iránti ragaszkodás, a megtartás vágya második generációs migránsok esetében a korábbi értelmezések újragondolásához vezettek. Az akkulturációt egyre inkább kétdimenziós konstrukciónak tekintik, egyesek a többdimenziós meghatározottságot is elképzelhetőnek tartják. Ugyanakkor az akkulturáció mellett mind többször jelenik meg az *enkulturáció* fogalma. (Rogler, Cortes & Malgady 1994) Az enkulturáció folyamata azt jelenti, hogy az ember a személyes környezete közvetítésével, cselekvő aktivitásával veszi át, teszi belső értékévé a szocializációs folyamatok során azt a kultúrát, amely a tárgyakban, szo-

kásokban, tevékenységi módokban, magatartási mintákban, kommunikációs stílusokban, a nyelv lexikai anyagában, az információkban, a környezet érték- és érdekviszonyaiban körülveszi. Az egyén érett személyiséggé alakul e folyamatban. Eszerint az enkulturáció a kultúrába való „belenövés”, kultúrlénnyé válás, a legáltalánosabb tanulási folyamat, amely minden ember számára minden társadalomban elengedhetetlenül szükséges alapkészségek elsajátítása. A szocializációnál általánosabb fogalom, a fennálló társadalomba való beilleszkedésre tesz alkalmassá.

Gordon elméletéhez való viszonyulást illetően napjainkban nagy vita a monokulturalisták és a multikulturalisták között alakult ki. Az utóbbiak között több irányzat létezik, ezek bemutatását nem tartom a témához szorosan tartozónak.

Külön figyelmet érdemel R. Alba és V. Nee értelmezése, akik új keretet javasolnak, és az elmélet újrafogalmazására vállalkoznak. (Alba, Nee 1997) Nem tagadják Gordon elméletének érdemeit, de szükségesnek ítélik a felülvizsgálatát, kiinduló szempontjaik között vannak már eddig említettek és újak is. Elemzésüket Shibutani és Kwan *etnikai rétegződési elméletére* alapozzák. Az etnikai versengés az egyes csoportok között különböző szinteken és csatornákon folyik, ez az alapja a rétegződésnek. A kommunikáció is többszintű, személyes és csoportszintű, utóbbi esetében létezik csoportokon belüli és közötti – ami kihat minden esetben az integráció folyamatára. A modell alapján megfogalmazódó lényegi következtetés, hogy még akkor is, ha etnikai csoportok kezdetben nagyon ellenségesek voltak egymással szemben, ezek az idők során megtanulták az együttélés módozatait. (Shibutani, Kwan 1965)⁵ Alba és Nee alaptétele az, hogy az asszimiláció feltételezi az etnikai különbségek, az etnicitás megszűnését, miközben ezek a különbségek továbbra is léteznek. Modelljük szerint miközben az egyes kisebbségi csoportok belépnek a többségi intézményekbe, nem szakadnak el korábbi közösségüktől, nem tagadják meg e közösségi kultúrát. Ugyanakkor az Alba-Nee elmélet szerint a belépés folyamata inkrementális, vagyis a folyamat menet közben erősödik, gyorsul. (Alba, Nee 2003)

Végül, de nem utolsó sorban idézem J. Milton Yinger elméletét, aki az asszimilációs folyamatok fogalmi kereteit pontosította, kidolgozta a gordonai modell javított változatát. Nála az asszimiláció egy etnikai határokat csökkentő folyamat, amikor két vagy több közösség, etnikai csoport vagy kisebb társadalmi csoport tagjai kapcsolatban állnak egymással. Az asszimiláció csak ritka esetben válik teljessé, elméletébe beépíti a disszimiláció (az asszimiláció ellentéte) fogalmát, mely

⁵ Itt nem tértem ki Shibutani és Kwan elméletének további elemeire, többek között arra, hogy az asszimilációnak van társadalmi-szociális és lakóköri (települési) dimenziója.

a csoporton belüli különbségek fennmaradását és megerősödését jelenti. Négy alapelvet fogalmaz meg az asszimilációt illetően: 1) *leíró és nem értékelő* fogalom, vizsgálata egyben a disszimiláció vizsgálata is; 2) *változó és nem ismerv*: egy olyan folyamat, mely az interakció és a kulturális csere kezdeteitől a csoportok mélyreható fúziójáig terjed; 3) minden egyes folyamat *visszafordítható*; 4) a folyamat *többdimenziós* (a gordonni modell első négy dimenziója): az egyes dimenziók igen nagy mértékben interaktívak, melyek egymástól elválasztva, de nem teljesen függetlenül változnak. (Yinger 1994) Ezek a folyamatok az akkulturáció (kulturális asszimiláció), a (pszichológiai) identifikáció, a (strukturális) integráció és a (biológiai) keveredés.

Az *akkulturáció* két vagy több csoport kapcsolatából eredő folyamat, amely a kulturális hasonlóság növekedése felé halad. A folyamat sokkal inkább érinti a kisebb és gyengébb csoportok tagjait, vagy a bevándorlókat, de az interakcióban résztvevő csoportok közül egyik sem vonhatja ki magát teljesen a rá gyakorolt hatás alól. Az identifikáció pszichológiai folyamata során a különböző csoportokból származó egyének esetleg úgy gondolhatják, hogy ugyanahhoz a társadalomhoz tartoznak, egy új társadalomhoz, amely az egyének eredeti társadalmainak a keveredése révén jön létre. E különböző folyamatok oksági kapcsolatban állnak az akkulturációval, az integrációval és a keveredéssel, de analitikus szempontból elkülönülnek ezektől. Az identifikációban bekövetkező változások nem egyirányúak, nem egy nagyobb és egyre inkább bekebelező csoport irányába mutató egyirányú folyamat részei. Mind az én, mind pedig mások vonatkozásában nagyon fontos a tudatos és nem tudatos identifikációs szint közötti különbségtétel. Előfordulhat, hogy a két szint nem felel meg egymásnak, s ezt épp a körülmények változása teszi láthatóvá. *Integráció* alatt Yinger a strukturális asszimiláció azon folyamatát érti, melynek során a két vagy több, korábban elkülönülő alsóbb szintű társadalmi egységből a közös interakciók szintjére jutnak az emberek. Ezek az interakciók a konkrét helyzettől függően, a gazdasági és politikai intézményekben érvényesülő viszonylag személytelen kapcsolatokról a szomszédságok, baráti körök és házasságok személyes kapcsolataiig terjedhetnek. A változások során az integráció is különböző időpontokban bukkanhat fel.

A „vegyes” házasság jelentheti a csoport leginkább akkulturálódott tagjainak átlépését a többségi társadalomba. Elfogadott nézet szerint a biológiailag elkülönülő (kevés közös felmenővel rendelkező) és az eltérő örökségként jelentkező külső jegyek vagy genealógia alapján megkülönböztethető csoportok esetén a változó feltételektől eltekintve, kisebb a valószínűsége pszichológiai, kulturális vagy strukturális asszimiláció bekövetkezésének. Ahol a keveredés megtörtént vagy épp

folyamatban van, a többi asszimilációs folyamat jelenléte is sokkal valószínűbb. A keveredés révén kialakuló népességhez az uralkodó csoport alacsonyabb rendű státust társíthat, illetve az is lehet, hogy ez különálló vagy köztes státust kap, de akár be is tagozódhat a magasabb státusú csoportba. A kérdés tehát komplex, a vegyes házasság hatása a többi asszimilációs folyamatra esetenként nézve különbözhet.

Yinger értelmezésében a kisebbségi és a domináns csoportok interakciói során mindkét csoportban változások következnek be, de ezek nincsenek egyensúlyban. A kultúra, a társadalmi viselkedés fő elemeit illetően – nyelv, vallás, politikai nézetek, gazdasági gyakorlat stb. – a kölcsönösség minimális, és a strukturális dimenzióban, többséginek kisebbségivé történő integrációjára szinte nincs is példa, a csere még inkább aszimmetrikus.

IRODALOM

- ALBA RICHARD, NEE, VICTOR (2003): *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*, Harvard University Press
- ALBA, R., NEE, V. (1997): Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration, *International Migration Review*, 31 (4), Winter, pp. 826-874
- BERRY, JOHN W. (1992): Acculturation and Adaptation in a New Society. *International Migration*, 30, 69-85.
- BICZÓ GÁBOR (2004): *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*, Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont Interneten itt: <http://mek.oszk.hu/02200/02201/02201.rtf>
- BICZÓ GÁBOR (2009): *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*, Kalligram, Pozsony.
- BICZÓ GÁBOR (2010): Párhuzamos értelmezések és modellek, előadás. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Jakobinus terem, 2010. május 27. Letöltve http://www.mtaki.hu/hirek/pdf/20100527/20100527_biczo.pdf (2011. nov. 25.)
- BINDORFFER GYÖRGYI (2001): *Kettős identitás*, Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet
- BLALOCK, HUBERT M. (1967): *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, John Wiley & Sons,
- BODÓ BARNÁ (2004): *Az identitás egyetemessége*, Kolozsvár: Polis

- BODÓ BARNA (2005): Szórványnarratívák, In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*, Budapest: Gondolat-MTAKI.
- BODÓ BARNA (2007): A szórványtól a nemzetig – és vissza, *Pro Minoritate*, 1 (Tavaszi).
- BONACICH, EDNA (1972): A Theory of Middleman Minorities, *American Sociological Review* 37: 583-594.
- BRUBAKER, ROGERS (2001): Az asszimiláció visszatérése? In *Regio*, 1 sz. (Az angol nyelvű eredeti dolgozat: The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany and the United States. *Ethnic and Racial Studies*, 24. vol. 2001. July.)
- BRUBAKER, ROGERS (2005): The „diaspora” diaspora, In: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 28. nr. 1. pp. 1-19.
- COLTESCU G. (coord.) (2005) *Vocabularul pentru societati plurale. A plurális társadalmak szótára*. Iași: Polirom
- DILTHEY, WILHELM (1974): Bevezetés a szellemtudományokba. In Ludassy Mária (szerk.) *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat
- ERŐS FERENC (szerk.) (1998): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó
- GIBSON, MARGARET (1988): *Accommodation without assimilation: Punjabi Sikh immigrants in an American high school*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- GLAZER, N. – MOYNIHAN, P. (1963): Beyond the Melting Pot. *The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, Cambridge, MA: MIT Press.
- GLAZER, NATHAN. (1993). Is Assimilation Dead? *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 530:122-36.
- GORDON, MILTON (1964): *Assimilation in American Life: the role of race, religion, and national origins*. New York: Oxford University Press.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ (2004): Az asszimilációs folyamatokról és nemzetiségváltásról a szlovákiai magyarság körében végzett vizsgálatok alapján, In Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. TLA Budapest. 235-250.
- HELLER ÁGNES (1997): *Idegen*. Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó
- HOLZKAMP, KLAUS (1973): *Sinnliche Erkenntnis*, Frankfurt a.M.
- HUSSERL, EDMUND (1984): A tiszta fenomenológia és fenomenológiai filozófia eszméi. In *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat
- HUTNIK, N. (1991): *Ethnic minority identity. A social psychological perspective*. Oxford: Clarendon Press

- KIM, Y.Y. (1985): Communication and Acculturation, In *Intercultural Communication: A Reader*, Larry A. Samovar and Richard E. Porter, eds., Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 379-386.
- KORZENNY, FELIPE, ABRAVANEL, REBECCA (1998): Acculturation: Conceptualization and measurement. In *Quirk's Marketing Research Review*, Vol. XII. No. 4. pp. 32-37.
- LAFROMBOISE, T., COLEMAN, H., & GERTON, J. (1993): Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 114(3), pp. 395-412.
- MERTON, ROBERT KING, (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat (Angol eredeti: *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press, 1968)
- PAN, CH: Kisebbségi problémák Közép-Európában, In *Európai utas*, 2001/4: 60-64
- PARK, R. (1928): Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology* 33: 881-893
- PARK R. E., BURGESS, E. W. (1961): *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- PORTES, A., RUMBAUT, R.G. (2001): *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press
- PORTES, A., ZHOU, M. (1993): The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants. *The ANNALS of the Academy of Political and Social Science* 530 (November): 74-96.
- ROGLER, L. H., CORTES, D. E., MALGADY, R. G. (1991): Acculturation and mental health status among Hispanics. Convergence and new directions for research. *American Psychologist*, 46(6), 585-597.
- SCHAEFFER, R.T. (1989): *Sociology*. (3. ed.) New York: McGraw-Hill.
- Shibutani, T., Kwan, K.M. (1965): *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*, New York
- SIMMEL, GEORG (1908): Exkurs über die Fremden In: Simmel, Georg *Soziologie*, Leipzig: Duncker & Humblot
- STICHWEH, RUDOLF (1993): Az idegen, *Regio* 4. évf. 4. sz.
- TÓTH KINGA DÓRA (2007): A kisebbségi és a többségi identitás viszonyának lehetséges mintázatai. *Századvég*, 43. sz.
- TÓTH TAMÁS (1996): Vulgármódnizmus és posztmódnizmus végletei között, In: *Lukács és a modernitás*, Szerkesztette Szabó Tibor, Szeged: A Szegedi Lukács Kör Kiadása, pp. 27-62.
- WARNER, W. LLOYD & SROLE, LEO (1945): *The Social Systems of American Ethnic Groups*, Yale University Press

- WIGHT, ELLEN (2005): Segmented Assimilation? Explaining Ethnic Disparities in the School Achievement of Second Generation Students. *Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Philadelphia, PA, Aug 12, 2005.* Lásd: http://www.allacademic.com/meta/p19514_index.html Letöltve: 2009. febr.05.
- YINGER, JOHN MILTON (1994): *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict.* Albany: State University of New York Press.

Daniel C. Bruch

**THE CURRENT MIX OF POLITICS AND
RELIGION IN AMERICAN LIFE:
A SOCIOLOGICAL TREATISE**

**IN HONOR OF A SCHOLAR, COLLEAGUE, AND FRIEND
ON HIS 60TH BIRTHDAY
DR. FELEKY GABOR**

CONSERVATIVE AND LIBERAL ROLE PLAYING

In the USA, we assume conservatives and liberals each have their roles to play. We do recognize and affirm that conservatives (those generally predisposed to resist change) have an important place in society. Humans, cross-culturally, seem to be predominantly resistant to change and most comfortable with the status-quo. It may even be said that conservatives are not now, never have been, nor ever will be an endangered species. In fact, the difficulty with getting any social movement accomplished is that most people do not want to be moved!

This comfort with the status-quo is not inherently bad. Without it, sociologists tell us that there would be insufficient social organization for an orderly society. Without a majority of people wanting to stay put where they are and keep working as they are, the consequent social change would likely lead to more social disorganization than a society could long endure. In short, we need conservatives and appreciate the social stability they bring to our culture.

But we also need liberals (those generally predisposed to freely encourage and support change) to balance, to challenge, and to inspire those who are comfortable with things as they are. Liberals almost always constitute a minority for the reason mentioned above. Liberals constitute a continuing “endangered species” because their disposition toward change confounds the majority, frightens some, worries many, and often challenges predominant societal assumptions. It may be easier not to have liberals around, but without such balance and impetus toward change, social life would stagnate.

BEING RIGHT, RIGHTEOUS, AND RUNNING

The last few decades have brought significant religious change to the culture of the USA. Part of that change involves a subgroup of conservatives that has invaded and infected two great American arenas – religion and politics. This subgroup of *fundamentalistic conservatives* (characterized by rigid adherence to selected principles, by intolerance of other views, and by opposition to secularism) came into substantial power with the election of Ronald Reagan. Most are Christians, but some are not. Often they are called the “religious right.” I use the term *fundamentalistic* in its dictionary meaning of “hypocritically and excessively” fundamental. They were and still are mostly led by a relatively small group of preachers and political strategists (and a few other self-appointed religious “experts”) who are working together to secure control of all facets of American life.

The primary vehicle by which they are seizing power across a broad spectrum of American life is religion. It is religion that is a primary and protected social institution, within which we learn our foundational values and beliefs. Religion, as a social institution, and its related values have now been exploited for over three decades. Whether those values relate to us personally or in the form of our civil religion (loving our country), these *fundamentalistic conservatives* have woven together the flag and the cross in a form of unholy commingling that has broken and segmented the heart of America.

The historical roots – In the first half of the twentieth century, much of the USA was fully but gently engaged in the struggle between the fundamentals of the Judeo-Christian faith and the enemy called modernism. While many fundamentalists would trace their roots back to the Christian New Testament, the brand of American fundamentalism about which I am speaking can be traced back to the 19th century. If you grew up in a Republican (typically conservative) family you were sensitized to issues of morality. If you grew up in a Democratic (typically liberal) family, you were sensitized to issues of justice. Republican families were steeped in an ideal culture of hard work, going to church, and personal character. Democratic families were socialized to prioritize the values of diversity and the equitable sharing of the earth’s resources. While these were not absolute in character, and likely there was a good bit of blending in families on these issues, these predominant perspectives set the stage for today’s happenings. It is the “protestant ethic” (being punctual, hard-working, deferring gratification, and prioritizing work) defined by Max Weber (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Allen and Unwin: Cornwall,

1930) that characterized the Republicans of the time and, in fact, identified the predominant norm in the culture for at least a century.

In that same general timeframe, the cultural impact of a series of twelve tracts written between 1910 and 1915 and titled *The Fundamentals* was well established. These fundamentals included the belief that the Bible was without error, that the world was created in six 24 hour days, that the Bible was accurate in matters of science and history, that Jesus was divine and of virgin birth, and that Jesus died on a cross to redeem humankind and would return to judge at the second coming. Some also believed that the King James Version of the Judeo-Christian Scriptures was the only correct translation.

Also at the same time that *The Fundamentals* were written and published, the same people that adhered to these beliefs were beginning to feel displaced by the recurring waves of southern and eastern European immigrants. These immigrants were predominantly not Protestants and became the impetus for the predominantly northern European whites (sometimes called the “old stock whites”) to feel betrayed by their leaders. They felt that our leaders had led our nation into a war with Germany that never was adequately resolved but did introduce us (an unintended consequence) to the “evils” of biblical criticism which began in Germany. Biblical criticism is the examination of the literary origins and historical values of the books composing the Bible. This feeling of betrayal quickly led to criticism of the teaching of evolution in our schools and the perceived elitism of professionalized educators who, in their minds, seemed to scorn traditional family values.

So it was already in the 1920’s that battles were being pursued through the courts, the state legislatures, and their various denominations. The now famous “Monkey Trial” took place during this time (1925) in Dayton, Tennessee. The fundamentalist, William Jennings Bryon, was opposed by the atheist, Clarence Darrow. The results were mixed and the effects linger to this day. It was here also that the first of many general conventions of mainline Protestant denominations found themselves in conflict between the fundamentalists and the modernists.

This type of *fundamentalistic conservatism* continued to grow in the 1930’s with the establishment of parochial schools, colleges, seminaries, and missionary societies. They also moved into areas of media to share their beliefs and concerns, especially into the print and radio media. During this time, the rise of “parachurch” organizations began, seeking to meet the needs of specific cohorts of people. They were also deeply committed to passing this system of beliefs on to their children. So what began before World War I, grew thereafter to produce huge pentecostal,

charismatic, and evangelical movements after World War II, and set the stage for the fundamentalistic conservatives of our day.

Contemporary realities—A look at the more immediate past finds the fundamentalists greatly affected by the massive cultural changes of the 1960's: the women's liberation movement, the sexual revolution, the youth movement colloquially called the "hippies," the civil rights movement, the Vietnam anti-war movement, and the rise of numerous alternative religions (Moonies, Hari Krishna, etc.). Many people were not supportive of such dramatic cultural shifts.

At the same time, these notorious changes were matched by US Supreme Court decisions that seemed to add authenticity and cultural approval to many of them. Some of these included banning official prayer and Bible reading in public schools (Engel v. Vitale, 1962), the right to counsel for all (Gideon v. Wainwright, 1963), the right to know your rights (Miranda v. Arizona, 1966), a clarification of free speech (Tinker v. Des Moines, 1969), limits on government involvement in private schools (Lemon v. Kurtzman, 1971), legalized abortion in the first trimester (Roe v. Wade, 1973), and limits on the confidentiality of presidential communication (USA v. Nixon, 1974).

As could be expected, the subgroup of fundamental conservatives, the *fundamentalistic conservatives*, quickly responded with an untested and fairly unknown cast of characters that have since become household words in the USA – Jimmy Swaggart, Jim Bakker, Oral Roberts, Pat Robertson, Jerry Falwell, and Phyllis Shlaflly, to name a few. While diverse in background and skill, they were unified in their defense of what they defined as "the traditional Judeo-Christian values." They were skilled at defining these values within the context of a simpler time set in rural and small town America. These values – Biblical authority in all areas of life, faith in Jesus Christ, a lifestyle based on Biblical values – were shared in a manner that granted them broad appeal beyond just the *fundamentalistic conservatives*. So wide was the appeal that George Gallop declared 1976 as "the year of the evangelical." Even national news magazines ran cover stories about the rapid rise of evangelical Protestantism. The mainline churches, on the other hand, seemed confused and demoralized by this phenomenon as the ranks of their own members were shrinking.

The present – Today people in the USA are living with the results of over forty years of increasing success on the part of the *fundamentalistic conservatives*. They are being subjected to a massive and continuing religious, political, and social

assault on another set of long-held and highly esteemed values. These values are embodied in our US Constitution and extol the virtues of tolerance, justice and the rule of law, human rights, diversity, equality, freedom, social responsibility, protection of the environment, and strong families. In an attempt to return to some unidentifiable past, people are now subjected in unprecedented multi-media blitzes to “return God to our schools,” to return “Christian values to the Supreme Court”, to “restore government to the Christian values of our founders,” and the like.

For example, a few years ago the School Board in Dover, PA instituted a new policy requiring all ninth-grade biology teachers to read a statement on “Intelligent Design” before teaching evolution lessons. The district is believed to be the first in the country to require such a disclaimer. Shortly thereafter, however, a judge ruled the policy to be illegal. Studies, in fact, do show that American children are falling behind children in other nations in their knowledge and understanding of science. In 2011, for example, mathematics and science K-12 education students ranked 48th out of 133 nations worldwide, right behind Hungary.

During the past few years, the Texas Board of Education has been embroiled in several debates about school textbooks and how they treat evolution, the Constitution, and political ideologies. For a short time, the Board had a majority of *fundamentalistic conservatives* who insisted in prioritizing “intelligent design,” the assumed Christian perspective of our founding fathers, and the promotion of Republican ideologies. The chair and several of the most conservative members were not re-elected and the Board has since worked toward a more science and history-friendly perspective. Nonetheless, the actual language from a position statement in the 2012 Texas Republican Party Platform reads as follows: *Knowledge-Based Education – We oppose the teaching of Higher Order Thinking Skills (HOTS) (values clarification), critical thinking skills and similar programs that are simply a relabeling of Outcome-Based Education (OBE) (mastery learning) which focus on behavior modification and have the purpose of challenging the student’s fixed beliefs and undermining parental authority.* (<http://convention.texasgop.org>) It appears that *fundamentalistic conservative* thinking continues to promote a significant fear of critical thinking. It is just a latest example of using the public policy sphere to allow science education to be watered down by zealots who seek to use our public schools as pulpits from which to teach ideology as fact, while denying teachers and students their basic right to religious freedom and scientific inquiry. Religion undeniably has its place in American society, but that place, according to the US Constitution, is not in the public schools.

Throughout this assault on USA Constitutional values, a primary Judeo-Christian value seems to have been lost – the ends never justify the means. It should be acknowledged that there are some who question the absoluteness of that value, citing situations where the importance of the ends might require questionable means. I leave it to others to continue that debate. I would remind those who question that value, however, that if one takes even the slightest step toward questionable means in order to achieve some exemplary end, where does one draw the line thereafter? In the case of the increasing number of political and religious *fundamentalistic conservatives* serving in our current federal and state legislatures, it appears that any means seem to be justified in search of the end – a theocracy where those in power determine what their god wants so that they might impose it on the rest of us. There can be seen no apparent acknowledgement that the Founder of the Christian faith taught and lived in a manner that decried power (the ability to coerce even against one's will) and replaced it with service – to God and to one another.

Concurrent with the rise of *fundamentalistic conservatism* came a very sad reality. The mood of the USA began to turn mean spirited. The public discourse and private social intercourse became increasingly hostile as individual anger rose. Part of this anger was and still is related to many of those changes in the world around us, and mentioned above, that challenge security, stability, and comfort. This is an expected part of such change. But what I am speaking of here is not the normal change inherent within any society, but the orchestrated and professionally engineered anger that has become a part of both public and private conversations. One can crisscross the country and see the same slogans shared in the same tone about the same issues that have come to provide the power base for these *fundamentalistic conservatives*. One can ask almost anyone on the streets and in similar language and with similar anger hear the ranting and railing about some of the elected leaders that seems very much out of proportion to the reality at hand. It is within this context that the word “liberal” as well as the word “progressive” have come to embody for some all that is wrong with the USA and most of the social institutions around which common needs are addressed.

Most of this has been accomplished by using communication strategies, and particularly propaganda devices, that distort, manipulate, mislead, deceive, and even coerce one's fellow citizens. They have used images, myths, symbols, fears, and statements to gain social and political control. They have moved beyond fundamentalism as a type or mode of religious belief to a system of mass

manipulation and political power, with an avowed aspiration to attain dominant control. And they have been very good at it.

Perhaps using propaganda devices as the primary example of how this can be and has been accomplished would be helpful. In the fairly recent past, most secondary and college level students in the USA learned about propaganda and how it can be used to subvert the truth. In most of the current textbooks that have been examined, any topics related to the use of propaganda rarely if ever appeared. Yet, the necessity for an informed and critically thinking public is an essential that our USA Founders championed. To help what seems to be a knowledge deficit, here are the most obvious and most used propaganda devices with examples of how the *fundamentalistic conservatives* have used them:

Name Calling – Without concern for the truth, this type of propaganda appeals to our fears, prejudices, and hatreds. Bad names or bad labels are given to individuals, nations, races, groups of people, ideas, or beliefs that the propagandist wants to condemn. For example, when Sean Hannity in his book *Deliver Us From Evil* said, “Liberals are more tolerant of Saddam Hussein than they are of George W. Bush,” he was name calling by suggesting that all liberals preferred Saddam Hussein over George W. Bush. Or when Glenn Beck said, “I beg you, look for the words ‘social justice’ or ‘economic justice’ on your church Web site. If you find it, run as fast as you can. Social justice and economic justice, they are code words,” he was name calling by suggesting that churches interested in the basic Christian values of social and economic justice were socialist or communist. Finally, calling President Obama a “tax and spend liberal,” when in fact he has consistently lowered taxes and spending.

Association – Here the propagandist attempts to establish a relationship between a person or idea and someone or something or an object or cause that people respect. Often the flag or church or Uncle Sam or an important person are used. For example, when George W. Bush once said that “I believe that God wants me to be president”, he was associating himself in a positive way with God. More recently, Michele Bachmann, congresswoman from Minnesota, said “God then called me to run for the United States Congress.”

Glittering Generalities – This is when propagandists identify themselves or their programs with highly loaded “virtue” words, usually appealing to love, loyalty, brotherhood/sisterhood, patriotism, honor, truth, freedom, etc. The desire is to get us to simply accept something without examining the evidence. An example would be when we are told that “It is the patriotic duty of this Christian nation to fight for democracy and freedom.”

The Bandwagon Technique – This is the “everybody’s doing it” approach. It’s purpose is to convince us to follow the crowd and accept something as a whole without examining the evidence. For example, the t-shirt that says, “Pro-Choice Christians? There Aint’ None!” In other words, make sure you are on the bandwagon of “pro-lifers”.

Testimonials – This technique is when a respected or hated person is used to say that a given idea or group or program or person is good or bad.

Repeating a Lie – We have all heard the old adage that if you repeat a lie often enough, people will soon believe it. All one needs to do these days is check numerous sources on the web to find daily summaries of lies told by numerous people about a variety of people. (www.foxnewslied.net, as one example)

The “Plain Folks” Technique – This is when the propagandist tries to convince people that her/his ideas are good because they represent everyday common people. This is the technique our former president, George W. Bush, used when he said that “they want the President, in this modern era, to be something they can relate to. Someone who they don’t think is intellectually intimidating. Someone who isn’t really lost in the big fog of intellectual ideas and the world of words.” In other words, he is saying that he is just a common person.

Card Stacking – This is selecting only those facts, real or imagined, that support the propagandists point of view. The daily White House press briefing is an example of this, as are most editorials.

Slanted Words – This technique is when one’s choice of words gives an imprecise or false meaning. For example, when Bill Clinton said that he “did not have sexual relations with that woman,” it turned out he clearly did have a sexual relationship with that woman. He tried to play games with the definition of “sexual relations” and it just got him into deeper trouble.

False Syllogisms – A syllogism is made up of two premises from which a conclusion can be drawn. In a false syllogism, the conclusion drawn from the first two statements is wrong. For example, (1) All liberals believe taxes should be shared equitably, (2) Karl Rove believes taxes should be shared equitably, (3) therefore Karl Rove is a liberal.

VIEWING THE WORLD FROM ITS ENDPOINT

What broad world view do *fundamentalistic conservatives* share? While most devout Christians throughout this planet seek to “live in the world, but not of the world,”

this brand of fundamentalists passionately pursues and embraces the material world with its technology and marketing strategies to support their manipulation. They reject good works as a part of a rejection of the “social gospel,” but esteem and highly exalt the economic and political gospels of republicanism, nationalism, and free-market capitalism. They seem to be much less concerned about the gospel of salvation for humankind and more concerned about using religion as a weapon in the ideological conquest of our country. They do not seem interested in influencing opinions and beliefs using reason and civil argument but rather seek the power to insist on their own opinions and beliefs through the tools of church and state. They seem experts at the propaganda device of telling a lie often enough until it becomes the “truth.” They just keep moving on knowing that they will soon be into another news story and the press will move on too and the public will forget the distortion and lies just perpetrated. They have learned well the tactics of the grade school playground bullies – whoever shouts the loudest and the longest wins. They seem to know that subtle and not so subtle forms of slander, bullying, intimidation, fear, and all sorts of dirty tricks will work.

To be more specific.... – Numerous recent books have already been written about how *fundamentalistic conservatives* view the world. The following is a brief summary of some of the basic concepts that provide the framework for their perspective on the world – a framework that helps to provide the energy, the goals, and the processes as they pursue the ideological conquest of America as mentioned just above.

1) The Second Coming, or the End Times, predominates much of their thinking. Essentially, they believe that the Bible details an accurate timeline leading to the end of the world as we know it. Followers of several varieties of current apocalyptic thinking (dispensationalists, reconstructionists, dominionists) link that timeline to such diverse things as 9/11, gay marriages, climate changes, and increased natural disasters. While details vary among its adherents, primary among their world view is the belief that Christ will only initiate His second coming when the world has prepared a proper place for Him. For them, the first step is in Christianizing the USA. To accomplish this, some of the Biblical prophesies are translated into political action. For the dominionists, this Christian domination would bring an end to the separation of church and state, the removal of all government social programs and replacing them with Christian church programs, and replacing the USA democracy with a theocracy ruled by Old Testament law. For the reconstructionists, one could add the removal of all government regulatory agencies because they distract from

the goal of Christianizing America. The goal is to conquer America for Christianity so that Jesus can finally return.

2) Another perspective of the *fundamentalistic conservatives* is that which originated in the Project for a New American Century (PNAC) in 1997. It is based on the example of Pax Romana (27 BC-180 AD) which is Latin for “the Roman peace.” Pax Romana was a period of relative peace experienced by states within the Roman Empire. The term stems most correctly from the reality that Roman rule and its legal system pacified regions, sometimes forcefully, which had suffered from war among rivals. It was not a peaceful era because rebellions were frequent. Nonetheless, most mischief was stopped and one could live also in peace as long as the Roman Empire was not challenged.

With this historical precedent, the PNAC developed policies designed to create “a new world order” which they labeled Pax Americana, or “the American peace”. Some of the most notable signatories were Richard Cheney, Jeb Bush, Paul Wolfowitz, and Donald Rumsfeld. This concept became official policy in late 2002 when the Bush administration’s first National Security Strategy was released. This 31 page document asserted American dominance as the lone superpower. It acknowledged and affirmed this status that no rival power would be allowed to challenge. It also said that the reason the world should accept this state of affairs is because it would provide for the expansion of peace and more freedom. A Pax Americana would be “in the service of a balance of power that favors freedom.”

At the time it was announced, critics described the new strategy as arrogant and dangerous, especially given the tone of humility in foreign affairs that President Bush promised in his inaugural address. To supporters, however, including the present-day *fundamentalistic conservatives*, it represented an overdue codification of America’s mission of global leadership. It provided a reason for “pre-emptive” war if that war would enhance freedom in the world. And, similar to all previous attempts at empire-building (Persian, Babylonian, Roman, Ottoman, Spanish, or British), they exploited religion to give their empire dreams divine legitimacy in the eyes of their true believers. Fortunately, by the end of 2006, the PNAC was a voice-mail box with a single employee to close its business and history.

3) A third building block of *fundamentalistic conservatives* is the belief that our society is involved in a cultural war. The cornerstone of this war is a major offensive against Christianity. They believe that the popular media constantly delivers this message. Further, they believe that such “intolerant and divisive views” that now prevail in our culture are initiated by and held by America’s self-professed intellectual elite and, especially, the left-wing radicals who control the Democrat

Party. They surely also believe that these views are held by a strong majority of the mainstream media. (Pew Research Center for People and Policy polls conducted over past years and to the present continue to show just the opposite – the media are conservative while the majority of Americans hold liberal attitudes on most social issues.)

They hold, correctly, that religious principles are fundamentally a part of our heritage. They wonder, then, why they are under such violent attack. Summarizing, they suggest two reasons. The first is that they are convinced that the goal of all liberals is to bring about a governmental system of state socialism. Liberals, in their opinion, believe that the state is to provide for the satisfaction of human needs instead of God and the individual. In fact, they believe that socialism requires that citizens show reverence and deference to the state as the god-like source from which all blessings flow. The supreme State can have no other god before it. A second reason is that they see what they define as lobbying interests and special interests seeking laws that make certain sins out to be virtues. These liberals seek the validation of the law, in the futile belief that the legal right to be wrong makes wrong right.

Finally, they define much of the USA judiciary as arrogant, with judges defining as bigotry those matters that they define as moral discernment. These same judges tell them that the Constitution does not grant them the right to establish the rules of civility and set the standards of decency by which they wish to live. In short, they believe that the US Constitution no longer protects them but has become, in the hands of unaccountable, power-corrupted judges, an instrument of their oppression.

4) The fourth area really blends a number of working concepts that provide understanding and meaning to the *fundamentalistic conservatives*. A primary concept is the understanding that the Western Judeo-Christian traditions have worked well for several centuries, so why change or revise them now? It is in changing the predominant cultural values and legitimizing alternatives that concerns are raised. A second concept is that for the *fundamentalistic conservatives*, it is not easy to differentiate between public and private areas of life. For example, it would be very difficult for them to support Roe v. Wade while holding a contrary private view. Third, they believe in certain moral absolutes that are as unchangeable to them as mathematical absolutes. These absolutes are value-based (the sanctity of an unborn life, for example) and so they assume everyone can clearly see them and should hold them too. Fourth, they believe that the proper role of government is to promote moral excellence, righteousness, and goodness. They do not believe that government's role is to interfere in the workplace or marketplace.

Based on these elements of their world view, and by various means, these *fundamentalistic conservatives* have become an intrusion into the lives of American citizens. One of the substantial historic changes their leaders have inflicted on the US population is that they have not limited their interests to religion. They have not stayed within the framework of US historical church-state relationships, but have fully engaged religious participation in politics. While lawyers and courts will continue to debate and decide on the meaning of the establishment clause ("Congress shall make no law respecting an establishment of religion . . .") of the First Amendment, the reality remains that the activities of this subgroup of fundamentalists have moved from the domain of private belief into the very open sphere of the public arena. They have made their brand of religion a very urgent public business. And again, the "demon" in all of this was variously defined as "modernism" (accommodation to cultural change) and "liberalism" (eagerness to engage change), and these designations were continually used to develop division and conflict between peoples. In reality, this process became the means whereby political and social debates and disputes were redefined in religious terms.

So here we are – We now find public debate formulated by fundamentalistic religious ideologies. This debate is often framed by supposed biblical arguments, using literalistic rhetoric and code words, couched in emotional terms, and mixed together with a new brew of patriotic, religious, and free-market zealotry. Not only that. What once began as a seemingly innocent exercise of tax breaks and other perks accorded non-profit and religious institutions, became the vehicle whereby they became media moguls. Mixing with those in the secular world that had been "converted," they have now blended into private and public media power brokers who possess virtually every available means to enter into the privacy of our family rooms, our minds, and into our daily lives disseminating information with ulterior political and religious ends.

If we now limit our definition of *fundamentalistic conservatism* to those who currently hold political power in the USA, we would say that they are defined as opposing big government, abortion, gun control, environmentalism, affirmative action (a form of civil rights) and homosexuality. They do not, however, oppose everything; they are also defined as supporting religion in politics, school prayer, creationism (the current jargon term is "intelligent design") and the military (at least with regard to spending, not necessarily serving).

If we define them by their actions, the definitions become much less clear. The most outspoken and angry among those who seemed to hate President Clinton have

had their own sexual lapses; the most righteous of the publicly righteous have also been tripped up by numerous common sins. They seem to have abandoned fiscal responsibility, breaking even President Reagan's record budget deficits. They are living one of the most remarkable position changes in our time, perhaps as important as the South's going Republican in the 1970s. They have been responsible through fiscal hemorrhaging to see the liberals replacing conservatives as the champions of fiscal responsibility. They have also abandoned smaller government by continuing to add to the federal payroll. According to Stephen Slivinski, director of budget studies at the Cato Institute (a conservative think tank), "President Bush presided over the largest overall increase in inflation-adjusted federal spending since Lyndon B. Johnson. Even after excluding spending on defense & homeland security, Bush is still the biggest-spending president in 30 years.

In addition, "Total Government spending grew by 33 percent during Bush's first term. The federal budget as a share of the economy grew from 18.5 percent of GDP on Clinton's last day in office to 20.3 percent by the end of Bush's first term." As for the activities of the Republican controlled Congress, they have "enthusiastically assisted the budget bloat. Inflation-adjusted spending on the combined budgets of the 101 largest programs they vowed to eliminate in 1995 has grown by 27 percent. The GOP was once effective at controlling nondefense spending. The final nondefense budgets under Clinton were a combined \$57 billion smaller than what he proposed from 1996 to 2001.

Under Bush, Congress passed budgets that spent a total of \$91 billion more than the president requested for domestic programs. Bush signed every one of those bills during his first term." During G.W. Bush's terms of office, not a single cabinet-level agency was smaller than when Bush assumed office. And then, Barack Obama was elected president. Even before he was sworn in, the rage, rancor, and dire predictions reached a fever pitch. Anything that was wrong was his fault. Immediately the Republicans began howling that the whole economic problem is the fault of President Obama, who exploded federal government spending the moment he took office.

Democrats, meanwhile, blamed the massive increases in federal government spending on the Bush years and the triumphant assertions by Republicans during those years that "deficits don't matter." In fact, federal government spending has risen under President Obama, mostly because of the \$800 billion stimulus designed to offset the massive recession he inherited from President Bush. But the increase in federal spending under Obama is dwarfed by the spectacular increase under President Bush.

The federal expenditures from 2000-2011, according to the St. Louis Federal Reserve, show that from 2000 to 2008, under President Bush, federal spending rose by \$1.3 trillion, from \$1.9 trillion a year to \$3.2 trillion a year. From 2009 to 2011, meanwhile, under President Obama, federal spending has risen by \$600 billion, from \$3.2 trillion a year to \$3.8 trillion a year. It has also now begun to decline. In short, federal government spending under President Bush increased 2X as much as it has under President Obama.

As for accountability, the blame always seems to lie elsewhere for the Republicans. They are bipartisan only when others agree with them. The only social security they seem interested in is that which would accrue to financial brokers should “privatization” of Social Security become a reality. In terms of peace, they appear to think that it is best attained by pre-emptive war and that staying the course means an unquestioned adherence to failed policies regardless of how bad the situation has become.

So, as the automobile bumper sticker asks, what exactly are the conservatives conserving? For the current *fundamentalistic* conservatives, economic conservatism is gone, and social conservatism is under unexpected attack by some of their own. What’s left that binds this fundamental brother/sisterhood together? What holds them unified in spite of violating most of the dearly held principles of conservatism? Robbed finally even of conservative doctrine, these *fundamentalistic conservatives* have a unique glue to bind them together. It is the thing that stands out in every setting, separates them from others, and remains after all those traditional values have fallen away. It is their anger. It is anger at a world that doesn’t fit their ideas about how the world ought to be. It is a world that continues to change in spite of their intimidation and shouting in the halls of the US Congress and over the many talk shows that give energy to it. It is an anger that is in the process of destroying the very power they have come to love, to use, and to abuse.

VIEWING THE FUTURE WITH HOPE

- So what might it be that can finally get US liberals and conservatives speaking to one another again? We know that most share many of the same values, principles, and beliefs that could draw them together. We know that it is un-Christian to close down the possibility of discovering practical and authentic truth in those with whom we disagree. Affirming this point brings both justice and charity and acknowledges that it is essential for any kind of inquiry. It is also a matter of good

judgment and enlightened self-interest to be open to the possibility of discovering additional or different truth in this manner.

Finally, it takes committing oneself to the understanding that there is risk in seeking to enter into the heart and mind of the person with whom one is conversing. Without taking that risk, however, one cannot work in the direction of a common good. A primary concern, then, continues to be the promotion and extension of civilized conversation among liberals and with conservatives. The phrase *civilized conversation* may seem rather cold and clinical, but it represents an essential means of human relating. When conversation descends to uncivilized behavior, the major priority is given to winning the argument, stilling or subduing the opponent, or simply coming out on top in some manner. Without civilized conversation, it is difficult to be at peace with diverse religious, political, or cultural groups. Without civilized conversation, maintaining peace among nations cannot be accomplished. In addition, uncontrolled biases make conversation impossible because they make listening with an open mind impossible.

It is only in the fairly recent past that the phenomenon of uncivilized confrontation has come to appear daily on US television screens. It is seen in various iterations of shouting matches, including between groups that are advocating causes that are in conflict. It is regularly seen between political, religious, and cultural cohorts.

MAKING A DIFFERENCE

To honor Dr. Feleky Gabor, a social activist in his own right, I am taking the risk of sharing of a few ideas for gaining a better understanding of the events that have brought the USA to this place. I do so knowing that other societies are in the midst of suffering the same fate, albeit with different players and different histories. In all cases, some suggested responses as individuals are hereby offered:

- 1) Take the required time and attention to seek understanding about how one might separate information from substantive knowledge and substantive knowledge from ideology.
- 2) Seek to understand and engage the anxieties and ethical dilemmas that science has produced.
- 3) Engage in an active search of neutral information about the influence of secular humanism, state socialism, and propaganda on our cultures and societies.
- 4) Work hard to ameliorate sectarian strife that almost always endangers the freedom of everyone.

5) In the USA, the *fundamentalistic conservatives* have, though their activities, redefined USA Christians as a political/social movement. They have defined Republican values as the same as Christian values. As such, in the USA, church and state have become improperly blended. Become more aware of church/state relationships and the impact of alternative ways of addressing this cultural value.

Dr. Daniel C. Bruch

Hudson, Wisconsin USA

August 2012

Csepeli György

OFFLINE ÉS ONLINE VALÓSÁGOK

1. AZ EMBER KÜLÖNLEGESSÉGE

Az ember különleges lény. Különlegessége nem abban van, hogy a természetben él, melynek nincs kezdete, nincs vége, nincsenek határai, hanem abban, hogy mint Németh László írja, „egy darab természet nézi benne a nagy természetet”. A végtelenség, a határtalanság, mely a többi élőlény számára a véges és lehatárolt létezés tere, az ember létének legsajátosabb jellemzője, mely feladattá teszi az ember számára az önmeghatározást.

Az önmeghatározás legalapvetőbb eszköze az idő, mely kijelölve az egyes ember életének kezdő és végző pontjait, megteremti az elmúlást, mint tapasztalatot. Az idő tapasztalata ugyan az egyéné, de az egyén ezt a tapasztalatot nem tudná sorssá fordítani, ha nem lenne meg a nyelv, mely minden beszélő ember számára kimondhatóvá és ezáltal felfoghatóvá, átélhetővé teszi a múlt, a jelen és a jövő idő történéseit.

A nyelv nemcsak a „most”, hanem az „itt” fogságából is kiszabadít, hiszen lehetővé tesz olyan állításokat, melyek színtere nem ott van, ahol a beszélő maga. A nevek és a névmások határokat teremtenek a határtalanságban, meghatározásokra adnak lehetőséget a meghatározatlanságban, s teszik ezt annyi sajátos módon, ahány emberi csoport van, mely képes volt kultúrává, hagyománnyá tenni az első meghatározásokat. A kezdet ilyen értelemben minden kulturálisan meghatározott csoport életében a legnagyobb, leginkább elismerésre méltó teljesítmény, melyet a következő nemzedékek meghatározásai aligha múlhatnak felül. A nyugati ember számára a kezdet a nyelve révén a népi-törzsi létből való kiemelkedést, a létező egészével való szembeszállást jelentette, s jelenti azóta is, kikérdezve és megragadva akként a létezőket, amilyenek (Heidegger, 1992.63.)

2. AZ OFFLINE TÁRSASSÁG

Az élet a maga teljességében valamennyi érzékszervünk műve. A színpadok, melyekre nap mint nap fellépünk, testünk nélkül üresek, borzongatóak lennének.

Ha ott vagyunk valahol, drámai térben vagyunk, melynek értelmezése egyaránt lehet tragédia, komédia vagy mindkettő, attól függően, hogy kik a szereplők, s mit akarnak. Bárhogyan is van, ami a hétköznapi életben velünk és általunk történik, az maga a legközvetlenebb valóság, Alfred Schütz-től kölcsönözött latin kifejezéssel élve: *Realissimum*.

Ebben a valóságban az idő uralkodik. Ami van, az múlttá válik, mely sosem tér vissza, de mindig jön egy következő pillanat, mely még nincs, de lehet. A jövő kitüntetett szerepet tölt be életünkben, mert még nincs egészen kész. A jövő tőlünk is függ, a miénk lehet, ha akarjuk és tudjuk, mit tehetünk.

Az offline társaság élményei a szenvedés és az öröm, a bánat és a remény pólusai között oszcillálnak, s előfordulásuk ritmusa, gyakorisága szerint hol integrálnak, hol dezintegrálnak.

Ezekről a mintákról a következő fejezetben lesz részletesen szó.

3. AZ ONLINE TÁRSASSÁG

Az emberek online térbe kerülve elvesztik létük összes fizikai jellemzőit, mint ha valamennyien Csodaországban lennének, mint Lewis Carrol meseregényében Alice. Az offline színpadokon fellépő emberek térhez és időhöz kötött létezőmódjához képest az online világban való lét az egykor (vagy még mindig?) Olümposzon élő istenek létmódját idézi. Az online szín nem ad támpontot senkinek ahhoz, hogy megállapítsa, kivel, kikkel van kapcsolatban. A kapcsolat a virtuális tér aktusaiból építkezik, s az offline kapcsolatoktól eltérően, bármikor megszakítható, bármikor újra folytatható. Az online kapcsolatok létesítésének, fenntartásának és megszakításának költségei lelki értelemben véve gyakorlatilag elhanyagolhatók.

Az offline kapcsolat csak akkor él, ha a másik figyel ránk. Az offline társas térben, mint korábban utaltunk rá, a figyelemgazdaság mechanizmusának minden érzékszervi modalitásunk része. Az online térben nincs ott a testünk, nem vagyunk ott fizikai valónkban, de mégis ott vagyunk, mert jelet adunk, nyomot hagyunk, információt közlünk. A ránk irányuló figyelemért meg kell harcolnunk, s a harc ráadásul minden pillanatban újra kezdődik, hiszen a másiknak nincs érzéki emléke rólunk, nincsenek benyomásai rólunk. Az online találkozások csak arra alkalmasak, hogy egy-egy adott pillanatban magunkra irányítsuk a figyelmet, kapjunk egy „like” jelet a másiktól.

Az isteni szabadságnak azonban ára van. Nincsenek fékek, nincsenek határok, melyek korlátoznák képzeletünk, vágyaink, szorongásaink működését. Maga az

élmény nem új, hiszen a művészek mindig is birtokában voltak ennek a szabadságnak, de az ő alkotásaikkal találkozva csak egészen kivételes esetekben mosódik el a határ a valóság és a nem valóság között. Egy ilyen esetet korábban említettünk, amikor Goethe egyik regényének korabeli recepciója kapcsán arról beszéltünk, hogy a kitalált hős kitalált öngyilkossága a történet egyes olvasóit tényleges öngyilkosság elkövetésére indította. Az online jelenlét esetében a fikció és a létező közötti határok eltűnnek, s ennek következtében egy teljesen új érintkezési tér jön létre a térbe belépő internethasználók között.

4. AZ INTERNETRE KÖLTÖZÖTT TÁRSADALOM

Azonosíthatóságától függetlenül az elektronikus kommunikációs tér egyes színeire történő belépő személy identitásának keretei módosulnak. A tér és az idő korlátai miatt szükségképpen leszűkített offline társas térhez képest az online tér végtelenre nyitja ki a társas teret. Az egész Földet behálózó kommunikációs hálózat elvileg lehetővé teszi a Föld összes lakója számára a kapcsolódást, s az internethasználók számának rohamos növekedésével ez az elvi lehetőség minden nap közelít a tényleges megvalósuláshoz.

A hálózatosodás, mint arra majd egy későbbi fejezetben Barabási László és Csermely Péter eredményei alapján részletesen rámutatunk, nem jelent elvi különbséget a mindennapi életben létrejött formális és informális kapcsolódásokhoz képest. A globális jelenlét csak annyit jelent, hogy földrajzi helytől függetlenül kereshet magának társat, csoportot, közösséget az internethasználó, de a keletkező társas alakzatok szerveződése éppen úgy a skálafüggetlen, „kis világ” logikát követi, mint az internettől független mindennapi életben. Normális esetben kevesek között alakulnak ki erős, kölcsönös kapcsolatok, s sokak között gyenge, egyirányú kapcsolatok.

A internetre költöző emberek „isteni szabadsága” abban feltétlenül megjelenik, hogy rendkívül sokféle dimenzióban mutatkozhat meg a személy, s preferenciái, melyek kapcsolatait létrehozzák, ennek megfelelően ugyancsak rendkívül sokfélék, adott esetben kórosok, deviánsak lehetnek.

Az online „ottlét” az offline” színeken való ottléthez képest jóval dinamikusabb, ami az információk, érzések, gondolatok, viselkedési minták igen gyors terjedését, s egyben a keletkező csoportok igen nagy mértékű változékonyságát eredményezi. Az online „ottlét”, mint arra már utaltunk, a figyelemért folytatott harc terepe, ahol az nyer, aki újat tud mondani, mutatni, teremteni. Az „új” azonban igen gyorsan „rég” lesz, ezért a futószalag megállíthatatlan, ha egyszer valaki rálépett.

5. AZ ÉLETSZFÉRÁK KONVERGENCIÁJA AZ ONLINE SZÍNEN

Ha az ember az online színre lép, nemcsak informális szerepek változnak meg gyökeresen, hanem mélyrehatóan megváltoznak formális szerepei is. Az internet révén egységes platform jön létre, melyen keresztül az élet hatékony és minőségi viteléhez szükséges valamennyi szolgáltatás igénybe vehető, már ha az így keletkezett kereslet kielégítésére megfelelő kínálat jön létre.

Az online térben a különböző termékek és szolgáltatások előállítói nem egyszerűen arra nyernek lehetőséget, hogy minden korábbi működési módhoz képest pontosabban mérjék be közönségüket s ezáltal elérjék fogyasztóikat. Az internetre kerülve, a egyes termékek, szolgáltatások, információk igénybevevőinek adatai nem vésznek el, hanem megmaradnak, az egyes adatbázisok kapcsolatba kerülnek egymással, s ezáltal a sokféle termék, szolgáltatás, információ keresésének és fogyasztásának mintái jól profilozhatóvá válnak, ami még pontosabb célzást és elérést tesz lehetővé, ami tovább generálja a forgalmat. A folyamat végén egy önszabályozó, alulról felfelé szerveződő sokdimenziós piac jön létre, melynek egyaránt része a politika, az egészségügy, a tájékoztatás, a szórakoztatás és a közösségépítés.

Az internetre lépő, az online térben informális és formális szerepek sokaságát betöltő egyén részévé válik egy valós idejű, valós adatokból létrejövő, bővülő hatalmas adatbázisnak. Ez az adatbázis az információs társadalom mozgó ereje, melyhez jó esetben hozzáférhet ugyan mindenki, de nem mindenki tudja, hogyan kell „megszóltatni.”.

6. JÁTÉK

Az online színre költözött élet kiváló példái a tömegesen játszott sokszereplős online szerep-játszó játékok, melyekben a résztvevők az egyes játékok által megengedett módon egy virtuális játék-világban tartanak fenn kapcsolatot egymással. Angolul ezeknek a játékoknak a neve: Massively multiplayer online role-playing game (MMORPG).

Ezekben az üzleti vállalkozások által működtetett, sajátos játékokban világszerte sok milliónyian vesznek részt. Jellemzően fiatalok, akik az egy-egy játék mentén szerveződő közösségeknek is tagjaivá válva, saját, különleges identitást építenek ki magukban. A játék által teremtett identitás voltaképpen projekt, melynek megvalósulása a játékos alapvető élménye. Frómann Richárd megkülönböz-

teti az X és a Y játékos típust. Az X típus számára az online világ erőforrás, mely erősíti, dinamizálja az offline világban folytatott életét. Az Y típus ezzel szemben “beleragad” a művi úton létrehozott, de számára rendkívül csábító játékvilágba, s onnan nem is akar kilépni.

IRODALOM

- HEIDEGGER, M. 1992. *Az idő fogalma*. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34. Budapest: Kossuth
- FRÖMANN, R. 2011, *MMORPG online szerepjáték jelentősége az emberi kapcsolatok tükrében*. ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program, (előadás.)

József Hajdú¹

MOBBING IN WORKPLACE HUNGARIAN EXPERIENCE

1. THE MEANING OF WORKPLACE MOBBING

Mobbing² in the context of human beings means bullying of an individual by a group or by another individual in any context. Identified as emotional abuse in the workplace, such as “ganging up” by co-workers, subordinates or superiors, to force someone out of the workplace through rumor, innuendo, intimidation, humiliation, discrediting, and isolation, it is also referred to as malicious, nonsexual, nonracial, general harassment. Mobbing can take place in any group environment, such as a workplace.

Mobbing in the workplace is very well spread, but officially hardly recognised. As for the origin of the word, UK anti-bully pioneers Andrea Adams and Tim Field used the expression workplace bullying instead of what Leymann called “mobbing” in a workplace context.³ In the book *Mobbing: Emotional Abuse in the American Workplace*, the authors identify mobbing as a particular type of bullying that is not as apparent as most, defining it as “...an emotional assault. It begins when an individual becomes the target of disrespectful and harmful behavior. Through innuendo, rumors, and public discrediting, a hostile environment is created in which one individual gathers others to willingly, or unwillingly, participate in continuous malevolent actions to force a person out of the workplace.” (Noa Zanolli Davenport, Ruth Distler Schwartz, and Gail Pursell Elliot, 2005: 12). The authors say that mobbing is typically found in work environments that have

---

¹ Professor of Law at the University of Szeged, Hungary

² Though the English word mob denotes a crowd, often in a destructive or hostile mood, German, Spanish, Polish, Italian and several other European languages have adopted *mobbing* as a loan-word to describe all forms of bullying including that by single persons.

³ In the 1980s, professor and practising psychologist, Heinz Leymann applied the term to ganging up in the workplace. Leymann noted that one of the possible side-effects of mobbing is post-traumatic stress disorder and is frequently misdiagnosed.

poorly organized production and/or working methods and incapable or inattentive management and that mobbing victims are usually “exceptional individuals who demonstrated intelligence, competence, creativity, integrity, accomplishment and dedication”. (Noa Zanolli Davenport, Ruth Distler Schwartz, and Gail Pursell Elliot, 2005: 35)

According to the authors of *Workplace Mobbing: Expulsion, Exclusion, and Transformation*, workplace (Shallcross L, Ramsay S & Barker M”, 2008) mobbing” is not generally a familiar term – it is not well-understood in some English speaking countries. Some researchers claim that mobbing is simply another name for bullying. Workplace mobbing can be considered as a “virus” or a “cancer” that spreads throughout the workplace via gossip, rumour and unfounded accusations. It is a deliberate attempt to force a person out of their workplace by humiliation, general harassment, emotional abuse and/or terror. Mobbing can be described as being “ganged up on”. Mobbing is executed by a leader (who can be a manager, a co-worker, or a subordinate). The leader then rallies others into a systematic and frequent “mob-like” behaviour toward the victim. (Shallcross, L, Ramsay, S, & Barker M, 2008: 2-3)

Graphic 1. The following graphic shows the most significant elements of mobbing.

Source: <http://www.mobbing-usa.com/>

Parallel to these developments in the U.S., pro-action keeps growing around the world. For example, a major international conference was held in early 2002 in Australia. In January 2002, France enacted an anti-mobbing law. In Canada, the province of Quebec has adopted anti-harassment/mobbing legislation. In Columbia, anti-harassment legislation has been enacted in February 2006. Most

importantly, in Germany, workplace mobbing has been acknowledged in the medical establishment as an ill-making condition and is recognized in the European Union as an occupational safety and health risk.

Mobbing is an unknown category in Hungary even nowadays, although there is evidence that the phenomenon exists. Only a very few experts are familiar with the concept: a couple of researchers, some HR managers, human policy counsellors and providers of psychological services at selected enterprises, and one or two government officials. So far one book has been published on this issue (M. Csepelyi, 2000) and about two or three articles in professional journals and institutional newsletters (P. Simon 1996, L. Virág 2000) accessible for a closed circle of people. Besides these publications, mobbing has been discussed at conferences, and the concept was introduced in the selected companies and institutions where the management has recognized its importance.

Nobody can provide quantitative information in Hungary as there is no statistics about mobbing victims, caused harms, or requested services.

2. LEGISLATION ON MOBBING

The current Hungarian legislation does not regulate cases of mobbing specifically. At the same time, there are several articles in the new Labour Code (Act I of 2012) prohibiting discrimination and prescribing the norms of establishing work relations as well as the appropriate conditions at work. The Act on Equal Treatment and the Promotion of Equal Opportunities (Act CXXV of 2003) may be even more helpful since it includes the regulation of harassment, which is found to be applicable for cases of mobbing. This piece of legislation also includes the definition of the concepts of equal treatment, direct and indirect discrimination, and groups of vulnerable individuals.

The Labour Code specifies the right of individuals to have recourse to legal redress, and an important amendment, urged by Hungary's obligation to implement the directives set by the European Commission, reverses the burden of proof. This instrument is reinforced by the Act on Equal Treatment and the Promotion of Equal Opportunities, which enhances individual litigation by the introduction of some other crucial legal institutions like *actio popularis*. The establishment of an independent authority with the powers of investigation and sanctioning in February

2005, prescribed by the same Act, may indicate a new era in jurisdiction. The possibilities and forums of legal redress are the following: In the case of labour law, the so-called labour courts may administer justice, while a specialized authority has been appointed to secure the enforcement of the equal treatment legislation.

In addition, the Commissioner for Fundamental Rights (or ombudsman) and the National Office of Work Inspection may be mentioned here as instrumental in investigating cases and suggesting new legislation. Among service providers, civil organizations defending human and employment rights and certain trade union organizations are active in the field, mainly as legal counsellors.

While most of the available sources are positive about the possibility to cite already existing law (especially the articles on harassment and the rights of the employer for a healthy work environment) to combat mobbing, it does not follow that victims enjoy sufficient legal protection. In spite of the theoretic possibility of legal remedy, harassment and discrimination cases hardly ever reach the courts. This is due to several factors:

First, lawyers (attorneys, prosecutors, judges) are uninformed about new opportunities and withdraw from applying new legislation.

Second, potential plaintiffs are not encouraged to – or are explicitly discouraged from – submitting their case to court. Complainants are ignorant about their rights and they, too, lack information about possibilities of legal redress and relevant legislation. Furthermore, they refrain from court proceedings and even from reporting their problem. This can be explained by a general indifference and negligence interiorized during socialization as well as fear from consequences and the absence of adequate legal guarantees and protections.

Unfortunately, employees reporting on or suing their superiors run the risk of dismissal from the workplace. Even those who decide to stand up for their rights and submit their case to court face the dilemma of whether striving for financial compensation (made available by the labour law), or the punishment of the wrongdoer (possible in discrimination cases).

If lawsuits concerning discrimination and harassment are extremely scarce, so far there have been absolutely no cases of mobbing that reached the courts, or were investigated either by the Equal Treatment Authority, the Ombudsman, or the central office of work inspection.

The main reason is that current legislation is insufficient to tackle related conflicts: in the absence of legal measures, institutions of enforcement are impotent as regards mobbing. The other reason is, again, ignorance surrounding this problem: neither lawyers, nor victims are aware of it, and thus they are not making efforts to try and make use of existing legislation and apply them for cases of mobbing.

The head of the Equal Treatment Authority, for instance, claims that they are unable to investigate such cases even though they feel the need to do so: the new anti-discrimination legislation is impotent concerning insults where it is impossible to prove that the harm can be linked to some essential characteristic of the plaintiff – which is obviously very difficult if not impossible in mobbing situations. Nevertheless, some experts suggested that since the 20 personal traits enumerated in the act cover almost everybody, it would be possible to submit cases of mobbing for investigation with reference to other articles. However, they also think that such cases should rather constitute the subject matter of civil court procedures concerning personal rights.

The ombudsman of human rights, responsible for issues related to employment, also claims to be incompetent in any issues concerning discrimination and harassment at the workplace, and says that they forward such cases to the ministry responsible for equal opportunities, the Equal Treatment Authority, or the Supreme Court. However, given that ministries have no powers of investigation, the Equal Opportunities Authority in question has no registered cases regarding discrimination, harassment, or sexual harassment against women, and the Supreme Court (since 2012 its new name is: The Curia of Hungary) has never dealt with mobbing, the situation is obviously unresolved.

3. ADVICE AND SERVICE PROVIDERS

In Hungary, there are no specialized institutions dealing with victims of mobbing. The only civil organization active in protecting women against violence (NANE) has only started to deal with the phenomenon. A couple of other civil organizations provide self-assertive training and individual counselling, however, they are mostly helpless when facing an actual mobbing situation: given the lack of means of legal redress and guarantees of fair procedures, they are at a loss as to what to recommend to their clients. Thus victims, at best, turn to a general

psychologist. They virtually never decide to report their case or go to court for fear of the consequences or because they think it is useless. There are no fora outside the workplace to discuss the problem, either, while group discussions within the workplace are supposed to be impossible, given the general distrust and lack of solidarity among employees. In some cases, victims may talk to the trade union representative or the HR manager, however, research (Kaucsek-Simon 1996, Virág 2000) has shown that such instances are relatively rare.

Neither trade union representatives, nor HR managers would be willing to risk their position by speaking up for an employee who has, most of the time, hostile relations with her/his superior. Victims usually shy away from sharing their problem. It has been tried to gather information from the so-called “Houses of Opportunities”, a network established by the state as prescribed in the Act on Equal Treatment and the Promotion of Equal Opportunities to provide assistance for victims of discrimination. However, nobody has responded to their query, and they have also learned from other sources that the personnel of these offices are rather inept and uninformed. So far they have barely forwarded any cases to the Equal Treatment Authority for investigation.

Harms caused by mobbing are suppressed, as a rule, poisoning the life of the individual and her/his surroundings. Among the specialists/experts whose work relates to mobbing in one way or another, only a few would actually name this issue. Others who are familiar with mobbing build the concept into their activities without referring to it specifically. Still others deal with victims of mobbing without being aware of the specificity of the problem. Since remedies are not requested or established institutionally, the intervention of specialists often occurs in an informal manner.

So far it seems that the few institutions/enterprises that have ever – and occasionally regularly – sought such assistance are of 3 types: 1. multinational companies, 2. public institutions and large state-run companies and 3. small-size enterprises. The motivations appear to be as follows:

1. Multinational companies are more informed about this phenomenon and its potential harms to the company, especially from the point of view of productivity. At the same time, it is also commonly held that the East European branches of such companies “loosen up” in terms of their responsibility for the employees and they no longer adhere to the same norms as in West Europe.

2. The extensive survey on mobbing in 1995, as well as a minor one in 2000, was conducted in some of the public institutions and large state-run companies, which suggests that their management was interested in this issue, or at least was not opposed to such inquiry. The researchers involved in the projects support the view that it was due to the modernization of the leadership that such investigation could take place. However, they interpret this as an accidental development that was revoked later. Furthermore, no similar interest was shown up by state institutions and companies which should be dealing with mobbing.

3. Small-size enterprises are said to be more sensitive due to the owner's closeness to the workplace. This involves her/his familiarity with whatever is going on there as well as a more acute sense of the connection between healthy work environment and profitability. In terms of a breakthrough as regards the involvement of employers in the fight against mobbing, it looks that the most trust would be in these kinds of motivations.

SHORT SUMMARY

The author believes that it would be in everyone's interest to prevent these incidents. Mobbing and more wider sense workplace related harassment can also have negative economic consequences in terms of staff turnover, higher work absence rates and reduced productivity. Our task is clear: make proper legislation, educate social partners and create a non-hostile working environment to work.

ÖSSZEFOGLALÁS

A MUNKAHELYI MOBBING (MUNKAHELYI PSZICHOTERROR) SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON

A 'mobbing' avagy munkahelyi pszichoterror kifejezéssel nemigen találkozhatunk Magyarországon, noha maga a jelenség kétségtelenül létezik. Egy maroknyi szakértőn – néhány kutatón, humánerőforrás-igazgatón, személyzeti tanácsadón, egy-két vállalati pszichológuson és pár kormánytisztviselőn – kívül senki sincsen tisztában a fogalommal. A mobbing gyakran ismétlődő pszichológiai terror, – legalább egyszer egy héten és legalább fél éven keresztül – cselekedetek sorozata egy egyén vagy egy közösség részéről, amelyek egy vagy több egyén ellen irányulva

azoknál mentális vagy fizikális kórtani jelenségekhez vezetnek. Az ellenségeskedésnek leggyakrabban nincs racionális oka. Sokkal inkább érzelmi jellegű; irigység, féltékenység, ellenszenv következményeként alakul ki.

Munkánkban a mobbing visszafogott magyar jogi szabályozását tekintettük át röviden. Fontos kiemelni, hogy nagyon sok teendő van még a jogi szabályozás tekintetében is, de még több a jelenség felismerésével és kezelésével kapcsolatban. A munkajog és a munkaügyi kapcsolatok szereplőinek összehangolt munkája szükséges a mobbinggal szembeni fellépéshez.

Hetesi Erzsébet

A SZOCIOLÓGIA DILEMMÁI: VANNAK-E, LEHETNEK-E KÉTSÉGEINK?

*„Lelkemet két dolog tölti el annál újabb és annál
növekvőbb tisztelettel és csodálattal, minél többször és
tartósabban foglalkozik vele gondolkodásom:
a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem.”
(Immanuel Kant)*

ABSZTRAKT HELYETT

Valamikor a nyolcvanas évek végén – vagy a kilencvenes évek elején – egy tízemeletes panel alagsorában működő amatőr televíziós adó az élő műsor előtt 3 perccel kért meg, hogy Szeged szociális térképéről vezessek le egy beszélgetést szakemberekkel. Indító kérdésnek szántam, hogy vajon mi is az a szociális térkép? Csaknem egy perc kínos csend után kétségbeesetten néztem Rád, Feleky Gáborra, aki végre megszólaltál. Azóta ez az az üdvözlés közöttünk.

„– Üdvözlöm Tanár Úr! Meg tudná mondani, hogy mi is az a szociális térkép?
– Ja, ja... És maga meg tudná mondani?”

Hány éve is lehet ennek? Húsznál biztosan több. Persze korábban is ismertük egymást a jó kis szocreál Petőfi sugárúti épület folyosóiról, tudtad, hogy nagyon szeretnék szociológus lenni, sündörögtem körülöttem, de sajnos ez az álmom nem teljesült. Azért nagyon jó volt veletek lenni néha.

Te tényleg 60 éves vagy? És én is mindjárt annyi leszek? Az sok, vagy kevés? Te vajon mit gondolsz erről? Hogy élted, hogy éled meg a hat évtizedet? Mérlegetsz-e, hogy mi érte meg és mi nem, töprengsz-e olyanokon, hogy mit kellett volna másképpen, hogy lett volna jobb, minek volt értelme, és minek nem?

Nem hiszem, hogy ilyenekkel foglalkoznál. Úgy komótosan, kedélyesen fogadod majd, hogy megemlékezünk rólad, talán mosolyogsz is majd ránk, talán kicsit örülsz is, de nem gondolom, hogy vívódnál az elmúlt évek történésein. Nincs is miért. Jól tetted a dolgod. Van egy boldog családot, vannak tehetséges kollégáid,

akik szeretnek, vannak sikeres hallgatóid, van a szakma, ahol elismernek, és a hazai szociológia egyik kiemelkedő alakja lettél. És mi meg most azon örölködünk, hogy meglepetést okozzunk neked a 60. születésnapodra. Kell ennél több?

Azok közé tartozol, akikkel keveset találkoztam, de ha igen, tudtuk, hogy hol folytassuk a beszélgetést. Mindig jó volt, ha láttalak, szerettem a cinikus összemolgyásainkat, kedveltem az iróniádat, és tudtam, hogy mindig, mindenben számíthatok rád. Sokat segítettél, soha nem tudtam olyant kérni, amit legalább meg ne próbáltál volna teljesíteni. Tudod mi volt a leginkább kedves nekem? Amikor összeomolva ültem a szobámban és sírdogáltam a fiatal kollegáim „vélt hálátlansága” miatt, és te akkor azt mondtad, hogy „én ebbe belehalnék”. Akkor tudtam, hogy tudod, hogy mit érzek, és akkor megértettem miért is maradt meg a barátságunk. „Mikor még nem hullott minden darabokra, de a dolgok már kezdenek szétesni, akkor derül ki, kik az igazi barátaid.” (Richard Burton)

Felelőtlenül vállaltam egy tanulmányt a születésnapodra. Tudományos cikket akartam írni, de hiába gondolkodtam hetekig, hogy mi lenne a jó, semmire nem jutottam. Tudod mit? Inkább kérdezek tőled valami mást, minthogy mi is az a szociális térkép? A szociológia történetét nagyon szívesen tanítom én is. Neked köszönhetem, hogy ma a Gazdaságszociológia önálló kurzus a Gazdaságtudományi Karon, de nagyon sok a dilemmám, és nagyon sok a bizonytalanságom annak megítélésében, hogy adható-e válasz bizonyos problémákra, és vajon milyen mezsgyéken is mozog együtt a gazdaság és a szociológia.

BEVEZETÉS

A szociológia története, annak megközelítései, a „ki használta először a szociológia kifejezést”, mi is a szociológia tárgya, hogyan jutottunk el a modern szociológia módszertani és tartalmi megközelítéséig – mind-mind kérdések számomra. A történeti megközelítést alkalmazó írások, elemző tanulmányok gyakran ellentmondásosak egy-egy kiemelkedő szociológus elméletének interpretálásában, és nagyon sokszor találkozom azzal a ténnyel, hogy már a XIX. században is felfigyeltek bizonyos társadalmi jelenségekre, amelyekre ma is keressük, de még mindig nem találtuk meg a választ. Ahogy a nagy elméletektől közeledtünk a közép szintű elméletekhez, aztán a pragmatikusabb megközelítésekhez, úgy vált szép lassan a szociológia egyre differenciáltabbá. Nagyon finom, nagyon cizellált módszereket igényelnek napjaink új problémái, de számomra úgy tűnik, hogy nehéz újat mondani, hiszen számos korábbi elmélet egyszerűen csak visszaköszön, és

jó esetben más megvilágítást nyer a mai szociológiában. A tanulmányban néhány ilyen visszaköszönő jelenségre kívánom felhívni a figyelmet, és feltenni azokat a kérdéseket, amelyek az adott problémára vonatkozóan a hogyan tovább útjait keresik. A sok-sok kérdés, kétely, dilemma felsorolására a kötet szerkesztői korlátjai nem adnak módot, ezért két fő részre tagolom a tanulmányt. Az első részben felvilágosítok néhány olyan problémát, amelyek szerintem hosszú évtizedeken keresztül jelen voltak a szociológiában, amelyek egy részéről szégyenlősen beszélünk, de ma is vita tárgyát képezik. A második részben a gazdaság és a szociológia kapcsolódási pontjaira térek ki.

1. MEGOLDATLAN ÉS MEGOLDÁSRA VÁRÓ KÉRDÉSEK

1.1. A tudományok rivalizálása: a természettudományok és a társadalomtudományok harca

A társadalomtudományok és természettudományok versengése már évszázadokkal ezelőtt elkezdődött, megítélésem szerint a mai napig tart, sőt a civil szférába is „befészkelte” magát ez az örökös harc, és olyan pragmatikus döntések eredője lett, amelyeknek komoly társadalompolitikai következményei is vannak. Sajnos számomra úgy tűnik, hogy ebben a vetélkedésben a társadalomtudományok általában megszeppennek, és bizonyítási kényszerként próbálnak felmutatni valamit abból, ami közelebb viheti őket a természettudományokhoz. Különösen igaz ez a szociológiára, amelynek történetét szinte végig kíséri az a nagy dilemma, hogy miként is finomíthatná úgy módszereit, hogy a természettudományokhoz hasonló érvényességgel és megbízhatósággal állítson fel paradigmákat. Az empiricizmus és a tudományos módszer hangsúlyozása kétségbevonhatatlanul megkülönböztette a szociológiát más, kevésbé empirikus területektől, például a filozófiától. Áttörést a pozitivista filozófia hozott. „A pozitivista filozófiai szemlélet áthatja a szociológiát, s az alig megszületett új tudomány magán hordja a pozitivista filozófia ismertető jeleit: a spekulatív filozófiával való leszámolást, a természettudományos szempontok és módszer alkalmazását.” (Bolgár 1918:257). A pozitivista szemlélet elsőként talán Comte vitte-tovább, akinek nevéhez kötik a szociológia elnevezést (ám ez sem biztos: „magát a szociológia kifejezést elsőként 1780-ban a francia esszéista Emmanuel Joseph Sieyès (1748–1836) használta egy nem publikált kéziratban. Később 1838-ban Comte definiálta a szociológia fogalmát, ezért aztán a történetírók az ő nevéhez fűzik a szociológia kialakulását.” Wikipedia). De ne

feledkezzünk meg Saint-Simonról se. Valamire való – a szociológia történetét feldolgozó – könyv az előfutárok között említi azt a Saint-Simont, akinek egyik nagy dilemmája az volt, hogy milyen tudományos módszerekkel lehetne egzakt módon vizsgálni a társadalmi jelenségeket. Szegény Saint-Simon – akit egyesek örülnék, mások zseninek tartanak – korán ráérezett arra, hogy a tudományok közötti rivalizálás létező jelenség. Tudjuk, hogy Saint-Simon munkássága első szakaszában úgy gondolja, hogy a tudósok és az ipari vállalkozók lehetnek az új és jobb társadalom megalkotói. A tudomány és a technika iránti csodálata a filozófusok és a jogászok iránti megvetésével párosult, akik „fecsegésükkel, frázis-puffogatásukkal” csak kárt okoznak, és ártalmas firkászoknak tekinti őket (Szczepanski 1973:34). Azt is tudjuk azonban, hogy második szakaszában elfordul a természettudományoktól, és kifejti, hogy kell egy új társadalomtudomány, amelynek tárgya a társadalmi jelenségek vizsgálata.

A XIX. század második felében elburjánzó naturalista irányzatok is a természettudományok tiszteletének bővületében éltek. Ezek az áramlatok az evolúcionizmussal együtt fejlődve, vagy annak hatására alakultak ki, nem akartak a társadalom fejlődéséről általános elméletet adni, inkább csak magyarázzák a fejlődést és az azt befolyásoló tényezőket. Az irányzatok lényege az volt, hogy keresték azokat a pontokat, ahol természettudományos módszerekkel magyarázhatóak társadalmi jelenségek. Minden iskola más-más tényezőt helyez előtérbe, de szinte valamennyi irányzat egy-egy természettudományos alaptétel közé szerveződik (organikus irányzat, darwinizmus, fizikalizmus stb.). A naturalizmus egyik legfájdalmasabb irányzata a fajantropológia, amelyre a későbbiekben még kitérek. A XX. század is bővelkedik olyan megközelítésekben, amelyek a társadalom- és természettudományok rangját mérlegelik. Méray-Horváth Károly (1912:8) 1912-ben írja a következőket: „Sőt azt hiszem, mihamar mindenki arra a meggyőződésre jut, hogy mindaz, ami a társadalmi élet keretébe tartozik, valójában nem is lehet másképp vizsgálni és kezelni, mint a természettudományok szempontjából és módszerével, így odaállítva a dolgot, sokan talán még csak pusztán elméleti értéket volnának hajlandók ennek a természettudományi nézésnek is tulajdonítani. Amint tényleg mindaz, ami társadalomtudomány, szociológia, mindezideig úgyszólván csak elméleti dolog, elmélkedés is maradt, aminek a gyakorlati eleven élethez alig volt és van köze”. A kibékíthetetlen ellentét a természettudományos és társadalomtudományos paradigmák között a XXI. században is jelen van.

Miért van ez, és van-e értelme ennek a küzdelemnek? Miért kellene a szociológiának örökérvényű megállapításokkal bírnia, miért kellene szégyenkezve kullognia a természettudományok árnyékában? Mire vezet az a törekvés, ha megpróbál-

juk kirekeszteni a társadalmat vizsgáló diszciplínákat a tudományok rendszeréből? Amennyiben ennek a küzdelemnek a hazai következményeit nézzük, számos kérdés merül fel. Egyik oldalról a szociológusok egy része dacos ellenállásba kezd, és elutasít minden olyan próbálkozást, amely a természettudományok részéről megnyilvánul (pl. szociobiológia, Lakatos 2001), másik oldalról pedig támad a természettudomány, amelynek a gyakorlatban drámai következményei lehetnek. A hazai tudományos intézmények is hajlamosak arra, hogy előnytelen összehasonlításokat tegyenek a természettudományok és a társadalomtudományok teljesítményében, és bizony az oktatáspolitikába is beférkőzött az a szemlélet, amely szerint a gazdaság és a társadalom fejlődését „...köztudottan nem jogászokkal, nem kommunikációs szakemberekkel, nem szociológusokkal lehet felgyorsítani, hanem műszaki, informatikai természettudományi végzettségűekkel.”¹ Mi ez, ha nem egy régi probléma visszaköszönése?

1.2. A fajantropológia tovább él?

A másik problémám a szociológia művelésével kapcsolatban, hogy vajon a fajantropológia, a rasszizmus oktatása miért szorul háttérbe nálunk. Szczepanski (1973:217-233) nagyon alaposan és mélyrehatóan foglalkozik a fajantropológiai irányzatokkal, ám érdekes módon alig találunk olyan hazai szociológia könyvet, vagy tanulmányt, amely venné a bátorságot, és párhuzamot vonna a fajantropológiai megközelítések újabb megjelenési formáival. Kétségtelen, hogy a korai fajantropológusok egyike sem tekinthető szociológusnak, mégis tudomásul kell vennünk, hogy elméleteikkel részben a társadalmak fejlődését kívánták magyarázni, így ha szégyenkezve is, de be kell ismernünk, hogy hatással voltak a szociológia fejlődésére. A fajantropológiai irányzatok – legalábbis a rasszizmus – továbbélése a huszadik századi társadalomtudományokban is megjelenik, mi azonban mintha tabuként kezelnénk ezeket a kérdéseket. Andorka 2001-ben megjelent könyvében mindössze 4 oldal érinti ezt a kérdést (2001:334-339), és bár Horváth István is (2006:21-36) a kisebbségsszociológia kérdéseivel foglalkozva teret szentel a fajelméleteknek, úgy gondolom, hogy talán itt lenne az ideje annak, hogy ez a kérdés nagyobb figyelmet kapjon a szociológusképzésben is. A kilencvenes évek végén megjelent megdöbbentő kutatási eredmények is

---

¹ http://www.parlament.hu/naplo39/163/n163_0020.htm

arra utalnak, hogy a fajelmélet rejtetten jelen van a szociológiában (Sanderson-Ellis 1992). „Ha ... gyakorló szociológusok taksálják több mint tíz százalékra a faji különbségek (!) szerepét, ... akkor tényleg vége a világnak.” (Lakatos 2001).² Nálunk a témában hiánypótlónak tartom azt a könyvet, amely egyrészt vette a bátorságot és teret adott a rasszizmus megközelítéseinek, másrészt felveti a tudományok felelősségét is a faji ideológiák létrejöttében (Kende-Vajda 2008). A szerzők ajánlásukban a következőt írják: „Reméljük, hogy a tudomány és a rasszizmus kapcsolatának nálunk félig-meddig tabunak minősülő problémájával foglalkozó kötetünk a társadalmi folyamatok leírására szolgáló egyes kulcskategóriák kibontásával elmélyíti a tudomány hatásaival, felelősségével kapcsolatos gondolkodást. Emellett segítséget nyújt abban, hogy a kutatók politikailag érzékenyebben nyúljanak e mindannyiunk életét befolyásoló társadalmi kérdésekhez.”³ Az, hogy a hazai szociológiaoktatásban nincs, vagy csak részben van jelen a fajantrópológia, talán annak is betudható, hogy e témában sokkal inkább a neveléstudomány és a pedagógia művelői fejtik ki véleményüket. Az elmúlt évek felmérései arra engednek következtetni, hogy Magyarországon „...a rasszista érvelésben sokkal inkább visszaköszönnek a múlt századi biológiai alapú eszmék, továbbá nálunk kiemelkedő mértékben virágzik a politikai antiszemitizmus és mindezek igen széles körben képesek hatni. A Tárki egyik tavalyi kutatása szerint például a társadalom több mint 60 százaléka gondolja úgy, hogy a cigányok vérében van a bűnözés.”⁴ Talán nem lenne haszontalan, ha a hazai szociológia művelői is nagyobb figyelmet szentelnének ennek a jelenségnek.

1.3. A hatalom természete és az elitek körforgása

Foucault elemzései a hatalom és a tudomány összefonódásáról érdekesek lehetnek egy olyan megközelítésben, amely megpróbál kapcsolatot felfedezni a hatalom, a tudomány és az elitek körforgása között. Foucault tézise szerint az éppen létező társadalmi szerkezetek biztosítják az adott hatalmak létezését, és ezeket az adott korokban domináló tudások is támogatják. A hatalmat alátámasztó „tudásokkal” szembenálló tudományokat azonban a fennálló intézmények alárendeltnek tekintik, és arra törekszenek, hogy ezeket kirekesszék. „... milyen típusú tudást kívá-

² <http://www.szociologia.hu/dynamic/0103lakatos.htm>

³ http://konyv-konyvek.hu/rasszizmus_a_tudomanyban_kende_anna_vajda_roza_szerk

⁴ Juhász Attila, a Political Capital vezető elemzője. <http://fn.hir24.hu>

nunk diszkvalifikálni abban a pillanatban, amikor azt kérdezzük: „Tudomány-e?” Milyen beszélő, diszkurzust folytató alanyokat...kívánunk „kisebbiteni”, amikor azt mondjuk: „Én, aki folytatom e diszkurzust, tudományos diszkurzust folytatok, és tudós vagyok.” (Foucault 1992:368, idézi: Pokol 1995). Foucault genealógiatézisét nagyon sokan vették kritika alá, egyrészt azért, mert nem általánosítható, másrészt azért, mert nem csupán nemzetek között vannak különbségek, hanem időben is változó a hatalom és a tudomány összefonódása. Ezzel kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy mi történik akkor, ha a létező hatalom megváltozik? Milyenkor adominánstudományokkal? Ésmilyenkor marginalizáltterületekkel? A hazai szociológiai szakirodalom Pareto kapcsán az elitek körforgására hivatkozik a leggyakrabban. Pareto az ideológiák elemzése során rávilágít arra, hogy *„miként találnak a hatalmat kézben tartó politikai elitek mindig valamilyen szép ideológiát, ami a hatalomra való törekvést és a hatalom gyakorlását az eszméért hozott áldozatnak tünteti fel. A hatalmat birtokló, vagy arra törekvő elitek, úgymond, törekvéseiket az igazságért, a népek, társadalmi osztályok vagy dolgozó tömegek szabadságáért vívott küzdelemként állítják be. Pareto, akárcsak Machiavelli, azt tanácsolja a politikusoknak: Beszélj az örök igazságról, de cselekedj úgy, mintha egyáltalán nem létezne. Hasznos, ha az emberek azt hiszik, hogy az istenek harcolnak helyettük.”* (Szczepanski 1973:327.). Pareto szerint a társadalmi folyamatok alakulásában nagyon fontos tényező a gazdasági érdek, a javak megszerzése, azok birtoklása, és ezek az érdekek egyenlőtlenségeket eredményeznek. Úgy gondolja, hogy a hivatalosan hangoztatott doktrínáktól függetlenül minden politikai rendszer megteremti a maga uralkodó elitjét, amely a tömegek felett erővel, kényszerrel vagy terrorral hatalmat gyakorol. Megítélése szerint mindig vannak felső és alsó osztályok, és miután nem csak a felső osztály alkalmas a hatalom gyakorlására, az alsóbb osztályok tehetséges tagjai is töreksenek erre a pozícióra. Amíg az elitek ezeket a tehetségeket mintegy „befogadják”, beengedik maguk közé, addig a hatalmuk fennmarad, ha azonban bezárkóznak, és elzárják az alsóbb osztályok tehetségesebbjeinek bejutását a hatalomba, akkor az alsóbb osztályokban létrejön egy új elit, akik új „deprivációkkal” hatást tudnak gyakorolni a tömegekre, és megszerzik a hatalmat. A korábban hirdetett ideológiát a hatalomra jutott réteg nem fogja megvalósítani, és a régi elnyomottakból lesznek az új elitek, akik azonnal elfelejtik majd a korábban megígérteteket. „Pareto – ellentétben Marxék megfogalmazásával – úgy gondolja, hogy nem pusztán „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története”, hanem „Minden társadalom története osztályharcok története”. Álláspontja szerint a történelem nem más, mint arisztokráciák körforgása, „elitek temetője”... Pareto

szerint az egyes elitcsoportok mindig találhatnak teoretikusokat, akik szolgálatukba állnak, és ellátják őket a szükséges derivátumokkal.”⁵

Hogy áll ezzel a szociológia? A hatalmat támogató „tudások” közé tartozik, vagy a marginális, diszkvalifikálható, másodlagos tudományokhoz? És mikor melyikhez?

„Saád szerint a szociológia egyik központi kérdése a hatalom, de a szakmai önreflexiók fogalomkörében »a hatalom mint értelmezési dimenzió valahogy hajlamos elsikkadni, eufémizálódni, kilúgozódni«. Amikor osztályokról, társadalmi struktúráról, legitimitásról, a jelen társadalmi mozgalmairól van szó, akkor a hatalom dimenziójában gondolkodnak a szociológusok, amikor viszont saját tudományukról, a szociológiai megismerésről értekeznek, akkor elutasítják ezt a dimenziót. Ha valaki mégis figyelmezteti őket saját hatalmukra, »papi uralmukra«, az könnyen kerülhet pályán kívülre.”⁶

A nagy dilemma az, hogy hol is helyezkedik el a szociológia a hatalom és a tudományok koordinátarendszerében, és ha támogató tudomány a létező hatalmi elit számára, akkor tud-e támogató maradni a következő hatalmi elit számára is?

2. A KÖZGAZDASÁGTAN ÉS A SZOCIOLÓGIA – A SZOCIOLÓGIA ÉS AZ ÜZLETI TUDOMÁNYOK

A fentiekben már többször idézett vita a szociológia helyzetéről (Szociológiai Szemle 2000, 2001 és 2002)⁷ jelzi, hogy egyrészt eltérőek az álláspontok a szociológia funkcióinak megítélésében, másrészt megoszlanak a vélemények abban is, hogy hogyan viszonyuljon a szociológia más tudományterületekhez. Parsons szerint ahhoz, hogy a szociológia professzionalizálódjon, négy fő szempontot kell figyelembe venni:

„– sajátos „hivatásetikát” kell kialakítani,

– el kell határolódni a rokon tudományoktól,

– el kell határolódni az alkalmazott területektől (például: marketing, szociális gondozás stb.),

– el kell határolódni az „általános kultúra nem tudományos területeitől” (például: filozófia, vallás, művészetek)” (in Somlai 2001:83).

⁵ Pauker Csaba: www.krti.ktk.pte.hu

⁶ Némedi Dénes: <http://www.mtapti.hu/mszt/20023/nemedi.htm>.

⁷ Némedi Dénes 2000, 2002, Saád József 2001, Lakatos László 2001, Somlai Péter 2001, Sárközi Zsuzsanna 2002.

Sajnos, ez a több mint fél évszázada megfogalmazott nézet még ma is él, és bár a hazai szociológusok egy része inkább az interdiszciplinaritás mellett teszi le a voksát, a szociológia arisztokratikus távolságtartása egyes tudományterületektől ma is jelen van.

A gazdaság és a szociológia között meglévő konfliktusok különböző aspektusokban és különböző szinteken jelentkeznek. Megítélésem szerint ezek a konfliktusok hasonlítanak kissé a természettudományok-társadalomtudományok közötti konfliktusokra, de a különböző szinteken más intenzitással és más előjelekkel jelennek meg. Egyrészt létezik a gazdaságszociológia és a közgazdaságtan közötti ellentét, ahol a sértett fél a közgazdaságtan. Az absztrakciókkal, függvényekkel operáló közgazdaságtan nem tartja kellően előkelő tudománynak a szociológiát, azt pedig, hogy gazdasági kérdésekkel is foglalkoznak szociológusok, egyenesen támadásnak tekintik.

Másrészt létezik a szociológia és az üzleti tudományok közötti ellentét, ahol a szociológia ellenérzésekkel fogadja az olyan próbálkozásokat, amikor pl. a menedzsment szervezetszociológiai kérdéseket vizsgál, vagy amikor a marketing veszi a bátorságot, és a fogyasztás vagy az életstílus kutatások vizeire eveznek a marketingesek. Úgy gondolom, hogy ezeken a konfliktuson is túl kellene lépni, és az elmúlt évek szerencsére számos biztató példát szolgáltatottak.

A gazdaságszociológia és a közgazdaságtudomány kapcsolata soha nem volt felhőtlen: a közgazdaságtudomány előbb fejlődött önálló tudománnyá, mint a szociológia, ezért amikor a szociológia vette a bátorságot, hogy gazdasági kérdéseket is vizsgáljon, a közgazdászok egy része úgy vélte, hogy a szociológusok „terület-sértést” követtek el. Ez a konfliktus a neoklasszikus irányzat újraéledésével ismét elmélyült. Az ellentétek dacára azt mondhatjuk, hogy nálunk az elmúlt néhány évben mintha megkezdődött volna egyfajta közeledés, a közgazdászok hajlanak arra, hogy elismerjék a szociológia létjogosultságát a gazdaság területén, és fordítva: a szociológusok sem utasítják el mereven az együttműködést. „...a legfontosabb társadalomtudományi problémák a mai szociológia és a mai közgazdaságtan határvidékén merülnek fel. ... Lehet, hogy a társadalomtudomány akadémikus ... történetében a legnagyobb deficitet az utókor abban fogja látni, hogy képtelennek bizonyult normális viszonyt kialakítani e két rokon tudomány között.”⁸

A konfliktus ma szerintem sokkal inkább jelen van a szociológia és az üzleti tudományok között. Amennyiben a fenti idézetet komolyan kívánjuk venni, akkor az is látható, hogy minél inkább differenciálódik a szociológia, annál inkább

⁸ Némédi Dénes: <http://www.mtapti.hu/mszt/20023/nemedi.htm>

kerül szembe azzal a ténnyel, hogy nem csupán a közgazdaságtan, de a gazdaságtudományok területeivel is kénytelen érintkezni. Miért ne foglalkozhatna a menedzsment szervezetszociológiai problémákkal, és mi kérdőjelezi meg a marketing létjogosultságát annak vizsgálatában, hogy az életstílus mennyire befolyásolja a fogyasztók magatartását, vagy a fogyasztás megváltozott funkciói miként alakítják át a fogyasztási szerkezetet?

Vannak olyan kérdések, amelyek kapcsán megkerülhetetlen az üzleti tudományok és a szociológia találkozása, és sokkal eredményesebb lenne ezeken az együttműködés, mint a rivalizálás.

ÖSSZEGZÉS

Elismerem, hogy a felvetett kérdések eklektikusak, látszólag semmi logikai összefüggés nincs közöttük, hacsak az nem, hogy aktuálisnak tekinthetők. Mennyiben volt más Saint-Simon hite a természettudományokban, mint amit ma tapasztalunk? Mennyiben más egyes kormánypártok megnyilvánulása, mint Gobineau alaptézisei, és mennyiben más a hatalmak cserélődése és működése ma, mint régen? Ami más, az a kontextus, és ezért gondolom azt, hogy mindig szükség lesz arra, hogy a folyamatosan jelen lévő jelenségeket a szociológia az adott kor körülményei között vizsgálja és elemezze a saját módszereivel, eszközeivel és a saját szemléletmódjával, amelyből azonban nem kapcsolható ki az az egyszerű tény, hogy az ember nem csak társadalmi lény, hanem pszichikai lény is, akinek magatartása nem mindig kiszámítható.

IRODALOM

- ANDORKA RUDOLF (2001): Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó.
BOLGÁR ELEK (1918): Durkheim szociológiája. Huszadik Század, 37. 257-273.
HORVÁTH ISTVÁN (2006): Kisebbség szociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák, Kolozsvár, Egyetemi Kiadó.
KENDE ANNA – VAJDA RÓZA (szerk.) (2008): Rasszizmus a tudományban. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.
KISS LÁSZLÓ (2010): Korai fajelméletek. Kontinuitás vagy diszkontinuitás? Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves, Budapest, ELTE, (285-306).
LAKATOS LÁSZLÓ (2001): Mi a baj a szociológiával és hogyan nem kéne rajta se-

- gíteni? Szociológiai Szemle, 11 (3): 78–109. (<http://www.szociologia.hu/dynamic/0103lakatos.htm>)
- MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY (1912): Társadalomtudomány mint természettudomány. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- NÉMEDI DÉNES (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után, Szociológiai Szemle, 10 (2): 3–16.
- NÉMEDI DÉNES (2002): Még egyszer a sikeres évszázadról. Szociológiai Szemle, 12 (3): 168–182. (<http://www.mtapti.hu/mszt/20023/nemedi.htm>)
- SAÁD JÓZSEF (2001): Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. Szociológiai Szemle, (11) 1: 63–75.
- SANDERSON, S.–ELLIS, L. (1992): Theoretical and political perspectives of American sociologists in the 1990s. American Sociologist, 23: 221–231. (In: Lakatos, 2001.)
- SÁRKÖZI ZSUZSANNA (2002): Eső előtt. Reflexiók Némedi Dénes tanulmányához. Szociológiai Szemle, 12 (3): 160–167. (<http://www.mtapti.hu/mszt/20023/sarkozi.htm>)
- SOMLAI PÉTER (2001): Egyetemesség és heterogenitás. (Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saád József írásai kapcsán.) Szociológiai Szemle, (11) 1: 76–84.
- POKOL BÉLA (1995): Modern francia szociológiaelméletek, Budapest (Magyar szociológiai e-könyvek, http://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/magyar_szociologiai_e-konyvek/?article_hid=14995)
- SZCZEPANSKI, JAN (1973): A szociológia története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Horváth Ágnes – Janky Béla

NOTES ON AN ATTRIBUTION MODEL OF WELFARE PREFERENCES¹

1. INTRODUCTION

The relationship between ethnic heterogeneity and welfare provision has become subject to intensive research in the past fifteen years. Scholarly interest may have stemmed from accumulating evidence on American voters' overwhelming hostility towards certain welfare transfers. Studies on racialization of those attitudes linked the issue to the large body of literature on race and politics in the US (e.g. Gilens 1995). Meanwhile, analyses of local public policies established the relationship between racial heterogeneity and certain policy outcomes in American communities (e.g. Poterba 1997, Ribar and Wilhelm 1999). In their influential study, Alesina and Glaeser (2004) widened the scope of policy analysis by extending it to aggregate welfare spending and also to many countries around the world. Their provocative hypothesis about the coming era of welfare state retrenchment following mass immigration in Europe prompted a new line of research on the other side of the Atlantic (e.g. Burkhardt and Mau 2011, Finseraas 2008, Lepiatka et al 2010, Petersen et al 2011, Taylor-Gooby 2005, van der Waal et al 2010).

In addition to massive empirical research, much has been done to uncover mechanisms which might foster ethnicization of welfare attitudes, but diverging experiences in the US, Europe and Canada pose puzzles for all theoretical perspectives. Early theoretical works were motivated by the American experience, supposing strong links among the salience of the minority poor, poverty attributions, welfare attitudes, political behavior and welfare state design (e.g. Gilens 1995, 1999). Indeed, the racialization of welfare attitudes of the otherwise increasingly color-blind American public hasn't been fading in recent years (Dyck and Hussey 2008). The solid support for redistribution in Western Europe, however, hasn't

---

¹ Support by the research grant K76223 of the Hungarian Scientific Research Fund is gratefully acknowledged.

been shaken by increasing ethnic heterogeneity yet (Finseraas 2009, Lepiatka et al 2010, Mau and Burkhardt 2009). In Central-Eastern Europe, on the other hand, „European-style” egalitarianism is often coupled with the „American-type” tendency to stigmatize the poor (Kluegel et al 1995, Lepiatka et al 2010).

In this short paper, we put forward an argument which connects inequality and ethnicity to welfare attitudes, and is grounded on four major propositions. First, instead of referring to racism, we follow Gilens (1999), van Oorschot (2000) and others by assuming that most voters support public assistance for the „deserving” poor of any color, and the stereotypes on crosscultural variance of deservingness lay the ground for ethnicization of welfare attitudes. Second, the role of stereotypes stem from the middle class voters’ lack of perfect information on the behavioral patterns and intentions of the poor. Third, some indicators of the economic status may serve as information shortcuts on the efforts of welfare beneficiaries: middle-class voters interpret lower status as a noisy signal of lower efforts. Fourth, the degree of uncertainty about a poor person’s proper behavior is, itself, dependent on his economic status: lower status – to some degree –, implies higher level of uncertainty. We argue that the poor are deprived of many opportunities to prove their deservingness. This might contribute to stigmatizing poverty, but also leaves room for prior stereotypes – positive and negative ones alike – to shape judgements on welfare recipients. Thus, we conclude that poverty-related attitudes are prone to become stigmatizing and racialized, but do so only in sufficiently unequal societies.

2. POVERTY ATTRIBUTIONS, ETHNICITY AND THE WELFARE STATE

The Diversity-Solidarity Relationship

Fighting poverty is an enduring task even in affluent postindustrial societies. In many of them, the image of the poor is ethnicized, leading to further complications. The stigma on poverty is stronger where very low status is identified with some native or immigrant minority groups. This, in turn, might result in low public support for poverty alleviation measures. Some scholars warned early in the eighties that the popularity of the whole welfare system also may deteriorate in societies where poverty is ethnicized (Freeman 1986, Weede 1986).

Alesina and Glaeser’s (2004) provocative hypothesis about the coming era of welfare state retrenchment following mass immigration in Europe was subject

to strong critique (Taylor-Gooby 2005), and gave rise to a new line of research in Europe. Those cross-country investigations of attitudes and welfare spending provide only scant evidence for a detrimental effect of heterogeneity on solidarity (e.g. Finseraas 2008, Lepiatka et al 2010, Mau and Burkhardt 2009, Soroka et al 2004, see Stichnoth and Straeten 2009 for a review). Actually, an already long history of immigration, and a significant overlapping of minority groups with the poorest strata have not shaken the solid popularity of the comprehensive welfare states of Western Europe yet. Nonetheless, recent findings on moderate average influence of heterogeneity on attitudes *may* indicate upcoming changes of the political climate in some European countries (van der Waal 2010). In the meantime, US trends of intensifying anti-welfare sentiments have been reversed in the post-welfare reform era, but the racialization of welfare attitudes hasn't been fading yet (Dyck and Hussey 2008). Those findings in America pose puzzles themselves in the light of long lasting trends of weakening racial prejudices in attitudes towards other policy areas, as well as patterns of some important real-life decisions about, for instance, marriage (e.g. Qian –Lichter 2007) or political candidates. To add further noise to the empirical results, the outlines of a third pattern of attitude structures emerged in surveys in Central-Eastern Europe. Here, strong egalitarianism is often coupled with the solid tendency to stigmatize the poor (Kluegel et al 1995, Lepiatka et al 2010).

Early theoretical works were motivated by the American experience, supposing strong links among the salience of the minority poor, poverty attributions, welfare attitudes, political behavior and welfare state design (Gilens 1995, 1999). They have difficulties with taking account of such ambiguous findings across advanced welfare states. Nevertheless, American exceptionalism is multidimensional, leaving room for reasoning about the roles of culture and institutions in shaping the impact of ethnic heterogeneity (Taylor-Gooby 2005).

Theoretical Perspectives on Welfare Attitudes

Two lines of argument tries to take account of the evidence on ethnicization of welfare attitudes: the one based on pure racism or „ethnic preferences” and the other one based on stereotypes and attributions.

A widespread hypothesis claims that any kind of ethnic discrimination could be traced back to old fashioned racism or so called „ethnic preferences.”² Ethnic

---

² Rational choice models of political economy tend to use the latter term.

preferences imply a desire to discriminate between ethnic groups. In other words, individuals with ethnic preferences give larger weights to the wealth of the members of their own ethnic group than to the one of people belonging to other groups. Political economy models of welfare preferences use the ethnic preferences assumption (e.g. Luttmer 2001). Habyarimana et al (2006) test directly the mechanisms which may undermine public good provision in ethnically heterogeneous communities. They refuse the ethnic preference hypothesis, and find some support for network based explanations instead. Nonetheless, some scholars continue to adopt such a preference based approach to the study of the diversity-solidarity relationship (Freeman 2009). Decades after the civil rights movements era in America, psychologists rarely refer to „old-fashioned” racism when interpreting policy preferences. Instead, they suppose that symbolic racism fuels racialization of attitudes (Sears and Kinder 1971, Tarman and Sears 2005). However, symbolic racism is not a direct preference to discriminate, but a system of beliefs instead, so it is closer to the other perspective on opinion formation.

The predominant view of opinion formation traces ethnicization of attitudes back to stereotypic beliefs about the personality traits of the poor. Gilens (1999) assumes that middle-class Americans are willing to support the deserving poor. However, media presentation of poverty distorts the image of this group, showing it as a predominantly black community. Blacks are targets of old stereotypes, according to which they are lazy. Thus, middle-class Americans think, the majority of the poor (since they are predominantly black) are undeserving. Gilens refuses to leap forward a more general theory of intersection of ethnic stereotypes and welfare preferences. Instead, he narrows his focus on the case of US. One should note that the issue of variance in deservingness is not necessarily related to ethnicity, other factors also play a role (van Oorschot 2000).

3. TOWARDS A THEORY OF INCOME DEPENDENT POVERTY ATTRIBUTIONS

In this session, we put forward a simple theory of poverty-related policy attitudes. Our theory models middle-class voters’ judgements about various groups of the poor, and the preferred levels of assistance resulting from those judgements. Attribution theory provides a general framework for the argument. Moreover, some of our major propositions are similar to those adopted by Gilens (1999) and van Oorschot (2000), among others. Nonetheless, two factors, namely, the degree

of uncertainty and variance of the level of poverty, which are at the forefront of our theory, weren't addressed explicitly in earlier research.

We assume that voters are driven not only by self-interest when expressing their policy preferences on the assistance for the poor. Their opinions are also based on a sense of fairness and justice: they are ready to support those in real need. Principles of fairness and justice do not imply a "blind" egalitarianism. Taxpayers' money should help only the „deserving” poor. In other words, they support assistance only for those, whose poverty is a result of bad luck but not lack of efforts.

Behind this, lies an attribution model for evaluating fellow-citizens' economic performance. This kind of model supposes that financial situation is a function of environmental factors and personal characteristics.³ We simplify it further, and assume that middle class citizens model personal economic performance as a function of luck and effort. In our interpretation, luck comprises almost all the factors linked to structuralist attributions. Thus, in our view, voters who think about poverty, focus their attention on poor people's intentions on the one hand, and factors such as labor market opportunities and health status on the other. Taxpayers are ready to reward effort and compensate for bad luck. That is if poor financial situation is accompanied by high level of effort, voters are supportive for welfare assistance. They are reluctant, however, to pay the bills of bad characters.

Do not forget at this point that we talk about the voters' naïve model of economic performance, instead of a social science theory on the issue. That is, our theory is about this naïve model and not about the real roots of poverty.

The kernel of the logic of welfare attitudes in our theory could be better understood in a model of a simplified world, where voters can observe perfectly every single individual in their society, and public assistance is also individual-specific. In this toy world, compassionate citizens judge the potential beneficiaries of public assistance they meet in two steps. First, voters are to distinguish those who try to do their best to improve their own situation from the ones who do not exert significant effort to escape poverty. The latter group is considered as undeserving, and is ignored – at best. In the second step, benevolent citizens look at the deserving types, and detect the lag – if there is any – between their socially acceptable needs and their disposable financial resources. Then, voters could decide how much of taxpayers' money they prefer to sacrifice for alleviating poverty of those who are „deserving”. Note that this decision process is purely

---

³ Those assumptions are also called structuralist and individualist attributions, respectively. In the terminology of attribution theory, one can also distinguish controlled factors and uncontrolled ones, individuals bearing responsibility only for the former ones (e.g. Oorschot 2000).

„color-blind”, and, in this way, is strikingly different from the one assumed by the ethnic preference hypothesis or any other theory of racism.

Our argument on welfare preferences in modern large-scale societies is grounded on three major propositions. First, we emphasize that it is difficult to observe the deservingness of any individual directly in modern large scale societies, and stereotypes on work ethics of various groups are to bridge the gap of uncertainty. The larger the uncertainty about deservingness is, the stronger role of stereotypes will be.

Second, the easily detected economic status might send cheap albeit noisy signals about an individual’s (hard to be observed) personality. Low status can be a signal of laziness, while relatively higher level of income may inform about the subject’s deservingness.

Third, we assume that the degree of uncertainty about an observed person’s proper behavior is, itself, dependent on his economic status. We argue that the poor, especially those without a stable job, are deprived of opportunities to prove their deservingness, leaving room for prior stereotypes – positive and negative ones alike – to shape judgements on them. This might explain, in turn, why poverty-related attitudes are particularly prone to become racialized, and are more so in more unequal societies.

Thus, a middle class individual who belongs to a negatively stereotyped group, may have a good chance to *prove* that stereotypes are not to apply to his case. A poor, jobless person from the same group, on the other hand, is deprived of most of the opportunities for sending signals of diligence and efforts for distant observers. Negative stereotypes aren’t refused in his case.

To sum up our argument about the formation of welfare attitudes, we may conclude that deservingness of potential beneficiaries is crucial for benevolent voters, but in large-scale societies, they are forced to hypothesize on it by using noisy signals and prior assumptions. Those signals, however, are becoming weaker and noisier as would-be welfare recipients slip down the income ladder further away from stable middle-class status. Thus, poverty, by fuelling uncertainty about personality, is a fertile ground for the survival of old-age stereotypes in policy preferences.

The next session formalizes our argument. We intend to show that the simple distinction between poverty and middle-class status leaves important attribution mechanisms unexplored. The formal model help us to introduce and analyse a continuous income variable which, in turn, sheds new light on poverty attributions, and their interactions with income inequalities.

4. CONCLUSIONS

The relationship between ethnic heterogeneity and welfare provision has become subject to intensive research in the past fifteen years. Theories addressing the issue tend to rely on the American experience so diverging evidence on the heterogeneity-solidarity relationship in the US, (East- and West-) Europe and Canada, pose puzzles for social science theory. Nevertheless, it is plausible to refer to various cultural and institutional differences when accounting for cross-country variance in welfare preferences and welfare design (Taylor-Gooby 2005).

This paper, instead of addressing cross-cultural differences directly, aimed at developing an abstract and general rational choice model of public preferences on the assistance for the poor. We drew on attribution theory and pointed to „deservingness” as a key concept in voters’ minds (c.f. Gilens 1999, Oorschot 2000). The model suggests that income is an important information shortcut on deservingness, and highlights the role of income inequalities in the ethnicization of welfare attitudes. We showed, first, that negative stereotypes and individualistic poverty attributions may give rise to a kind of „poverty-assistance paradox”: the poorer the recipient is, the fewer transfer he will deserve according to middle-class voters. Second, the analysis revealed that the impact of ethnic stereotypes on welfare preferences diminishes as the income of the target population approaches the middle class standards.

References to cultural and institutional traditions as explanations for cross-country differences in the heterogeneity-solidarity relationship still leave some important questions open: Does the increasingly tolerant American public continue to look at welfare through racial lenses, and will some European societies, sooner or later, follow American suit as a reaction to mass immigration? Furthermore, is the future American for the welfare regimes of ethnically diverse societies in Central-Eastern Europe and other regions comprising emerging economies?

We could not answer these questions. But we pointed to a basic dimension of social structure as one of the major driving forces behind diverging pathways. Namely, income inequality was singled out as a variable which may have a significant effect on ethnicization of welfare attitudes. We argued that the salience of minorities among the poor, ethnic stereotypes and individualistic poverty attributions foster ethnicization of welfare attitudes by interacting with income differences. That is, their ethnicizing effects on attitudes may strengthen as inequality increases. Thus, one might argue that the role of income inequalities should be taken into account in inquiries into the heterogeneity-solidarity relationship in advanced welfare states.

REFERENCES

- ALESINA, A. and E. GLAESER (2004): *Fighting Poverty in the U.S. and in Europe: A World of Difference*, Oxford University Press, New York.
- BURKHARDT, C. AND S. MAU (2011): „Challenges of Ethnic Diversity”, In: J. Clasen (ed.): *Converging Worlds of Welfare? British and German Social Policy in the 21st Century*, Oxford: Oxford University Press, 15-32.
- CROSON, R. and J. KONOW (2009): „Social preferences and moral biases”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Volume 69, Issue 3, March 2009, Pages 201-212.
- DYCK, J. J. and L. S. HUSSEY (2008): „The End of Welfare as We Know It? Durable Attitudes in a Changing Information Environment”, *Public Opinion Quarterly*, 72 (4): 589-618.
- FINSERAAS, H. (2009): „Income Inequality and Demand for Redistribution: A Multilevel Analysis of European Public Opinion”, *Scandinavian Political Studies*, Vol. 32, No. 1. (2009), pp. 94-119.
- FREEMAN, G. P. (1986): “Migration and the Political Economy of the Welfare State”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 485, From Foreign Workers to Settlers? Transnational Migration and the Emergence of New Minorities, May, pp. 51-63.
- FREEMAN, G. P. (2009): „Immigration, Diversity, and Welfare Chauvinism,” *The Forum*: Vol. 7: Iss. 3, Article 7.
- GILENS, M. (1995): „Racial Attitudes and Opposition to Welfare”, *The Journal of Politics*, 57: 994-1014.
- GILENS, M. (1999): *Why Americans Hate Welfare: Race, Media, and the Politics of Anti-Poverty Policy*, University of Chicago Press.
- HABYARIMANA, J., M. HUMPHREYS, D. N. POSNER, AND J. WEINSTEIN (2007): „Why does ethnic diversity undermine public goods provision? *American Political Science Review*, 101: 709-725.
- KLUEGEL, J.R., G. CSEPELLI, T. KOLOSI, A. ÖRKÉNY and M. NEMÉNYI (1995): „Accounting for the Rich and the Poor: Existential Justice in Comparative Perspective”, In: J. Kluegel, D. Mason and B. Wegener, eds., *Social Justice and Political Change* New York: Aldine de Gruyter.
- LEPIANKA, D. J. GELISSEN and W. VAN OORSCHOT (2010): „Popular Explanations of Poverty in Europe”, *Acta Sociologica* 53(1):53-72.
- LUTTMER, E. F. P. (2001): „Group loyalty and the taste for redistribution”, *Journal of Political Economy*, 109(3), 500–28.

- MAU, S. and C. BURKHARDT (2009): „Migration and welfare state solidarity in Western Europe”, *Journal of European Social Policy* 19(3): 213-229.
- PETERSEN, M. B., R. SLOTHUUS, R. STUBAGER and L. TOGEBY (2011): „Deservingness versus values in public opinion on welfare: The automaticity of the deservingness heuristic”, *European Journal of Political Research*, 50(1): 24-52.
- POTERBA, J. M. (1997): „Demographic Structure and the Political Economy of Public Education”, *Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 16, No. 1, 48–66 (1997).
- QIAN, Z. and D. T. LICHTER (2007): „Social Boundaries and Marital Assimilation: Interpreting Trends in Racial and Ethnic Inter-marriage”, *American Sociological Review*, Vol. 72 no. 1 68-94.
- RIBAR, D. C. and M. O. WILHELM (1999): „The demand for welfare generosity”, *The Review of Economics and Statistics*, 81, 96–108.
- SEARS, D. O. and D. R. KINDER (1971): *Racial tensions and voting in Los Angeles*, Institute of Government and Public Affairs, University of California, Los Angeles.
- SJOBLOM, K. (1985): „Voting for Social Security” *Public Choice* 45: 225-240.
- SOROKA, S. N., R. JOHNSTON, and K. BANTING (2004): „Ethnicity, trust, and the welfare state”. In P. Van Parijs (Ed.): *Cultural Diversity versus Economic Solidarity*, Brussels, De Boeck.
- STICHNOTH, H. and K. VAN DER STRAETEN (2009): „Ethnic Diversity and Attitudes Towards Redistribution: A Review of the Literature”, *CEER ZEW Discussion Paper*, No. 09-036.
- TARMAN, C. and D. O. SEARS (2005): „The Conceptualization and Measurement of Symbolic Racism”, *Journal of Politics*, Volume 67, Issue 3, pages 731–761
- TAYLOR-GOODY, P. (2005): “Is the Future American? Or, Can Left Politics Preserve European Welfare States from Erosion through Growing ‘Racial’ Diversity?”, *Journal of Social Policy* 34: 661-672.
- VAN OORSCHOT, W. (2000): „Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public”, *Policy & Politics*, 28(1): 33–48.
- VAN DER WAAL, J., P. ACHTENBERG, D. HOUTMAN, W. de Koster and K. Manevska (2010): „Some are more equal than others’: economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands”, *Journal of European Social Policy*, October 2010 vol. 20 no. 4 350-363.
- WEEDE, E. (1986): „Rent-Seeking or Dependency as Explanations of Why Poor People Stay Poor”, *International Sociology* 1(4): 421-441.

Jancsák Csaba

A TANÁRKÉPZÉS HALLGATÓI MEGÍTÉLÉSE

BEVEZETÉS

A legutóbbi évtizedben a magyarországi felsőoktatásban számos rendszerszintű változási folyamat történt, mely változások – tárgyunk szempontjából – legnagyobb horderejű eleme a hagyományos, főiskolai és egyetemi szinten történő tanárképzés átalakulása volt, mely eredményeként a tanárképzés osztatlanná vált (vö. Brezsnýánszky 2006, *Educatio* 2009/3 tematikus lapszáma, Jancsák 2012). Az utóbbi években Magyarországon is felerősödő gazdasági válságjelenségek, valamint a – húsz évvel ez előtt elindult demokráciába és piacgazdaságba való átmenet működésének problémái okozta – társadalmi válság miatt különösen felértékelődött a pedagógustársadalom és a pedagógusképző intézmények szerepe. Mindez figyelmünket az egyetemi hallgatók csoportján belül a tanárképzésben részt vevő hallgatókra irányította.

Az Oktatóskutató és Fejlesztő Intézet (OFI) munkatársaként 2010-2011 között folytatott kutatásunkban¹ a tanárképzésben részt vevő hallgatók világát vizsgáltuk. E tanulmányban a hallgatók képzésről való vélekedéseit mutatom be. Adataink az OFI keretében 2011 tavaszán 12 képzőhely 19 karán közismereti tanárképzésben résztvevő hallgatók körében folytatott kutatásunk adatfelvételéből származnak (N=1211) (A kutatás mintáját ld. 1. melléklet).

E tanulmányban érdeklődésünk homlokterében az a kérdés áll, hogy a hallgatók milyen vélekedésekkel bírnak a képzés tartalmi elemeiről. Küldetésünknek éreztük azt, hogy e munka eredményei visszajelzést nyújtsanak: a hallgatói elvárások és a felkészítés viszonylatában mely területek lehetnek azok, amelyek további fejlesztést igényelnek.

---

¹ A felsőoktatási reform, kiemelten a tanárképzés vizsgálata. OFI 2011 Az elemi projekt vezetője Ercei Kálmán volt. A tanulmány egyes elemei megjelentek itt: Jancsák Csaba: Tanárképzésben részt vevő hallgatók 2011. In: Ercei Kálmán – Jancsák Csaba [szerk.]: *Tanárképzős hallgatók a Bolognai Folyamatban*. OFI, Budapest, 2011, 105-172

A képzés megítélése tárgyában született korábbi kutatások részben a hallgatóknak a képzések iránti alapvetően kritikus szemléletéről tanúskodnak (Lukács 2002, Kocsis 2003, N. Kollár 2008), részben pedig arról, hogy a hallgatók saját képességeiket felülértékelik, azaz egyfajta „irreális optimizmussal” (Weinstein 1989) jellemezhetők, melyet a pedagógiai gyakorlati kurzusok formálnak a realitás irányába. Munkánk során – miközben a hallgatói vélekedések mélyebb megismerésére fókuszálunk – hangsúlyosan képviseljük az, hogy a tanárképzés komplex rendszere nem csupán a tudástartalmak átadásáról szól, hanem a pedagógusmesterség cselekvésmintáinak, normarendszerének és a pedagógiai/pedagógusi értékorientációk átvételéről, internalizálásáról is (Falus 2004, Falus 2006: 34-37, 124, Pusztai 2012), tehát a „tanárrá képzés”-ről (Csapó 2004: 98). E tanulmányban ezen komplex rendszer egy vetületét vizsgáljuk. Egyetértünk Pusztai (2011) megközelítésmódjával, aki kutatási eredményeiben a felsőoktatás hatékonyságának dimenziójában az „értelmező közösségek” (Pusztai 2011) szerepét hangsúlyozza, és az inter- illetve intragenerációs kapcsolatoknak az intézményi hatékonyságra, az „akadémiai beágyazottságra” (Pusztai 2012) utaló szerepére hívja fel a figyelmet. További értékes adalékot képvisel Fónai (2012) eredménye, mely alapján a tanárképzés hatékonysága problematikájának vetületében a pálya deprofesszionalizálódásának jelenségét is felvethetjük. E tanulmányunkban a hallgatók által a tanárképzésről megfogalmazott vélekedéseket elemezzük, amelyek figyelembevétele kérdésében egyetértünk N. Kollárral (2008) abban, hogy „azért tartjuk lehetségesnek, hogy a képzés hatékonyságát az elvárásokkal vessük össze, mert nem lenne szerencsés egy abszolút mértékhez (»tökéletes«) mérni a hatékonyságot. Véleményünk szerint nem kérhető ugyanis számon egy képző intézménytől sem, hogy tökéletesen felkészült hallgatókat bocsásson ki.” (N. Kollár 2008: 25).

A KORÁBBI HAZAI PEDAGÓGUSHALLGATÓ-KUTATÁSOK FŐBB EREDMÉNYEI

A korábbi eredmények bemutatása során két vizsgálat, a Kocsis Mihály által folytatott és továbbá a Lukács Péter által vezetett kutatások főbb eredményeit mutatjuk be. Mindkét vizsgálat az új évezred elején történt, azaz eredményei a korábbi, kétszintű tanárképzésre vonatkoznak.

Kocsis kutatásának (Kocsis 2003) egyik fókuszpontja a hallgatóknak a képzésről kialakult vélekedéseinek mélyebb megismerése volt. A pécsi egyetemi hallgatóknak a képzésről való vélekedéseinek vizsgálatakor figyelemmel voltak

arra, hogy kellően árnyalt kép jelenhessen meg, ezért a képzés részelemeit, azaz a szaktárgyi, a pedagógiai, a pszichológiai és a szakmódszertani képzési vetületeket külön-külön kezelték a vizsgálat során. Az adatok elemzése során az a kép rajzolódott ki, hogy a szaktárgyi képzéssel a hallgatók elégedettnek mutatkoztak, az átlageredmények ötfokú skálán 3,94, ezt erősíti a szórás alacsony értéke is (0,73), tehát a hallgatók egységesnek mondható vélekedésekkel rendelkeztek. Mindezt árnyalja e kérdésben a kari megoszlások áttekintése, ahol azt tapasztalták, hogy a Művészeti Kar értékelése valamivel jobb (4,05), mint a többi kar hallgatóinak esetében (BTK 3,93; TTK 3,86). A következőkben a pedagógiai képzés minőségéről kialakult vélekedésekre fókuszáltak. Itt Kocsis megjegyzi, hogy ezen oktatási elem ötfokú skálán történő értékelése a szaktárgyi képzés estében történő alkalmazásnál érvényesebb eljárásnak tekinthető, hiszen itt „a megítélendő tartalom és folyamat azonos volt, függetlenül attól, hogy az értékelő melyik kar hallgatójaként mondott véleményt” (Kocsis 2003: 68). A válaszadók értékeinek átlaga (3,64) a szakdiszciplináris képzésnél kritikusabb eredmény, ugyanakkor ez magasabb szórással bír (0,90). A nemek szerinti megoszlásban nem találunk jelentős különbséget (férfiak 3,68; nők 3,60), ám a kari megoszlásokat áttekintve azt látjuk, hogy a szaktárgyi képzéshez képest megfordul az osztályzatok átlaga alapján kialakuló kritikus sorrend: a Művészeti Kar hallgatói a legkritikusabbak (3,53), majd a bölcsészkar hallgatók következnek (3,60) és végül, valamivel jobb átlageredményt láthatunk a TTK-s hallgatók között (3,77). A „művészetisek” (40 válaszadó) és a bölcsészhallgatók (131 fő) az intézményi átlag alatti, a TTK-sok (115 fő) pedig feletti átlagértékkel szerepelnek.

A kutatás következő eleme a pszichológiai képzés megítélésének vizsgálata volt, melynek alapvető felismerése az, hogy a válaszadók között az e területtel teljesen elégedetlenek (1-es osztályzat) száma rendkívül magas, míg a teljesen elégedettek (4-es és 5-ös osztályzatok) száma csekély. Az összkari átlag közepes (3,25), a szórás magas (1,07) volt. A férfiak kritikusabb értékeket adtak (3,09) mint a hallgatónők (3,27). Az eredmények kari bontása azt mutatta, hogy e területtel kapcsolatban a legelégedettebbek a Művészeti Kar hallgatói (3,38). Sorban az MK-sokat követik a Természettudományi Kar hallgatói (3,35), majd a bölcsészhallgatók (3,19), ez utóbbinál a legnagyobb a heterogenitás (a szórás 1,12). Megjegyezzük, hogy a korábban elemzett pedagógiai stúdiumok esetében ők voltak a legkritikusabbak, ám az ottani átlag (3,53) nem tér el jelentősen ezen („kevésbé” kritikus átlagtól), ugyanakkor kétségtelen, hogy a két további kar esetében valamivel nagyobb (0,4) a különbség a pedagógiai és a pszichológiai képzés átlagértékei között.

A tantárgy-pedagógiai, azaz szakmódszertani képzés értékeléséről a következőket összegezhetjük. A képet erősen árnyalja, hogy a hallgatók által itt véleményezett képzés-rész oktatói több irányból kerültek az adott szak képzésébe, a szakmódszertanosok között volt egyetemi oktató, gyakorló iskolai tanár és meghívott „külsős” óraadó is. Ebben lelhetjük meg az okát annak, hogy viszonylag magas volt mind az elégtelen, mind pedig a jeles értékelések száma. Az átlageredmény: 3,73 amelyből a BTK és a TTK hallgatóinak válaszártékei is 3,69-es átlagot mutatnak. Az MK-sok esetében ez 4,08, amely magas átlagérték Kocsis szerint a művészeti kar hagyományosan mester-tanítvány jellegű képzésében nyer indoklást. A nyílt kérdésekben a hallgatók egy része arról számolt be, hogy a képzés tartalma szerintük eredményesen alkalmazhatónak tűnik. Ugyanakkor a hallgatók másik része szerint ennek a képzési részterületnek a pályán való hasznosíthatósága nem jó. Kocsis kiemeli hogy a diákok véleménye szerint: „Sokkal több gyakorlatra, jobban megszervezett tanítási gyakorlatra lenne szükség” (Kocsis 200: 74).

Kocsis vizsgálatának lezárása után két évvel, 2002-ben az Oktatáskutató Intézet munkatársai Lukács Péter vezetésével országos mintán vizsgálták a hallgatóknak a pedagógusképzésről vallott vélekedéseit, véleményét – az alanyok jelezhették, hogy az egyes képzési területekkel intézményük milyen súllyal, milyen mértékben foglalkozott és az, véleményük szerint milyen színvonalú volt. Az alanyok mind mennyiségi (mennyi időt fordítottak az adott terület oktatására: túl sokat, megfelelő idő, túl keveset, semennyit), mind pedig minőségi (az oktatás színvonalát 1-5 skálán értékelték) szempontok alapján értékelték az intézményi pedagógusképzést elemeit (a szaktárgyi-tudományági felkészítést, a szaktárgyak tanítására való felkészítést, pedagógiai-pszichológiai képzéselemeket, és a képzés egyéb részeit (idegen nyelv, informatika, pedagógusi személyiség fejlesztése, értelmiségi szerepek), valamint a szociális felkészültség (szociális problémák kezelése, drog/alkoholfüggőség kezelése, cigány tanulók speciális problémái, cigány kultúra/életmód, rasszizmussal szembeni nevelés).

Lukács és társai azt konstatálhatták, hogy a válaszadók azokon a területeken vélelmezik az oktatás színvonalát magasabbnak, amelyek kapcsán úgy vélik, hogy azzal kellő súllyal foglalkoznak az oktatás során és ugyanakkor ahol a kellő súlyt hiányolják a válaszadók, ott azt is jelezték, hogy a színvonallal is problémáik vannak. Mindebből, tehát a két index szoros kapcsolatából, arra következtetésre jutnak, hogy „a mennyiségi mutató is egy szubjektív, a kérdezettek oktatással való elégedettségét, illetve elégedetlenségét mérő változó” (Lukács 2002: 68) Az adatok azt mutatják, hogy az egyetemi és főiskola tanárképzésben a szaktárgyi tudományági képzés kerül előtérbe, ugyanakkor a szakmódszertani vetület azon-

ban súlytalanabb, mint a tanítóképző főiskolai képzésben, és fordítva, a szaktárgy tanítására való felkészítés a tanítóképzésben mutatja a minőséget jelző átlagok legmagasabbikát (4,35; míg egyetemi képzésben 3,57 és a tanárképző főiskolai esetében ez 3,77).

A pedagógusi képességek és készségek gyűjtőkategória alatt a szerzők – mint fent láttuk – a hivatás ellátásához hozzátartozó további tényezőket nyalábolták össze. Ezen tényezőkben az egyetem – tanárképző főiskola – tanítóképző főiskola irányban ugyanazon tendenciát láttatják, mint a szaktudományos ismeretek hangsúlyossága közötti különbségek esetében láttunk, mégpedig azt, hogy ezen pedagógusi „skill”-ek megismertetésében, jártasságok kialakításában a tanítóképzésben résztvevők visszajelzései a legpozitívabbak. Meg kell jegyezzük azonban azt is, hogy az úgynevezett kiterjesztett tanári szerepekre való felkészítés esetében mindhárom intézménytípus hallgatóinak válaszai a minőségi mutatóban alacsony átlagot adnak (eltérő képességű gyerekek problémái 2,8; szülőkkel való kapcsolat-tartás 2,7; felnőttek oktatása 2,7; szexuális nevelés 2,6).

Harmadik szegmensként a pedagógus hivatás társadalmi funkciójához kapcsolódó tulajdonságokat, a személyiségfejlesztésről vallott vélekedéseket vizsgálták. Az adatok e területen is azt láttatják, hogy „elsősorban a főiskolák – s ezen belül is elsősorban a tanítóképzők – működnek igazán funkcionálisan. ... Ezek a területek az egyetemi oktatásban ritkábban jelennek meg, s amennyiben megjelennek, akkor az emeltebb szinten tanuló pedagógus hallgatók kritikusabban is nyilatkoznak arról, hogy mindezt milyen színvonalon tanítják.” (Lukács 2002: 73). Mindegyik tényező esetében a teljes minta és az alminták esetében egyaránt a mennyiségi mutatók (tehát azok %-a akik az adott területtel való foglalkozást megfelelőnek tartják) 45% alattiak, és a minőségi mutatók is 3-as átlag alattiak. Ki kell emelnünk e terület elemei közül az „általános műveltség” területét, melyet a hallgatók mennyiségi összességében 61%, de mindhárom almintában 50% feletti) és minőségi értelemben (a teljes minta átlaga 3,42) egyaránt elfogadhatónak tartanak.

Az egyéb készségek és képességek kialakítása és fejlesztése (4. szegmens) kategóriájába a szerzők korunk elvárásainak megfelelő dolgokat csoportosították, a nyelvismeret, az informatika, és az önfejlesztés területeit. Az itt kapott adatokat árnyalja, hogy e terület elemei esetenként beépülnek a szaktudományos képzésbe, például az informatika-tanár, vagy a nyelvtanár szakokon. A kirajzolódó kép e területen sem túl jó, hiszen az átlagok a 3-as átlag körül mozognak. Legrosszabb átlageredményeket az önképzés és az önmenedzselés területei esetében láthatunk. Az utolsó, 5. területben külön kezelték a kutatók a pedagógusképzés szociális tartalmait jelentő egyes elemeket, a szociális felkészültség területét (szociális problé-

mák kezelése, drog/alkoholfüggőség kezelése, cigány tanulók speciális problémái, cigány kultúra/életmód, rasszizmussal szembeni nevelés). E vetületről azt állapíthatjuk meg, hogy mindegyik korábban érintett területhez képest a hallgatói vélekedések e szegmensről a leglesújtóbbak. A minőséget jelző átlageredmények mind-egyik kérdés esetében 2,8 alattiak, és mindösszesen a válaszadók egyötöde jelezte, hogy megfelelőnek tartja a témára fordított idő mennyiségét). E területről tehát, a hallgatók vélekedése alapján elmondható, hogy mind a ráfordított idő, mind pedig a felkészítés minősége alapján a „pedagógusképzés mostohagyereke”.

VÉLEKEDÉSEK A KÉPZÉSRŐL 2011-BEN

A vonatkozó oktatáskutatások és a felsőoktatási reform céljai alapján azt a feltételezést tettük, hogy a mai tanárképzés hallgatói reflektálnak a korábban jelzett problematikák formálódására: a képzés gyakorlatorientált jellege és a kiterjesztett tanári szerepelvárásokra való felkészítés erősebbnek mutatkozik a visszajelzésekben, ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy a korábban felülértékelt szaktudományos elméleti felkészítés esetében a vélekedésekben változás történik, amely a kétszakos bolognai tanárképzés szakjai közötti felemás képzési figyelem, azaz a „másfélszakosság” sajátosságáról is ítéletet mond.

Kutatásunk során először azt vizsgáltuk, hogy a tanári mesterképzésben részt vevő hallgatók miképpen vélekednek az alapképzésükről. Abban a tekintetben, hogy mennyire készítette fel őket a tanárképzésre, a válaszadók a közepesnél valamivel jobbnak értékelték az alapképzést (ide értve a korábbi főiskolai végzettséget is): az „iskolai osztályzatok” átlaga a nappalisok körében 3,3, a levelezősök körében 3,7 volt. A nappali tagozatosok egytizede jelezte, hogy véleménye szerint az alapképzés teljes mértékben felkészítette a tanárképzésre, ugyanerről a levelezősök negyede vélekedett így. Tekintettel arra, hogy a két képzésben résztvevők alapképzése a levelezősök esetében többnyire a korábbi főiskolai szintű tanárképzést jelenti, az alapképzés megítélésében megjelenő különbség okaként a régi típusú tanárképzésben szerzett ismeretek jobb alkalmazhatóságáról való vélekedésekre is utal. A alapképzés „egyáltalán nem készített fel a tanárképzésre” vélekedéssel bír a nappalisok 7%-a és a levelező tagozatosok 4%-a.

A negatív kritikák ellenére a hallgatók, ha tehetnék, az alapképzésre általában ugyanazt az intézményt választanák, amelyre jártak. A nappalisok 14%-a és a levelezők 13%-a azonban jelenlegi ismereteik alapján inkább máshova mennének. Bár a nappali tagozaton tanulók szigorúbban osztályozták az alapképzést nyújtó intéz-

ményt (erről a kritikus hozzáállásról bővebben Kocsis 2003: 67-74), mégis csaknem tíz százalékponttal többen választanák biztosan újra ugyanazt az intézményt, mint a levelező tagozatosok. Azonban az adatok alapján az is megállapítható, hogy a nappalisok általában (az intézmény újraválasztásának valószínűségétől függetlenül) kevésbé elégedettek az alapképzést nyújtó intézménnyel, mint a levelező tagozatra járók.

A mesterképzésben folytatott tanulmányok esetében a hallgatók háromnegyede elégedett az intézménnyel, ahova jár: mind a nappalisok, mind a levelezősök több mint kilenczড়ে valószínűnek tartja, hogy ha újra dönthetne, ugyanezt az intézményt választaná. A levelezősök elköteleződése némileg erősebb: körükben hét százalékponttal többen vannak olyanok, akik biztosan ugyanezt választanák (a nappalisok 54%-a, a levelező tagozatosok 61%-a). Ugyanakkor a hallgatók 3%-a azt jelezte, hogy MA/MSc tanulmányainak helyszínéül biztosan egy másik intézményt választana.

A tanárképzésben résztvevő hallgatók pályaképe és a tanárképzéssel való elégedettségük mélyebb megismerése kutatásunk eredményei szempontjából releváns információkat hordozhat, ezért kérdőívünkbe beépítettük egy erre vonatkozó kérdéscsoportot, melyet N. Kollár Katalin (2008) korábban eredményesen alkalmazott. A kérdésben harminc olyan tulajdonságot soroltunk fel, amely hasznos lehet egy tanárnak a napi praxis során. Arra kértük a válaszadót, hogy 1-5 skála segítségével határozza meg, elképzelései szerint a tanári pálya gyakorlásához ezekre mennyire fontosak, és arra is kíváncsiak voltunk, hogy a válaszadó szerint a képzés mennyire fejlesztette ezeket.

A zárt kérdésben megadott tulajdonságlista szinte minden elemét fontosnak (4-es átlag feletti), vagy akár nélkülözhetetlennek (4,5 feletti átlagértékek) tartják a tanárjelöltek. Kiemelendő, hogy a tulajdonságok univerzális módon preferáltak a hallgatók között (az átlagértékek alapján kialakított preferencia sorrend első és utolsó eleme között mindössze 0,8 a különbség). Az összes megadott tulajdonság – a kezdeményezési és vállalkozási szellem (4), a vezetési képesség (3,9), az érdekvérvényesítési képesség (3,9) és a sikerorientáció (3,8) kivételével – 4-es átlagérték feletti értékkel bír.

A hallgatók szerint a pedagógus pályán a leginkább fontos tulajdonságok: 1. jó kommunikációs készség (4,7), 2. hiteleség (4,6), 3. jó magyarázási képesség (4,6), 4. következetesség (4,6), 5. gyermekszeretet (4,6), 6. türelem (4,6), 7. elkötelezettség, pályaszeretet (4,6).

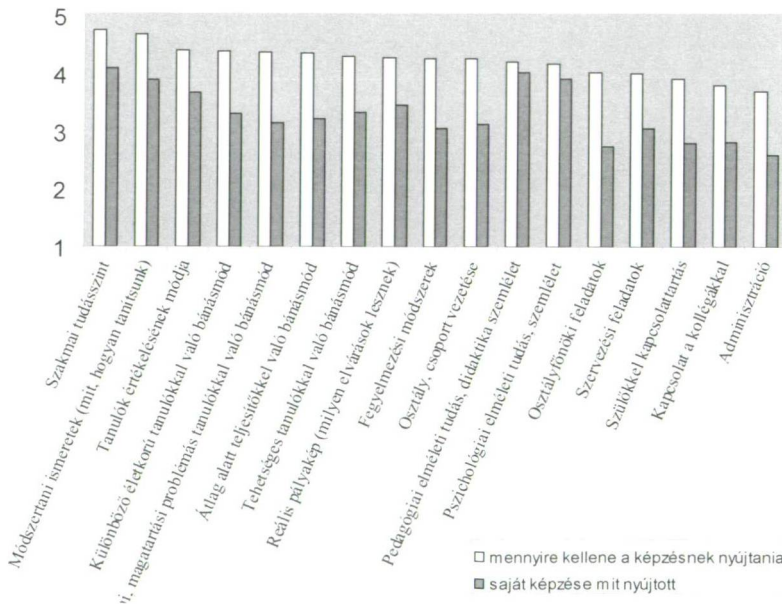
Ha a felsorolt tulajdonságokat a képzéssel összefüggésben vizsgáljuk, akkor rögtön szembetűnik, hogy a válaszadók minden tulajdonság fejlesztése esetében

Kutatásunk során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a hallgatók miképpen értékelik a képzés tartalmi elemeit. Kérdőívünkben zárt kérdésben azt kértük a tanárjelöltektől, hogy 1-5 skálán határozzák meg, hogy megítélésük szerint mennyire készítette fel őket az egyetem/főiskola a képzés során a felsorolt 17 elemből. A teljes minta adatai alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a hallgatók a képzésük szempontjából leginkább elégedettek a pedagógusszakmai (pedagógiai-pszichológiai) és a szaktárgyi felkészítéssel, ugyanakkor meg kell jegyezzük azt is, hogy ezen értékek legmagasabbika (a szaktárgyra való tudományági felkészítés) az ötfokú skálán 4-es átlaggal bír, következő a pedagógiai elméleti tudás (4), a pszichológiai elméleti tudás (3,9) és a módszertani ismeretek (3,89). A sorban következő (értelmezésünk szerinti kategóriákban a kiterjesztett tanári szerep pedagógusi készségei közül) a tanulók értékelésének módja (3,6). A többi képzési elemmel innentől egyre kisebb átlagértékekkel számolhatunk. (Közel azonos értéket kapott a különféle teljesítményű tanulók problémáitól a fegyelmzésről szóló ismeretekig. A tanárjelöltek legkevesbé az adminisztrációra (2,5), az osztályfőnöki feladatokra (2,73) és a szülővel való kapcsolattartásra való felkészítést (2,78) értékelték. A válaszadók szerint tehát a leginkább a szakdiszciplináris és pedagógus-mesterségbeli elméleti tudásra készítenek fel a képzések, és legkevesbé pedig a szervezési-vezetési feladatokra, illetve a szakmai-társadalmi kapcsolatok működtetésére. (Ld. még 3. melléklet)

2. ábra A pedagógusképzés tartalmi elemeinek megítélése

Elemzésünkben a képzési tartalmak egymáshoz viszonyítható ábrázolásával megkíséreltünk árnyaltabb képet rajzolni a hallgatói visszajelzésekről. A tartalmakat két tengely mentén helyeztük el, úgy, hogy az X tengelyen az egyes tartalmakhoz tartozó értékek azon átlaga jelenik, amely azt mutatja, hogy milyen mértékben készítette fel a képzés (a képzés mit nyújt). Az Y tengelyen az egyes tartalmakhoz tartozó értékek fontossági átlaga jelenik meg, azaz azt mutatja, hogy az adott tartalom esetében mi a hallgatói vélekedés arról, hogy mennyire kellene a képzésnek ezt nyújtania. A 26 vizsgált tulajdonság fontosságának átlaga 4,22, míg az összesített átlaga a képzés megítélésének 3,3. A két átlag metszése négy területet alakít ki. Az első terület (jobb felső) azokat a jellemzőket mutatja, melyek az átlagnál magasabb fontossággal, és az átlagnál magasabb elégedettséggel jellemezhetőek (ezek esetében a képzés értékelésének átlagértékei: Szakmai tudásszint 4,08; Pedagógiai elméleti tudás 4,01; Pszichológiai elméleti tudás, szemlélet 3,91; Módszertani ismeretek 3,89; Tanulók értékelésének módja 3,66). A hallgatók a szakdiszciplináris és a szakmódszertani képzésnél kevésbé fontosnak értékelték a pedagógiai és pszichológiai elmélet területét, azonban a képzéselemekkel való elégedettség tekintetében mindkét terület megelőzi a szakmódszertani képzést. A tanárképzés erősségeinek halmazában a pedagógiai értékelés a hallgatók által fontosabbnak értékelt képzési tartalom mint a pedagógiai és pszichológiai elmélet. A második terület (bal felső) a problémás területeket mutatja. Ezek azok a tényezők, amelyeket átlag feletti fontosság, de átlag alatti elégedettség jellemez (ezek esetében a képzés értékelésének átlagértékei: Átlag alatt teljesítőkkel való bánásmód 3,21; Érzelmi, magatartási problémás tanulókkal való bánásmód 3,14; Osztály, csoport vezetése 3,12; Fegyelmezési módszerek 3). A harmadik terület (bal alsó) azokat a pontokat jelöli, amelyek az átlagnál alacsonyabb fontossággal, és az átlagnál alacsonyabb elégedettséggel jellemezhetőek. A hallgatók e tartalmak közvetítését várják a legkevésbé a felsőoktatástól: Osztályfőnöki feladatok, Kapcsolat a kollégákkal, Szülőkkel kapcsolattartás, Szervezési feladatok, Adminisztráció. A negyedik terület (jobb alsó) azokat a jellemzőket jeleníti meg, amelyek az átlagnál kevésbé fontosak, de az átlagnál magasabb elégedettséggel jellemezhetőek. (A fontosság tengelye mentén, e terület határán áll a pedagógiai és pszichológiai elmélet).

3. ábra Erősségek és gyengeségek a képzésben

1	Szakmai tudásszint	7	Tehetséges tanulókkal való bánásmód	13	Tanulók értékelésének módja
2	Módszertani ismeretek	8	Átlag alatt teljesítőkkel való bánásmód	14	Kapcsolat a kollégákkal
3	Pedagógiai elméleti tudás	9	Érzelmi, magatartási problémás tanulókkal való bánásmód	15	Szülőkkel kapcsolattartás
4	Pszichológiai elméleti tudás, szemlélet	10	Osztály, csoport vezete	16	Szervezési feladatok
5	Reális pályakép (milyen elvárások lesznek)	11	Fegyelmezési módszerek	17	Adminisztráció
6	Különböző életkorú tanulókkal való bánásmód	12	Osztályfőnöki feladatok		

A magyarországi kétciklusú tanárképzés sajátossága, hogy a kétszakos képzés úgy valósul meg, hogy az úgynevezett főszak mellett második (minor) szakot választ és végez a képzésben résztvevő hallgató. Kutatásunkban arra is kíváncsiak voltunk, hogy a hallgatók miképpen vélekednek arról, hogy a képzés mennyire

mélyítette a szaktárgyaknak megfelelő szaktudományos (tehát nem pedagógiai) ismereteit. Itt azt konstatálhattuk, hogy a két szak képzésének színvonalát eltérő módon értékelik.

4. ábra A jelenlegi képzés mennyire tágította, mélyítette el a szaktárgyainak megfelelő szaktudományos (tehát nem pedagógiai) ismereteit, tudását? (1-5 skálán, átlagértékek)

	Saját képzése mit nyújtott?	Mennyire kellene a képzésnek nyújtania ezt?	Különbség
Első tanári szak (fő szak)	4	4,75	0,75
Második szak (minorszak)	3,53	4,46	0,93

ÖSSZEGZÉS

A hallgatók háromnegyede elégedett a mesterképzés intézményével: mind a nap-alisok, mind a levelezősök több mint kilenctizede valószínűnek tartja, hogy ha újra dönthetne, ugyanezt az intézményt választaná a mesterképzésre. Az alapképzés tanári mesterképzésre való felkészítő funkciójáról azonban kritikus véleményeket konstatálhattunk.

A két szak esetében a szaktárgyaknak megfelelő szaktudományos ismeretekről kritikusan vélekednek a hallgatók, véleményeikben reflektálnak a „másfél szakosság” problematikájára, visszajelzéseikből látható, hogy a második szak képzésének színvonalát alulértékelik.

A tanárképzésben részt vevő hallgatók szerint leginkább a szakdiszciplináris és pedagógus-mesterségbeli elméleti tudásra készítenek fel a képzések, és legkevésbé pedig a szervezési-vezetési feladatokra, illetve a szakmai-társadalmi kapcsolatok működtetésére, a kiterjesztett szerepelvárásoknak való megfelelésre. A pedagógus pályán fontos nevelői tulajdonságoknak a képzés általi fejlesztéséről a hallgatók kritikusan ezt jelezték, hogy a képzés kevesebbet nyújtott, mint amennyit szerintük kellene. Ennek oka a képzés elméleti jellegében kereshető.

A hallgatók a tanárképzés által legkevésbé fejlesztett tulajdonságoknak a más-sokkal való kompetens bánásmód pedagógusi személyiségjegyekben való jelen-létét kifejező fogalmak hálózatába tartozókat jelezték (a türelmet, a kiegyensú-lyozottságot, a gyermekszertetet és a pályaelkötelezettséget), a képzési elemek tekintetében negatív kritika pedig az átlag alatt teljesítőkkel illetve az érzelmi,

magatartási problémás tanulókkal való bánásmódra, továbbá az osztály, csoport vezetésére, és a fegyelmezési módszerekre való felkészítést illetve. E vélekedések a „tanárrá képzés” folyamatának fejlesztésre váró területeiről jelentenek visszajelzést.

IRODALOM

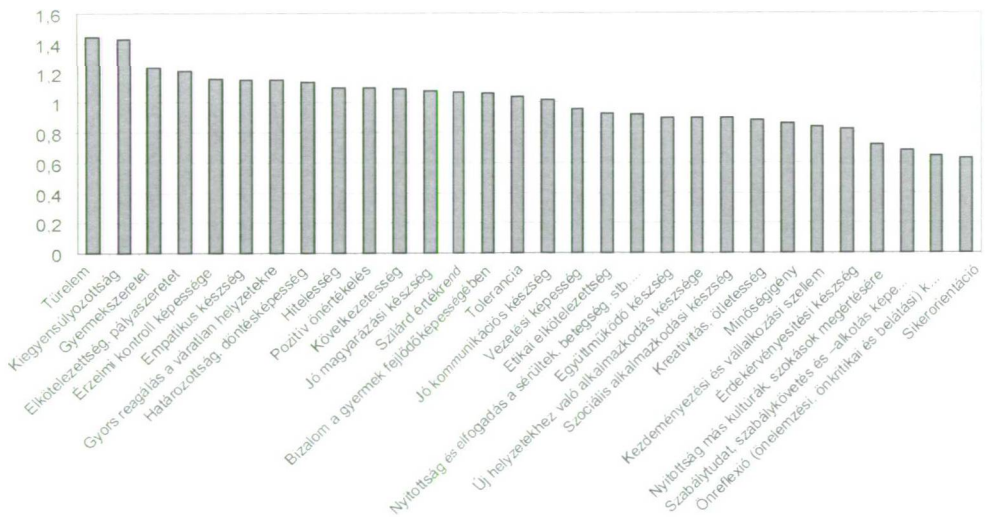
- BREZSNYÁNSZKY LÁSZLÓ (2006) *A maga vájta meder. Gondolatok a formálódó tanárképzésről*. Budapest: Gondolat
- EDUCATIO („*Bolognai tanárképzés*”) 2009/3
- FALUS IVÁN (2004): A pedagógussá válás folyamata. *Educatio*, 2004/3., 359-375
- FALUS IVÁN (2006): *A tanári tevékenység és a pedagógusképzés új útjai*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- FÓNAI Mihály (2012): *Tanár-szakos hallgatók professzió-képe: a deprofesszionizálódás esete?* In: Pusztai Gabriella–Fenyő Imre–Engler Ágnes (szerk.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 109-129
- Ágnes (szerk.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 109-129
- JANCSÁK Csaba (2012): A tanárképzésben részt vevő hallgatók formálódó világa. In: Ercsei Kálmán – Jancsák Csaba [szerk.]: *Tanárképzős hallgatók a bolognai folyamatban*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet (OFI), 27-53
- KOCSIS MIHÁLY (2003): *A tanárképzés megítélése*. Pécs: Iskolakultúra
- LUKÁCS PÉTER [et. al.] (2002): A pedagógusképzés megújításához. I. Budapest: Oktatókutató Intézet
- N. KOLLÁR KATALIN (2008): Pedagógusok pályaképe, a tanárképzéssel való elégedettségük és nehézségeik. *Pedagógusképzés* 2008/4. 7-34
- PUSZTAI Gabriella (2011): *A hallgatói közösségektől az értelmező közösségekig*. Budapest: Új Mandátum
- PUSZTAI Gabriella (2012) „*Befogad és kitaszít...*”? *A tanárszakos és más pedagógusjelölt hallgatók felsőoktatási integrációjának sajátosságai és problémái*. In: Pusztai Gabriella–Fenyő Imre–Engler Ágnes (szerk.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 86-108
- WEINSTEIN, C. S. (1989): Teacher education student's perceptions of teaching. *Journal of Teacher Education*, 40 (2), 53-60

MELLÉKLETEK

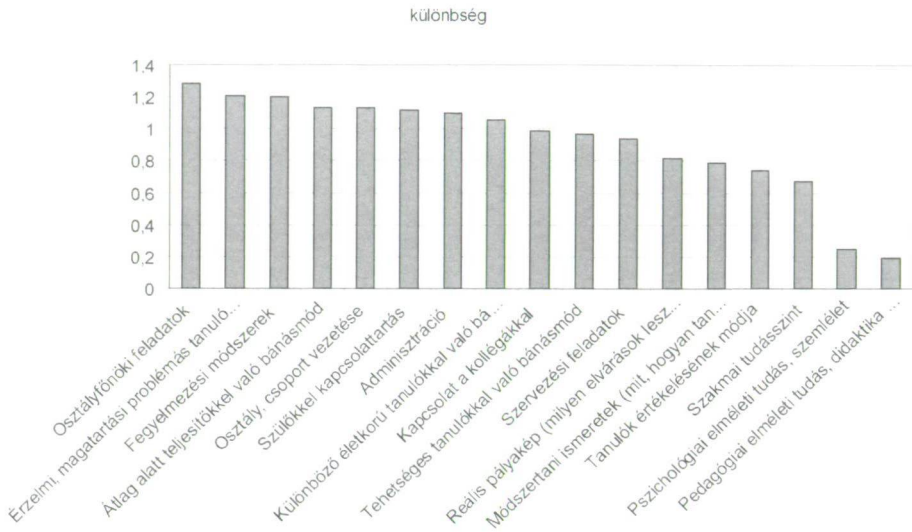
1. melléklet A válaszadók megoszlása

intézmények	nappali (fő)	levelező (fő)	együtt (fő)	súlyozatlan minta (%)		súlyozott minta (%)	
				nappali	levelező	nappali	levelező
Debreceni Egyetem	43	30	72	6	5	6	5
Eszterházy Károly Főiskola	44	191	237	7	35	6	36
Eötvös Loránd Tudományegyetem	194	41	235	29	7	30	7
Károli Gáspár Református Egyetem	52	0	52	8	0	8	0
Miskolci Egyetem	36	13	49	5	2	6	3
Nyíregyházi Főiskola	26	96	122	4	18	4	17
Nyugat-magyarországi Egyetem	0	72	72	0	13	0	13
Pannon Egyetem	12	30	42	2	6	2	6
Pécsi Tudományegyetem	78	25	103	12	5	12	5
Szegedi Tudományegyetem	106	47	153	16	9	16	10
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	12	0	12	2	0	2	0
Semmelweis Egyetem	62	0	62	9	0	8	0
együtt	664	547	1211	100	100	100	100

2. melléklet A pedagógus számára fontos tulajdonságok fontossága és képzés általi fejlesztése közötti különbség

3. melléklet A pedagógusképzési tartalmak fontossága és képzés általi fejlesztése közötti különbség

Katona Péter

A MŰVÉSZET ÉS SZABÁLYAI BOURDIEU SZOCIOLÓGIÁJÁBAN

Már húsz év telt el azóta, hogy a már tíz éve elhunyt Bourdieu évtizedes kutatómunka szintéziseként megjelentette a kilencvenes évek elején azt a nagyszabású, mintegy félezer oldalas munkáját, melyben bemutatja a francia irodalmi és művészeti mező önállóvá válásának folyamatát, működésének sajátos törvényszerűségeit. (Pierre Bourdieu: *Les regles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire – A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és szerkezete*) (Editions du Seuil, Paris, 1992.)

Címe alapján a könyv elsősorban az irodalomtörténészek és a művészetszociológusok érdeklődésére tarthatna számot, de Bourdieu vállalkozása messzemenően túllép a modern francia kulturális szféra kialakulásának és működésének tényszerű, pozitivista leírásánál, számára a művészeti világ társadalmi mezőként konstituálódik, így a művészeti javak „termelési viszonyainak” vizsgálata során kiváló alkalmat nyílt sok-sok éve kidolgozott, szüntelenül formálódó mezőelmélete gyakorlati alkalmazására, tesztelésére is, mely a szociológiaelmélet iránt érdeklődőket sem hagyhatja hidegen.

Bourdieu szociológiájában a mező az egyik legfontosabb kulcsfogalom, gondolati megragadása a társadalom egymástól elkülönült, sajátos cselekvési és kapcsolati szerveződéseinek: a társadalmi tér speciálisan felépített állapotát testesíti meg. Olyan képződményről van szó, mely társadalmi pozíciók között feszülő objektív viszonyok, kapcsolatok strukturált tereként értelmezhető, a *benne résztvevők objektíve elkötelezettek speciális tétjei, azaz az adott mezőre jellemző specifikus tőkejavak megszerzése, elosztása iránt*. A mező többé-kevésbé *autonóm*, azaz tétjei gyakran értelmezhetetlenek más mezők számára: a különböző mezőkben lévő pozíciók aktorai igen komoly érdektelenséggel viseltetnek egymás tétjei iránt.

E hosszúra nyúlt és tankönyvízü fogalom értelmezésre azért volt szükség, mert Bourdieu számára a művészet világa attól az időszaktól kezdve számít mezőnek, amikor autonómiáját kivívja, megfogalmazza sajátos, más mezők tétjeire vissza nem vezethető tétjeit, képes úgy-ahogy kiszabadulni más mezők „rabitájára” alól.

Bourdieu vélekedése szerint a francia művészeti, irodalmi világ még a múlt század közepén sem tekinthető autonóm mezőnek, azaz a társadalmi tér önálló tétikkel és játékszabályokkal bíró szegmensének, hiszen *kettős strukturális alávetettség* alatt áll. Egyfelől kiszolgáltatott a Második Császárság idején felemelkedett, csekély kulturális tőkével, viszont annál több pénzzel rendelkező iparbároknak, pénzarisztokráciának. A piacracionalitás a kultúrába történő investíciót a kultúratermelők produktumainak profitjától teszi függővé: az eladási példányszámok alakulásától, az elkelt jegyek, belépők mennyiségétől. A másik, a bürokratikus-politikai racionalitás logikáján alapuló alávetettség sem sokkal kellemesebb, mely a császári udvartól, az állami mecenatúrától való kiszolgáltatottságban nyilvánult meg, nem is beszélve az uralkodói kegy által osztogatott művészeti stallumokról és a művészi érték legitim megítélésére egyedül hivatott hatalomfüggő állami intézményekről. A kulturális javak termelése tehát szinte teljes egészében a gazdasági, illetve a politikai mező játékszabályai alapján folyik. (Az elemzés ezen része rendszeresen eszünkbe juthat akkor, amikor a mindenkori magyar kormányok kitüntetési stratégiáit vizsgáljuk nemzeti ünnepeinken.)

Az 1880-as évek közepére tehető az az időszak, amikor hosszú éveket felémésztő materiális és szimbolikus küzdelmek után kialakul az *autonóm kulturális-művészeti mező*, s vele együtt a *független gondolkodású művész, értelmiségi (intellectuel)* „prototípusa”. A művészeti mező emancipálódásában sok más fontos szereplő mellett Bourdieu kitüntetett érdemeket tulajdonít Flaubert munkásságának, akiben a mező egyik megteremtőjét, de egyben „termékét” is látja. Az autonóm gondolkodás, a kialakulóban lévő értelmiségi mező specifikus értékei és ethosza nevében a hatalomtól függetlenedve fellépő új társadalmi szerep első betöltője Franciaországban Émile Zola, akit a Dreyfus-ügyben való fellépése, és egyéb megnyilvánulásai alapján Bourdieu joggal tekint az első francia entellektüellnek, az értelmiségi mező egyik előfutárának.

A könyv jelentős részét a művészeti mező belső viszonyainak és társadalmi környezetéhez fűződő kapcsolatrendszerének elemzése foglalja el. Előljáróban Bourdieu rögzíti a mező elemzésének más írásaiban már kifejtett szabályait, miszerint első lépésként a művészeti mezőt a hatalmi mezőhöz való viszonyában kell elemezni, ezután kerülhet csak sor a belső szerkezet vizsgálatára, melyet végül a mező pozícióit elfoglaló szereplők mezőspecifikus habitusának analízise zár le.

Ami a művészeti mezőnek a hatalmi mezőhöz való viszonyát illeti, Bourdieu ezt a mezőt a *hatalmi mezőben* helyezi el, úgy tekint rá, mint a hatalomnak alávetett, ugyanakkor annak egy szeletéből részesedő képződményre. A művészeti mező – különösen egyes szegmensei – tehát részese a hatalomnak. Ez az állás-

pont nem ismeretlen azok számára, akik olvasták a szerző *La Distinction* című, 1979-ben megjelent munkájának elemzéseit, ahol a művészeti mezőben tipikusan előforduló pozíciókat, foglalkozásokat többnyire a francia osztálylétra felső grádicsaira helyezi.

A művészeti mező, vagy ahogy Bourdieu olykor nevezi, a kulturális termelés mezője belső szerkezetét tekintve megosztott, konfliktusokkal terhelt. Két fő almezőre (*sous-champ*) tagolható, a szűkebb értelemben vett kulturális termelés, a *l'art pour l'art* almezőjére (*sous-champ de production restreinte*), illetve a kulturális javak nagyüzemi termelésének almezőjére (*sous-champ de grande production*). A két almező eltérő viszonya a gazdasághoz, a kulturális javak fogyasztóihoz sok konfliktust okoz a mezőn belül, az aktuális erőviszonyok pedig kihatnak a mező autonómiájára is. A mező autonómiája attól függ, hogy mennyire meghatározóak saját normái, értékei, szankciói, jutalmazásai a kulturális termelőkre nézve. Az autonómia annál nagyobb, minél inkább alávetett a külső hierarchizáltság a belsőnek, azaz a művészeti mező esetében minél inkább a „tisztá” művészet termelése jelenti a mező által elfogadott legitim tétet a piaci fogyasztásra szánt, profittermelést célzó kulturális javak előállításával szemben.

A szűkebb értelemben vett kulturális termelés, a *l'art pour l'art*, az avantgard művészet, a bohémek testesítik meg a mező külső kényszerektől mentes logikáját, itt a termelés döntően a többi termelő számára történik, ahogy Bourdieu egy helyütt szellemesen írja: itt a termelők potenciálisan szóba jöhető fogyasztója leginkább a többi, hasonló cipőben járó termelő, akik egyben konkurensei is a profitabilitás szempontjainak ellenáramában létrehozott műalkotás termelőjének. Ez az almező megpróbál teljesen függetlenedni a külső gazdasági és esztétikai elvárásoktól, elutasítja a külső értékelési mechanizmusok által biztosított gazdasági – politikai racionalitáson alapuló reputációt. A termelők nem engednek jótányit sem a nagyközönség ízlésének, a lényeg az, hogy produktumaik egymásnak tetsszenek. Jelszavuk: *a műveknek kell megteremteniük közönségüket*. Ugyanakkor a nagyközönség elismerése, mint egyfajta értékelési szempont elutasítása miatt gyakran elmosódik a különbség a közönség által „elátkozott”, de tehetséges művész és tehetségtelen kollégája között, hiszen pozitív visszajelzésre a nagyközönség részéről egyikük sem számíthat. Nem is beszélve a kortársaik által tehetségtelennek tartott, de olykor a haláluk után „beérő” tehetségekről. Bourdieu a saját korában tehetségtelennek, marginálisnak, provinciálisnak bélyegzett Alphonse Rabbe példáját hozza fel erre, akit száz évvel később André Breton a szürrealizmus egyik előfutárjává szentelt fel.

A kulturális javak „nagyüzemi”, a piacra termelő előállítói a külső hierarchizációnak engedelmesskednek, elismertségük igen komoly mértékben a ke-

reszkedelmi sikeren múlik. Jelszavuk: *a kulturális produktumok a közönség számára készülnek, azaz ne ők szokjanak bele a mi művészetünkbe, hanem a mi feladatunk kiszolgálni a nagyérdeműt.*

A két pólus eltérő sajátosságai miatt a művészeti mező két ellenpontja között már-már feloldhatatlan ellentétek feszülnek, Bourdieu szerint nincs még egy ilyen mező – talán a politikai mezőt leszámítva –, ahol a mezőn belüli konfliktus ennyire erős lenne.

A két almező közötti küzdelem legizgalmasabb terepe a *mező határvonalának meghízása*, annak definiálása, hogy ki tekinthető a mező tagjának, azaz igazi művésznek, ki bír felhatalmazással arra, hogy művésznek nevezhesse önmagát és persze nem utolsósorban a többieket. Kicsit „bourdieusebben” fogalmazva: ki ismerteti el a legitimitását arra nézve, hogy meghatározhassa a művész státusát a mezőben, kiket illet meg a kulturális termelők és produktumaik felszentelési joga? A helyzetet csak bonyolítja az, hogy a művészi (írói) státusz elismerése, elismertése egyszerre eredménye, terméke és előfeltétele a küzdelemnek.

A mezőkön belüli definíciós harcok hevéssége, a harcmódor jellege, így a művészeti mező örök dilemmája „ki a művész, mi a műalkotás”, nagy mértékben függenek az adott mező *kodifikáltságának* fokától, attól, hogy a belépés feltételei explicit módon szabályozottak-e. Ebből a szempontból a művészeti mező kodifikáltsága alacsony szintű, szemben például az egyetemi mezővel, ahol a bejutás feltételei jogszabályokban rögzített iskolai bizonyítványok, felvételi vizsgák által explicit módon kidolgozottak. A művészeti mező számára a gyenge kodifikáltság azt jelenti, hogy határai átjárhatóak, a benne található pozíciók definiálásában igen nagy a szabadság, ezért a bejutás, a felszentelés szabályai kötetlenebbül újrafogalmazhatóak, így e játékszabályok maguk is a játszma részét képezik. Ugyanakkor Bourdieu utal arra a fontos mozzanatra, hogy a kulturális javak termelésének legitim definíciójáért folytatott küzdelmek újratermelik a hitet, az elkötelezettséget a művészeti mező tétjeinek fontossága, értékesége iránt a „harcoló felekben”, hozzájárulván a mező további fennmaradásához, hiszen a tétek iránti elkötelezettség a mező létének alapvető feltétele. Itt kell feltétlenül utalnunk arra a tényre, hogy a művészeti, kulturális mezőben zajló folyamatok, konfliktusok értelmezése során nemcsak az alkotók életútját, művészeti diszpozícióit, a műalkotások létrehozásának folyamatát kell vizsgálni, hanem azoknak az aktoroknak a szerepét is, akik, vagy amelyek hozzájárulnak az alkotó és a művészi produktum értékébe vetett hit termeléséhez és újratermeléséhez. A mező részét képező kritikusok, művészettörténészek, kiadók, műkereskedők, mecénások, műgyűjtők, a művészeket „előállító”

társadalmi intézmények mind-mind kiveszik a részüket a művészek alkotóerejébe vetett hit termeléséből, mert ez hozza létre a művészeti alkotásba, mint specifikus értékkel felruházott szimbolikus produktumba vetett hitet. Márpedig a műalkotás fétis jellegét társadalmilag az esztétikai hozzáértéssel és beállítódással rendelkező fogyasztó, a közönség konstituálja, talán ezért küzdöttek Flaubert és a többiek is egykoron.

IRODALOM

PIERRE BOURDIEU: *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire.*
(A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és szerkezete) Editions du Seuil, Paris, 1992, 480

Klonkai László

NÉPESSÉGFEJLŐDÉS A VILÁG KÉT LEGNÉPESEBB ORSZÁGÁBAN

Köztudottan Kína a világ legnépesebb országa 1,3 milliárd főt meghaladó lakossággal, ami azt jelenti, hogy a Földön minden ötödik ember kínai állampolgár. Népesége nagyobb, mint Európa, Észak-Amerika és Ausztrália népesége együttvéve. Kína a világ legsűrűbben lakott országainak egyike, és nem csak napjainkban, hanem több ezer éve. Már a Ming-korban 50 millió lakosa volt a Kínai Birodalomnak, és az időszámítás előtt úgy kétszáz évvel az agyag-hadseregről elhíresült Xian milliós város volt, az akkori világ legnépesebb települése. Kínát a nagyságrendben India követi 1,1 milliárd fővel.

A Föld eltartó képessége szempontjából meghatározó jelentőségűek azok a demográfiai változások, amelyek az elmúlt évtizedekben Kínában és Indiában végbementek. Ebből következően a két ország népségének alakulását nem sorolhatjuk a távoli egzotikus országok keveseket érdeklő kérdéskörébe, Kína és India népesedése az egész világ népségének alakulását meghatározóan befolyásolja, és az utóbbi évtizedekben különösen fontos szerepet játszik a föld túlnépesedésében.

Kína népesége a II. világháborút követő időszakban rendkívül gyors növekedésnek indult. Az „Új Kína” megalakulásakor, 1949-ben az ország népesége 542 millió fő volt. Amíg azonban a régi Kínában 150 év kellett, hogy a lakosság megduplázódjon, azaz 200 millióról 400 millióra növekedjen, addig már a 20. század második felében, 1981-ben átlépte az egymilliárdos határt, majd 1984 végére, mindössze 35 év alatt megduplázta az alakuláskori népeséget.

Kína demográfiai adatai alapján a 20. század közepétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hatalmas és gyors ütemben tovább növekvő népesség nem rendelkezik elegendő termőfölddel, és viszonylag alacsony az egy főre jutó természeti erőforrás-állomány. A világ legnépesebb országa mind a termőföldeknek, mind a vízkészleteknek és az energiának is szűkében volt. A népességszámhoz mért alapvető ellátottsági mutatók – orvos, kórházi ágy, iskolák, közművesítés, stb. – a világ elmaradott országainak szintjét mutatták. A vidéki iskolákban – anyagi eszközök és pedagógus hiányában – a tanköteles gyermekek jó része nem részesült megfelelő

oktatásban, vagy semmilyen oktatást nem kapott. Erre utal, hogy 2000-ben a 60-64 éves korosztály – akiknek az 1950-es években kellett volna iskolába járni – 43%-a analfabéta volt. A 20 év alatti fiatal népesség száma 1975-ben a század közepének közel a kétszeresére emelkedett, a lehetőségek pedig ezzel nem tudtak lépést tartani. Számos példát lehetett viszont látni a világ túlnépesedő, fejletlen országaiban, hogy ezek a trendek éhínséghez, az elmaradottság konzerválódásához vezettek.

A túlnépesedés veszélyének elhárítása Kínában alapvető kérdésnek bizonyult a fejlettebb országok sorába történő felzárkózás folyamatában, az általános elmaradottság felszámolásában. A gyors népességnövekedés gátjává vált a gazdasági fejlődésnek, veszélyeztette Kína modernizációs törekvéseit. A túlnépesedés az általános életszínvonal alakulására is bénítóan hatott. A népesség száma az 1980-as évek második felében meghaladta a világ népességének egyötödét, miközben a termőföldből történő részesedés továbbra is csak 7%-on maradt. Az egy lakosra jutó termőföld nagysága Kínában sokkal alacsonyabb, mint a világátlag, és a népesség növekedésével egyre csökkent. Miközben az 1965-öt követő évtizedben a népesség évente 20 millió fővel növekedett, a megművelésre alkalmas terület évi átlagban 300 ezer hektárral csökkent.

A népesség túl gyors növekedése a gazdaság, a kultúra és a társadalom fejlődésével, az erőforrások kihasználásával és a környezetvédelemmel nyilvánvalóan ellentétbe került. Ez komolyan hátráltatta Kína gazdasági és társadalmi fejlődését, a lakosság kulturális színvonalának emelkedését, és kedvezőtlenül befolyásolta az életszínvonal növekedését is. Ebből az alaphelyzetből kiindulva az ország vezetői felismerve a túlnépesedés kedvezőtlen következményeit, széleskörű – sok tekintetben egyedülálló – népességpolitikát, születéskorlátozó népesedéspolitikai intézkedéseket vezettek be, amelyeknek lényege a késői házasságkötés és gyermekvállalás propagálása, a kevesebb, de egészségesebb gyermek születésének elősegítése. Ez a politika azt is előírányozta, hogy egy házaspárnak csak egy gyermeke szülessék. Az intézkedések óta eltelt időszak adatai szerint a korlátozó intézkedések eredményesnek bizonyultak, és a népesség száma 1995 óta láthatóan új, kevésbé meredek trendvonal szerint emelkedik.

A második világháború utáni gyors ütemű népességnövekedés nem csak Kínára jellemző, a világ számos kevésbé fejlett országában voltak tapasztalhatók hasonló tendenciák. Az érintett országok nagyságának függvényében az így bekövetkezett népességnövekedés országonként igen differenciált, és külön-külön – India kivételével – világméretben nem meghatározó. Együttesen azonban a világ népességének felgyorsuló növekedését eredményezik. Közülük Kínával csak India mérhető össze, a többi ország nagyságrendje – és így népességnövekedése – messze elmarad tőlük.

Indiában is próbálkoztak a népességnövekedés visszafogásával, először 1952-ben irányozták elő – sikertelenül – a születési ráta csökkentését. A '60-as, '70-es évek népességrobbanása után kötelező születéskorlátozással, egyes térségekben kényszersterilizálással próbáltak érvényt szerezni az elképzeléseknek. Az eredményt nem hozó intézkedések a lakosság ellenérzését váltották ki, és a kormányzó párt választási vereségéhez vezettek. Ezután a mindenkori politika „önkéntes alapra” helyezte a családon belüli gyermekszám meghatározását. Így Indiában nem érvényesítettek a kínaihoz hasonlítható demográfiai korlátozó intézkedéseket, ennek következtében a Kínánál 2-300 millióval kisebb népességű India lakossága egy ideje Kínát meghaladóan növekszik. Miközben Kínában a lakosság száma 2002 óta eltelt években igen egyenletesen, 7-8 millió fővel gyarapodott, addig Indiában kétszer is 20 millió fő felett volt az egy évben bekövetkezett növekedés, a legkisebb emelkedés is 15 millió.

Az ezredforduló óta tapasztalt növekedési adatok alapján néhány évtizeden belül India népessége elérheti Kína népességét.

A KÍNAI CSALÁDTERVEZÉSI POLITIKA

A kínai vezetés érzékelve a demográfiai robbanás generálta kihívást, abban a döntési helyzetben találta magát, hogy vagy elfogadja a természetes folyamatokat, a gyors népességszaporodást, vagy megpróbálja gátolni azt. A be nem avatkozás egyben annak a felvállalását is jelentette volna, hogy az ország egyre több lakosának nem tudják hazai termelésből biztosítani az élelmezését, és egyben feladják vagy jelentősen visszafogják Kína modernizációs, gazdasági felzárkózási törekvéseit.

Kína a XX. század második felében ugyan megnégyesezte gabonatermelését, de az utóbbi évtizedekben beépítések stb. miatt elveszítette termőföldjeinek 16%-át, és beleütközött az ökológiai korlátokba, így a termés már évek óta csökken. A kontinensnyi ország így oda jutott, hogy még élelmezni sem képes lakosságát, és mára a világ legnagyobb gabonaimportőrévé vált.

Kínában az 1970-es évek második felében kezdtek foglalkozni a túlnépesedés okozta veszélyhelyzet megelőzésének kérdésével. Ebben fontos szerepet játszott a gyermektervezés és gyermekvállalás folyamatába történő hatalmi beavatkozás. Maga az elhíresült családtervezési politika 1979-től kezdve tekinthető tudatos, tervszerű, a túlnépesedést megakadályozó, illetve a népességalakulás kezelését és

ellenőrzését részben adminisztratív, részben erkölcsi, nevelő-felvilágosító, propagandisztikus módszereket alkalmazó munkának. Lényegében ekkor kezdődött el a családtervezési politika alapelveinek, lényegének tudatosítása is a kínaiak milliói-ban, ami az „egy pár, egy gyerek” megfogalmazású szlogenben realizálódott.

Egy ország – különösen, ha az a világ legnépesebb országa – demográfiai folyamataiba beavatkozni nem problémamentes kérdés. Nem egyszerű dolog, és nem is mindig sikerül felmérni az intézkedések hatásait és későbbi következményeit.

Az elsődleges cél a születendő gyermekek számának radikális csökkentése volt egy olyan társadalomban, ahol több évezredes hagyományai vannak a nagycsaládnak, a sok gyermek vállalásának, ahol a gyermek nagy érték, és kitüntetett szerepe van az idősekről történő gondoskodásban.

A népességnövekedést lassítandó a kínai kormányzat szigorú népességszabályozási politikát vezetett be. Az idők során több intézkedéscsomag született, melyek végső soron mind egy célt szolgáltak: közvetve vagy közvetlenül a születések számának csökkentését. Ennek a politikának hivatalosan a fő elemei a következők voltak:

- *Késői házasságkötés*, azaz a házasságkötés időpontjának a korábbiaknál – és szerte a világon szokásosnál – későbbre halasztása, ami végső soron a nők termékeny életciklusának megrövidítését jelentette. Ez nem csak propagált ajánlás, „követendő” új társadalmi norma volt, hiszen 1981-ben jogszabályban rögzítették a házasságkötés magasabb korhatárát, nőknél a 20 évet, férfiaknál a 22 évet. (Kínában a házasságon kívüli gyermekvállalás nem elfogadott, elvértve fordul elő, nem járható út a szabályok megkerülésére.)
- *Késői szülés*, ami azt jelenti, hogy a házas fiatalok még a házasság megkötése után is éveket várjanak a gyermekvállalással. Ez az elvárás természetesen jogszabállyal nem támogatható, de a kínai társadalomban nem ismeretlen – és a tapasztalatok szerint nem is hatástalan – az állami akarat „ösztönzőkkel” történő érvényesítése.
- *„Egy házaspár – egy gyerek”* mint új családmodell elfogadtatása a Kínai társadalommal. Ez tekinthető a kínai népességszabályozási politika legfontosabb és legkritikusabb elemének. Még nem volt példa arra, hogy egy földrésznyi országban megkíséreljék lényegében egyetlen generációváltás alatt az évezredes hagyományokat egy ilyen alapvető kérdésben megváltoztatni, és a tradicionálisan sok gyermeket vállaló kínai családokat meggyőzni arról, hogy szakítva őseik gyakorlatával, mindössze egyetlen gyermeket neveljenek fel családonként. Ennek a célnak a megvalósítása érdekében a propagálás mellett igen kemény – egy európai demokráciában valószínűleg keresztülvihetetlen – adminisztratív eszközöket is alkalmaztak.

– „Jobb minőségű csecsemők” születésének elve, mely kiegészíti az egy gyermek vállalásának ösztönzését. Ennek az a lényege, hogy ha egy családnak csak egy gyermeke lehet, annak egészségesebbnek, életképesebbnek kell lennie, a szülők-től többet kell kapnia, mint amikor 5-6 utód nőtt fel egy családban. Ennek az elvnek a jegyében, ha a magzat sérült – például ha megszületne, értelmi fogyatékos lenne – törvény kötelezi az anyát az abortuszra.

A kínai családtervezési politika elindítása óta több évtized telt el, és sokféle véleményt váltott ki a világban. Egyrésztől értékelték a demográfiai folyamatok alakulását, a statisztikai adatok közvetítette változásokat, másrésztől kifogásokat fogalmaztak meg az intézkedések demokratikus voltával kapcsolatosan.

A kínai vezetést azzal vádolták, hogy kényszeríti az egyéneket a családtervezésre. A kritikát megfogalmazók – általában a fejlett demokráciákból – az egyén „szabadságjogainak” elnyomását kifogásolták, szerintük a házaspároknak személyes joga eldönteni, hány gyermeket szeretnének, és az államnak ebbe nincs, nem lehet semmiféle beleszólási joga. A mérleg egyik serpenyőjében a fejlett világ emberjogi normáival több tekintetben ellentétes intézkedéscsomag, a másikban a népességnövekedés számottevő mérséklése található. Nyilvánvaló, a vitatott intézkedések nélkül nem következett volna be a gyermekvállalás csökkenése.

A KÍNAI CSALÁDTERVEZÉSI POLITIKA HATÁSAI

Bár a kínai népességszabályozási politikát számos nyugati bíráló érte, nem szabad elfeledni, hogy Kína az egyetlen fejlődő ország, amely komolyan tett – és nem is keveset – az egész Földet fenyegető túlnépesedés ellen.

A gyors termékenységszökkenés Kínában spontán és adminisztratív tényezők együttes hatására vezethető vissza. Nem könnyű a folyamatok megítélése, mert a társadalmi-gazdasági fejlődéssel együtt járó spontán demográfiai változások természetesen nem különíthetők el az adminisztratív tényezők hatásaitól. Az utóbbi évtizedek termékenységszökkenésében nem lebecsülendő szerepe volt olyan tényezőknek is, mint a nők iskolai végzettségének emelkedése, emancipálódása és munkavállalása, a népesség tömeges városba áramlása, a gyermekek felnevelési költségeinek emelkedése, a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása, a korszerű fogamzásgátlás, stb.

Az intézkedések elsősorban a születések visszafogását, a gyermekvállalás csökkentését célozták. A családtervezési politika – mint említettük – 1979-től indult,

a születési arányszám azonban még 1986-ig emelkedett, csak ezt követően váltott csökkenő trendre. Az ezer lakosra jutó születések száma viszont 1987-től évről évre folyamatosan csökkent, és az 1986-ban tapasztalt igencsak magas 23,3 ezrelékes értékről két évtized alatt európai léptékre, 12,1 ezrelékre esett vissza.

A születések számában bekövetkezett változásról, a kínai gyermekvállalás mérséklődésének nagyságrendjéről realisabb képet kapunk, ha az indiai adatokkal összehasonlítva tekintjük át azokat. Az 1950-es évek első felében évente átlagosan még 8,6 millióval több gyermek született az akkor még jóval nagyobb népességű Kínában. Az ezt követő időszakokban Kínában magas maradt, de hullámszerűen alakult a születések száma, Indiában viszont folyamatosan növekedett. Ennek hatására a Kína javára mutató születéstöbblet az 1970-es évek első felére évi 3,4 millióra csökkent, majd az 1970-es évek második felétől már – a még mindig kisebb népességű – Indiában született több gyermek. A két ország közti különbség – most már India javára – folyamatosan növekvő, a 2000 utáni évek átlagában már közelíti az évi 10 milliót. Az indiaitól ily mértékben lemaradó gyermekvállalás döntően a kínai születéskorlátozó népességpolitikának tudható be.

I. táblázat Születések számának évi átlaga Kínában és Indiában (ezer)

Időszak	Kína	India	Különbség
1950-1955	25 468	16 840	8 628
1956-1960	22 838	17 994	4 844
1961-1965	26 313	19 108	7 205
1966-1970	28 798	20 241	8 557
1971-1975	25 131	21 699	3 432
1976-1980	20 745	23 452	-2 707
1981-1985	21 627	25 048	-3 421
1986-1990	24 721	26 524	-1 803
1991-1995	21 555	27 890	-6 335
1996-2000	19 848	27 728	-7 880
2001-2005	17 569	27 408	-9 839

Az állami születéskorlátozó intézkedések az évek során alapvetően alakították át Kínában a sokgyermekes családmodellt. A korlátozások következtében Kínával kapcsolatosan nem beszélhetünk gyermekvállalási „hajlandóságról” vagy gyermekvállalási „szándékról”, az állami intézkedések célja éppen a szokásosnál, a szándékoltnál kevesebb gyermek születésének kikényszerítése volt. A valós gyermekvállalás alakulását a termékenységi mutatók, a reprodukciós együtthatók fejezik ki. A teljes termékenységi mutató szerint 1950 és 1970 között egész termékeny

életciklusuk alatt a kínai nők átlagosan 6 gyermeket hoztak a világra. A családonkénti átlagos gyermekvállalás már az 1970-es évektől csökkent, csak a népesség, és így a családok számának növekedése ezt akkor még jórészt ellensúlyozta. A családnagyság, a vállalt gyermekek átlagos száma azonban folyamatosan és határozottan csökkent, az 1980-as években már három gyermek alá esett a teljes termékenység, és egy további évtized elteltével kettőnél is kevesebb lett. A kínai társadalomra jellemző hagyományosan magas, 6 körüli teljes termékenység az 1970-es években kezdődött hirtelen csökkenés eredményeként a 20. század utolsó évtizedére az egyszerű reprodukcióhoz szükséges gyermekszám – amely modern halandósági viszonyok mellett 2,1 – alá esett és 1,8 alatt stabilizálódott.

A teljes termékenység, mint az egész életben vállalt gyermekek átlagos száma összemérhető a propagált „egy család – egy gyermek” célkitűzéssel. A teljes termékenység adatsorából látható, hogy az elsődleges cél, a túlnépesedés veszélyét hordozó sokgyermekes család történelmileg rövid idő alatt átadta a helyét a modern világban általános egy-két gyermekes családnak. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az egész életében egy gyermeket vállaló családtípus a kemény korlátozó intézkedések mellett még 2000 után sem vált általánossá Kínában, viszonylag sok családban született második, esetleg harmadik gyerek. Talán feltételezhető, hogy a születéskorlátozó intézkedések kidolgozásakor azért írtak elő egy gyermeket, hogy a valóságban átlagosan legalább kettőnél kevesebb legyen.

A világ két legnépesebb országa teljes termékenységi mutatójának összehasonlítása segít a kínai népesedéspolitikai intézkedések és a világ számos fejlődő országában tapasztalható termékenységcsökkenés hatásának elkülönítésében. A termékenységi mutató mind Kínában, mind Indiában az 1950-es évek óta csökken. A csökkenés mértéke 1950 és 1975 között a két országban közel azonos, közülük Indiában némileg kiegyenlítettebb volt. A kínai születéskorlátozó intézkedések bevezetése után mindkét országban folytatódott a teljes termékenység csökkenése, de a csökkenés mértéke Kínában felgyorsult. A korábban egy negyedszázadon át közel egyformán alakuló termékenységi mutató Indiában az 1970-es évek közepén már közel másfélszerese, az 1990-es évek első felében pedig kétszerese lett a kínainak. Ebből arra következtethetünk, hogy a termékenységi mutató erőteljes csökkenésének nem az egésze vezethető vissza a korlátozó intézkedésekre, de az indiai csökkenést meghaladó része minden bizonnyal.

2. táblázat Teljes termékenység Kínában és Indiában

Időszak	Kína	India	India Kína %-ában
1950-1955	6,22	5,91	95
1956-1960	5,59	5,90	106
1961-1965	5,72	5,82	102
1966-1970	6,06	5,61	93
1971-1975	4,86	5,26	108
1976-1980	3,32	4,89	147
1981-1985	2,55	4,50	176
1986-1990	2,46	4,15	169
1991-1995	1,92	3,86	201
1996-2000	1,78	3,46	194
2001-2005	1,70	3,11	183

A reprodukciós mutató terén – mint már Kína esetében láttuk – Indiában is a teljes termékenységnél kisebb mértékű a csökkenés, viszont a két ország adatainak összehasonlítása még egyértelműbben mutatja a kínai demográfiai intézkedések hatását.

3. táblázat Nettó reprodukció Kínában és Indiában

Időszak	Kína	India	India Kína %-ában
1950-1955	1,85	1,63	88
1956-1960	1,79	1,72	96
1961-1965	2,10	1,82	87
1966-1970	2,44	1,87	77
1971-1975	2,04	1,86	91
1976-1980	1,45	1,83	126
1981-1985	1,11	1,74	157
1986-1990	1,09	1,65	151
1991-1995	0,85	1,56	184
1996-2000	0,79	1,42	180
2001-2005	0,75	1,30	173

A népesség növekedésének a visszafogása, megállítása volt Kínában a korlátozó intézkedések bevezetésének végső célja. A cél eléréséhez a gyermekvállalás csökkentésén, a születések számának mérséklésén át vezet az út. A termékenységi

adatok az intézkedések hatásosságát, eredményességét bizonyítják, az ország népessége azonban – a korábbiaknál jóval mérsékeltebben – de jelenleg is növekszik. A családonkénti gyermekvállalás nagyságának csökkenése nem jelenti egyben a népesség megcélzott és kívánatos csökkenését, mert több tényező ez ellen hat. Már említésre került a szülőképes korba lépő nők számának gyors emelkedése, ami önmagában azzal jár, hogy hiába szül egy nő a korábbiaknál kevesebb gyermeket, ha sokkal többen vannak, nem csökken a születések száma a gyermekvállalási hajlandósággal arányosan. A népesség számának a születések mellett a halálozás is tényezője. Amennyiben a születési arányszámok csökkenésével kedvezőbb halandóság párosul, ez szintén ellensúlyozza a népességnövekedés szándékolt mérséklését. Kínában az ezer lakosra jutó halálozás 1950 és 1970 között jelentősen csökkent, azt követően a fiatalodó korstruktúra következtében alacsony szinten maradt. Így a születési arányszámok csökkenése jelent meg egy az egyben a természetes szaporodás mérséklődésében.

A bemutatott folyamatok végeredményeként Kínában a népesség növekedésének üteme, léptéke erőteljesen lecsökkent, miközben a némileg kisebb India lakosainak száma továbbra is ezt egyre jobban meghaladó mértékben növekszik. A két ország népességnövekedése közötti különbség 1975-ig Kína gyorsabb növekedését mutatta, azt követően viszont Indiában nagyobb az évenkénti gyarapodás. A két ország népességnövekedésének különbsége az utóbbi 15 évben gyorsuló ütemben emelkedett.

4. táblázat Évi átlagos népességnövekedés Kínában és Indiában (ezer fő)

Időszak	Kína	India	Különbség
1950-1955	10 849	6 735	4 114
1956-1960	9 697	8 090	1 607
1961-1965	14 340	9 577	4 763
1966-1970	20 297	11 089	9 208
1971-1975	19 427	12 891	6 536
1976-1980	14 214	14 962	-748
1981-1985	13 606	16 509	-2 903
1986-1990	16 433	17 815	-1 382
1991-1995	12 933	18 817	-5 884
1996-2000	11 246	18 391	-7 145
2001-2005	8 603	17 634	-9 031

A születéskorlátozó intézkedések eredményességét jelzi, hogy az idők során a két ország népességének növekedése között mutatkozó különbség egyre inkább megfelel a születések nagyságrendjében tapasztalható differenciának. Míg 1990 előtt nem tapasztalható együttmozgás a kínai és az indiai születésszám különbsége és a népességyarapodás két ország közötti különbsége tekintetében, az utóbbi 15 esztendő adatai már figyelemreméltó egyezést mutatnak. 1991 és 2005 között a két ország közötti születéskülönbségből, az indiai születéstöbbletből 91-93%-ban népességtöbblet lett.

5. táblázat A Kína és India között a születések számában és népességnövekedés nagyságában Kína javára tapasztalt különbség (ezer fő)

Időszak	Születés	Népesség-növekedés	Növekedés-különbség a születés-különbség %-ában
	különbsége		
1950-1955	8 628	4 114	48
1956-1960	4 844	1 607	33
1961-1965	7 205	4 763	66
1966-1970	8 557	9 208	108
1971-1975	3 432	6 536	190
1976-1980	-2 707	-748	28
1981-1985	-3 421	-2 903	85
1986-1990	-1 803	-1 382	77
1991-1995	-6 335	-5 884	93
1996-2000	-7 880	-7 145	91
2001-2005	-9 839	-9 031	92

A CSALÁDTERVEZÉSI POLITIKA NÉPESÉGALAKULÁSON TÚLMUTATÓ HATÁSAI KÍNÁBAN

Az alapvető demográfiai adatsorok a kínai családtervezési intézkedések sikerét, mind nagyobb társadalmi elfogadottságát jelzik. A megfogalmazott célkitűzések, a népességnövekedés számításba vett csökkenése időarányosan megvalósulóban vannak és ma már biztosra vehető, hogy a folyamatok folytatódnak.

A demográfiai folyamatokba történő állami beavatkozások azonban gyakran járnak nem várt, olykor nem kívánatos következményekkel is. Így történt ez Kínában is, ahol az ebből adódó gondokat az ország nagyságrendje még fokozza is.

A hatóságok – és a demográfiai adatsorok – szerint az egykepolitika jóval több mint százmillió gyermek születését akadályozta meg Kínában, ami hozzájárult az ország fellendüléséhez, ugyanakkor, problémákat is okozott a társadalomban.

Egy ország lakosságával – különösen, ha az ország egyes területei közötti olyan jelentős gazdasági fejlettségbeli és társadalmi különbségek tapasztalhatók, mint Kína esetében – nem egyszerű feladat elfogadtatni egy intézkedéscsomagot, mely komoly beavatkozás a családok egyéni szférájába és ennyire ellentétes az évezreides hagyományokkal. Ezt jelezte a meggyőzés eszköztárában megtalálható számos adminisztratív elem, az anyagi eszközök nem csak ösztönző, hanem büntető jellegű alkalmazása is. A társadalom elemi egységei, a családok az elfogadás, az alkalmazkodás mellett igyekeztek kitérni az intézkedések elől, vagy saját értelmezésük szerint eljárni az adott helyzetben. A kínai társadalom különféle reagálásai köréből kiemelhető a fiúgyermek vállalásának primátusa. Emellett természetesen a kínai családok milliói nem tartották be a számukra nem elfogadható egy gyermekes normatívát, de az idő múlásával a szülőképes életkorba lépő korosztályok mind szélesebb körével sikerül elfogadtatni az új családmoddelt.

A családtervezési politika bevezetését követően előtérbe került, – mint fontos családeltartó tényező – a nemek szerinti megkülönböztetés. A jelenség nem új keletű. A kínai társadalom íratlan családetikai kódexe évszázadokon keresztül a fiúutódlásra helyezte a hangsúlyt. A háttérben köztudottan gazdasági okok játszották a fő szerepet. A férfi munkaerőnek mindig megkülönböztetett szerepet tulajdonítottak a mezőgazdaságban. Napjainkban is a férfi nemet tartják meghatározóbbnak az idősebb generációról való gondoskodásban. A hagyományok szerint a fiúgyermek kötelesek szüleikről gondoskodni öregkorukban, mert a lányok házasságkötésük után már a férjük családjának tagjai lesznek. Ha csak egy gyermek van a családban, és az lány, szükségét érzik egy másiknak is. Az „egyke” centrikus családmoddell a mikroközösségek tagjainak tudatában is egyértelműen a fiút részesíti előnyben. „Ha csak egy gyerek lehet, az inkább fiú legyen” – vélik a kínai házaspárok. Ezt igazolja, hogy sok 20-30 év közötti férjezett nő, amikor kiderül, hogy teherbeesését követően lánygyermek várható, a szülés helyett inkább az abortuszt választja.

Kínában a nemek egyenlőtlen megítélésének, a férfiak, illetve a fiúgyermekek kitüntetett szerepének évszázados hagyományai vannak. A családtervezésbe történt állami beavatkozás azzal a következménnyel járt, hogy jelentősen módosult a fiú- és leány születések természetes aránya. Vidéken a 2000 utáni években az egygyermekes családokban az utódok 61%-a lett fiú. Még erőteljesebb a nemek szerinti különbség a másod- és harmadszülötteknél: az előbbi körben 100 leányra

152 fiúszületés jut, míg a harmadik gyermekek esetében a 100 leányra jutó fiúk száma 159-re nőtt.

A növekvő férfitolbblet a demográfiai folyamatokat és a társadalom működését tekintve is komoly veszélyek hordozója. Egyébként több délkelet-ázsiai országban – India, Vietnam –, ahol nincs is családtervezési politika, hasonló a helyzet. Ez a demográfiai jelenség részben a térségbeli társadalmi tradíciókkal, részben az orvosi műszerek fejlődésével magyarázható. A csecsemők neme az ultrahangos műszerek segítségével ma már magzati korban megállapítható. Meg is szaporodtak az abortuszok, és sokmillió lánymagzat esik áldozatul a nemek szerint szelektív terhesség megszakításnak. Kínában például a hivatalos statisztikák szerint a terhességek mintegy felét abortusszal szüntetik meg, és ez a nagyság módot ad az újszülöttek nemek szerinti arányainak eltorzítására. A kínai orvostudomány korán és biztonsággal jelzi a születendő gyerek nemét, ennek következményeként pedig a lányembriók sokkal gyakrabban válnak abortusz áldozatává.

Közismert, hogy biológiai okokra visszavezethetően szerte a világon több fiú születik, mint leány, a nemzetközi adatok szerint általában 105 fiúszületés jut 100 lányszületésre. Korábban Kínában is hasonlóak voltak a születéskori nemek szerinti arányok, de a családtervezési politika bevezetését követően a lányokhoz mérten évről-évre több fiú született, mivel az egy gyermekes családmódelben a kínai szülők 90 %-a fiúgyermeket akar.

A 20 év alatti kínai fiatalok nemek szerinti összetételének korévenkénti alakulása jól mutatja, hogy a 2005-ben 17-18 évesek körében még a nemzetközi arányok érvénysültek, az ennél fiatalabbak között az életkor csökkenésével a fiúk aránya évről-évre növekedett és a két évesek, vagyis a 2003-ban születettek esetében volt a legmagasabb, amikor száz megszületett lánygyermekre 125 fiúgyermek jutott. 2003 után – az eltorzult nemi arányok kiegyenlítését célzó újabb intézkedéseket követően – némileg javult a helyzet.

Az előnyben részesített fiúgyermek miatt felborult a nemek aránya, ez pedig szociális időzített bombaként fenyegeti a kínai társadalmat, amikor a korévenként milliós nőtolbbletet mutató korosztályok családalapítási korba lépnek. Főleg vidéken érezhető, hogy milyen egészségtelenül eltolódott a nemek aránya. Ha nem találnak a problémára hatékony orvosságot, elképzelhető, hogy néhány éven belül 30 millió vagy ennél is több férfi marad pár nélkül, 30 millió vagy több felnőtt férfinak nem jut majd feleség Kínában a közeljövőben.

***

Kína demográfiai folyamatai számos figyelemreméltó sajátosságot mutatnak. Az ország nagyságrendjéből következően mind a felmerült népesedési problémák, mind az azok megoldására, kezelésére alkalmazott eljárások számos tanulsággal szolgálnak a világ sok országa számára. A túlnépesedés kérdéskörével küzdő gazdaságilag elmaradott térségek számára modell értékű lehet az, ami Kínában az utóbbi évtizedekben történt. Ugyanakkor a gyors változtatás igényével megvalósított állami beavatkozás veszélyei, nem várt következményei is figyelmet érdemelnek.

IRODALOM

- China Population Statistics Yearbook. (2006).
- China Statistical Yearbook. (2007)
- GAÁL GERGELY (1992): A népesedéspolitikai és a családtervezés kérdései Kínában. *Demográfia*, 35 (2): 267-276.
- GAÁL GERGELY – STRÉNYER ILONA (1994): Változások Kínában a demográfia tükrében I. *Demográfia*, 37 (1): 85-99.
- GAÁL GERGELY – STRÉNYER ILONA (1994): Változások Kínában a demográfia tükrében II. *Demográfia*, 37 (2): 191-202.
- GAÁL GERGELY – STRÉNYER ILONA (1995): Változások Kínában a demográfia tükrében III. *Demográfia*, 38 (1): 48-56.
- GAÁL GERGELY – XU YAN YI (1995): Gazdasági-társadalmi változások és a migráció Kínában. *Demográfia*, 38 (2-3): 203-212.
- JORDÁN GYULA (1998): A város és a vidék közötti szakadék és a belső migráció Kínában. *Statisztikai Szemle*, 76 (4-5): 407-417.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ (2007): A világ termékenységeinek változása. *KorFa*, (1-2): 1-3.
- World Population Ageing (2002) 1950-2050. New York.
- World Population Prospects (2006), <http://esa.un.org/unpp/p2k0data.asp>
- Beszélgetés Chen Guoyan-nel a Kínai Népköztársaság rendkívüli és meghatalmazott nagykövetével. <http://www.fotomedia.hu/index.php> <http://front14.hu/index.php>

Lencsés Gyula

(M)ILYENNEK LÁTTOK? NEMZETI SZTEREOTÍPIÁK A MAGYAR-SZERB HATÁR KÉT OLDALÁN

BEVEZETÉS

2012 tavaszán kérdőíves felmérést folytattunk a szegedi MASZK Egyesület és a szabadkai Kosztolányi Dezső Színház megbízásából.¹

A kutatás középpontjában a két ország határ menti területein, közelebbről a Szeged és Szabadka környékén élők életmódbeli és gondolkodásbeli hasonlóságai és különbségei állnak.

Az adatgyűjtés a két alternatív színházi intézmény (a szabadkai, mint nemzetközi sikereket is elért alkotó műhely, a szegedi pedig, mint jelentős színházi produkciónkat támogató és menedzselő befogadóhely) közönségének körében zajlott, részben az interneten, részben a színházi előadásokon papíralapú kérdőívekkel. A minta nem reprezentatív², de jól jellemzi az alternatív színházi produkciónk után érdeklődőknek azt a körét, akik kötődnek ehhez a két intézményhez. A szabadkai színház közönsége részben szerb nemzetiségű, így lehetőségünk volt három különböző csoport (magyarországi magyarok, vajdasági magyarok, vajdasági szerbek) egymásra vonatkozó sztereotípiáinak vizsgálatára.³

A kutatásunkba bevont három csoport érdekes összehasonlításokra nyújt lehetőséget sok tekintetben. Itt most a másik két csoporttal való észlelt hasonlóság

---

¹ A kutatás a Magyarország-Szerbia IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program támogatásával megvalósuló ThePer projekt keretében (azonosító: HUSRB/1002/222/212) jött létre. A kutatásban közreműködött Vincze Anikó és Balogh Péter. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a MASZK Egyesületnek és a Kosztolányi Dezső Színház munkatársainak a kutatás lebonyolításában nyújtott sokoldalú segítségükért.

² A mintába 355-en kerültek a következő megoszlásban: szerb (N=95), vajdasági magyar (N=174) magyarországi magyar (N=86).

³ Az interetnikus és ezen belül a magyar-magyar viszonyokat és sztereotípiákat is vizsgálták korábban Csepeli György és munkatársai Magyarországon és Erdélyben, illetve Magyarországon és Dél-Szlovákia relációjában (Csepeli-Örkény – Székelyi [2002])

mértékét vizsgáljuk, valamint azt, hogy mit tartanak a leginkább jellemző tulajdonságnak a másik két csoportra nézve.

Érdemes előre bocsátani, hogy a megkérdezettek részéről eleve bizonyos nyitottság feltételezhető pusztán amiatt, hogy maguk a kapcsolódó intézmények is ilyenek. A megkérdezett szerbek pedig eleve olyanok közül kerültek ki, akik, a Vajdaságban érdeklődnek egy szabadkai, alapvetően magyar színház produkciói iránt.⁴

1. ÉSZLELT HASONLÓSÁG A MÁSIK KÉT CSOPORTTAL

A vizsgált csoportok észlelt hasonlóságának megállapításánál két alapvető szempontot érdemes figyelembe vennünk: az egyrészt az együttélést, mint adottságot a vajdasági magyarok és szerbek relációjában, másrészt pedig az egy nemzethez tartozás tényét a magyarországi magyarok és a vajdasági magyarok tekintetében. Az észlelt különbségek pedig egyrészt adódhatnak az etnikai (és az ebből következő kulturális) különbözőségekből: a szerbek és a magyarok mindkét csoportja között, másrészt pedig a politikai határokból: ezt különösen a vajdasági magyarok és a magyarországi magyarok között kell figyelembe vennünk⁵. A kapott eredmények érvényességét alátámasztja az, hogy a megkérdezettek jelentős részének vannak személyes kapcsolatai a határ túloldalán élőkkel.⁶ Ez azt jelenti, hogy a válaszok jórészt személyes élményeken, tapasztalatokon alapulnak.

---

⁴ Érdemes megemlíteni a minta viszonylag alacsony átlagéletkorát (33,7 év), és azt is, hogy a minta fele nem volt idősebb 30 évesnél.

⁵ Ugyanezen szempontokat emelik ki Csepeli és munkatársai magyar-magyar viszonylatban „A következőkben arra keresünk választ, hogy a politikai vagy a kulturális határok bizonyulnak-e erősebbnek akkor, ha egy nemzeten belül a saját csoport és a másik csoport között történő sztereotipikus különbségtévesztésre kerül sor.” (Csepeli – Örkény – Székelyi [2002]:82)

⁶ Még a megkérdezett magyarországiak több mint felének (52%) is vannak szerb, illetve a megkérdezett szerbeknek is ugyanilyen arányban (53%) magyarországi ismerősei, barátai. Az összes többi relációban 90% körül, vagy ez fölött van a megfelelő arány.

1. táblázat: Észlelt hasonlóság/különbözőség a másik két csoporttól

	Ugyan- olyanok	Sokban hasonlíta- nak	Inkább különböz- nek	Nagyon különböz- nek	Összesen
Szerbek a vajdasági magyarokról (n=89)	35%	45%	12%	8%	100%
Vajdasági magyarok a szerbekről (n=171)	9%	53%	34%	4%	100%
Magyarországiak a szerbekről (n=84)	14%	51%	30%	5%	100%
Szerbek a magyarországiakról (n=83)	17%	38%	29%	16%	100%
Vajdasági magyarok a magyarországiakról (n=171)	2%	46%	42%	10%	100%
Magyarországiak a vajdasági magyarokról (n=83)	22%	72%	5%	1%	100%

Az 1. táblázatot szemlélve észrevehetjük, hogy a megkérdezett szerbek nagyon nagy arányban ugyanolyannak, vagy sokban hasonlónak látják a vajdasági magyarokat, mint saját magukat.

A szerbek a magyarországiakat sem látják sokkal különbözőbbnek. Igaz, az *ugyanolyan* és *sokban hasonlít* kategóriát már csak a válaszadók valamivel több, mint fele választja (miközben a vajdasági magyarokra vonatkozóan a szerbek négyötöde gondolta így). Ugyanakkor a *sokban különbözőknek* ítélok aránya is megkétszereződik, ha a szerbek a vajdasági magyarok helyett a magyarországiakra gondolnak.

A szerbek sokkal inkább látják *ugyanolyannak* a vajdasági magyarokat, mint bármelyik magyar csoport a szerbeket.⁷ A vajdasági magyaroknak csak kevesebb, mint egytizede gondolja azt, hogy a szerbek *ugyanolyanok*, mint ők. Ugyanakkor a vajdasági magyarok majdnem kétszer akkora arányban gondolják a szerbeket *inkább*, vagy *nagyon különbözőknek*, mint a szerbek őket.

A magyarországi magyarok majdnem ugyanúgy ítélik meg a szerbeket mint a vajdaságiak.

⁷ Sőt: mint bármely más csoport bármely más csoportot. Beleértve még azt is, hogy hogyan látják a magyarországiak a vajdasági magyarokat!

Mindössze a szerbeket *ugyanolyannak* gondolók aránya nagyobb itt, mint a vajdasági magyaroknál.

A magyarországi magyarok nagyon hasonlónak gondolják magukhoz a vajdasági magyarokat.

Majdnem mindenki legalábbis *nagyon hasonlónak* és ezen belül több mint egyödötök *ugyanolyannak* látja a vajdasági magyarokat, mint ők maguk, és elenyésző azok aránya, akik *inkább, vagy nagyon különbözőnek* látják a vajdaságiakat.

Fordítva viszont egészen más kép tárul elénk:

A vajdasági magyarok közül szinte senki sem látja *ugyanolyanoknak* a magyarországiakat, mint saját magukat és több mint a felük *inkább, vagy nagyon különbözőnek* látja őket.

Sőt: a vajdasági magyarok nagyobb arányban gondolják *inkább, vagy nagyon különbözőnek* a magyarországi magyarokat, mint a szerbeket.

A magyarországiak viszont a szerbeket ítélik meg *inkább, vagy nagyon különbözőnek* magukhoz képest, mint a vajdasági magyarokat.

A szerbek a magyarországi magyarokat sokkal nagyobb arányban látják *különbözőnek* saját maguktól, mint a vajdaságiakat.

És ugyanígy: a szerbek magukat sokkal inkább tekintik *ugyanolyanoknak*, mint a vajdasági magyarok, ahhoz képest, mint amikor a magyarországiakhoz hasonlítják magukat.

2. A MÁSIK KÉT CSOPORTRA LEGINKÁBB JELLEMZŐ TULAJDONSÁGOK

Az előzőekben elmondottak összhangban vannak azzal, hogy az egyes csoportok tagjai milyen tulajdonságokat tartanak jellemzőnek a másik két csoportra.⁸

Az előfordult tulajdonságokból készített szöveghőket az 1-6. ábrák tartalmazzák. A betűnagyság minden esetben az említések gyakoriságával arányos. A továbbiakban kvantitatív elemzésnek is alávetjük a kapott válaszokat, itt csak röviden jellemezzük az ábrákat.

- a) *Magyarországiak a vajdasági magyarokról (1. ábra)*. Láthatóan nagyon kedvező, szinte idealizált kép él a magyarországiakban a vajdasági magyarokról.
- b) *Vajdasági magyarok a magyarországiakról (2. ábra)*. Itt már egészen más tulaj-

---

⁸ A nyitott kérdés így szólt: „Mi az a három tulajdonság, amivel a vajdasági magyarokat, szerbeket, magyarországi magyarokat jellemeznéd?” Mindenkinél csak a másik két csoportra kérdeztünk rá.

1. ábra Magyarországiak a vajdasági magyarokról (231 említés alapján)

donságok dominálnak és a leggyakrabban előforduló szavak szinte mind negatív jelentéstartalmúak.

- c) *Vajdasági magyarok a szerbekről* (3. ábra). Pozitív és negatív tulajdonságokat különböző súllyal egyaránt tartalmazó, akár árnyaltak is nevezhető kép rajzolódik ki. Kimagaslík az összetartás szerepe.
- d) *Magyarországiak a szerbekről* (4. ábra). A magyarországi vélemények kicsit változatosabbak. Az összetartás és az, hogy hangosak, itt kevésbé kiemelt szerepet kap.
- e) *Szerbek a vajdasági magyarokról* (5. ábra). A pozitív jelzők túlsúlya jellemző.
- f) *Szerbek a magyarországi magyarokról* (6. ábra). Az előzőnél valamivel kevesebb választ tartalmazó tulajdonságlista ugyanolyan változatos, többségében pozitív és udvarias.

3. A JELLEMZŐNEK TARTOTT TULAJDONSÁGOK ÉRTÉKIRÁNYULTSÁGA

Az ábrák által sugallt összképet igazolja a felsorolt tulajdonságok kvantitatív elemzése is.

A tulajdonságokat tartalmi ismérvek alapján és az a pozitív/negatív jelentéstartalom (értékirányultság) szempontjából is kategorizáltuk. A másik két csoportra jellemző tulajdonságok értékirányultságát mutatja be a 2. táblázat.

2. táblázat. A három legjellemzőbbnek tartott tulajdonság értékirányultsága

	Negatív	Ambivalens	Semleges	Pozitív	Összesen
Szerbek a vajdasági magyarokról (N=180)	25%	5%	11%	59%	100%
Vajdasági magyarok a szerbekről (N=432)	40%	5%	5%	50%	100%
Magyarországiak a szerbekről (N=228)	37%	7%	3%	53%	100%
Szerbek a magyarországiakról (N=119)	34%	2%	9%	55%	100%
Vajdasági magyarok a magyarországiakról (N=404)	67%	3%	5%	25%	100%
Magyarországiak a vajdasági magyarokról (N=231)	21%	1%	3%	75%	100%
Összesen (N=1594)	42%	4%	5%	49%	100%

Megjegyzés: A táblázat az említések arányát tartalmazza, a három válaszlehetőséget együtt figyelembe véve.

Megállapíthatjuk, hogy összességében kevés a semleges és az ambivalens tulajdonságok aránya is. A jellemzőnek tartott tulajdonságok több, mint 9/10-e egyértelműen vagy pozitív vagy negatív értéktöltettel rendelkezik. Jellemzően a szerbek mondják a legtöbb semleges tulajdonságot a magyarok mindkét csoportjáról.

A vajdasági magyarok arányaiban sokkal több negatív tulajdonságot mondanak szerbekről, mint a szerbek örölkük, és ez az utóbbi arány figyelemre méltóan alacsony.

A magyarországiak a szerbekről hasonló arányokban, de mégis valamivel kedvezőbben, talán udvariasabban nyilatkoznak meg, mint a vajdasági magyarok a szerbekről. A szerbek a magyarországiakról szinten hasonlóan – ám árnyalatnyival kedvezőbben – vélekednek, mint a magyarországiak a szerbekről.

A legnagyobb inkonzisztenciát ebből a nézőpontból is a vajdasági magyarok és a magyarországiak egymásról alkotott képében tapasztaljuk: míg a magyarországiak háromnegyede pozitív tulajdonságokat említene, és csak az említett tulajdonságok egyötöde negatív (mindkét arány a legkedvezőbb az összes közül), addig a vajdaságiak kétharmad részben negatív tulajdonságokat tartanak jellemzőnek, és csak egynegyed részben pozitívokat. Itt mindkét arány messze a legkedvezőtlenebb az összes közül!

4. A JELLEMZŐNEK TARTOTT TULAJDONSÁGOK TARTALMI BESOROLÁSA

Végül azt nézzük meg, hogy a jellemzőnek tartott tulajdonságok a tartalmi kategorizálást és az értékirányultságot együttesen figyelembe véve mennyiben különböznek a vizsgált csoportközi relációkban.⁹

---

⁹ Csepeli és munkatársai Poppe nyomán az auto- és heterosztereotípiák természetét bemutató két kategorizálási szempontot jelölnek meg: az erkölcs (segítőkész, toleráns, illetve erőszakos, önző) valamint a kompetencia (intelligens, versenyszellemű, illetve lusta, tehetetlen) és mindezeket zárt kérdésekkel vizsgálták. (Csepeli-Örkény-Székelyi [2002]:13). Az adatfelvételünk során a tulajdonságok besorolásánál nem ezt a szempontrendszert alkalmaztuk, de a nyílt formában feltett kérdésekre kapott válaszok jelentős része is besorolható lenne ezen két dimenzió mentén.

3. ábra: Vajdasági magyarok a szerbekről (432 említés alapján)

4. ábra: Magyarországiak a szerbekekről (229 említés alapján)

3. táblázat: A három legjellemzőbb tulajdonság tartalma és a pozitív tulajdonságok aránya

		Szerbek a vajdasági magyarokról N=179	Vajdasági magyarok a szerbekről N=431	Magyarországiak a szerbekről N=228	Szerbek a magyarországiakról N=117	Vajdasági magyarok a magyarországiakról N=403	Magyarországiak a vajdasági magyarokról N=230	Összesen N=1588
Külső tulajdonságok, divat	%	4%	2%	5%	5%	2%	1%	3%
	<i>p.t.a.</i>	(0,80)	(0,14)	(0,56)	(0,50)	(0,25)	(1,00)	0,47
Belső adottságok, jellem, világlátás	%	16%	16%	26%	13%	17%	15%	17%
	<i>p.t.a.</i>	0,73	0,74	0,84	0,57	0,10	0,75	0,62
Szorgalom, munkabírá	%	12%	3%	3%	9%	3%	6%	5%
	<i>p.t.a.</i>	1,00	0,44	(0,80)	0,90	0,73	1,00	0,86
Tájékozottság, kulturáltság, illem	%	11%	5%	0%	11%	10%	10%	7%
	<i>p.t.a.</i>	0,94	0,20	(0,00)	0,58	0,65	0,81	0,65
Nyitottság, zártság	%	9%	3%	5%	8%	7%	13%	7%
	<i>p.t.a.</i>	0,07	1,00	0,78	(0,23)	0,36	0,76	0,55
Egyéni viselkedés	%	3%	21%	29%	6%	15%	11%	16%
	<i>p.t.a.</i>	(0,40)	0,06	0,18	(0,58)	0,07	0,48	0,16
Csoportközi együttműködés, nacionalizmus	%	8%	5%	4%	5%	1%	1%	4%
	<i>p.t.a.</i>	0,14	0,00	(0,00)	(0,17)	(0,00)	(0,00)	0,05
Személyes együttműködés, kommunikáció	%	16%	24%	15%	20%	33%	29%	25%
	<i>p.t.a.</i>	0,85	0,73	0,64	0,59	0,30	0,85	0,60
Csoporton belüli kooperáció	%	2%	11%	4%	1%	5%	6%	6%
	<i>p.t.a.</i>	(0,75)	0,98	1,00	(0,00)	0,00	0,93	0,76
Csoporton belüli viszonyok általában	%	7%	7%	6%	6%	4%	8%	6%
	<i>p.t.a.</i>	(0,50)	0,82	0,93	(0,60)	0,23	0,61	0,67
Gasztronómia, kultúra, zene, sport általában	%	12%	2%	2%	17%	2%	0%	4%
	<i>p.t.a.</i>	1,00	(0,33)	1,00	0,92	(0,80)	n.a.	0,89
Összesen	%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

p.t.a.: pozitív tulajdonságok aránya az adott cellán belül, a semleges és ambivalens válaszokat figyelmen kívül hagyva. Zárójelben szerepelnek azok az adatok, ahol a figyelembe vehető esetszám nem éri el a 10-et. A táblázat a három válaszlehetőséget együtt veszi figyelembe.

A 3. táblázatból kiolvasható, hogy az említett tulajdonságok negyed része a személyes interakcióval (együttműködés, kommunikáció) kapcsolatos. Különösen nagy arányban jelölnék meg ilyen tulajdonságokat a magyarországiak és vajdasági magyarok egymásra vonatkozóan, de míg a magyarországiak a vajdasági magyarokkal kapcsolatosan döntő többségében pozitív tulajdonságokat említene, addig fordítva ez az arány kevesebb, mint egyharmad.

Ugyanez látszik, ha a csoporton belüli kooperációt nézzük. A magyarországiak szerint a vajdaságiak összetartóak és együttműködők, míg fordítva a vajdasági magyarok egyetlen pozitív jelzöt sem említettek a magyarokról a csoporton belüli együttműködés tekintetében. Ugyancsak sötét kép tárul elénk ebben a relációban, ha a magyarországiak jellemére, világszemléletére vonatkozó tulajdonságokat vizsgáljuk.

A vajdasági magyarokról a szerbek is pozitívan vélekednek személyes interakciós helyzetekben.

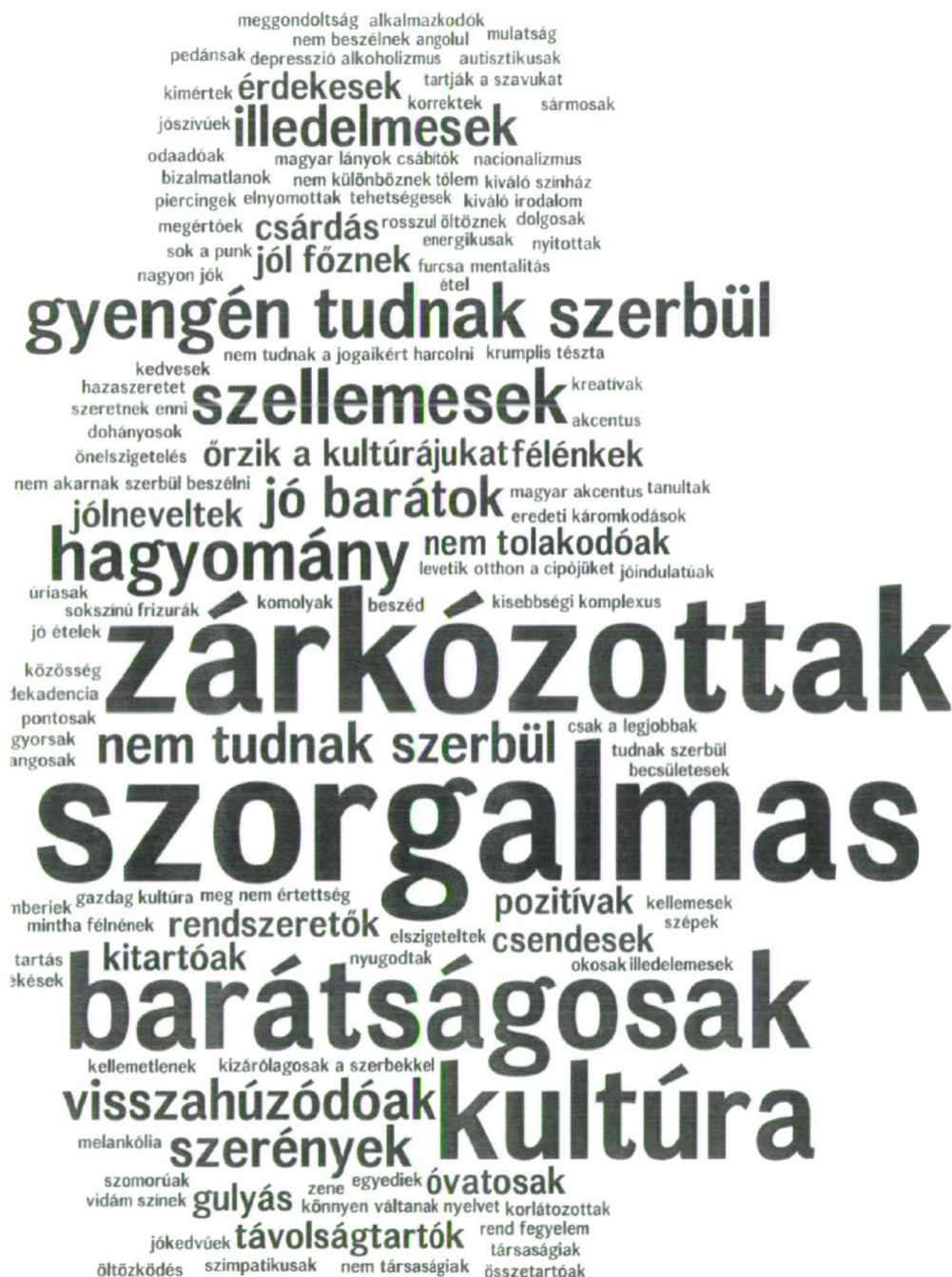
A szerbek számára a vajdasági magyarokkal kapcsolatban kiemelkedő gyakoriságú szempont a szorgalom, munkabírás (100%-ban pozitív jelzőkkel). A szerbek vajdasági magyarokkal kapcsolatban nagy arányban mondtak tájékozottságra, kulturáltságra utaló jelzőket, és szinte csak pozitívokat.

A nyitottság-zártság is fontos szempont ebben a relációban: a szerbek többségükben elzárkózóknak látják a vajdasági magyarokat. A szerbek a csoportközi együttműködésre vonatkozóan is túlnyomórészt negatív jelzőkkel illetik a vajdasági magyarokat.

A vajdasági magyarok a szerbeket pozitívan ítélik meg a belső adottságok, jellem, és világlátás tekintetében, de meglehetősen negatívan, ha az egyéni viselkedésről, a csoportközi együttműködésről, vagy ha tájékozottságról és kulturáltságról van szó.

A szerbek mindkét magyar csoporttal kapcsolatban viszonylag nagy arányban mondtak általában a magyar nemzetiség ill. a Magyarország kultúrájával, gasztronómiájával, zenéjével és sportjával kapcsolatos jelzőket, döntő többségükben pozitívokat.

5. ábra: Szerbek a vajdasági magyarokról (189 említés alapján)

6. ábra: Szerbek a magyarországi magyarokról (123 említés alapján)

ÖSSZEGZÉS

A leginkább figyelemre méltó különbségeket magyarországi és vajdasági magyar csoportok között kaptuk. Míg a magyarországiakban egyfajta idealizált – az egy nemzethez tartozáson alapuló – kép rajzolódik ki a vajdasági magyarokról, addig fordítva sokkal jobban megjelennek a politikai, sőt szinte már kulturálisnak is tekinthető törésvonalak és egy sokkal realistábbnak tűnő szemléletmód érvényesül.

A Vajdaságon belül a szerb és magyar csoport közötti viszonyban viszont az együttélés nyújtotta tapasztalatok a meghatározók. A magyarországiak és a szerbek viszonyát egyfajta udvarias távolságtartás jellemzi.

Szükségesnek látjuk további szempontok, így a szociodemográfiai háttérváltozók, és a másik két csoporttal való kapcsolattartás intenzitásának figyelembe vételét. Jelen elemzésünk terjedelmi korlátok miatt ezekre nem térhetett ki.

IRODALOM

CSEPELI GY. – ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. (2002): *Nemzetek egymás tükrében*.
Budapest: Balassi Kiadó

Lengyel György

A MAGYAR GAZDASÁGI VEZETÉS PROFESSZIONALIZÁCIÓJÁNAK KÉT HULLÁMA¹

1. PROFESSZIONALIZÁCIÓ ÉS HAJNAL ISTVÁN SZAKSZERŰSÉG-FELFOGÁSA

A professzionizáció, a modernizációs folyamatok e kulcscategóriája többfajta jelentésárnyalattal bír, amelyek közül két – egymással összefüggő, de különböző tartalmú – értelmezésre kell itt utalnunk. Az egyik, általánosabb értelmezésben a profeszionizáció a szakszerűsödést fedí, a hatékonyabb, pontosabban kimunkált tevékenységek és társadalmi folyamatok jelölésére szolgál.

A másik, szűkebb értelemben a professzionizáció a szakmäsodást, a szakértelmiségi hivatások kialakulását jelenti, amihez speciális tudástípusok birtoklása, az ezt biztosító formális képzettség feltételek és belépési kritériumok társulnak. A professzionizáció ebben a második értelemben azzal jár, hogy az ilyen tevékenységtípusok az egész aktív életre szóló hivatássá válnak, a szokás vagy a törvény által védettek és szakmai testületekben intézményesülő érdekvédelemre számíthatnak. Más aspektusból itt a hangsúly a formális képzésben elsajátított tudás társadalmilag felelősségteljes felhasználásának intézményes kontrollján van. [Parsons 1968] Mindez ugyanakkor az előrejutási utak kijelölését, valamint meghatározott viselkedésminták és érintkezési szabályok követését is magában foglalja. E viselkedésminták követése a meritokratikus és kredenciális értékek és normák elfogadását feltételezi, amelyek lehetővé teszik a distanciálást a csoportképződés alapjául szolgáló tevékenység értékebe vetett hit alapján. [Collins, 1979]

---

¹ Az alábbi tanulmány magyarul a Szociológiai Szemle 1994/3-as számában jelent meg. Azért választottam ezt az írásaim közül, mert Gáborral sokat beszélgettem a Szemle szerkesztése során, s úgy emlékszem a téma valamelyest kötődik kutatási érdeklődéséhez.

A meritokratikus és kredenciális értékek együttes jelenléte, a sajátos kiválasztási mechanizmus e szerepeket bizonyos felfogások szerint megkülönbözteti mind a munkás, mind a bürokratikus, mind pedig a vállalkozói szerepektől, mivel önálló egzisztenciát és szigorúan rögzített belépési kritériumokat egyaránt tételez. E felfogásnak részben ellentmond ugyanakkor az, hogy a szakértelmiségi hivatások tömegessé válásával e szerepek tipikusan nem önállóak, hanem hierarchiába tagolódnak. A probléma megoldását segítheti, ha különbséget teszünk státus-hivatások és foglalkozási hivatások között [Freidson, 1988]. Előbbiekben a rendies értékekkel felruházott hagyományos orvosi, jogász, papi hivatásokat értik, míg az utóbbiakon a mérnöki, könyvelői, szakértelmiségi hivatásokat is. A modernizációt megelőző időszakban kialakult státus-hivatások inkább önálló, míg a foglalkozási hivatások jelentősebb része inkább alkalmazotti szerepekhez kötődik. Azok azonban akik úgy érvelnek, hogy a professziók képzettséghez kötött és nem hierarchiába tagolódnak társadalmi szerepek, megfedkeznek arról, hogy az egyik legfontosabb státus-hivatás, a papi hivatás ugyancsak hagyományosan hierarchiába tagolódnak. Továbbá, van érv, amely szerint a státus-hivatások önállósága korábban is inkább az angolszász fejlődést jellemezte. A kontinentális Európa professzionalizációjában jóval nagyobb szerep jutott az állam és az uralkodó elitek szándékainak. Ennek megfelelően a szakértelmiségi és az államhivatalnoki ethosz egymástól kevésbé váltak el [Rueschemeyer 1986].

A szakszerűség volt az egyik kulcsfogalma Hajnal István munkásságának is, annak a külföldön kevésbé ismert, két világháború közötti magyar társadalomtörténésznek, aki a történelem és a szociológia közötti kapcsolat elmélyítésén munkálkodott. Az írásbeliség társadalmi szerepéről, a városfejlődésről, az osztálytársadalomról, s különösen az újkor történetéről írott munkái eleven hatást gyakoroltak a magyar szociológus generációk gondolkodására. Éppen ezért, a fogalomcsúsztatások elkerülése végett célszerűnek tűnik röviden tisztázni, hogy milyen kapcsolatban áll a professzionalizáció fenti kétfajta értelme Hajnal István szakszerűség értelmezésével.

A szakszerűség hajnali fogalma összefér a professzionalizáció első, azaz szakszerűsödési értelmével, amennyiben Hajnal szakszerűségen az emberi élet teljességéből, az „apró tömegmunka” menetéből következő tökéletesedő módszereket ért. Hajnal a szokásszerűséget nem állította szembe a szakszerűséggel, mint Weber tradicionális és racionális kategóriapárja ezt sugallná [Lakatos, 1992].

Hajnalnál tehát nem pusztán a racionalizmus a szakszerűség szinonímája, hanem a pontosabban kimunkált, tökéletesedő tevékenységek rendszere. Elfogadja a társadalomadminisztráció elvont üzemének specializációját is szakszerűsödésként,

s ezt éppenséggel a „tömegmunka” igényeivel hozza összefüggésbe, ennek megítélésében azonban ambivalens. Egyrészt hajlamos úgy értékelni a modern fejlődést, mint „amelynek kultúrája minden múlt s minden egykorú földi kultúra fölé emelkedett”. Ugyanakkor azonban ez nála olyan intézményesülési folyamatot is jelent, amelynek során megkezdődik „az élet szürkülése a betű jegyében: az elvont szakszerű üzem uralma az élet fölött” [Hajnal (1933), 183.o.; Hajnal (1936), 143.o.]. Nem fér össze az ő szakszerűség felfogása a professzionalizáció szűkebb, szakmásodási értelmezésével, mivel nála a társadalmi szerepek differenciálódása és specifikálódása az emberi élet teljességének csönkulását jelenti [Erdei, 1942].

A különbség nem egyszerűen az értékelő megállapításokban van, hiszen a professzionalizációs szakirodalom kiemelkedő teljesítményei ugyancsak kritikai beállítottságúak. A különbség inkább abból adódik, hogy Hajnalnál a hangsúly a mindennapi élet tökéletesedő módszereire esik és nem a szakmásodás során bekövetkező specializációra.

Annyi bizonyos, hogy a szakszerűsödésnek nem egyetlen forrása a formális képzéshez kötött szakmai szerepek differenciálódása és specifikálódása, hiszen a mindennapi ismeretek, a gyakorlati társadalmi innovációk ugyanilyen irányba hathatnak. Kétségtelen azonban az is, hogy a szakmásodás, a modernizáció e markáns jelensége a munkamegosztás célszerű formáinak kimunkálása révén ugyancsak kötődik a szakszerűsödéshez, a professzionalizáció kétfajta értelme tehát nincs egymással ellentmondásban.

Egy további probléma, ami említést érdemel, a tanulmány szűkebb tárgyához kapcsolódik, nevezetesen ahhoz, hogy hogyan lehet értelmezni a professzionalizációt a gazdasági vezetők vonatkozásában. Gazdasági vezetésen értem itt szűkebben a nagyvállalatok, a nagybankok, munkaadói érdekvédelmi testületek vezetőit és a gazdaságirányítás reprezentánsait.

Nem evidens ugyanis, hogy a gazdasági vezetés esetében lehet-e professzionalizációról beszélni egyáltalán. A gazdasági vezetők a hatalmi kritérium alapján határolódnak el, a szakértelmiségiek pedig a formális képzési minták, az intézményes érdekvédelmi mechanizmusok és belépési kritériumok révén. Vannak ugyanakkor akik úgy érvelnek, hogy a menedzserek jelentős részének kiválasztási kritériumai azonosak a szakértelmiségiekével, s nem véletlen, hogy a két csoport közt számottevő átfedés van [Freidson, 1988].

Nem szükséges e ponton arra az álláspontra helyezkednünk, amelyik a gazdasági vezetészt eleve a professzionális csoportok közé sorolja. Az alábbiakban éppen azt kívánom megvizsgálni, hogy mennyire illeszthető a professzionalizáció fogalma a magyar gazdasági vezetőkre a szó mindkét értelmében. Azaz, mennyiben vált

a magyar gazdasági vezetés szakszerűbbé a huszadik század folyamán, s mennyiben vált hivatássá? Azt vizsgálom ennek kapcsán, hogy a gazdasági vezetők egyes generációit milyen rekrutáció és képzettség, milyen érdekvérvényesítési mód és milyen attitűd jellemezte.

A magyarországi professzionalizáció alakulását jelentős mértékben tagolta a politikatörténet, a rendszerváltás, a hadi- és a békegazdaság dinamikája. A professzionalizáció első hulláma nagyjában a huszadik század első felére, második hulláma pedig a század második felére esett. Mindkét hullámban két-két vezetői generációt különíthetünk el: az alapítók és az örökösök, illetve a munkásigazgatók és a káder-menedzserek generációit.

2. A PROFESSZIONALIZÁCIÓ ELSŐ HULLÁMA: ALAPÍTÓK ÉS ÖRÖKÖSÖK

A professzionalizáció első hullámát kondicionáló jelenségek közt említendő elsőként a gazdasági élet nagyfokú koncentrációja, ami azzal járt, hogy az igen nagyszámú kisüzem mellett néhány nagyüzembe összpontosult a termelés és a munkásság jelentős része. A harmincas években mintegy hetven olyan nagyüzem volt, amelyekben a munkáslétszám meghaladta az ötszáz főt, s ez a munkásság egyharmadát adta. Kiépült tehát a nagyüzemi szervezeti forma, ami magával hozta a vezetői és szakértelmiségi szerepek differenciálódását.

Ezzel együtt kiépült a bürokratikus és adminisztrációs modell, ami a személyes és eseti ügyintézés helyett a rendszeres kalkulációt és információfeldolgozást tette lehetővé. Maga a gazdasági adminisztráció a hivatali eljárásmod személytelen normáihoz igazodott. Nem jelenti ez azt, hogy a gazdasági adminisztrációban egyáltalán ne lett volna jelen a személyes és informális kapcsolatok szövevénye. Interjúk és emlékiratok is megerősítik azt a feltevést, hogy e tényezők – noha alárendelődtek a hivatali működés logikájának – átszőtték a formális döntési mechanizmust.

A gazdasági vezetés az alapítók generációjában teljes tevékenységet követelő, s az esetek döntő többségében egész életre szóló hivatássá vált. Gyakoribbnak e tekintetben már Weiss Manfréd ilyen jellegű pályafutása bizonyult, noha előfordultak olyan pályaképek is, mint bátyjáé, Bertholdé, aki viszonylag fiatalon felhagyott a gazdasági tevékenységgel és közéleti szerepet vállalt.

A nagy szervezetek elterjedése, a gazdasági tevékenységek koncentrációja nem csupán a szakértelmiségi tevékenységek iránti igényt alapozta meg, hanem új vezetői típusok elterjedéséhez is hozzájárult. A műszaki és a kereskedelmi igazga-

tók szerepében olyan új, fizetett vezetők jelentek meg, akik nagy valószínűséggel szakértelmiségi karriermintát futottak be.

A részvénytársasági forma és az intézményi kereszttulajdonlás elterjedésével, a bankok befolyásának erősödésével változás következett be a gazdasági szervezetek döntési mechanizmusában. Az alapítók generációjának tulajdonos vállalkozói nagyrészt személyesen döntöttek a fejlesztés és a mindennapos üzemmenet fenntartásának kérdéseiről egyaránt. A tulajdonkoncentráció következtében azonban a stratégiai döntések testületek, az igazgatóság és a felügyelő bizottság kezébe kerültek, míg a taktikai kérdések a szakigazgatók hatáskörébe tartoztak. Ugyanakkor az első számú operatív vezető – aki már nem feltétlenül volt azonos az első tulajdonossal, mint például Chorin Ferenc esetében –, gyakran a vezérigazgatói pozíció mellé az igazgatósági tagságot, vagy az elnöki pozíciót is biztosította magának.

A gazdasági szervezeteken belüli stratégiai és taktikai döntések szétválásának folyamata a két világháború közötti időszakban teljesedett ki. Kettős tendenciát tapasztalunk a rekrutáció társadalmi mintáit illetően. Egyrészt számottevően növekedett a szakértelmiségi karrier aránya a gazdasági vezetésben, másrészt a nagy vagyonok örökösei, akik az örökösök generációjának centrumában álltak – mint például az ifjabb Chorin Ferenc – maguk is megszerezték a szakértelmiségi jogosítványokat, sőt, szakértelmiségiként kezdték pályafutásukat és azt követően léptek be a gazdasági vezetésbe.

A tulajdon és az irányítás szétválása, a „menedzserek forradalma” játszódott le ekkor? Nem a vagyon- és a jövedelem-orientáció konfliktusa épült itt be valójában a szerkezetbe, nem a menedzserek vették át a hatalmat a tulajdonosok fölött, hanem a gazdasági vezetés szakmásozása vett lendületet. Egyrészt a tulajdon integrálta az operatív vezetés kiemelkedő alakjait, másrészt a vagyon és a születés okán az elitbe tartozók is alkalmazkodtak a meritokratikus elvekhez. Ezt fogalmazta meg Erba Odescalchi Sándor herceg, mikor átvette a Lóden Posztógyár vezetését: „Nem azért szereztem meg a legmagasabb elérhető képzettséget, hogy anyám jövedelméből éljek” [Erba Odescalchi, 1991].

Amerikai történet-szociológiai vizsgálatok tapasztalatai szerint egy szakma egyetemi szintű oktatása és a szakmai érdekvédelmi testület kialakulása közt sajtós összefüggés van: ha az oktatás intézményesülése megelőzi az érdekvédelem kiépülését, ez a magasabb fokú, szigorúbb professzionalizációval jár együtt. Ezzel szemben a gyengébben professzionizált hivatások esetében az érdekvédelem előbb intézményesül mint az adott terület felsőfokú oktatása [Wilensky, 1964].

A magyar gazdasági elit esetében inkább az utóbbival találkozhatunk. A század elején alakult meg a GYOSZ, s a munkaadói érdekvédelem hatékony, az országos

gazdaságpolitikát is befolyásolni képes szervezetté vált. Nem képzettséghez kötött felvételi szabályai voltak, nem is csupán vállalkozókat és vezetőket, hanem vállalatokat és gyáripari szakegyesületeket is tömörített. A kizárást azonban viszonylag szigorúan, az ügyvezető igazgatóság kétharmados szavazatához kötötte.

Valamiféle, a szigorú értelemben vett professziókat jellemző etikai kódexszel a gazdasági elit nem rendelkezett. Az alapítók generációjában kiépültek azonban azok a szabályok amelyek gátat szabtak az érdekek nyers érvényesítésének. Ilyen célokat szolgáltak egyebek közt tőzsdebíróságok, az összeférhetetlenségi törvény, s a tisztességes versenyt szabályozó megállapodások is.

A gazdasági elit attitűdjét továbbá átszötte egy morálisan megalapozott gazdaságideológia. Ez az alapítók esetében a szigorú munkamorál, a puritán életevitel, egyfajta munkaadói felelősségtudat, s a vállalkozói mentalitás elemeiből épült fel. Az alapítók esetében a vállalkozói profitorientált magatartást több olyan visszatérő elem egészítette ki, amire büszkéek voltak. Nem annyira a nemesi címek voltak ezek, amelyekhez a gazdasági elit legtöbb kulcsfigurája a századelőn hozzájutott. Sokkal gyakoribb az életrajzokban, korabeli, nyilvánvalóan ideologikus célú zsurnalisztikus portrékban a karitatív tevékenységre való utalás, annak a tudatnak a hangsúlyozása, hogy „ezeknek adnak kenyeret”, hogy a semmiből szívós munkával létrehozta valamit. Erre utalt Weiss Manfréd sírfeliratán a „csepeli művek megalkotója” kitétel is [Lengyel, 1989, 43.o.]. Ugyanakkor a legfőbb problémát az alapítás során nem a tőkehiány, hanem a piaci korlátok jelentették. Ezen a problémán, minden autonómia- törekvés és vállalkozói érték ellenére elsősorban az állami hadimegrendelések kijárása révén igyekeztek segíteni.

A gyáripari sajtó tartalomelemzése arra utalt, hogy a század első felében a gazdasági elit két generációjának attitűdjében egyfajta elmozdulás volt megfigyelhető. Az alapítók vállalkozói értékrendjét az örökösök esetében a hivatástudat, a szakszerűség meritokratikus értékei váltották fel [Kovács, 1989]. Ezek az értékek ideológiai tartalmukat tekintve semlegesebbek voltak, mint az egyéni teljesítményt a magántulajdon intézményébe ágyazó liberális értékek, s ennél fogva időtállóbbnak bizonyultak. A munkaadói érdekvédelmi testületek ugyanakkor kevésbé hatékony érdekvérvényesítő képességet mutattak az irányított gazdaság periódusában.

Bár a nagy gazdasági szervezetek vezetőinek kiválasztási mechanizmusát semmiféle formális szabály nem rögzítette, a reális társadalmi rekrutációs és képzési minták szigorú szabályszerűségeket mutattak. Reputációs mintán alapuló elemzési tapasztalatok arra utalnak, hogy az alapítók kétharmada olyan családban született, ahol az apa maga is üzletember, nagy-, vagy kisvállalkozó volt. Tíz százalék alatt

maradt azoknak az aránya akik alacsony sorból emelkedtek fel, s akikre ennél fogva a szó szigorú értelmében vett self made man pályakép illet. Mégis viszonylag sokan érezték úgy, hogy saját erejükből emelkedtek fel. Nem elhanyagolható volt körükben azoknak az aránya akik gyakorlati képzettséggel, vagy középiskolai, kereskedelmi akadémiai végzettséggel rendelkeztek [Lengyel, 1989]. A Budapesti Kereskedelmi Akadémián végzett egyebek közt Weiss Manféd és Krausz Simon is [Szuppán, 1907]. Utóbbi emlékirataiban az akadémia fő erényeként azt hozta fel, hogy megtanította a növendékeket a könyvelésre, s ennél fogva az üzleti tranzakciók eredményességének megítélésére [Krausz, 1937]. Ugyanakkor az alapítóknak valamivel több mint fele folytatott felsőfokú tanulmányokat, s hozzávetőleg ennyien külföldi tanulmányutat is tettek. A felsőfokú képzettségük ilyen aránya nemzetközi összehasonlításban is magasnak bizonyult.

Az alapítók legfőbb informális kiválasztási elve a vagyon és az üzleti érzék volt, amit a származás és a képzettség jelentős mértékben befolyásoltak.

A két világháború között aktív „örökösök” társadalmi összetételének legfőbb jellemzője az volt, hogy számottevően – egynyolcadról egyharmadra – növekedett körükben az értelmiségi és a fehérgalléros származásúak aránya. Ezzel szemben a kis- és nagytulajdonosi származásúak korábbi kétharmados többsége harmincnyolc százalékra csökkent, bár ezzel is a legszámottevőbb származási kategória maradt. Miközben a nagypolgári családok gyermekei közül számosan a századfordulón az értelmiségi kultúra felé fordultak, lehetetlen nem észrevenni, hogy az örökösök generációjában növekvő arányban jelentek meg az értelmiségi származásúak, a vidéki ügyvédek, tanítók gyermekei.

Amennyiben nem csupán a nagy gazdasági szervezeteket vesszük számításba, hanem a vállalatok teljes körét, úgy azt találjuk, hogy a harmincas években a vállalatulajdonosok mintegy tíz százaléka rendelkezett egyetemi végzettséggel, az igazgatóknak pedig harminc százaléka. A fizetett vezetők körében tehát a képzettségi szint jóval magasabb volt, mint a tulajdonosok között, de nem érte el a felső vezetés végzettségét [M. Statisztikai Évkönyv, 1936].

Hasonló különbségek mutatkoztak a műszaki és a kereskedelmi tisztviselők végzettségében is. Míg a műszakiak 45 %-a volt diplomás, a kereskedelmi tisztviselőknek csupán hét százaléka. Hozzá kell tenni, hogy az utóbbiak száma közel négyszerese volt a műszakiakénak, s körükben a középfokú végzettség dominált. Mindez összefüggésben állt a felsőfokú közgazdasági szakképzés kései beindulásával. Bár a tervezetek a gazdasági érdekvédelmi szervezetek erőteljes támogatása mellett már a tízes években elkészültek, a közgazdasági kar csak a két világháború közötti időszakban kezdhette meg működését.

Míg a század elején a mintegy tízezer főiskolás és egyetemista hatvan százaléka jogász volt, s csupán tizennégy százalék volt műszaki, a húszas évekre az arányok kiegyenlítettebbé váltak. A tizenötezer főnyi hallgatói kör valamivel több mint harmada hallgatott jogot, s közel ezzel azonos arányú volt a műszaki, s tíz százalékot meghaladó a közgazdasági hallgatók aránya [Balázs-Lengyel, 1986].

3. A MÁSODIK PROFESSZIONALIZÁCIÓS HULLÁM: MUNKÁSIGAZGATÓK ÉS KÁDER-MENEDZSEREK

A negyvenes évek intézményi változásai, az ezeket betetőző 1948- 49-es államosítások radikálisan átalakították a gazdasági reprodukció logikáját és a gazdasági elit rekrutációjának módját. A gazdasági vezetésben tapasztalható szakszerűsödési és részleges szakmásodási folyamatok megtörttek.

Az intézményrendszer átalakulásának lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy míg korábban a gazdálkodó egységek rendelkeztek a stratégiai és a taktikai döntések fölött egyaránt, az államosítással a döntési szintek kettéváltak. A tervezés integratív szerepre tett szert, a tervhivatal és a minisztériumok a vállalatok szintjéről mintegy elvonták a gazdasági stratégia formálásának lehetőségét. A vállalatok vezetésének munkája a taktikai döntésekre, a közvetlen termelésirányításra, a tervek végrehajtására, tehát jórészt az utasítás-transzmissziós feladatokra redukálódott.

Az új vezetők kiválasztásának szempontrendszerén belül két kritériumcsoportot lehetett elkülöníteni: a kompetencia- és a lojalitáskritériumok csoportját. A kompetenciakritériumok közé tartoztak a képzettséget, a szaktudást, a hozzáértést, a gyakorlatot kondicionáló tényezők. A lojalitáskritériumok közül a személyes és szervezeti lojalitás tényezői mellett mindenekelőtt a párttagság és a származás tényezői váltak fontossá.

A vezetés két szintjét a lojalitás-és kompetencia- kritériumok eltérő kombinációja jellemezte. A vállalatoknál a taktikai döntésekért felelős vezetők kiválasztásában egyértelműen a lojalitáskritériumok domináltak. Az államosító munkásigazgatók túlnyomó többsége párttag volt, s mintegy kétharmaduk hat elemivel, vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett [Lengyel (szerk.), 1986].

A stratégiai döntésekért felelős minisztériumi szinten azonban a lojalitás-és a kompetenciakritériumok sajátos kombinációjával találkozunk. A minisztériumok felső vezetésének döntő többsége – mintegy négyötöde – is párttag volt a negyvenes évek végén, ám eredeti foglalkozása szerint mintegy kétharmaduk értelmiségi, illetve fehérgalléros alkalmazottként kezdte, s mintegy egynegyedük már a

háború előtt is közszolgálatban állt. Ez – a politikai és az ideológiai feltételek gyökeres megváltozása ellenére – az államigazgatási karrierminták sajátos típusát eredményezte, amelyeknek a lojalitás mellett a képzettség, a szakértelem és a hivatali rutin is feltétele volt. Mivel a stratégiai döntésekért felelős irányítási szinten a kompetencia is járulékos kiválasztási kritériumként működött, a kádercserék rekrutációs bázisa szűkebb volt, mint a vállalatok esetében. A lojalitást valószínűsítő szempontok közül a gazdasági vezetés mindkét szintjén fontossá vált a párttagtság mellett a munkás származás, s a vállalatok esetében az intragenerációs munkás eredet is.

Az ötvenes években a fenti okokkal összefüggésben a gazdasági vezetés mindkét szintjét rendkívül jelentős fluktuáció jellemezte. Korabeli jelentések arról számoltak be, hogy egyes ágazatokban a vállalati vezetők ötödét-harmadát évente cserélték. A minisztériumokban is jelentős igény mutatkozott az új értelmiségi káderek iránt. Így volt lehetséges, hogy az önállóvá vált közgazdász képzés első évfolyamán, 1953-ban végzettek közel fele a minisztériumoknál és főhatóságoknál kezdett dolgozni.

Az ötvenes évek első felében, egy ágazati felmérés tapasztalatai szerint, a vezetők több mint kilencven százaléka párttag volt mind a gazdasági minisztériumokban, mind pedig a vállalatoknál. A vezetés két szintje között azonban, a fentieknek megfelelően, különbségek mutatkoztak a származás és a képzettség tekintetében. A minisztériumi vezetők fele volt munkásszármazású, a vállalati igazgatóknak ezzel szemben háromnegyede. Az elemi iskolai végzettségű vezetők aránya a minisztériumokban öt százalék körüli volt, a vállalatoknál közel egynegyedes. A taktikai döntések műszaki vonatkozásaiért felelős vállalati főmérnökök, akik az adott helyzetben a szakértelmiségi szereppel leginkább érintkező feladatkört töltötték be, különös csoportot alkottak. A főmérnöki gárda döntő többsége egyetemi, vagy technikus végzettséggel rendelkezett, származását tekintve több mint fele értelmiségi-alkalmazotti származású volt, s közel egynegyede annak ellenére töltött be vezető pozíciót, hogy nem volt párttag.

Volt üzem, ahol a műszaki gárda ezen részét a „pótolhatatlan reakcióso” fogalmába sorolták, s a szakértelmiséget gyanakvás, az éberségi kampányokkal jellemezhető ideológiai légkör övezte. E bizalmatlan ideológiai légkör, a kártevőktől való félelem kiterjedt az igazgatókra is, akik az utasításvégrahajtó feladatkör, az egzisztenciális függés és a kompetencia-hiány szorításában nagyfokú bizonytalanságban éltek. Attitűdjüket a bizonytalanság és az éberség tényezői formálták, valamint egy sajátos, a korai funkcionáriusokat jellemző puritanizmus, aminek kulcskérdése az volt, hogy „oda mentem, ahová a párt irányított”. Ilyen eset volt

Vermes Károlynée, aki három hónapos terhesen Budapestről került egy kőszegi szövetgyár élére. A gyárépületben lakott, s terhessége alatt hetente, a szoptatási idő alatt pedig naponta ingázott a fővárosba, ahol a családja élt, s ahol gyakran egyébként is személyesen kellett a vállalati beszerzések és az eladások felől intézkednie [Cserhalmi, 1983].

A gazdasági vezetők nem rendelkeztek az érdekvédelmet biztosító és a szakmai identitást szolgáló szakmai szervezettel. Az 1948-ban ismételten életre hívott Kereskedelmi Kamara kezdetben hangsúlyozottan csupán külkereskedelmi-koordinációs feladatokat látott el, s egy tíz évvel később kelt kormányrendelet ebbeli funkcióját erősítette meg. A kezdeti külkereskedelmi jogú tagsági kör azonban fokozatosan kitágult, önkéntesen beléphettek külkereskedelmi joggal nem rendelkező állami és szövetkezeti vállalatok, társulások is. A műszakiak és közgazdászok szakmai testületei inkább propagandisztikus funkciót tölthettek be, későbbiekben pedig a gazdaságpolitika terén működtek nyomásgyakorló csoportként.

1956-ot követően a káderpolitikával foglalkozó párttárgozatok azt deklarálták, hogy a párttagság nem szükséges feltétele a vezetővé válásnak. A gyakorlatban azonban mégis úgy alakult, hogy a párttagok aránya a gazdasági vezetők körében a nyolcvanas évek második feléig mintegy négyötödös maradt. Ami valójában változott az a származás és a képzettség szerepének megítélése volt. A származás szerepe fokozatosan megszűnt a lojalitás mérlegelésében, mind a vezetők körében, mind pedig a vezetés rekrutációs bázisát képező felsőfokú végzettségű körben. A vezetők mintegy negyede származott értelmiségi-alkalmazotti családból, s kétharmaduk értelmiségi, vagy fehérgalléros alkalmazottként kezdte pályafutását a nyolcvanas évek elején.

A döntő szempontunkból a képzettség szerepének felértékelődése volt. A kései tervgazdaság káderpolitikája formális képzettségi kritériumokat írt elő a gazdasági vezetés számára. A vállalati vezetők mintegy háromnegyede rendelkezett felsőfokú végzettséggel, a minisztériumi vezetőknek pedig mintegy kilenctizede [Székely, Bernát, 1986]. Az inkongruens, a felsőfokú végzettség megszerzése alól eseti felmentéssel rendelkező vezetők aránya a műszaki igazgatóhelyettesek esetében 16 %, a gazdasági igazgatóhelyettesek esetében azonban 38 % volt. Ugyanakkor a közgazdászok jelentősen felülreprezentáltak voltak a minisztériumi vezetők körében.

A közgazdászok és a mérnökök több mint kétöde töltött be valamilyen szintű vezetői pozíciót. A végzett mérnökök száma a harmincas évekbeli tízezerről százhuszezerre, a végzett közgazdászoké háromezerről negyvenezerre nőtt ötven év során. A két szakma arányait tekintve is jelentősen növekedett az értelmiségi

hívásokon belül, ami elsősorban a jogvégzettek arányának csökkenésével állt összefüggésben. A gazdasági vezetés rekrutációs bázisát alkotó két hivatás tehát felsőfokú végzettséghez kötődött, s az állami vállalatok és intézmények esetében maga a gazdasági vezetés is.

A nyolcvanas évek derekán került sor a Kereskedelmi – majd Gazdasági – Kamara funkciójának újjászabályozására, ekkor jelent meg az érdekképviselési szerepkör explicit formában is [Fejezetek, 1989; Tölgyessy, 1988]. Ugyanakkor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján módosult a felsőfokú végzettség belső összetétele: a közgazdászok közt 61 %-ról 54 %-ra, a mérnökök közt 76 %-ról 59 %-ra csökkent az egyetemi végzettségűek aránya a főiskolai végzettségűekkel szemben. Ebben az időszakban a jogi és az orvosi hivatás kizárólagosan egyetemi szintű diplomához kötődött. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az inkongruens vezetők aránya korcsoportonként újratermelődött, tehát a vezetői kör fiatalítása nem járt automatikusan a képzettségi szint emelkedésével.

A kései tervgazdaság tipikus vezetője egyszerre volt felsőfokú végzettségű és párttag is. Ez a káder-menedzser lét jóval nagyobb mozgásteret biztosított számára mint a korábbi munkásigazgatói pozíció, de gyakran feloldhatatlan ellentmondásokat és inkonzisztens magatartásformákat eredményezett.

4. ÖSSZEGZÉS

Mit válaszolhatunk mármost a huszadik századi magyar gazdasági vezetés professzionalizációjával kapcsolatos kérdésre? Mindenekelőtt valóban nem túlzás a professzionalizáció két hullámáról beszélni, mivel az egymásra torlódó társadalmi folyamatokat a második világháború és az államosítások cezúrája élesen tagolja.

Az alapítók és az örökösök generációjában valóban megfigyelhető a gazdasági vezetés szakszerűsödése. Mindkét generáció egy nyereségorientált szemléletet személyesített meg, autonóm gazdasági döntéseket hozott, s kristályosodási pontja a magántulajdon volt. Megkezdődött a vezetői szerepek szakmásodása is, ezek háttereként pedig kezdett elterjedni a műszaki és a közgazdasági hivatás. A két generáció további közös vonása volt, hogy tagjaik többségükben magas társadalmi státusú családból származtak, magas és növekvő arányú volt körükben a felsőfokú végzettségűek aránya. A felsőfokú képzettség nem vált formálisan a vezetői rekrutáció előfeltételévé, de az örökösök generációjában gyakorlatilag már ekként működött. A két generáció kiválasztási elve a vagyon, a származás és a szakértelem volt, ugyanakkor sikeres stratégiák végigviteléhez gyakran kel-

lett kijáráshoz, politikai kapcsolatokhoz folyamodniuk, illetve ilyen pozíciókat is birtokolniuk. A munkaadói érdekvédelmi funkciót betöltő testületek hatékonyan működtek a békegazdaság periódusaiban, de ineffektívnek bizonyultak az irányított gazdaság feltételei között.

Az államosítás gyakorlatilag lerombolta a gazdasági vezetés körében megindult szakszerűsödési és szakmásodási folyamatokat. A gazdasági szervezetek stratégiai és taktikai döntéseinek köre élesen szétvált, a stratégiai döntések a redisztributív tervezési hierarchia felső szintjeire kerültek. Az alsó szinten ennek megfelelően a vezetők kiválasztásában a lojalitás, a származás és a párttagság kritériumai váltak döntővé. A felsőbb szinteken azonban kezdettől fogva a lojalitás és a képzettség együttes rekrutációs feltételeivel találkozunk.

A felsőfokú végzettség a vállalati szinten kiválasztási szempontként a tervgazdasági vezetők második generációjánál került előtérbe. Háttérbe szorult a származás kritériuma, ám a párttagságé, ha nem is formális előírásként, de gyakorlatilag változatlan mértékben fennmaradt. A korábbi tendenciáknak megfelelően tömegesen elterjedtek és felsőfokú képzéshez kötötté váltak a gazdasági vezetés háttérét adó műszaki és közgazdasági szerepek. E szakmák azonban, sem az érdekérvényesítést, sem pedig a felsőfokú képzés belső szerkezetét tekintve nem professzionalizálódtak olyan mértékben mint a jogászai, vagy az orvosi hivatás.

A gazdasági vezetők képzettségi színvonala a hetvenes-nyolcvanas években érte el a harmincas évekbeli szintet. Azt jelentené tehát mindez, hogy a professzionalizáció tekintetében semmi sem történt? A gazdasági vezetés professzionalizációja a szó tágabb, szakszerűsödési értelmében, mindkétszer lendületet vett, ám a két hullám során eltérő irányba tartott. A szakszerűsödés az első periódusban a nyereségmaximalizálás és a kijárási, a második periódusban pedig a tervutasítás és a tervalku normáihoz igazodott.

Felemás, csonka professzionalizációról beszélhetünk a szó szűkebb, szakmásodási értelmében. A meritokratikus és kredenciális értékek mindkét hullámban teret nyertek a vezetőkiválasztásban, de a két periódusban egymással ellentétes tartalmú származási és lojalitáskritériumokkal fonódtak össze.

Várható-e a rendszerváltással a professzionalizációs trend újabb megtörése? Végtére is, a magántulajdonosoknak senki nem írhatja elő képzettségi kritériumok tiszteletben tartását. A korábbi vezetői és szakértelmiségi tudás egy része konvertálható, s a második gazdaságbeli tapasztalatoknak jelentős szerepe van a magánszféra formálásában. A nemzetközi tapasztalatok is arra utalnak, hogy a magántulajdon tartósan a kredenciális értékekre alapozza a vezetőkiválasztást, a trend megtörése tehát nem várható.

A munkaadói érdekvédelmi testületek kiépülése, a vezetői szerepek differenciálódása hozzájárul a professzionalizációhoz. A gazdasági vezetés különböző típusai az igényelt tudás jellegét tekintve közel kerülhetnek a szakértelmiségi hivatásokhoz, ám funkciójukból adódóan kevésbé formalizált, vagy a teljesítményre és a szakmai tapasztalatra közvetlenebbül utaló belépési és előrelépési kritériumokhoz kötődnek. A vállalkozói szerepek tömeges elterjedése ugyanakkor hozzájárulhat a mindennapos aprómunka olyanfajta szakszerűsödéséhez, aminek jelentőségére Hajnal István munkássága utalt.

IRODALOM

- ÁGOSTON LÁSZLÓ (szerk.) (1989), *Fejezetek a M. Gazdasági Kamara történetéből* (1989) Bp.
- BALÁZS JÁNOS – LENGYEL GYÖRGY (1986), A közgazdasági és műszaki pályák elterjedése Magyarországon, in: Hrubos Ildikó (szerk.), *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. Bp. 8-43.o.
- BERNÁT JÁNOS (1986), Az állami és a szövetkezeti vezetők rekrutációja és mobilitása, in: *A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban*. Bp., 51-80.o.
- COLLINS, RANDAL (1979), *The Credential Society*. N.Y.
- CSERHALMI IMRE (1983), *Történelmi kulcsátvétel*, Bp. 152-166.o.
- ERBA ODESCALCHI SÁNDOR (1991), *Testamentum II. Életem regénye*. Bp. 452.o.
- ERDEI FERENC (1942), *Történelem és szociológia. Társadalomtudomány*, XXII.évf. 4-5.sz., 463-496.o.
- FREIDSON, ELIOT (1986), *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*. Chicago-London.
- HAJNAL ISTVÁN (1933), Irásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés, in: *Emlékkönyv Károlyi Arpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 183-214.o.
- HAJNAL ISTVÁN (1936), *Az újkor története*. Egyetemes Történet. III.kötet, Bp.
- HAJNAL ISTVÁN (1940), *A „racionális” a fejlődéstörténetben*, Századok, 462-464.o.
- HRUBOS ILDIKÓ (szerk.) (1986), *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. Bp.
- KOVÁCS ÉVA (1989), A gyáripárosok sajtója „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje”, in: *Társadalomkutatás*, 1.sz. 106-119.o.
- KRAUSZ SIMON (1937), *Életem*, Bp. 20.o.

- LAKATOS LÁSZLÓ (1992), „Középkorimádat” vagy népiesség? Hajnal István történetiszemlélete. Valóság, 11.sz. 30-46.o.
- LENGYEL GYÖRGY (szerk.) (1986), A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban. Bp.
- LENGYEL GYÖRGY (1989), Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Bp.
- Magyar Statisztikai Évkönyv, 1935 (1936), Bp.
- PARSONS, TALCOTT (1968), Professions, in: Sills, David L.(ed.) International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. 11. N.Y. 536-547.o.
- RUESCHEMEYER, DIETRICH (1986), Power and the Division of Labour. Stanford.
- SZÉKELY JUDIT (1986), Adalékok a gazdasági szférában dolgozó felsőszintű vezetők iskolai végzettségének elemzéséhez, in: Lengyel (szerk.), A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban. Bp. 27-50.o.
- TÖLGYESSY PÉTER (1988), Gazdasági érdekképviselések Magyarországon, Bp.
- WILENSKY, HAROLD L. (1964), The Professionalization of Everyone? The American Journal of Sociology Vol. LXX. N.2. 137-158.o.

Letenyei László

A RUGALMAS KÉRDŐÍVEZÉS, MINT VÁLASZ A NEMVÁLASZOLÁS JELENTETTE KIHÍVÁSRA¹

FELEKY GÁBOR TISZTELETÉRE

Kulcsszavak:

nemválaszolás (*nonresponse*), lefedési hiba, rugalmas kérdőív, grafikus skála

Lead:

A tanulmány a nagymintás kérdőívezés technikájának válságáról ír, felvázolva a jobbítás lehetséges irányát, a rugalmas kérdőívezést.

SZEMÉLYES INTRO

Feleky Gáborral 2001 októberében az Alsóvárosi Tóth Vendéglőben találkoztam először, aki felkért, hogy kvalitatív módszereket oktassak a Szegedi Egyetemen. Néhány szóban ismertette nekem a szegedi szociológus-képzés fő innovatív elemét, a szendvics-évet, amikor két-két évnyi tanulás között a hallgatók egy évet a gyakorlat megszerzésével töltenek. A szendvics év egyik fele a Szeged-studies kutatás-sorozat keretében végzett kérdőíves vizsgálat, a másik fele pedig – rám volt bízva.

Frissen szerzett Ph.D. fokozattal rendkívül inspirálónak éreztem a felkérést. Tömbösítve, napi 10-12 órás előadásokat tartottam, amit az akkori hallgatók azóta is felemlgetnek. A kidolgozott tananyag végül (2004-ben) kézikönyv formában napvilágot látott, és ezzel ismeretlenül is sikerül sok álmatlan éjszakát okoznom az egyetemistáknak.

A Szegeden oktatott esztendőik szerencsére nem váltak pusztán emlékké. Az egykori kollegákkal, sőt, a hallgatók jelentős részével is megerősödtek a

---

¹ A publikáció a HURO/I001/142/2.2.4 számú, *Elastic survey* acronym című projekt keretében készült.

kapcsolataim. Több szegedi társadalomkutató kollegával közösen vettünk részt falukutató táborokban 2004-ben és 2006-ban, nemzetközi tananyagfejlesztés hajtottunk végre, és számos kutatási programot valósítunk meg, pl. mentális térképezés, rugalmas kérdőívezés témakörében. Volt szegedi hallgatóim közül néhányan később a Corvinuson folytatták Ph.D. tanulmányaikat, és (témavezetőként vagy sem), mindig büszkeséggel figyeltem a szakmai előmenetelüket. Összességében elmondható, hogy az elmúlt tíz évben (a lakhelyem után) Szegeden fordultam meg leggyakrabban, és ide köt a második legtöbb szakmai/emberi kapcsolat. Szeged a második otthonom lett. Köszönöm a lehetőséget Felek Gábornak.

Jelen írás bizonyos elemei négy korábbi tanulmányban már megjelentek. A négyből három tanulmányt korábban szegedi társzerzőkkel, Rácz Attilával és Nagy Gábor Dániellel és másokkal közösen jegyeztük. Jelen írásomban a kizárólagosan sajátjak mondható ötleteimet fejtem ki, ahol nem, ott hivatkozással látom el.

BEVEZETÉS

Nagy Gábor Dániellel közösen jegyzett tanulmányunkat (2007) azokkal a szavakkal kezdtük, hogy a *survey-kutatások modernista felfogásából eredő standardizálókövetelmény, (azaz, hogy a kérdőíves kutatás során a kérdéseket mindig szó szerint ugyanúgy kell feltenni), három szempont miatt érdemes az újragondolásra: etikátlan, kivitelezhetetlen, és érvénytelen eredményeket hoz.*

A fenti mondat provokatív élét a következőképp szeretném tompítani / élezni (ki minek tekinti):

- *a kérdőíves vizsgálat, (legalábbis az a modernista szemléletű gyakorlata, ahogy az egyetemeken oktatják és a közvélemény-kutatásban alkalmazzák), két szempont miatt érdemes a továbbgondolásra:*
- *mert megbízhatatlan és érvénytelen.*

Bővebben:

Meglátásom szerint a szociológia tudománya módszertani szempontból válságba jutott.

A nagymintás lekérdezések adataira alapozó metodológia, amit a XX. század elején, Európában, illetve később az Egyesült Államokban megvetette tudományunk alapjait, napjainkra kifulladásra jutott. A probléma röviden így foglalható össze: a megszokott nagymintás kérdőíveinkkel nem érjük el a társadalmat. A válaszadási

hajlandóság a XXI. század első negyedére rohamosan lecsökkent, a lefedettségi hiba megnőtt: lassanként már nem lesznek válaszadók.

Egy kívülálló azt gondolhatná, hogy a társadalomtudományok megle(het)nének a kérdőíves módszer nélkül is. Valóságban azonban a kérdőíves módszer a tudományunk alapja. *Émile Durkheim* (1899) öngyilkossága után eltelt évtizedekben a szakma lassan egyetértett abban, hogy a szociológia tudomány célja nem az egyes emberi cselekvések okainak, hanem azok társadalmi szintű, látens okainak feltárása. *George Gallup* (1936) az USA-beli elnökválasztás kapcsán pedig azt demonstrálta sikerrel, hogy megbízható adatok megszerzéséhez vezető legbiztosabb módszer a reprezentatív mintán alapuló kérdőíves vizsgálat. Végül, *Pául Lazarsfeld* (1944) kijelentette, hogy a kérdőíves módszernek standard formát kell öltenie. Ezzel elnyerte végső formáját az az adatgyűjtési technika, amely képes volt kérdéseket feltenni a társadalomnak, válaszokat kapni, elemezni és értelmezni. A lefedettségi hiba megnövekedésével, a válaszadási hajlandóság csökkenésével nem egyszerűen egy technika lába alól csúszott ki a megbízható talaj: ez a probléma a szociológia tudomány alapjait kezdi ki.

A kihívásra több különböző válasz született, amelyeket néhány nagyobb csoportba sorolok: *konzervatívok*, *radikálisok*, *új utakat keresők* és végül *megújítók*, akik közé magamat is sorolom. Azt gondolom ugyanakkor, hogy a híd-építők között az én megközelítem (egyelőre) a legkomplexebb, és az egyedüli, amely valóban alternatívát jelenthet a kérdőíves módszertan megújításához. A többi megközelítést hosszabban is be fogom mutatni, de azok kedvéért, akik már a krimi elején tudni szeretnék, hogy ki a gyilkos, röviden összefoglalom a saját megközelítemet.

1. Nem a kérdőíves módszer elvetését, hanem átdolgozását javaslom, elsősorban a kulturális antropológiából ismert teremunka-módszerek alapján.
2. A mintavétel kortárs gyakorlata abból indul ki, hogy van egy megbízható tudásunk (adatbázisunk) a teljes sokaságra nézve. A valóságban viszont többnyire nincsenek megbízható népesség-nyilvántartó adatbázisok a vizsgálandó sokaságra nézve. A lefedettségi hiba az elmúlt évtizedekben annyira megnőtt, hogy az kétségbe vonja a kérdőíves vizsgálatok megbízhatóságát. Ha az adatbázisokba vetett pozitivist hitet elutasítjuk, akkor nehezebb lesz ugyan reprezentatív mintát venni, de nem teljességgel lehetetlen.
3. A lefedettségi hiba fő tényezője a válaszmegtagadás, pontosabban a nemválaszolás (nonresponse). Meglátásom szerint a nemválaszolás fő oka az érdektelenség: a kérdőív nem hasonlít a megszokott kommunikációs szituációra, és ezért a megszólított válaszadók nem akarnak beszélgetni tovább. A kérdőívezés gyakorlata

felélte a saját társadalmi bázisát, és (visszatérve a 2. pontra) ezért vált alkalmatlanná a reprezentatív mintavételére, és így a megbízható adatok szolgáltatására.

A javasolt megoldás a „rugalmas kérdőívezés”, amely egyszerre növeli a kérdőív érvényességét és elfogadottságát, illetve amely egyúttal egy alternatív munkaszervezeti modellt és kutatás-etikai hozzáállást is jelent.

A következőkben a fenti három gondolatot fejtem ki, három alfejezetben. Negyedikként a kérdőíves technika javításának egy módját, a grafikus skálákkal kapcsolatos gondolataimat vázolom fel, ami a témához ugyan szorosan kapcsolódik, de a jelentősége kisebb.

TEMESSÜK-E A KÉRDŐÍVES MÓDSZERT?

A kérdőíves vizsgálat, mint módszer, erős pozíciókkal rendelkezik. A *Global Market Research* (2008, 2011) szerint a közvélemény-kutatásokra és piackutatásokra költött eszközök 84%-át az nagyvilágon általában, és Magyarországon is kérdőíves vizsgálatokra fordították. (A számszaki megegyezés csupán véletlen egybeesés.) Ugyanez az érték 2010-re világszerte jelentősen, 76%-ra csökkent, míg Magyarországon csak 82%-ra (PPT-PMSZ 2010). A maradék 16%-on a *desk research* (2%) és a különböző kvalitatív technikák osztoznak. A kvalitatív technikák között az interjúnak (pontosabban különböző interjútípusoknak, pl. az önálló irányúnak is tekintett fókuszcsoporthoz tartozó interjúnak) van meghatározó szerepe. Leegyszerűsítve: a különböző adatgyűjtési technikák kutatási pénzekért folytatott versengésében a kérdőív behozhatatlan előnnyel vezet, második helyezett pedig az interjú, mint vezető kvalitatív technika.

Nem áll rendelkezésemre hasonló statisztika, de érzésem alapján az akadémiai szférában is a kérdőíves vizsgálati módszer dominanciája a jellemző. Megfigyelhetjük, hogy pl. az oktatásban a „módszertan” című tárgyak, kutatócsoportok vagy folyóiratok többsége kvantitatív módszertannal foglalkozik.

Aki mindezek ellenére a kérdőíves technika haláláról ír, az enyhén szólva nem *mainstream* kutató. Én mégis vállalom ezt a látszólagos ellentmondást, mert úgy látom, hogy a kérdőíves módszertan fő erénye látszik elenyészni az elmúlt évtizedekben: a megbízhatóság.

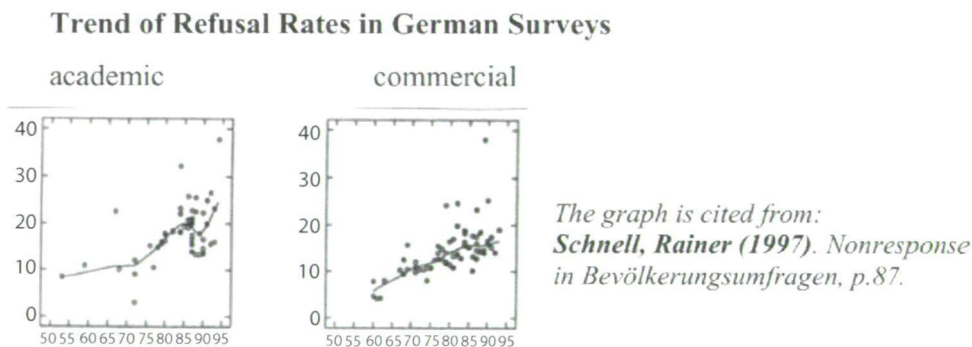
A megbízhatóság, mint méréselméleti fogalom, azt jelenti, hogy megismételve a mérést, ugyanazt az eredményt kapjuk (meghatározható hibahatárok mellett). A kérdőíves vizsgálatok megbízhatóságát elsősorban az a reprezentatív minta biz-

tosítja, amelyben a teljes sokaság minden tagjának egyforma esélye van a mintába kerülésre (vagy legalábbis becsülhető a mintába kerülés valószínűsége, és így a kapott minta értékei súlyozással korrigálhatók).

Az 1930-as években, amikor a reprezentatív mintavétel az Egyesült Államokban általánosan elfogadottá vált társadalomkutató körökben, a mintát viszonylag egyszerű volt összeállítani, akár területi alapon, akár pedig népesség-nyilvántartás alapján. A jelenleginél jóval kisebb volt a migráció (mind a nemzetközi, mind a belföldi), és jóval magasabb a válaszadói hajlandóság. Az 1930-as években a nemválaszolás, mint probléma, tulajdonképpen fel sem merült. Az azóta eltelt évtizedekben viszont egyre növekedett az ún. *lefedettségi hiba*, ami napjainkra aggasztó méreteket öltött. A nemválaszolás (nonresponse) illetve a kérdőívben való nemszereplés (nonparticipation) a kilencvenes évekre már az USA-ban és Európában egyaránt aggasztó méreteket öltött (De Heer, 1999; Hox et al 2003).

Az alábbi példa a németországi tendenciákat mutatja, az 1950-es évektől az évezred végéig²:

Az ábrán látszik, hogy a németországi survey vizsgálatok esetében a válaszadási hajlandóság az 1950-es években 95% körül volt, majd egyre nagyobb szórással, de folyamatosan csökken, és a vizsgálati szakasz végén (50 év múlva)már 20-30 % körüli a nem-válaszolás.

Sajnos, ehhez hasonlóan plasztikus ábrát nem találtam más országokból, mégis, néhány szemléletes példa:

² Schnell idézi: Wehner, Sigrid 2002: Exploring Trends and Patterns of Nonresponse: Evidence from the German Life History Study. Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, Nr. 73 Materialien aus der Bildungsforschung

- Az OECD 2005-ben vizsgálta meg a gazdasági bizalmi index felméréseinél tapasztalható nem-válaszolást. Látható, hogy a válaszmegtagadás országonként nagyon különböző, pl. Kínában 95% válaszolt, Nagy Britanniában 20, Ausztriában a megkérdezett vállalkozások 30%-a volt hajlandó válaszolni az OCED kérdéseire (McKenzie 2005).
- Lyberg és Lyberg (1990) Svédországban végzett háztartási panelvizsgálatok kapcsán állapítja meg, hogy a nemválaszolás az 1970-es évekbeli 2-8 %-ról 10-22 %-ra nőtt, ezen belül a válaszmegtagadás kb. a nem-válaszolás fele.
- USA Központi Statisztikai Hivatala (2001) által a kilencvenes évtizedben végzett lakossági felmérés-sorozatok (6 kutatás, mindegyik több hullám) szintén egyre romló válaszáradást állapít meg, annak ellenére, hogy különböző technikákkal motiválták a válaszadókat (személyes megkeresés, ajándékok stb.) (Atrostic et al 2001).

A nemválaszolást sokan már a kilencvenes évek elején már a kérdőíves vizsgálatok legnagyobb kihívásnak nevezték. Ezzel egyidőben megkezdődött a jelenség vizsgálata, mint önálló kutatási terület. Mint Hox et al (2003) áttekintésükben leírják, a nonresponse-kutatásokban az első lépcső a kilencvenes években a jelenség felismerése és a trend leírása volt. Később a jelenség okainak feltárása került reflektorfénybe, beleértve a társadalmi kapcsolatháló és részvétel kérdéseit is (pl. Groves-Couper 1998; Groves, Cialdini-Couper 1992; Hox, de Leeuw-Vorst 1995). A fő kutatási irány az interjúzó hatása (interviewers' effect) ezen belül kiemelten a környezeti és beállítódási hatások (attitude and behavior; pl. Hox et al 2002), interjúzó és válaszadó interakciói (Campanelli, Sturgis-Purdon 1997), az ösztönzők használata (Singer et al 1999, 2002). A súlyozási technikák finomodása vezetett a kalibráció kialakulásához (lásd pl. Särndal 2007m Särndal-Lundström 2008). A témában rövid idő alatt jópár összefoglaló monográfia/tanulmánykötet látott napvilágot (pl. Morton-Williams 1993; Laaksonen 1996; Campanelli et al 1997; Koch-Porst 1998, Groves-Couper 1998, és az 1999-ben Portlandban (Oregon) szervezett nemzetközi konferencia anyagai (könyv alakban: Groves, Dillman, Eltinge-Little 2002).

A nemválaszolás kihívására több, egymástól eltérő *válasz, megoldási javaslat* született, melyeket én (kissé önkényesen) négy nagyobb csoportba sorolok: *konzervatívok, radikálisok, új utakat keresők* és végül *megújítók*.

Konzervatívok

Analógiaként használom ezt a politikatudományi kifejezést a piackutató és közvélemény-kutató szakma gyakorlatára, amely úgy alapvetően továbbra is úgy tesz,

mintha mi sem történt volna: kommunikációjukban (sikeresen) azt hangsúlyozzák, hogy a reprezentatív mintán alapuló kérdőíves vizsgálatoknak egyelőre nincs alternatívája, ez számít a legmegbízhatóbb mérési eszköznek a társadalomtudományokban. A konzervatív irányzatnak tulajdonképpen nincsenek teoretikusai, viszont egy létező gyakorlatról van szó. A konzervatív kutatói gyakorlatot erősíti a felsőfokú oktatás is: az egyetemi tananyagokba egyelőre nem épültek be a kilencvenes évek óta megfogalmazott vészjósló hangok, a társadalomkutatók újabb évfolyamai még minidig a nagymintás kérdőívezésbe vetett pozitív hittel kerül ki az iskolapadokból.

Radikálisok

A radikális álláspont szerint a kérdőíves technika menthetetlen: a válaszadási hajlandóság csökkenése egy több, egymást erősítő tényező által befolyásolt, megállíthatatlan folyamat. A jelenlegi 30-50% körüli válaszmegtagadás 70-80%-ra is felmehet, ami nyilvánvalóan ellehetetleníti a kérdőívezést. De már a jelenlegi válaszmegtagadási szint mellett is csak a egyre erőteljesebb súlyozással lehet (ideig-óráig) elemezhető adatbázisokhoz jutni, ami azok érvényességét meglehetősen szűkíti. Miért tételeznénk fel, hogy egy 1000 fős mintában található 3-4 fő felsőosztálybeli vagy hajléktalan tanyasi lakos jól reprezentálja a 7-10 %-nyi teljes sokaságot?

A radikálisok a kérdőíves technika megújítása helyett annak kiváltására törekednek, elsősorban a nagyobb érvényességű kvalitatív módszerek propagálásával.

Új utakat keresők

A nemzetközi tendenciákhoz igazodva egyes kutatók azt hangsúlyozzák, hogy lefedési hiba alapvetően a személyes megkeresések problémája, ami a piacnak egyébként is egy szűkülő és egyre kevésbé releváns terepe. Az emberek egyre több időt töltenek a virtuális térben, ott kell tehát utolérni őket, nem pedig a lakcímükön. A már idézett Global Market Research (2008, 2011) szerint a kvantitatív kutatásokon belül 2007-ben már az online felmérés részesedett globális szinten a legnagyobb költséssel (25%), ezt követte a telefonos (19%), majd a személyes megkeresések (12%) és végül a postai megkeresések (6%) aránya, az egyéb kvantitatív módszerek költsési részesedése pedig (38%). 2010-ben az online felmérés aránya 22%, a telefonos 15%, automatikus digitális/elektronikus kérdőív 14%, személyes megkeresés 12%, postai 4%, online traffic/audience 1%, míg az egyéb 8%. Gyorsan növekvő új kvantitatív irányt jelentenek a *nem megkérdezésen alapuló* adatgyűjtések: webkettes vagy mobiltelefon-applikációkon alapuló mozgási, kapcsolathálózati stb. adatok.

Megújítók

Vannak, akik azt gondolják, hogy a nemválaszolás egy súlyos probléma, amely valóban több, egymást erősítő tényező eredménye, ám ezek a tényezők egyrészt beazonosíthatók, másrészt részben kezelhetők. A probléma kezelésére adott statisztikusi válasz a súlyozás (kalibráció) finomítása, amely azonban nem érinti a nonresponse negatív tendenciáját (lásd pl. Särndal 2007).

Magam, mint a bevezetés elején írtam, a megújítók közé sorolom magam, amikor alapvetően a terepközei mintavételi eljárásoktól és a rugalmas kérdőívezéstől a válaszadási hajlandóság növelését (vagy a negatív tendencia csökkentését) remélem.

NEMVÁLASZOLÁS ÉS VÁLASZOK A KIHÍVÁSRA MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a nemválaszolás jelensége később kezdődött, és gyorsabban zárkózott fel a nemzetközi élvonalhoz, mint a Nyugat-Európai országokban. Az 1980-as években az MSZMP háttérintézményének számító Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársai még jószerivel nem kellett, hogy számoljanak a lefedési hibával, egyrészt, mert a népességnylvántartás egy népi demokráciában elég megbízhatóan működött, másrészt pedig azért, mert szűzföldre letek a kérdőíves technikákkal. Az emberek nyitottak voltak a megkeresésekre, örömmel válaszoltak a kérdezőbiztosoknak, akiket egyébként a visszaemlékezések szerint gyakran újságírónak vagy tévészerelőnek néztek.

Rendszerváltás után (sőt, azt kicsit megelőzve) Magyarországon is kialakult a piackutató és közvélemény-kutató piac, ennek megfelelően egyre több kérdőívvel keresték meg a lakosságot. A szüzesség elvesztése után a válaszadási hajlandóság az 1990-es 100% körüli értékről fokozatosan esett. Egy nagy hazai közvélemény-kutató intézet vezető kutatója egy interjúban 2011-ben úgy nyilatkozott, hogy a havi rendszeres omnibuszos kutatásuk során a felhasznált címkártyák 30-40%-a esik ki. A kiesett esetek kb. háromnegyede válaszmegtagadás, a maradék egynegyed a klasszikus lefedési hiba (nem érhető el, pontatlan a cím stb.) (Tarnóczai 2011). EU-s nemzetközi kutatásokban általában a 30%-os címkiesést tartják (egyelőre) elfogadhatónak (Billiet et al 2007), de ez a cél nem mindig tartható. Bogáromi, Pullay és Pillók (2011) szerint pl. az Ifjúság 2008 kutatás magyarországi lekérdezése kapcsán a kapcsolatfelvételek 39,46 százalékát sikerült lekérdezni, a válaszmegtagadás a fő és pótcím hullámokban 30 és 64 % közötti.

Másik példa: a Szegedi Egyetem szociológia szakán 2001 óta minden évben elvégeznek egy nagymintás kérdőíves vizsgálatot, több ezres elemszámmal. Mind a BM adatnyilvántartás pontossága, mind pedig a válaszadási hajlandóság minden évben romlik, 2010-ben a *nonresponse* már meghaladta az 50 %-ot (Letenyei és Rácz 2011).

A nemválaszolás jelensége tehát Magyarországon is jól ismert, ennek ellenére a szakma átrendeződése még nemigen kezdődött meg, sőt, társadalomtudományos kutatás-módszertani szempontból hazánk kifejezetten konzervatív országnak tekinthető. Míg a kvalitatív és kvantitatív kutatások aránya megegyezik a nemzetközi arányokkal (2007-ben az összes iparági ráfordítás 84%-a kvantitatív), a kvantitatív kutatásokon belül azonban meghatározó, 54%-a személyes lekérdezés aránya. A teljesség kedvéért: 19%-a telefonos, 16%-a online, 6%-a egyéb kvantitatív és 5%-a pedig postai kérdőíves módszert használ (Global Market Research 2008).

A kérdés hazai tudományos feldolgozottsága a kilencvenes évek közepén kezdődött. A hazai szakmai közönségre nagy hatással volt a magyar származású Leslie Kish (1965, 1987) munkássága, aki elsőként foglalkozott a nemválaszolás problematikájával. A teljesség igénye nélkül idézve fel nagyobb hatású hazai szakkikkeket, Éltető Ödön és Marton Ádám (1995) a nemválaszolás következményeinek csökkentésére dolgoztak ki modelleket, és ezeket elemezte. Havasi Éva több írásában (pl: 1997) több KSH kutatás nemválaszolását elemzi, többnyire nem módszertani szempontból, hanem megoszlásuk, okainak feltárásában. 2000 szeptemberében Budapesten volt a nemzetközi szeminárium a „nemválaszolások” problémáiról a lakossági adatfelvételekben. György Erika (2004) becslő modelleket állított fel arra, hogy a címlistákban szereplők milyen valószínűséggel lesznek válaszmegtagadók / válaszadók. Keszthelyiné Rédei Mária (2006) a lakossági jövedelmek mérése, azaz talán a legkényesebb kérdőíves kérdés kapcsán javasol olyan súlyozási (imputálási) eljárásokat, amelyekkel a nemválaszolások, illetve a részleges nemválaszolások hatása csökkenthető. Kapitány Balázs (2010) ritka populációk mintavételei kapcsán külföldi előképeket és saját példákat sorakoztat fel. A ritka populációk esete azért rendkívül érdekes, mert ezeknél a legnagyobb a lefedési hiba (nem feltétlenül a válaszmegtagadás miatt).

Bízható jelnek tekinthető, hogy a közelmúltban két kiváló Ph.D. értekezés is született a témában, Pillók Péter (2010) és Szilágyi Roland (2011) tollából. Sajnos, a fiatal szerzők keveset publikáltak a témában, gondolom, hogy mostanában készülnek értekezéseik darabonkénti közlésére. Pillók dolgozatából később, a kérdőívek nyelvezetének kérdése kapcsán fogok idézni, Szilágyi Roland értekezése azonban pontosan a nemválaszolás témájába vág.

Szilágyi Roland megközelítése statisztikai jellegű. Egy szellemes kísérlet keretében egy nagymintás KSH kutatás adatbázisát tekintette teljes sokaságnak, és ebből vett különböző módszerekkel mintát, miközben szimulálta a válaszmegtagadást. Ezután matematikai-statisztikai módszerekkel (súlyozással, kalibrációval) igyekezett javítani a mintát, és mérni annak megbízhatóságát. Arra a következtetésre jutott, hogy „a gyakorlatban is elfogadható 30%-os nemválaszolási esetében a súlyozott tendenciák becslési modellje csupán 4%-körüli torzítást mutat, 11%-os relatív hiba mellett.” Ezt, még egyszerűbben úgy lehet megfogalmazni, hogy egy 30%-os nemválaszolási arány a korszerű súlyozási eljárásokkal még kezelhető. Ez a dolgozat sem ad választ azonban azokra a kérdésekre, hogy mi lehet a végső határa a még kezelhető nemválaszolási aránynak, illetve megváltoztatható-e, és miképpen az elmúlt évtizedek romló nemválaszolási tendenciája.

Jelen tanulmány fókuszában éppen ez a kérdés áll: miért növekszik a nemválaszolási a kérdőíves vizsgálatok során? Megfordítható-e ez a tendencia, növelhető-e a kérdőíves vizsgálatok társadalmi elfogadottsága?

A kérdés megválaszolását látszólag távolról kezdem, a kérdőívek nyelvezete illetve érvényessége felől. A valóságban a látszólag távoli kérdés (válaszmegtagadás és a kérdőív nyelvezete) nagymértékben összefügg mind egymással, mind pedig a kutatás szervezeti kérdéseivel.

RUGALMAS KÉRDŐÍV

Meglátásom szerint a kérdőíves nemválaszolási fő oka az érdektelenség.

Bogdan és Tylor (1998) szerint az antropológiai terepmunka három fő szabálya közül az első, hogy mindenki érezze jól magát. Mindenki, beleértve a környezetünk tagjait, az összes embert, akivel a terepen találkozunk, és persze saját magunkat, azaz a terepmunkást. Félreértés ne essék, a szerzőpáros az egyik legismertebb kvalitatív módszertani kötet szerzői, tehát nem baedeker-írók. Miért tartják mégis fontosnak a szerzők leszögezni az első és legfontosabb alapelvként azt, hogy „mindenki érezze jól magát”?

Azért, mert az antropológusok azt feltételezik, hogy az emberektől megszerezhető tudás, információ egy olyan valami, ami a fejekben van, és amihez a kutató csak akkor férhet hozzá, ha azt egyfajta bizalmi viszonyban, önként átadja neki. A bizalmi viszony (*rappori*) a résztvevő megfigyelés egyik kulcsfogalma. A résztvevő megfigyelés során használt különböző technikák (Bogdan és Tylor szerint:

stratégiák és taktikák) célja ebből a szempontból közös: kialakítani és elmélyíteni azt a jó viszonyt (*rapport*), amely a bizalmas beszélgetés alapja.

Az antropológiai adatgyűjtési technikáit elsősorban a távoli népeknél végzett résztvevő megfigyelés csiszolta olyanra, amilyen.³ A *rapport* kialakításának igénye Malinowskinál (1926) jelenik meg expliciten, és egyúttal ez jelent törést az antropológia korábbi, alapvetően kvantitatív, kérdőívekre alapozó módszertanával (lásd Vörös és Frida 2005). A megfelelő viszony, amit angolul „jónak” neveznek, magyar nyelvben talán inkább „normális”, azaz amit az emberek helyben megszokottnak tartanak. Épp ezért egy antropológiai terepmunka során arra szoktunk törekedni, hogy az adatgyűjtésünk minél jobban hasonlítson a helyben megszokott kommunikációs szituációkra és nyelvezetre.

Amikor antropológiai módszertani alapokról kiindulva javaslok a kérdőíves vizsgálat megújítását, akkor elsősorban e kettő, azaz a kommunikációs szituáció és a nyelvezet megújítását jelölöm meg célnak, eszközének pedig a rugalmas kérdőívezést.

A KÉRDŐÍVES SZITUÁCIÓ

A szociológusok jobbra nem babonásak, mégis, egyfajta szakmai tradíció miatt többnyire hisznek bizonyos varázsigékben. Ilyen varázsigé például a következő: *„A válaszadás névtelen és önkéntes. Az adatokat csak aggregált formában hozzuk nyilvánosságra”*. Sok szociológus hisz abban, hogy ezen mondat gépies elhadarása egy kérdőíves szituációban megkönnyíti a bizalmi kapcsolat kialakítását.

Tapasztalataim szerint a fenti mondatok épp ellentétes hatást érnek el. Próbálom eltúlozva, ironizálva, de nem alap nélkül leírni azt, hogy a megkérdezettek miként értelmezhetik a saját részükre a fenti mondatokat:

Elhangzott mondat:

Az adatokat csak aggregált formában hozzuk nyilvánosságra

Mit sugall:

A Te véleményed csak egy a sokezerből, egy hangya vagy a bolyból, egy méh a kasból, egy csepp a tengerben, homokszem a gépezetben.

---

³ Az antropológia módszertan egyik erőssége, hogy alapvetően saját módszertani előzményeiből, folytonosan építkezve alakult ki. Ez egyben gyengesége is: nem tudok olyan tanulmányokról, amelyek pl. a *rapport* jelenségét kognitív folyamatként, a pszichológia területén vizsgálták volna, vagy statisztikai módszerekkel értékelnék a bizalmi viszonyban és/vagy anélkül született eredményeket.

Vagy:

A válaszadás névtelen és önkéntes.

Mit sugall:

Névtelen. Tehát én csak egy névtelen senki vagyok.

A legtöbb ember nem ezeket a mondatokat szeretné hallani. A legtöbb ember szívesebben hallaná ezeket a mondatokat:

- Az Ön véleménye nagyon fontos a számunkra!
- Az Ön véleményére (persze másoké mellett) alapozzuk a termékeink fejlesztését / politikai választások előrejelzését / stb.

Nem akarom alábecsülni az adatvédelem és a személyiségi jogok védelmét, illetve az anonimitáshoz való jogot. Azt azonban látni kell, hogy a legtöbb megkérdezett attól még, hogy gépiesen elhadjuk neki, hogy aggregált forma, alapvetően azt fogja hinni, hogy mi igenis tudjuk az ő nevét és címét (hiszen a lakásán kerestük fel), vagy a telefonszámát, e-mail címét, facebook fiókját (attól függően, hogy milyen csatornán értük el). A válaszadó anonimitásának tisztelete már abban a pillanatban sérült, amint megkerestük. Sőt, korábban: akkor, amikor a Belügyminisztérium Népeségnyilvántartása (vagy más adat-gazda) kiszolgáltatta az adatait a hozzájárulása nélkül.

Innentől fogva nem az a kérdés, hogy tiszteljük-e a megkérdezett anonimitását (nem tiszteltük: hozzájárulása nélkül vettük meg és használjuk az adatait), hanem hogy meg tudjuk-e győzni arról, hogy ezzel nem élünk vissza. Ez pedig egy újabb bizalmi kérdés. Tehát az a kérdés: ki és miként tudja ezt a bizalmi viszonyt megteremteni?

A kérdés megválaszolása előtt azonban térjünk vissza a kérdőíves szituációra.

Nem véletlenül sugallják azt a kérdőív bevezető mondatai, hogy az embert csak a teljes sokaság egy névtelen elemének tekintik. Valóban annak tekintik. Erre nem csak ezek a „varázsszavak” szolgálnak bizonyítéknak, hanem a teljes kérdőíves szituáció. Jön egy ember (vagy egy telefonhívás, egy elektronikus vagy postai levél), és mechanikusan feltesz kérdéseket, ami láthatóan sem őt, sem a válaszadót nem érdekli. Nincs mód visszakérdezésre, sem a kérdések vagy válaszok átfogalmazására, értelmezésére. Az egész rendszer gépies, ami a megkérdezettet is egy gépnek tekintti: válaszadó-gépnek.

A fejlődés-pszichológia (és a Sartre-i filozófia) egyik kulcsfogalma a *tárgyasítás*, pontosabban a tárgyasítás elleni küzdelem, azaz hogy az emberi személyiség

elkerülje azt, hogy mások tárgynak (valami más eszközének) nézzék. Az emberi személyiség tárgyasítás elleni küzdelme egyúttal a kérdőív ellen is fordul: az emberek nem szeretnék önként válaszadó gépek lenni.

Amikor az USA-ban az 1930-as években, vagy Magyarországon a nyolcvanas években először találkoztak az emberek kérdezőbiztosokkal, örömmel nyitottak ajtót, nem csak azért, mert (Kolosi Tamás visszaemlékezései szerint) tv-szerelőknek nézték, hanem azért, mert az emberek általában örömmel fogadnak valakit, aki azt mondja, hogy néhány dologban kikérné a tanácsát, véleményét. Az emberek általában szívesen igazítanak útba idegeneket a lakhelyükön, szívesen osztják meg élettapasztalataikat a pályakezdőkkel, örömmel adnak tanácsot, ha kéri tőlük.

Mélységesen csalódottak lettek azonban ugyanezek az emberek akkor, amikor kiderült, hogy a kérdezőbiztos semmi ilyesmit nem akar. Kérdez, de nem érdekli a válasz, nem érdekli a válaszadó személyisége, és tanácsot sem kér.

Különösen rongálja a viszonyt a kérdőív standard jellege, ami az 1940-es években vált általánossá. A standardítás követelménye miatt a kérdéseket a kérdezőbiztos nem módosíthatja, sem nem magyarázhatja. Ha a válaszadó nem érti a kérdést, vagy nem a kérdésre válaszol, a kérdezőbiztos csak egyet tehet: újból, szó szerint megismétli a kérdést. Vegyünk egy életszerű példát:

– Mennyi az ön háztartásának egy főre eső havi jövedelme?

Tegyük fel, hogy a válaszadó erre őszintén akar felelni, és elmondja, hogy ő maga östermelő, és még maga sem tudja biztosan becsülni az éves jövedelmét, továbbá velük lakik a nagymama is, akinek a nyugdíja ugye nem a háztartás jövedelme, költségoldalon viszont igen, mert pl. a fűtést ők fizetik az egész házra. Ezekre a felvetésekre a jól képzett kérdezőbiztos nem tehet mást, mint még egyszer, szó szerint megismétli a kérdést:

– Mennyi az ön háztartásának egy főre eső havi jövedelme?

Egy ilyen megismételt kérdés úgy hat, mint egy pofon.

Megszokott kommunikációs szituációinkban, ha valamit nem értünk, vagy (mint példánkban), jól értjük a kérdést, de a válasz nem egyszerű, akkor a kommunikáló felek addig folytatják a kommunikációt, míg a kölcsönös megértés létre nem jön. Ha a megértés folyamatát bármely fél megszakítja, az arrogáns magatartásnak,

a kommunikáció megszakításának számít. A kérdést szó szerinti megismétlése sarokba szorítja a válaszadót, nem hagy teret a téma további körüljárására. A mindennapi életben ez csak nagyon asszimmetrikus kommunikációs helyzetben fordul elő, pl. vizsgázó diáknak feltett kérdések, vagy igazoltató rendőr esetében. Mivel senki sem teszi szívesen ki magát ilyen helyzetnek, ez az asszimmetrikus kommunikációs viszony jelentős szerepet játszik a nemválaszolás növekedésében.

KÉRDŐÍVES NYELVEZET

A kérdőívek nyelvezete gyakran nehézkes. A nehézkességet a tereptől távol dolgozó kutató szemlélete okozza: a kérdések megfogalmazásakor sokan nem a kérdések *érthetőségére* törekednek, hanem hogy ne legyenek *félreérthetőek*. A félreérthetlenség igénye miatt a jogi nyelvhez hasonló, hivataloskodó stílusban írt kérdőívek egy sajátos kutatói metanyelven szólnak a hétköznapi élet nyelve helyett. Kevés kutató gondol arra, hogy a nehézkes megfogalmazás miatt szintén félreérthetik a kérdést, és közben romlik a bizalmi viszony, illetve csökkenhet a felmérés érvényessége.

A kérdőívszerkesztéssel foglalkozó módszertani írások jobbára alapkövetelményként fogalmazzák meg, hogy a kérdőív kérdéseit standard módon, azaz mindig pontosan ugyanabban a formában kell feltenni. A kérdőívek általában egy magasabb szintű, tudományos nyelven, általános jelleggel kerülnek megfogalmazásra, egyrészt azért, hogy a kérdéseket mindenkinek fel lehessen tenni, másrészt pedig azért, hogy félreérthetetlen legyen, ne kelljen további magyarázatokkal kiegészíteni, ami a standard jelleget rontaná.

A valóságban nem létezik standardítás a kérdőíves vizsgálatokban. A standard módon feltett kérdések másként hatnak különböző kontextusokban, azaz az eltérő társadalmi környezetben. Vegyünk egy egyszerű példát. Ha a lakosság dohányzási szokásait akarjuk megismerni, akkor a kérdőívben feltehetjük a kérdést így:

„- Dohányzik?”

A kérdés feltételezi, hogy a kérdező és a kérdezett távolságtartó viszonyban van.

Egy egymást ismerő, vagy fiatalokból álló csoport azonban a kérdést nem így fogalmazná meg, hanem úgy:

„- Szoktál cigizni?”

Nem mindegy, hogy *cigizel* helyett *dohányzik*-ot kérdezzünk-e. Feltételezhető, hogy a két kérdésre egymástól eltérő válaszok születnek. Cigizni fiatalabb korban például lehet divatos, fel lehet vele vágni, az ember könnyebben bólint rá a kérdésre. A dohányzásról viszont köztudott, hogy káros az egészségre, rákot okoz, nem is beszélve a kismamákról és a környezetünk egészségéről. Összességében a „dohányzik” kérdésre a fiatalok körében valószínűleg kevesebb lesz az igenlő válasz, mint a „cigizel” kérdése.

Ha a kérdés megfogalmazása távol áll a helyben beszélt nyelvtől, önámítás azt remélni, hogy sikerül majd azokat standard módon feltenni. A nehézkes kérdéseket még a legjobban képzett kérdezőbiztos is módosítja valamelyest a saját, illetve a közeg nyelvére, vagy legalább egy kis segítséget, magyarázatot nyújt a megkérdezett tanácsalansága láttán. Iménti példánkat folytatva, ha a kérdezőbiztos fiatal, és egy vele egykorúval készít interjút, akkor valószínűleg tegeződni fog, és tegezve fogja feltenni a kérdést: „dohányzol?”, vagy ha bizalmasabb a viszony, akkor így: „szoktál cigizni?”

A kérdezőbiztos fegyelmezetlensége, amellyel ellenszegül a kutató szándékának, valójában egészen természetes *terepmunkás* megnyilvánulás. A kérdőív szerkesztője, távol a tereptől, a számítógéppel felszerelt irodájában megteheti, hogy saját nyelvén írjon, a vélt tudományos elvárásoknak megfelelő kérdéseket szerkesszen. A kérdezőbiztos azonban *kénytelen* alkalmazkodni a terephez, például nem választhatja a magázódást, ha felajánlják neki a tegeződést. Tegyük hozzá, hogy a kérdezőbiztosok fegyelmezetlensége és rugalmassága sokszor kijavítja a sután megfogalmazott kutatói kérdéseket, elősegítve az adatgyűjtést.

A kérdés megfogalmazása összefügg a válasz érvényességével és megbízhatóságával. Ha a kérdés terephez alkalmazkodó, azaz a helyben beszélt nyelven kerül megfogalmazásra, érvényes válaszokat kapunk. Ha bonyolult, tudományos nyelvezetű kérdéseink vannak, akkor korlátozottabb érvényességű válaszokat kapunk. A félreértésből eredő hibák mértékét nem tudjuk becsülni, ezért a felmérés megbízhatósága is gyengül.

Ha egy kutató ebből azt a következtetést vonná le, hogy – a fenti példát folytatva – magázódó helyett tegező formában kell feltennie a kérdést, azt kockáztatná, hogy a kérdezőbiztosokat sorra utasítják el az idősebb korosztály tagjai, amiért udvariatlan volt és letegezte őket. A „cigizel” kérdés helyénvaló fiatalok és ismerősök közt, de nem ajánlott idősebbek vagy magasabb társadalmi presztízsű válaszadók esetén. Kizárólag a kérdezőbiztos, *in situ* tudja megállapítani, hogy melyik kérdés, mely magyarázat adekvát.

Néhány összehasonlító jellegű nemzetközi kutatás épp merevsége miatt hozhat rossz eredményt. A korábbi egyszerű példánál maradva: ha a „dohányzik” kérdést nem Magyarországon, hanem hagyományos, falusi környezetben élő muzulmán nőknek tesszük fel, a dohányzók körében magasabb lesz a nemmel válaszolók száma, mert a dohányzást nem illő dolognak tartják. Kicsit hasonló módon, mint például a női alkoholizmus esetében, itt is inkább indikátor kérdések segítségével, közvetett módon lehetne megközelíteni a dohányzók arányát. Ugyanaz a kérdés tehát lehet érvényes (a valóságnak megfelelő válaszokat hozó) az egyik területen, és a valóságot erősen torzító egy másikon. Minél bonyolultabb, számokkal nehezen megragadható vagy értékorientált kérdéseket teszünk fel, a félrehallás valószínűsége annál nagyobb. Sok esetben célszerű lenne a kérdés szó szerinti átvétele helyett a *tartalom szerinti* átvételre törekedni, ami a rugalmas, terephez igazodó kérdőív felé való közeledést jelenti.

Pillók Péter (2010) doktori értekezésében elsőként tett kísérletet az Ifjúság2008 kérdőív egyes kérdései nyelvezetének jellemzésére, a Flesch Reading Ease Readability (FRE) pontszámuk meghatározásával. Pillók következtetése valószínűleg helytálló: „az elemzés során találkoztunk olyan kérdésekkel, amelyek esetében a FRE értéke az elfogadási tartományon kívülre esett”, azaz voltak érthetetlen kérdések, de leszögezi, hogy ez az angol nyelvre kifejlesztett értékelő módszer hazai terepen inkább kísérleti jellegűnek értékelhető, az eredményeket majd más magyar nyelvi eredményekhez összehasonlítva lehet értelmezni (185.o).

A rugalmas kérdőívezés szempontjából fontosabb az a probléma, amire Pillók az elemzés közben figyelt fel: „A kérdőív szövegének vizsgálata során nem szabad elfelejteni, hogy nem az elhangzott kérdés komplexitását tudjuk megragadni, csupán a kérdőív leírt szövegét elemezhetjük, azaz nem tudhatjuk, hogy a kérdezőbiztos hogyan és miként kérdezett, hogyan interpretált a helyszínen, hogyan segített a kérdőív kitöltésénél, hogyan és mennyire tért el a felolvasott szövegtől.” (im 189.)

MI AZ A RUGALMAS KÉRDŐÍV?

A terephez alkalmazkodó kérdőív fő elve, hogy kérdőívező a terep nyelvén kommunikáljon. A terep azonban nem egységes, különböző kontextusokban eltérő kérdés forma, magyarázat az adekvát. Mivel a megfelelő kiegészítő információt mindig helyben kell megtalálni és alkalmazni, ezért ezt csak az a személy teheti meg, aki találkozik az interjúalannal, azaz a kérdezőbiztos. Ezzel megengedjük

a kérdezőbiztosnak azt, amit egyébként is tenne, azaz, hogy eltérhet a standard kérdőívezéstől, azért, hogy a kérdést a helyben adekvát módon tegye fel. A rugalmas kérdőív tehát arra törekszik, hogy a kérdéseket ne szó szerint, hanem tartalom szerint, értelmezve tegye fel.

A tartalomra fókuszáló, és a magyarázatást, kérdés-interpretációt megengedő / elnéző kérdőívezési gyakorlat a szociológiában a hőskorra, azaz az USA-ban az 1940-es évekig, Magyarországon az 1970-es években volt jellemző. Az antropológiai, néprajzi gyakorlatban (ahol amúgy sem jellemző a kérdőívezés), Magyarországon pedig főként a „falukutatások” közben ma is gyakran előfordul ez a fajta kérdőívezés, számomra is innen jött az ötlet. A szociológusok azonban fiatalkori botlásnak, az antropológusok pedig terepmunka-körülmények szülte kényszernek szokták tekinteni ezt a technikát, és kevésbé büszkéek rá, annak ellenére, hogy bizonyos előnyei nyilvánvalóak: növeli az érvényességet és segít kommunikációs helyzetek kialakításában és fenntartásában a terepmunka közben.

A rugalmas kérdőívezés koncepciója egy fontos ponton lép túl a falukutatások (stb.) kérdőívezési gyakorlatán: a konzisztencia megteremtésével. Fontos, hogy az adatbázis későbbi elemzői ne csak azt tudják meg, hogy mi a válasz, hanem azt is, hogy mi volt a kérdés. Ez csak egyféleképpen érhető el: ha pontosan rögzítjük, hogy mi hangzott el a terepen. Ez technikailag úgy érhető el, ha a kérdőíven az újabb kérdés-variációkat, magyarázatokat is rögzítjük, és az újabb variációkat a többi kérdezőbiztos számára azonnal elérhetővé tesszük. A kérdezőbiztosok így eltérhetnek ugyan a kérdőívtől, de ha van rá mód, akkor standard módon térjenek el, a korábban már megfogalmazott kiegészítő információk közül válasszanak. A rugalmas kérdőív kérdés közben alakul ki, és az utolsó lekérdezéssel nyeri el végső formáját. Az adatbázis minden változó mellett rögzíti azt is, hogy mely kérdésvariáció vagy további segítő információ hangzott el, és a későbbi elemzés során a kutatók, ha akarják, ezt az információt bevonhatják az elemzésbe.

A rugalmas kérdőívezés hagyományos, személyes, papír alapú lekérdezés esetén is megvalósítható, de minden korszerű számítógépes támogatás tovább egyszerűsíti a gyakorlati kivitelezést. A Mental Map Editor 1.x szoftvercsomag, amelyet munkatársaimmal 2006-ban fejlesztettünk ki, nem csak az első mentális térképező algoritmus volt a világon, de egyúttal az első rugalmas módon kérdőívező CAPI is (www.mentalmap.org). Jelenlegi projektünk, az Elastic Survey Editor pedig egy széles tartományban, szinte bármilyen kérdőíves célra alkalmazható rugalmas kérdőívező online felület lesz (www.elasticsurvey.eu).

TEREPMUNKA TAKTIKÁK A KÉRDŐÍVEZÉS SORÁN: ÉRDEKLŐDÉS FENNTARTÁSA, GRAFIKUS SKÁLÁK

Hadd mondjak néhány olyan terepmunka taktikát a saját tapasztalataim közül, amely segít a bizalmi viszony kialakításában.

Antropológusként az interjú nem kifejezetten preferált eszköz, és különösen nem illik adatrögzítő eszközöket használni interjú közben, még jegyzetelni sem, mert az megtöri a beszélgetés meghitt jellegét. Ha néha mégis jegyzetelni akartam, akkor a jegyzetelés bevezetésére egy sajátos technikát alakítottam ki. (Fontos: a vállalt szerepem a kutatóé volt, azaz a megkérdezettek tudták, hogy én majd tanulmányt/cikket írok a megfigyeléseimről.) Interjú közben felkiáltottam, hogy ez mennyire jó mondat, sikeres megfogalmazás volt, és szeretném szó szerint leírni, hogy majd a tanulmányomban is szó szerint idézhessem. Ezután a válaszadó is többnyire igyekezett szó szerint visszaemlékezni, és tollba mondani a megfogalmazását, mert büszkeséggel tölti el, hogy az ő véleménye ilyen fontos. Nekem pedig valóban jól jöttek ezek a kulcsmondatok, amelyek többnyire valóban jó idézhetők. Ráadásul, onnantól fogva a jegyzetelést már bevezettük a beszélgetős szituációba, és gond nélkül lehet jegyzetelgetni tovább (számokat, adatokat, ami még fontos lehet az interjúban), az már nem töri meg a beszélgetés intimitását.

Gyakorló kérdezőbiztos koromban (egyetemistaként) gyakran dolgoztam olyan kérdőívekkel, amelyekben nyílt kérdések is szerepeltek. Ezt ugyan módszertani gyengeségnek tartom, viszont jó kommunikációs szituációt teremtett, ami a viszony elmélyítésére nyújtott lehetőséget. Pl. megdicsérhettem a válaszadót (*ez egy új szempont, még senki sem mondta!*), vagy érdeklődésemet/együttérzésemet fejezhettem ki (*kifejtené egy kicsit részletesebben?*)

Egy viszonylag új projektünk, amit pszichológus kollegák hatására kezdtünk el kifejleszteni, a kérdőíveknél, különösen online kérdőíveknél használt attitűd-skálák megújítására törekvő grafikus skálák (Letenyei, Losonc, Dukász, Rácz 2011). A legtöbb online napilap oldalán található egy „nap kérdése”, ami többnyire vagy egy *dumby*, vagy egy egy ordinális skálán elhelyezhető választ jelent. A MMAP 2.0 projektünk keretében ezeket igyekszünk kiváltani online grafikus skálákkal, kihasználva azt, hogy a távolság-érzékelésünk egy, evolúciós évmilliók alatt kialakult, az emberiség egészénél meglehetősen egységes képességünk, míg a szám-érzékelésünk egy (evolúciós szempontból) viszonylag új, és kulturális kontextusokkal erősen befolyásolt képességünk. Az ötlet egyszerű: a válaszokat egy egyenesen, vagy egy 2D, esetleg 3D ábrán lehet elhelyezni. Az első, kísérleti alkalmazások majd a mentalmap.org oldalon lesznek elérhetők.

KUTATÁS ETIKAI ÉS SZERVEZETI VONATKOZÁSOK

Összefoglalva az eddigieket, arról írtam, hogy a standard kérdőívezés gyakorlata felélte a saját társadalmi bázisát, és az óriási, és egyre növekvő válaszmegtagadás miatt vált alkalmatlanná a reprezentatív mintavételére, és így a megbízható adatok szolgáltatására. A javasolt megoldás a „rugalmas kérdőívezés”, amely egyszerre növeli a kérdőív érvényességét és elfogadottságát.

Koncepcióm szerint a rugalmas kérdőívezés egy alternatív munkaszervezeti modellt és kutatás-etikai hozzáállást is jelent. A kérdőívezéshez szükséges bizalmi kapcsolat kialakítása alapvetően a kérdezőbiztos személyén múlik. Ezen kívül persze nem elhanyagolható jelentősége van még a kérdőíves cég imázsának, a kérdőív témájának és egyéb szempontoknak, de kétségtelen, hogy a kérdéshez elengedhetetlenül szükséges bizalmi viszonyt alapvetően a kérdezőbiztos személye, kontaktusteremtő képessége biztosítja a kutatás számára. Etikai kérdés, hogy tükrözi-e a kérdezőbiztosok anyagi és erkölcsi megbecsülése ezt a munkakörön kívüli, személyes hozzáadott értéket? A kvantitatív kutatás esetében, a gyakorlatban többnyire nem.

A kutatói hierarchiában a kérdéseket tervező és az adatokat elemző kutatók vannak felül, a kutatásszervezők középpüthet és a biztosok alul. A kutató sokszor nem is ismeri személyesen a kérdezőbiztosokat. Rugalmas kérdőívezésnél ez a fajta hierarchia nem fenntartható, a nagyobb önállóság nagyobb felelősséggel jár. Az 1990-es évekig sorozatosan alulbecsültük az interjúzók hatását, és azóta is többnyire mint „befolyásoló tényezőt” tárgyalja a szakirodalom, a rugalmas kérdőívezés koncepciója szerint éppen ez a hatás, azaz a kérdezőbiztos személyes kommunikációs készsége és jó helyzetmegítélése az, ami megmentheti a kérdőívezést a XXI. században. Talán helyesebb (antropológiai szóhasználat) *biztos* helyett a *terepmunkás* szót használni, ezzel jelezve, hogy a kérdőívezők, hozzáadott értékük révén beosztott „közkatonaiból” kutató kollegákká avanszálnak elő.

A kollegális érzését, a kérdezőbiztos hierarchia oldását szolgálhatja az a megfontolás is, hogy a rugalmas kérdőív a lekérdezés végére áll össze. A társadalmi csoportok megismerése és a kérdőív nyelvezetének kialakítása kutatói feladat, ezért a rugalmas kérdőív szerkesztése során az a legjobb, ha a vezető kutatók maguk is kérdőíveznek.

IRODALOM

- ATROSTIC B. K. – NANCY BATES – GERALDINE BURT – ADRIANA SILBERSTEIN 2001: Nonresponse in U.S. Government Household Surveys: consistent Measures, Recent Trends, and New Insights. *Journal of Official Statistics*, Vol 17, No. 2, 2001, pp. 209-226
- BILLIET J. – PHILIPPINES M. – FITZGERALD R. – STOOP I. 2007: Estimation of nonresponse bias in the European Social Survey: Using Information from reluctant respondents; *Journal of Official Statistics* 23/2, 135-162.
- BOGÁROMI ESZTER – PULAY ESZTER – PILLÓK PÉTER 2011: „Hibák” nyomában az ifjúság 2008 kutatásban. In: Bauer Béla, Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010 tanulmánykötet*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet
- BOGDAN, ROBERT – STEVEN J. TAYLOR 1998: *Introduction to Qualitative Research Methods*. 3., átdolgozott kiadás. New York etc: John Wiley and Sons, ISBN 978-0471168683
- BOLLA MARIANNA – KRÁMLI ANDRÁS 2005: *Statisztikai következtetések elmélete*. Budapest: Typotex Kiadó
- CAMPANELLI, P. – STURGIS, P. – PURDON, S. (1997). Can you hear me knocking: An investigation into the impact of interviewers on survey response rates. London: SCPR.
- ÉLTETŐ ÖDÖN – MARTON ÁDÁM 1995: A mintanagyság és a meghiúsulások kapcsolata a reprezentatív felvételekben; *Statisztikai Szemle* 73/10 789-798.
- GYÖRGY ERIKA 2004: A nemválaszolók elemzése a munkaerő-felvételben; *Statisztikai Szemle*, 82/8, 747-772.
- Global Market Research 2008, ESOMAR industry report, ESOMAR, 2008
- Global Market Research 2011, ESOMAR Industry report, ESOMAR, 2011
- GROVES, R.M., CIALDINI, R.B., & COUPER, M.P. (1992). Understanding the decision to participate in a survey. *Public Opinion Quarterly*, 56, 475-495.
- GROVES, R.M. – COUPER, M.P. (1998). *Nonresponse in household interview surveys*. New York: Wiley.
- GROVES, R.M. – DILMAN, D.A. – ELTINGE, J.L. – LITTLE, R.J.A. (szerk.) 2002: *Survey nonresponse*. New York: Wiley.
- HAVASI ÉVA 1997: Válaszmegtagadó háztartások; *Statisztikai Szemle* 75/10, 831-843.
- HOX, J. – DE LEEUW, E.D. – VORST, H. (1995). Survey participation as reasoned action: A behavioural paradigm for survey nonresponse?. *Bulletin de Méthodologie Sociologique (BMS)*, 47, 52-67.

- HÓX, J. – DE LEEUW, E.D. – COUPER, M.P. – GROVES, R.M. – DE HEER, W. – KUUSELA, V. – LEHTONEN, R. – LOOSVELDT, G. – LUNDQVIST, P. – JAPEC, L. – MARTIN, J. – BEERTENS, R. – MICHAUD, S. – KNIGHTON, T. – MOHLER, P. – STURGIS, P. – CAMPANELLI, P. – VEHOVAR, V. – ZALETEL, M. – BELAK, E. (2002). The influence of interviewers' attitude and behavior on household survey nonresponse: An international comparison. In: R.M. Groves, D.A. Dillman, J.L. Eltinge, & R.J.A. Little (Eds). Survey nonresponse. New York: Wiley, pp. 103-120
- HOX, JOOP – EDITH DE LEEUW – GER SNIJKERS 2003: Nonresponse in Surveys. Determining the Research Agenda for the Future. In: BMS 2003/July 47-60
- KAPITÁNY BALÁZS 2010: Mintavételi módszerek ritka populációk esetén; Statisztikai Szemle 88/7-8, 739-754
- KESZTHELYINÉ RÉDEI MÁRIA 2006: A lakossági jövedelmek mérésének megbízhatóbb módszere. Statisztikai Szemle 84/5-6, 518-551.
- KISH, LESLIE (1987) 1989: Kutatások statisztikai tervezése. Budapest: KSH
- KISH, LESLIE (1965) 1995: Survey sampling. New York etc: John Wiley and Sons
- KOCH, A. – PORST, R (szerk.) 1998: Nonresponse in survey research. ZUMA Nachrichten, Spezial 4. Mannheim, FRG: ZUMA
- LAZARSFELD, PAUL F. 1944: The Controversy Over Detailed Interviews. An Offer for Negotiation. Public Opin Quarterly, 8(Spring): 38–60.
- LETENYEI LÁSZLÓ – NAGY GÁBOR DÁNIEL: Rugalmas kérdőív. A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközzeli alkalmazására. In: Szociológiai Szemle 2007/ 1-2. 29-45
- LETENYEI LÁSZLÓ – RÁCZ ATTILA 2011: Mintavétel terepmunka közben. In: Kurucz Erika (szerk.): Roma kutatások 2010. *Élethelyzetek a társadalom peremén*. Budapest: NCSSZI 45-71. o. ISBN 978-963-7366-45-1 , TÁMOP 541-08/1-2009-0002
- LETENYEI LÁSZLÓ – RÁCZ ATTILA, LOSONC KRISZTINA, DUKASZ MAGOR 2012: A kérdőíves online adatfelvétel megújítása mentális térképezésből átvett módszertani megfontolások alapján. In: *Belvedere Meridionale* XXIV/1 132-138. o. ISSN 1419-0222
- LYBERG I., – LYBERG L 1991: Nonresponse Research at Statistics Sweden; Proceedings of the Survey Research Methods Section, ASA (1991), 78-87. http://www.amstat.org/sections/srms/proceedings/papers/1991_012.pdf (mentés időpontja: 2012. 08. 08.)
- McKENZIE, RICHARD 2005: Taskforce on „Improvement of Response Rates and Minimalisation of Respondent Load”; OECD / European Commission Working Group on Business Tendency and Consumer Opinion Surveys

- MORTON-WILLIAMS, J. 1993: Interviewer approaches. Aldershot: Dartmouth.
- PILLÓK PÉTER 2010: Az elhanyagolt tényező, avagy nem mintavételi hibák a kérdőíves adatfelvételekben. Ph.D. disszertáció, ELTE T KAR, Szociológia doktori iskola
- PPT-PMSZ 2010: Professzionális Piackutatók Társasága (PPT) és a Piackutatók Magyarországi Szövetsége (PMSZ) közös adatgyűjtése. Letöltés időpontja: 2012 július. <http://pmsz.org/hu/hirek/innovacios-kihivasok-stagnalo-arbevetel-piackutatasi-iparag-2010-evi-merlege?page=3>
- SÄRNDAL C.E. – LUNDSTRÖM S. 2008: Assessing auxiliary vectors for control of nonresponse bias in the calibration estimator; Journal of Official Statistics 24/2, 167–191.
- SÄRNDAL C. E. 2007: The calibration approach in survey theory and practice; Survey Methodology 33/2, 99-119.
- SINGER, E. – VAN HOEWYK, J. – GEBLER, N. – RAGHUNATHAN, T. – MCGONAGLE, K. 1999: The effect of incentives on response rates in interviewer-mediated surveys. Journal of Official Statistics, 15, 217-230. (also at www.jos.nu)
- SNIJKERS, G., HOX, J. – DE LEEUW, E.D. 1999: Interviewers' tactics for fighting survey nonresponse. Journal of Official Statistics, 15, 185-198. (also at www.jos.nu)
- SZILÁGYI ROLAND 2011: Mintavételen alapuló becslések hibáinak kezelése különös tekintettel a nemválaszolás okozta problémákra. Ph.D. disszertáció. Vállalkozáselmélet és –gyakorlat Doktori Iskola, MISKOLCI EGYETEM, Gazdaságtudományi Kar
- TARNÓCZAI GÁBOR 2011: A válasszmegtagadás okai. BA szakdolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Intézet

Lőrinczi János

INFOKOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA ÉS TÁRSADALMI STÁTUSZ

A „Generációk az információs társadalomban”¹ című konferencián (Szeged, 2012. június 21-22.) Csepeli György „Az internetre költözött társadalom”, Felek György pedig, „Az a társadalom, amely nem költözött az internetre: kiszoruló és kimaradók” címmel tartottak előadást. A két előadascím meggyőzően mutatja számunkra, hogy az internet mára nem csupán egy technikai eszköz, gyors üzenetátviteli mód, hanem sokkal több, a társadalmi élet egyik színtere a maga sajátos lehetőségeivel. György előadásában az internetet „lehetőségmezőnek” is nevezte, jelezve azt, hogy az internet olyan széleskörű lehetőséget teremtett az emberek számára, amelyeket nem lehet csupán lehetőségeknek, lehetőségeknek nevezni, több annál, „lehetőségmező”. Ha a társadalmi rétegződésben használt töketípusokat tekintjük, mint a társadalmi helyzetet, státuszt erősen meghatározó tényezőket, egyértelműen állíthatjuk, hogy az internet a bourdieui-tőke fajták mindegyikének megszerzésében jelentős lehetőséget kínál. Egyre fontosabb szerepet játszik a kulturális tőke gyarapításában, különösen annak inkorporált és intézményesült formájában (Lengyel György – Szántó Zoltán; 2006). A kulturális tőke gyarapításának szempontjából az oktatási rendszerek 19. századi megjelenéséhez mérhető jelentőségű „lehetőségmezőnek” tekintjük az internetet, ami tömegek számára teszi, teheti lehetővé kulturális tőkéjük gyarapítását, társadalmi státuszuk növelését. Különösen fontosnak tarjuk ezt az ún. „posztindusztriális” társadalmakban „amelynek gazdasági alapjául a tudásalapú gazdaság értéknövelt szolgáltatásai szolgálnak globalizálódó világ gazdasági keretek között” (Angelusz – Fábián – Tardos; 2004.). Ebben a posztindusztriális társadalomban felértékelődik a kulturális tőke, a tudás szerepe, hiszen a hangsúly a termelésről a meglévő technológiák tökéletesítésére és új tudások létrehozására, divatos szóval az innovációra tevődik át. A párhuzam tehát az oktatási rendszer és az

---

¹ A kutatás a Szegedi Tudományegyetem Szociológia és Pszichológia Tanszékének közös kutatása, amely a TÁMOP program keretében, 2011-2012-ben az info-kommunikációs eszközök használatának generációs különbségeit vizsgálta a szegedi általános iskolák felső tagozatosai, a középiskolások és egyetemisták, valamint a szegedi és országos felnőtt lakosság reprezentatív mintáin.

internet között abból adódik, hogy az oktatási rendszer, a kötelező iskoláztatás mintegy 150-200 éve, az internet pedig csupán néhány évtizede kínálja a kulturális tőke, a tudás gyarapításának lehetőségét, ami jelen „posztindusztriális” társadalmunkban fontos tényezője a társadalmi státusz elérésének.

A dolgozatunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy e két „lehetőségmező” mutat-e hasonlóságot, egyformán szolgálja-e a különböző társadalmi csoportok „tőkefelhalmozását”, státuszemelkedését, mobilizálódását, vagy az internet további differenciálódást fog eredményezni a kulturális tőkebirtoklásban.

AZ OKTATÁSI RENDSZER ÉS A TÁRSADALMI STÁTUSZ

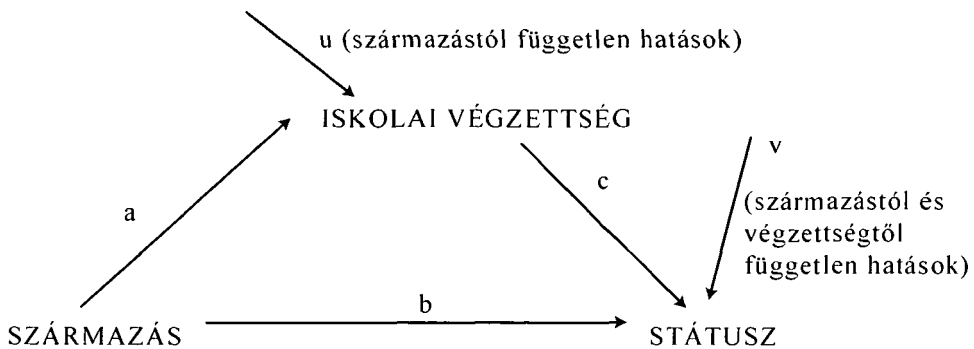
A prekapitalista társadalmakban a szakértelem átadása a következő generációk számára nem jelentett különösebb szakértelmet kívánó feladatot, a gyermekek „belenőttek” a helyi struktúrába, megtanulták a munkafogásokat, a termelés társadalmi viszonyrendszerébe való bekapcsolódás módjait a családon belül, a helyi közösségekben. A kapitalista gazdaság megjelenésével minden megváltozott: az erőltetett termelés, a gyárak megjelenése a család szerepének átalakulását eredményezték. Ezzel párhuzamosan a 19. század közepén megjelentek a modern tömeg-oktatási rendszerek, amelyek a jogi egyenlőtlenségek felszámolásával, az oktatás demokratizálásával, általános elterjedésével, és a tankötelezettség bevezetésével, azzal az eredménnyel kecsegtettek, hogy a tanulás lehetőségét mindenki számára biztosítva, megszűnnek a korábbi erős társadalmi determinációk és kiegyenlítődés jön létre a különböző társadalmi csoportok között. Ezt nevezhetjük az „Esélyteremtés” eszméjének, amelyet különösen a liberális oktatásfelfogás hangsúlyozott, amellet érvelve, hogy ha mindenki számára biztosítjuk az iskoláztatás feltételeit, mindenki számára egyenlő esély teremődik.

A szociológusok körében az 1950-es, 1960-as évekig is az a vélemény volt meghatározó, amelyik az oktatási lehetőségek szélesebb körű kiterjesztése révén a társadalmi különbségek csökkenését várta, vagyis az oktatás, az oktatási rendszer egyik fontos, talán a legfontosabb eredményének ezt tekintette. Mindazonáltal a Coleman – jelentés – az amerikai iskolák tanulójának körében végzett nagymintás felmérés alapján – azt állapította meg, hogy az iskola mellett a családi háttér is befolyással van az iskolai eredményességre, továbbá a későbbi foglalkozási életpályára, mobilitásra, jövedelemszintre. Ugyanis, a jobb családi háttérrel rendelkező fehér gyermekek – miként a vizsgálat rámutatott – színvonalasabb oktatásban részesülnek (Andorka 2006: 432).

Az 1960-as években a társadalmi rétegződés-kutatás egyik fontos elméleti kérdése az volt, hogy „mi befolyásolja a egyéneknek a különböző foglalkozási és társadalmi pozíciókba kerülését” (Kolosi 2006). Peter Blau és Otis Duncan klaszikus modellje (1967) – és az összes többi, őket követő elméleti és empirikus modell – szerint az iskolai pályafutás és az iskolai végzettség a fő tényező a státuszmegszerzés folyamatában, ez felelős a mobilitásért és a reprodukcióért. Blau és Duncan eredetileg egy ötváltozós modellt készített, amelyben a gyerek iskolai végzettsége mellett az apa iskolai végzettsége és foglalkozása, illetve a gyerek első illetve későbbi foglalkozási státusza szerepelt. Ennek a modellnek egy egyszerűsített változatát mutatja a következő 1.sz. ábra.:

1. sz. ábra A státuszmegszerzés egyszerű modellje (Kolosi 2006).

A STÁTUSZMEGSZERZÉS EGYSZERŰ MODELLJE

A fenti ábra azt mutatja, amit a mobilitás-kutatások bizonyítottak: a modern társadalmakban a származás iskolán keresztüli hatása (ac) lényegesen erősebb, mint a direkt hatása (b). Ez egyben azt is jelenti, hogy a származás (napjainkban használt terminológia szerint családi háttér) hatása nem szűnik meg, csak hatása az iskolai végzettségen keresztül feje ki a hatását, annak ellenére, hogy pl. Young hipotézise szerint a modern társadalmakban a képességek és teljesítmények veszik át a származás szerepét, amire viszont mind a mai napig nincs meggyőző empirikus bizonyíték. Blau és Duncan modelljének megjelenése óta az egyik központi kutatási kérdés a származás és a teljesítmény szerepének időbeli változása a mobilitási folyamat során. A státuszszelérési modellek fejlődését a származás mellé, a mentális képességek és az iskolai aspirációk beemelése jelentette, ami a WLS

(Wisconsin Longitudinal Study) modellben jelent meg. A Wisconsin Modell talán legfontosabb megállapítása, hogy a származásnak elsősorban az iskolai aspirációkra, a mentális képességeknek pedig a tanulmányi teljesítményre van jelentős hatása (Kolosi 2006).

AZ ISKOLA ÉS A TÁRSADALMI STÁTUSZ

A modern oktatás és az iskola státuszszerzésben betöltött, mobilitást segítő szerepével kapcsolatban két elméletcsoport dominál a szociológiában, az egyik a Bourdieu nevével fémjelzett „Kulturális reprodukció” a másik DiMaggio nevéhez kapcsolódó „Kulturális mobilitás” elmélete.

Kulturális reprodukció:

Bourdieu elmélete szerint a családban szerzett kulturális erőforrások a mindenkori elit számára biztosítanak eszközt arra, hogy előnyös pozícióikat gyermekeikre is továbbörökítsék. Mivel az egyén iskolázottsági szintje nem független származásától, a magasabb státuszú, iskolázottabb szülők gyermekei nagyobb eséllyel szereznek maguk is magas szintű képzettséget, magasabb társadalmi státuszt. Bourdieu szerint a szülői háttér mindenekelőtt az úgynevezett kulturális tőkén, a kulturális erőforrásokon keresztül befolyásolja a megszerzett társadalmi pozíciót (Bourdieu, P.; 1978). A család magas kulturális tőkéje olyan készségekhez, stílushoz, modorhoz, ízléshez juttatja az egyént, amelyek

képessé teszik őt arra, hogy ismerősként mozogjon, és megfelelően kommunikáljon az iskola világában, amit az oktatási rendszer nagyra értékel. A magasabb státuszú családok gyerekei ismerik jobban a szentesített kultúra jeleinek megfejtéséhez szükséges kódokat, maguk is uralják mindazokat a viselkedésformákat, melyek ezt a tudásukat nyilvánvalóvá teszik. Mivel a kulturális tőke elsajátítása, illetve átadása anyagi tőkét is igényel, – amivel szintén az uralmon lévő csoportok vannak a legjobban ellátva – előnyben vannak a gazdasági kényszerektől mentes, szabadon felhasználható idő birtoklásában is, ami, a lassan és közvetve megtérülő oktatási befektetések gyarapításához nélkülözhetetlen. A társadalmilag differenciált, és megint csak az uralmon lévő csoportok monopóliumai közé tartozik végül az ilyen, kockázatosnak tűnő (oktatási) befektetések hasznosságának felismerésére való képesség is.

Bourdieu szerint a francia iskolák csak látszólag végzik el a legtehetségesebb és legszorgalmasabb tanulók kiválogatását, szelektálását. A valóság az, hogy a ta-

nulók helyét rejtett módon kijelölik a társadalomban a továbbtanulás irányításával, az osztályzatokkal, valamint az azonos szintű oktatási intézmények elkülönítése (elit-tömegiskola) által.

Az elmélet ilyen módon tehát a kulturális tőke reprodukciós funkcióját hangsúlyozza, vagyis azt a képességét, hogy a felső osztályokból érkezők számára teszi könnyen végigjárhatóvá az iskolarendszert. Az iskola valódi funkciója Bourdieu szerint nem a tudás, az ismeretek továbbadása, hanem a fennálló egyenlőtlenségi rendszer újratermelése.

Kulturális mobilitás

Paul DiMaggio Bourdieu elméletéhez hasonló alapokra építve fogalmazta meg a *kulturális mobilitás* tételét, de következtetésében teljesen más eredményre jutott. Szerinte a *kulturális tőke* nem elsősorban az előnyös társadalmi helyzet továbbörökítése révén, hanem az alacsonyabb státuszú családból származók esélyeinek javítása által tölt be lényeges szerepet a társadalmi egyenlőtlenség rendszerében. 1960-ban végzett vizsgálatában arra az eredményre jutott, hogy a lányok esetében a kulturális tőkének az érdemjegyekre gyakorolt hatása az apa iskolai végzettségének emelkedésével növekszik, a fiúknál viszont éppen ellenkező az összefüggés, minél alacsonyabb státuszú apától származik az egyén, annál nagyobb nyereséget érhet el, ha középiskolai éveit során megnöveli a kulturális tőkéjét. A kulturális mobilitás elmélete tehát azt feltételezi, hogy éppen az alsóbb társadalmi osztályok gyermekei azok, akik az általuk örökölt kulturális erőforrásokat másoknál nagyobb haszonnal tudják felhasználni a társadalmi státusz megszerzéséért folyó küzdelemben.

Nem tisztünk e cikk keretében állást foglalni abban a kérdésben, hogy e két elmélet milyen mértékben igaz a magyarországi körülmények között. Kétségtelenül tapasztalható mobilitás, tapasztalható, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei meghaladják szüleik iskolai végzettségét, ugyanakkor az is látható, hogy – főleg az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyerekei – leggyakrabban csak egy, ritkábban két iskolafokozattal haladják meg szüleik iskolai végzettségét és nagyon ritka az, hogy alacsony iskolázottságú szülők gyereke eljut a diplomáig. Úgy tűnik tehát, hogy Magyarországon az oktatási rendszer azt a kiegyenlítő funkciót, amelyet az oktatási rendszerek kialakulásának idején reméltek az oktatás általánossá válásától, nem tudja maradéktalanul teljesíteni. Megállapításunk alátámasztására (a teljesség igénye nélkül) lássuk néhány kutató eredményét a kérdésről.

Ferge Zsuzsa a magyar helyzetet vizsgálva, már a 80-as években szignifikáns összefüggést talált, a tanulmányi eredmény és a társadalmi környezet között. Az alapfokú képzéssel kapcsolatban azt fogalmazta meg, hogy: „... az általános iskolai évei alatt a különböző rétegek gyermekeinek tanulmányi eredményei közötti különbség növekszik, azaz, hogy a hátránnyal indulók hátránya nő”. (Ferge 1980) Ezenkívül, a továbbtanulási hajlandóság tekintetében is a kedvezőbb társadalmi és kulturális háttérű szülők gyerekeit találta kedvezőbb helyzetűeknek, mivel a továbbtanulást egyrészt, a korábbi iskolai teljesítmény, másrészt a szülők aspirációs szintje határozza meg.

Róbert Péter a *PISA vizsgálat*² adatait elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a családi háttér hatása az iskolai teljesítményre – a vizsgált országok közül – Magyarországon a legerősebb. Az anya munkaerő piaci jelenléte az országok többségében javítja az olvasás-szövegértés szintjét, mely összefüggés – Portugália és Csehország mellett – hazánkban látszik a legerősebbnek. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a tanulói összetétel leginkább összefüggést mutat az olvasási-szövegértési teszten elért eredménnyel, továbbá, a szülők alacsony iskolai végzettsége és státusza hazánk esetében az átlagnál nagyobb valószínűséggel vonja maga után a gyerekek alacsony olvasási kompetenciáját, ami a munkaerőpiacon való előnytelenebb részvételt vetíti előre. (Róbert 2006)

Gazsó Ferenc Társadalmi struktúra és iskolarendszer című tanulmányában úgy találta, hogy a családi környezetből adódó különbségek már az alapiskola szintjén jelentős determináló hatást jelentenek, a további iskolai életút szempontjából. Az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekei többnyire a közepes és a gyenge iskolai teljesítményt elérők csoportjába tartoznak és ők azok, akik közül sokan meg sem kísérlék a továbbtanulást. „Kutatási tapasztalatok szerint a befejezetlen általános iskolát végzett szülők gyermekeinek 18-20, az általános iskolai végzettségűeknek 8, a szakmunkás képzettséggel rendelkezőknek pedig 1-2 százaléka meg sem kísérli, hogy bármelyik középiskolába lépjen”. (Gazsó 2006)

Összességében elmondhatjuk, hogy az iskola, csupán a hozzáférés egyenlősége okán nem biztosítja a tudástőkék és iskolai végzettségek kiegyenlítődését, hanem mint „lehetőségmező” csupán a tudás megszerzésének lehetőségét kínálja.

² „A nemzetközi tanulói teljesítménymérés programja”, amely az OECD által szervezett nemzetközi tanulói tudásszint vizsgálat. Monitorozó jellegű felméréssorozat, amelyet 3 évente végeznek el az OECD tagországok és a csatlakozó partnerországok 15 éves tanulói körében. Célja a mindennapi életben alkalmazható tudás vizsgálata három területen: matematika, olvasás és szövegértés és természettudományok.

Azt viszont, hogy ki hogyan él ezzel a lehetőséggel, egy bonyolult „örökségmező” szabályozza, aminek része a genetikai örökség (egészség-betegség, mentális képességek), a családi örökség, (a szülők anyagi helyzete, kulturális tőkéje, habitusa, életstílusa, stb.), a szocializációs hatások, az iskola és még számtalan egyéb körülmény. Úgy gondoljuk, hogy ezek együttes hatása (szerencsés vagy szerencsétlen kapcsolódásai) befolyásolják azt, hogy ki hogyan tud az iskola által nyújtott „lehetőségmezővel” élni.

Az internettel kapcsolatban három fontos kérdést tettünk fel a kutatásunkban, egyrészt azt, hogy az internet, mint „lehetőségmező” egyformán elérhető-e a szegedi középiskolások számára vagy vannak különbségek, kiszoruló csoportok, azaz beszélhetünk-e a digitális szakadékról vagy sem, elmondható-e körükben az ami az iskoláról, a hozzáférés mindenki számára biztosított. Másrészt azt a kérdést tettük fel, hogy beszélhetünk-e digitális egyenlőtlenségekről körükben, és ha igen miben érhetők tetten ezek a különbségek. A harmadik kérdésünk arra vonatkozott, hogy vajon a középiskolások internethasználata a „normalizációs hipotézis” logikája alapján a fennálló társadalmi (tudás)egyenlőtlenségek csökkenését, idővel eltűnését fogja eredményezni, vagy a „felerősítés-modell” logikája valószínűbb, amely szerint az internet felerősíti a már amúgy is meglévő egyenlőtlenségeket.

A SZEGEDI VIZSGÁLAT TAPASZTALATAI

A kérdőíves vizsgálatot a szegedi középiskolások reprezentatív mintáján³ végeztük el 2012 tavaszán. Elemzésünkben a különböző osztálytípusba járók infokommunikációs kultúráját hasonlítjuk össze, mert a kutatási tapasztalatok szerint, már a középiskola-választás mögött is komoly társadalmi meghatározottság húzódik meg, vagyis erősen jellemző Magyarországon ez a korai szelekció.

„Ameddig az általános iskolásoknak átlagosan 28%-a járt tagozatos, és 72%-a normál osztályba, addig az olyan gyerekeknek, akiknek mindkét szülője diplomás, több mint fele (51%) tagozatos osztályba járt”. Ezen kívül, a tagozatos osztályban végzetek kicsit több mint fele, (51%) gimnáziumban tanul tovább, míg a normál osztályok diákjai nagyrészt (73%) szakközépiskolába vagy szakmunkásképzőbe (Andor 2001).

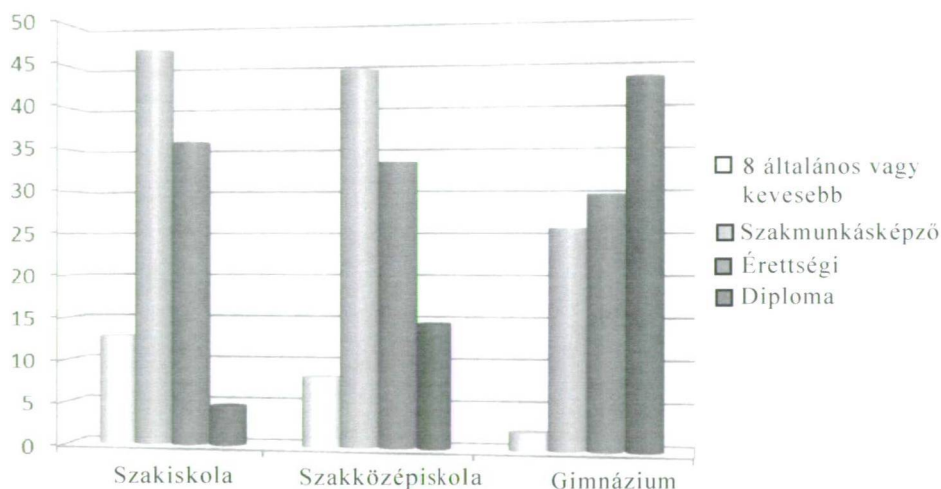
---

³ A szegedi középiskolások osztályok listájából, szisztematikus mintavételi eljárással vett 1033 fős minta, amelyik a fenntartó, az iskolatípus, az évfolyam és nemek szerint reprezentatív.

Gazsó Ferenc is úgy találta, hogy a szülők iskolai végzettsége és a választott iskolatípus között összefüggés van. Ugyanis amíg az alacsonyabb társadalmi rétegből származó diákok legnagyobb része a szakmunkásképzőben, szakiskolában, addig a magasabb képzettséggel, jobb családi háttérrel rendelkező gyermekek döntő többsége a jobb színvonalú középiskolákban, és gimnáziumokban tanul tovább (Gazsó 2006).

Vizsgálatunk azt igazolja, hogy ez Szegeden sincs másképp, a szülők iskolai végzettsége alapvetően meghatározza a középiskola-választást, aminek következtében a különböző iskolatípusok összetétele meglehetősen különböző. A 2. sz. ábrán látható, hogy a gimnáziumba járó tanulók több mint 40%-ának apja diplomás, míg ez az arány a szakközépiskolásoknál 14%, a szakiskolai tanulónál pedig mindössze 4%. Ugyanakkor a szakiskolába járók 60 %-ának apja legfeljebb szakmunkásképzőt végzett, a szakközépiskolába járóknál ez 50%, a gimnazisták esetében pedig 27%. Alig találunk olyan gimnáziumi tanulót, akinek apja csak alapfokú végzettséggel vagy még azzal sem rendelkezik, arányuk mindössze 2,1%. Az anyáknál nagyon hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a gimnáziumba járók esetében még az apákénál is magasabb a diplomás anyák aránya, 53%.

2. sz. ábra Apák legmagasabb befejezett iskolai végzettsége iskolatípusonként

Összességében a szakiskolába és a szakközépiskolába járók esetében erős felülreprezentáltságot tapasztalunk a szülők alacsonyabb iskolai-végzettség kategóriáiban (alapfok, szakmunkásképző) és erős alulreprezentáltságok a diplomás kategóriá-

ban, ami a gimnazistáknál éppen fordítva van. A standardizált családi háttérindex⁴ is azt mutatja, hogy lényeges különbség van a három iskolatípusba járó tanulók családi hátterében, a szakiskolások átlaga -0,5, a szakközépiskolásoké -0,13, a gimnazistáké pedig 0,31. A három csoport szignifikánsan különbözik egymástól ($F=37.139$, sig.0,000). A felsőfokú tanulmányok végzésének tervezésében is lényeges különbség van, a szakiskolába járók 18%-a, a szakközépiskolába járók 47%-a, míg a gimnazisták 92%-a tervez felsőfokú tanulmányokat, tervezi a diploma megszerzését. Itt is szignifikáns különbség tapasztalható a három csoport között ($F=218.514$, sig.0,000). Az eddigi iskolai „életút” tekintetében megállapítható, hogy az iskolában tanulmányi téren kevésbé sikeres diákok elsősorban a szakiskolában tanulnak, – közülük eddigi iskolai pályafutása során 30% ismételt osztályt – a sikeresebbek a szakközépiskolában, – itt 14% ismételt osztályt – míg a tanulmányi téren legsikeresebbek gimnáziumba járnak, közöttük mindössze 3% az évismétlők aránya.

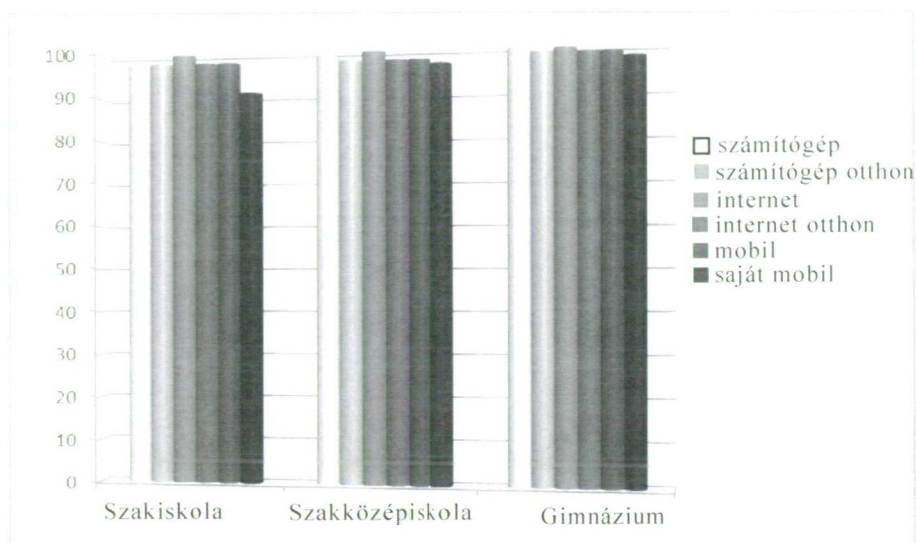
A fenti adatok azt mutatják, hogy a szegedi középiskolákban is – hasonlóan a többi magyarországi középiskolához – erős elkülönülés tapasztalható a különböző iskolatípusba járó tanulók között, a családi hátterük, a tanulmányi aspirációik és a tanulmányi eredményük, tanulmányi sikerességük tekintetében is.

VAN DIGITÁLIS SZAKADÉK A SZEGEDI KÖZÉPISKOLÁSOK KÖRÉBEN?

A digitális szakadék fogalmával azt a különbséget fejezzük ki, ami a hozzáférést dichotóm kategóriaként kezeli, azaz a hozzáférők és a kimaradók (hozzá nem férők) dimenziójában vizsgálja a különbségeket. Ebből a nézőpontból vizsgálva a szegedi középiskolásokat egyetlen szignifikáns különbséget találtunk, a szakiskolai tanulók különböznek a saját mobil telefonnal való rendelkezés tekintetében a gimnazistáktól ($F=3,358$, sig: 0,035), de a mobil telefon használatában nincs különbség a csoportok között. Összességében, ahogy a 3. sz. ábra mutatja mindhárom IKT eszközhöz való hozzáférés kiegyenlített, még az otthoni hozzáférés tekintetében sincs különbség, szinte teljes körű az eszközök használatának lehetősége, függetlenül attól, hogy ki milyen iskolatípusba jár.

⁴ A tanulók családi hátterének összevont mutatója, tartalmazza a család gazdasági, szociális és kulturális jellemzőit. Az index standardizálása után a 0 érték jelenti az átlagot, a negatív értékek átlag alatti, a pozitívak átlag feletti értéket jelentenek.

3. sz. ábra Számítógép, internet és mobil telefon hozzáférés iskolatípusonként

A középiskolások csoportjában az életkor sem differenciál, a 14 évesek ugyanúgy szinte 100%-ban hozzáférnek az eszközökhöz, mint a 18 évesek, sőt a még fiatalabb korosztályban, az általános iskola felső tagozatába járók körében is ugyanez a helyzet. Ennek a korosztálynak sajátos társadalmi „öröksége” az IKT eszközök használatába való „beleszületés”, aminek egyik oka minden bizonnyal az, hogy olyan időszakban születtek, amikor az innováció terjedésének S görbéje (Rogers, E. M. 1995) már „magasan járt” Magyarországon is. Feleky Gábor konferencián elhangzott előadásából tudjuk, hogy a „kiszoruló és kimaradók” aránya a felnőtt lakosság körében az életkor előre haladásával folyamatosan nő, az 50-60 éves korcsoportoktól pedig, jelentősen megemelkedik. Ennek pedig nagy valószínűséggel az egyik oka az, hogy az ő esetükben – 30 – 40 évesek voltak a legfiatalabbak is az internet magyarországi terjedésének kezdetén – az S görbe még jóval „alacsonyabban járt”, így közülük sokan nem csatlakoztak, csatlakozhattak az internet-felhasználók táborához, ami azután később – főleg az alacsony iskolai végzettségűeknél – sem történt meg.

Arra a kérdésre, hogy van-e digitális szakadék a szegedi középiskolások körében, egyértelmű nemmel válaszolhatunk, azaz a hozzáférés szempontjából egyenlők az esélyek nemtől, kortól, családi háttértől függetlenül, és attól is, hogy ki milyen típusú középiskolába jár.

VANNAK DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK A SZEGEDI KÖZÉPISKOLÁSOK KÖRÉBEN?

A digitális egyenlőtlenség fogalmával azt a különbséget fejezzük ki, ami a felhasználás különbségeiből származik, egyrészt a használat intenzitását, másrészt a használat módját illetően. A használati intenzitás tekintetében már megjelennek különbségek a három iskolatípus tanulói között, legmagasabb arányban a gimnazisták használják napi rendszerességgel az internetet (90%), a szakközépiskolásoknak 87,8%-a, a szakiskolásoknak pedig 78,1%-a naponta internetet használó. A többiek gyakorlatilag „mérsékelt” használónak tekinthetők, akik legalább heti rendszerességgel használják az internetet. A statisztikai elemzés azt mutatja, hogy a használati intenzitás tekintetében a gimnazisták nem különböznek a szakközépiskolásoktól, a szakiskolások viszont kisebb intenzitással használják az internetet, mint a másik két csoport tanulói ($\chi^2 = 7,383$, sig: 0,025).

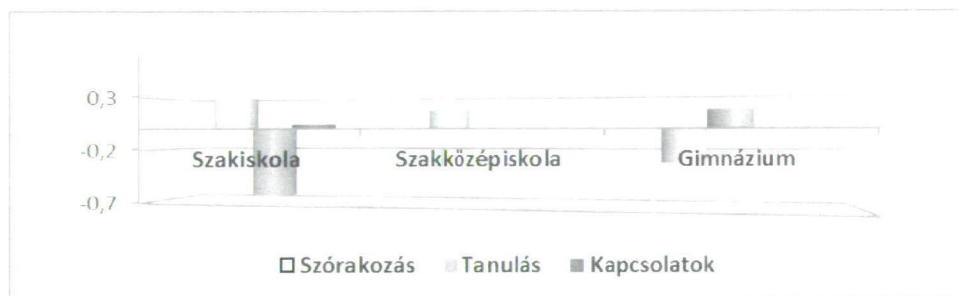
A használat módját illetően három főkomponensbe rendeződtek a különböző számítógép és internet felhasználási módok, amelyeket a 4. sz. ábra mutat.

4. sz. ábra Számítógép és internet-használati típusok

	Főkomponensek		
	Szórakozás	Tanulás	Kapcsolatok
Milyen gyakran szoktál a számítógépen játszani számítógépes játékkal?	,855	-,094	-,027
Milyen gyakran szoktál a számítógépen játszani az interneten?	,831	-,024	,019
Milyen gyakran szoktál a számítógépen filmet nézni, filmet letölteni?	,607	,159	,165
Milyen gyakran szoktál a számítógépen filmet, zenét, stb. CD-re, DVD-re írni?	,554	,285	,002
Milyen gyakran szoktál a számítógépen szövegeket írni, formázni?	,024	,780	-,093
Milyen gyakran szoktál a számítógépen házi feladatot elkészíteni, tanulni?	-,019	,712	,058
Milyen gyakran szoktál a számítógépen e-mailt írni, küldeni?	,112	,618	,208
Milyen gyakran szoktál a számítógépen híreket olvasni, keresni?	,146	,590	,167
Milyen gyakran szoktál a számítógépen közösségi oldalt látogatni?	,030	,122	,883
Milyen gyakran szoktál a számítógépen írásban beszélgetni, csetelni?	,072	,103	,870

A témánk szempontjából a „Tanulás” főkomponens a legfontosabb, hiszen ez az a tevékenységcsoport, amelyik leginkább alkalmas a tudástőke gyarapítására, a magasabb iskolai végzettség megszerzésének segítésére, végső soron a felnőttkori státusz növelésére. Ebben a felhasználási módban a szakiskolai tanulók vannak a legrosszabb helyzetben, ők az átlagnál lényegesen ritkábban, a szakközépiskolások átlagosan, a gimnazisták pedig átlag felett használják a számítógépet és az internetet tanulásra, ismeretszerzésre, informálódásra, tudásuk gyarapítására.

5. sz. ábra Számítógép és internet-használat különbségei iskolatípusonként

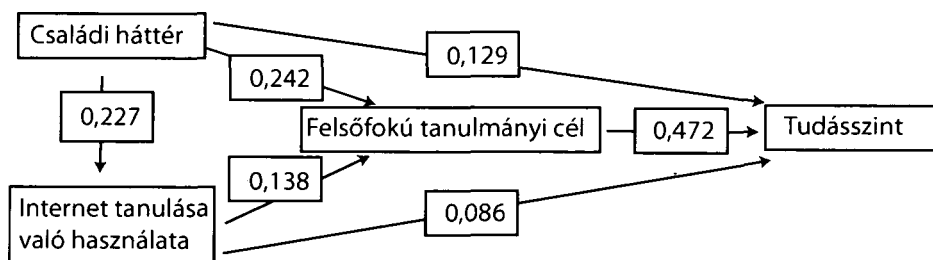
Ahogy az 5. sz. ábrán látható, a szakiskolások inkább „szórakozás-orientált” felhasználók, tanulásra, tudásnövelésre lényegesen kisebb mértékben használják a számítógépet és az internetet, mint a szegedi középiskolások átlaga, ugyanakkor szórakozásra átlag felett. A szakközépiskolásoknál is jellemző a „szórakozás-orientált” felhasználás, de náluk a tanuláscélú felhasználás jellemzőbb (átlagos), így náluk jobban egyensúlyban van a két felhasználási mód, mint a szakiskolásoknál, míg a gimnazisták egyértelműen „tanulás-orientált” felhasználók. A tanulási felhasználás területén szignifikánsan különbözik egymástól a három csoport ($F=20,969$, $\text{sig}:0,000$), a szórakozás-típusú felhasználásnál a szakiskolások és a szakközépiskolások alkotnak egy csoportot, ők egymástól nem, de a gimnazistáktól szignifikánsan különböznek ($F=34,737$, $\text{sig}:0,000$).

Arra a kérdésre tehát, hogy van-e a szegedi középiskolások között digitális egyenlőtlenség, egyértelműen igennel válaszolunk. Az egyenlőtlenség egyik megnyilvánulása a használat intenzitásában mutatkozik meg, – itt a szakiskolások vannak hátrányban a másik két iskolatípus tanulóival szemben – a másik terület, ahol az egyenlőtlenségek jelentkeznek az, hogy mire használják a számítógépet, illetve az internetet, itt a tudástőke növelése szempontjából egyértelműen szakiskola, szakközépiskola, gimnázium a sorrend.

CSALÁDI HÁTTÉR, INTERNETHASZNÁLAT, FELSŐFOKÚ ASPIRÁCIÓ ÉS TUDÁSSZINT

Az alábbi modell (6. sz. ábra) ($R^2=29,9\%$) a családi háttérnek, az internet tanulásra való használatának és a felsőfokú tanulmányi cél kitűzésének hatását mutatja, a tanulók tudásszintjére⁵.

6. sz. ábra A családi háttér, a felsőfokú tanulmányi cél és az internet tanulásra való használatának hatása a tanulók tudásszintjére

Ahogy a hatások erősségéből látszik, a családi háttérnek erős közvetlen hatása van a tanulmányi aspirációkra, – ahogy ezt már a WLS modell kapcsán is láttuk – és pozitívan hat a tudásszintre is. Fontos észrevenni, hogy a családi háttér pozitívan befolyásolja azt is, hogy a gyerekek milyen mértékben használják az internetet tanulásra, tudásuk gyarapítására ez pedig szintén pozitív hatást gyakorol a tanulmányi célokra és a tudásszintre is. Összességében tehát a családi háttér az iskolai „lehetőségmezőnél” már részletezett hatások mellett, az internet tanulásra való pozitív hatásával növeli a felsőfokú tanulmányi cél kitűzésének valószínűségét és a tudásszintet is. Terjedelmi okok miatt nem áll módunkban közölni azt a modellt, amelyben az internet tanulásra való használata helyett, a szórakozásra való használat szerepel, de röviden utalunk arra, hogy a szórakozás típusú internethasználat negatívan befolyásolja a felsőfokú tanulmányi cél kitűzését és a tudásszintet is.

⁵ A tudásszint mérésére csak a tantárgyak utolsó félévi osztályzatai álltak rendelkezésünkre, ezek azonban az iskolai gyakorlatban alkalmazott „normatív” értékelés miatt nem mutattak reális képet a tényleges tudásszintről. (pl. a szakiskolai tanulók jegyeinek átlaga rendre alacsonyabb volt, mint a szakiskolába járóké, ami ellentmond a standardizált tesztekkel elvégzett magyar és nemzetközi tapasztalatoknak is.) Ezért az OKM vizsgálat tudásszint indexéből iskolatípusonként aggregált átlagokat használtuk a tudásszint mérésére.

Eredményeink szerint a szakiskolai tanulók – és kicsit kisebb mértékben ugyan, de a szakközépiskolai tanulók is – a hátrányosabb családokból származnak. Ők használják ritkábban és inkább szórakozási célokra az internetet, míg az egyébként is jobb családi körülmények között élő, jobb családi háttérrel rendelkező gimnazisták, gyakrabban és inkább tudásgyarapítási céllal használják az internetet.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

Összegezve az elmondottakat, digitális szakadék nem tapasztalható a szegedi középiskolások körében. Az IKT eszközökhöz való hozzáférés kiegyenlített, nem találtunk egyetlen olyan változót sem, amelynek mentén lényeges különbségeket lehetne kimutatni.

Digitális egyenlőtlenségek viszont vannak, ezek a használati intenzitásban és a használati különbségekben ragadhatók meg. Az internet „információszerző illetve tudás – és erőforrás bővítő” felhasználása pozitívan hat a tudásszintre, növeli a magasabb iskolai végzettség, magasabb társadalmi státusz megszerzésének esélyét, míg a „szórakozás jellegű” felhasználása mindezt csökkenti.

Végül arra a kérdésre reagálva, miszerint az internet csökkenti-e a már fennálló társadalmi (tudás)egyenlőtlenségeket, esetleg idővel el is tünteti azokat, vagy az internet felerősíti a már amúgy is meglévőket, a kutatásunk eredményei alapján inkább az utóbbi forgatókönyvet valószínűsítjük. Ahogy Nagy Réka írta „a digitális egyenlőtlenségek szisztematikusak, és a már meglévő társadalmi egyenlőtlenségekhez adódnak hozzá” (Nagy R. 2007). Az internetet – az oktatási rendszerhez hasonló – „lehetőségmezőnek” látjuk, ami kínálja a tudástőke gyarapításának lehetőségét, de, hogy ki mire és hogyan használja, azt – az oktatási rendszereknél már említett – sajátos „örökségmező” befolyásolja.

IRODALOM

- ANDOR MIHÁLY (2001): Társadalmi egyenlőtlenség és iskola. Educatio, 2001/1.
- ANDORKA RUDOLF (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- ANGELUSZ RÓBERT – FÁBIÁN ZOLTÁN – TARDOS RÓBERT (2004): Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai in: Társadalmi riport 2004.

- BOURDIEU, P.(1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat.
- DIMAGGIO, P. (1998): *A kulturális tőke és az iskolai teljesítmény*. In Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- FERGE, ZS. (1980): *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés*. In Ferge Zsuzsa: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat. pp. 97-136.
- GAZSÓ, F. (2006): *Társadalmi struktúra és iskolarendszer*. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág Kiadó. pp. 207-224.
- KOLOS TAMÁS (2006): A státuszmegszerzés és az esélyegyenlőtlenség komplex megközelítése, Szociológiai Szemle 2006/1.
- LENGYEL GYÖRGY – SZÁNTÓ ZOLTÁN (szerk): *Tőkefajták (A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája)* Budapest Aula Kiadó.
- NAGY R. (2007): Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság? In Információs Társadalom 2007/2.
- RÓBERT, P. (2006): (elektronikus megjelenés éve). *Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban*. TÁRKI <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a798.pdf>
- ROGERS, E. M. (1995): *Diffusion of Innovations*. 4th Edition. NY, Free Press.

Máté-Tóth András

VALLÁSI IDENTITÁSFAKTOROK

IDENTITÁS-PROBLÉMA FŐ TERÜLETEI AZONOSULÁS – „IDEM”

Az identitás kifejezés a latin „idem” szóra vezethető vissza, ami annyit jelent, azonos, ugyanaz. Filozófiai megközelítésben két objektum akkor mondható identikusnak, azonosnak, ha bizonyos szempontból az összes jellemző tulajdonságuk megegyezik egymással. Más szóval élve, *nincsen közöttük ellentmondás*. Pszichológiai megközelítésben az identitás az önkép és az objektum asszimilációját jelenti. Az objektum lehet másik személy, tárgy, intézmény, eszme, mítosz stb. Az identifikáció kétirányú folyamat a személy önértelmezésében: aktív, amelyben a személy önmagát azonosítja valamely rajta kívüli objektummal, vagy passzív, amely során valamely számára külső valóság révén azonosítódik. Minthogy sem az egyik, sem a másik úton nem érhető el tökéletes azonosulás – hiszen annak révén a folyamathoz szükséges különállás megszűnne, az identifikáció mindig asszimilációs célkitűzés marad. Minél jelentősebb a személy önértelmezése számára az adott asszimilációs cél, annál inkább él teljes mértékben annak megvalósulásáért. Ennek folyamán a célhoz vezető úttól eltérítő tulajdonságokat akár ki is takarja maga elől, hogy a fantáziájában jelen lévő identitást egyre inkább megvalósultnak tekinthesse. A kitakarás egyik technikája az asszimilációs céltól való eltérés áthelyezése más személyekre vagy csoportokra, miáltal a tőlük való elhatárolódással a saját azonosság tovább erősíthető. Minden identifikáció az asszimiláció mellett, azzal párhuzamosan szükségképpen jelent disszimilációt is.

Identitás vonatkozásában nem csak személyről, egyedi individuumokról lehet szó, hanem közösségekről is: kollektív identitás. A személy döntések és ígéretek során csatlakozik valamely közösséghez, amelynek törekszik teljes mértékben osztani jellemzőit. Az ilyen azonosulásnak tág értelemben vallási jellegzetessége van, hiszen valamely közösség által megjelenített és megkövetelt eszme és szabályrendszerhez való rituális csatlakozásról van szó – akkor is, ha az adott csoport

vagy közösség nem kifejezetten vallási. Ebben az értelemben politikai vallásról beszélhetünk, amelynek szintúgy konfesszionális jellege van, mint a hagyományos értelemben vett vallásnak, és következményei is hasonlóak.

A különböző tárgyakkal illetve közösségekkel való kölcsönös hatásban kialakuló identitás dinamikája általában változó, szélsőséges esetben azonban megcsontosodhat, amely gátat vet a további fejlődésnek. Az identitás formálódásában kulcsfontosságú tényező a folyamat-jelleg. Amennyiben valamely identitás megcsontosodott, megörögzött mítosszá alakul, ez a folyamat megreked.

Az identitás alakulása koronként és régióként eltérő. Maga az identitás igénye alapvetően emberi igény, egyetemesnek is tekinthető. Ám az adott társadalmi és kulturális közeg, amelyben formálódik, amelyben az asszimilációs folyamat zajlik, értelemszerűen magán hordozza annak jellegzetességeit. Amióta modern értelemben vett személyről, majd később annak identitásáról a tudományok reflektálnak, az identitások különböző korszakait elkülönítik. Ennek alapján beszélhetünk modern és poszt-modern identitásról.

ERETNEKSÉG KÉNYSZERE

Az identitás problematikája a XX. sz. közepétől kezdve vált a tudományos érdeklődés, Erikson elmélete révén elsősorban a szociálpszichológia, egyik leginkább tárgyalt témájává. A modern európai kulturális folyamatok és a II. világháború szörnyűségei végleg megbontották azt a közeget, amelyben a személy és a kisebb nagyobb társadalmi csoportok kiegyensúlyozott dinamikával alakulhattak. Az identitás kimunkálása Eikson megfigyelései szerint beleütközik a társadalmi realitás szétesett közegébe, ami miatt az azonosulási folyamat kisiklik és patológiássá válik. Az „erős én” számára nélkülözhetetlen a támogató közeg, amely identitásában erősíti, s amennyiben ez a közeg destruktívvá, kaotikussá válik, nem képes ellátni ezt a szerepet.

Az a folyamat, amelyben a hagyomány struktúrái meginogtak, egyre nagyobb mértékben terhelte meg a személyt. Megbomlott az önmeghatározás és a közel általi meghatározottság, az autointerpretáció és a heterointerpretáció közötti viszonylagos harmónia. Az egzisztencialista filozófusok és az érzékeny lelkű művészek által már a századelőn felvetett egyetemes bizonytalanság a század közepére az európai ember általános tapasztalatává vált. Amikor az identitás forrásairól beszélünk, a vallási vonatkozások a viszonylagosan homogén hagyományok gyökeres megváltozása miatt érdemelnek kiemelt figyelmet.

Peter L. Berger, bécsi származású bostoni szociológus, akit a kortárs szociológia egyik legnagyobb alakjának tekintenek, Thomas Luckmannal írt alapvető tudásszociológiai művében a valóság társadalmi szerkezetéről értekezve kifejti azt a folyamatot, amely során a hagyományok belsővé tétele és a személyes meggyőződések kifejezése társadalmat teremt. Olyan értelmezési struktúrákat (Sinnstruktur), amelyek alapokat szolgáltatnak a nagy és kis mértékre adott válaszok személyes megtalálására. Az identitás kialakításának és fenntartásának dinamikus folyamata során az értékek egyszerre öröklöttek, kritikusan asszimiláltak és viszonylagos normativitással objektiváltak. Egyszerre igaz a tétel, miszerint az ember a társadalom terméke, hiszen a hagyományok közege nélkül nem lenne képes saját identitását kialakítani és az ezzel látszólag szemben álló tétel, miszerint a társadalom az ember terméke, hiszen az interiorizált hagyományok saját arcúvá válnak, valamint a cselekvés és a nyelv révén új módon tárgyasulnak, alakítván a hagyományfolyam jellegzetességeit. (Berger & Luckmann, 1975)

Berger ennek a folyamatnak a világrépre, vallási meggyőződésre, szocializációra koncentráló kifejtését több művében is részletezte, melyek közül az egyik az „Eretnekség kényszere” (The heretical imperative) címmel jelent meg. (Berger, 1979)

Hagyományból a döntés felé – azonosulás mással

A vallási meggyőződés individualizálódik, vagyis egyre kevésbé jelent magától értetődőségeket, s egyre inkább az egyén személyes mérlegelése, döntése lesz az, ami alapján kialakítja saját vallását. Az eretnekség a hagyományos és a vallási közösség által valamilyen szintű és módú normativitással előírt hittartalmakkal szembeni, azokat viszonylagossá tévő felfogást és magatartást jelent. Az egyén döntésének a tere és egyben súlya, felelőssége is megnövekszik, s ezzel párhuzamosan a vallási hagyományok rendszere részben alárendelődik ennek a döntési folyamatnak. Az említett könyv címében a „kényszer” kifejezés legalább annyira jelentős, mint az eretnekség kifejezése. Ugyanis az egyén ebben a folyamatban rákényszerül a döntésre. A társadalmi szintű változások oldaláról megközelítve a hagyomány felbomlásáról beszélhetünk, az egyén oldaláról beszélve pedig kikerülhetetlen döntési helyzetről, kényszerről. A vallási hagyományokhoz viszonyítva tehát eretnekségről és kényszerről van szó, amelyet a szerző alapján értékelés nélkül ír le, nem valamiféle ideális állapot hanyatlásának tekinti, hanem új világnézeti és vallási közegnek, melyben a társadalom és benne az ember történik.

Fontos hangsúlyozni a döntés-centrikus paradigma, egyetemesnek tűnő meghatározó erejének alapvetően értékmentes tárgyalásmódját. Az egyéni döntés jelentőségének megnövekedése, az egyénnek a társadalmi intézményekhez, hagyományokhoz való döntés alapú hozzáállása vagy a társadalom felől közelítve a hagyományok homogenitásának felbomlása, a kultúra alapvetően plurális és kínálati alakra helyeződése első megközelítésben pusztán kereteket és viszonyulási rendszereket jelez. S ennek az összetett folyamat együttesnek második lépésben valamely indokolt szempontot érvényesítve különféle értékelése lehetséges. Ám mielőtt erre vállalkoznánk, a leírás árnyaltságát, a benne fellelhető dinamikák sokrétűségét normatív visszafogottsággal kell szemlélünk. Az elhamarkodott értékelések az összetett valóságot csak látszólag teszik egyértelműen érthetővé. Valójában az elfogadhatatlan vagy meg nem értett területeket kizárják és a tágabb teret nyitó lehetőségeket a normák falaival sikátorokká szűkítik.

Azonosulás másképpen, más útvonalon

A modernitás és az individualitás szociokulturális miliőjében vetődött fel, majd vált általánossá az identitás problematika. Miközben a korábbi korszakokban a közeggel való azonosulás magától értetődő volt, a kulturális és vallási pluralizmus korszakában megkérdőjeleződött. Követve az értékmentes megfogalmazást, azt mondhatjuk: az identitás másképpen, a korábbitól eltérően zajló azonosulási folyamat eredménye, amelyben mind az egyén, mind a társadalmi közeg megváltozott kihívásokkal szembesül.

IDENTITÁSALAKÍTÁS MULTIFOKÁLIS KÖZEGE

Korunkban az identitás megalkotásának közege, nem csak akkor, ha annak vallási dimenzióját elemezzük, de ebből a szémszögből különös egyértelműséggel látható módon, alapvetően és radikálisan plurálissá vált. Ez a pluralizmus az egyén oldaláról, mint vallási kereslet ragadható meg, a vallási intézmények és hagyományok oldaláról pedig mint kínálat. Ebben a vallás-piaci helyzetben az egyén saját maga alkotja meg vallási meggyőződésének elemeit. Választásában természetesen részben kötődik bizonyos szocializációs komponensekhez, a családban, iskolában, különböző társaságokban és a médiafogyasztás során számára megnyílt lehetőségekhez. Másrészt ezek a hagyományörökségek nem kötik meg, nem je-

lentenek számára mércét. Inkább változó igényeire és ízléseire figyelve keres és válogat. Eközben az elköteleződés jellege és mértéke is megfelelően differenciált. Választásai az eseti érdeklődéstől az elkötelezett csatlakozásig terjednek, lejáratauk hosszabb rövidebb idejű lehet és keveredhetnek bennük az exkluzivitások és az inkluzivitások. A szociológia találóan patchwork vallásosságnak nevezi ezt a differenciált vallásosságot, amely tehát az egyén viszonylag szabad választásai alapján jön létre, s melyben az átmeneti és az állandó elemek keverednek, áthelyeződnek.

A kínálat oldaláról közelítve a vallási közösségek és hagyományok részben egymással versenyezve a kulturális tér kitöltéséért, törekednek karakteresen prezentálni és pozicionálni értékeiket. Azokat a kínálatokat és ajánlatokat, melyekkel szemben a modern, kereső ember megfogalmazhatja saját identitását, és az intézményhez történő csatlakozása esetén maga is képviselőjévé és misszionáriusává válhat. Különösen azok a vallási intézményeket érinti erőteljesebben a valláspiaci viszony, melyek az adott társadalomban hosszú időn keresztül elsődlegesen határozták meg a plauzibilitási struktúrákat, vagyis azokat az orientációs rendszereket, melyek a fennálló személyes és társadalmi kozmoszban a magától értetődöttség alapjait jelentették. A piaci viszonyokra tekintettel hagyományaikból válogatniuk kell, prioritásokat kell felállítaniuk, amely belső intézményi és eszmei homogenitásukra is hat, s amely folyamatosan változó helyeket és esélyeket jelöl ki számukra a többi vallási intézmény között.

POSZT INDIVIDUÁLIS SZEMÉLYFOGALOM

A modern társadalmi és kulturális keretei között értelmezett személyt individuumnak látjuk, bizonyos értelemben a fizikai atom mintájára egy osztatlan egésznek. A filozófia, a szociológia a lélektan és a teológia is személyről, személyiségről, annak magváról, beszél és ennek a gondolkodási modellnek mintájára az identitást is az individuális személyiség és az őt körülvevő egyre inkább plurális kínálatok korrelációjában értelmezi. Az identitás a szinguláris személy szuverén azonosulása a plurális viszonyok között. Ilyen értelemben az identitás egyes számú kifejezés. Ebben a keretben lehet szó erős vagy gyöngye identitásról, fejletlenről vagy kifejeletről, de az identitás megosztottságát netán megkettőződöttségét az összes tudományos megközelítés hibának tekinti, a lélektan a személyiség meghasadásáról beszél, ismert görög nevén, skizofréniáról.

POSZTMODERN ADALÉKOK

Az identitás viszonyrendszerének és dinamikájának eddig ismertetett vázlata a modern viszonyokat vette alapul, vagyis a XX. sz. második felének elsősorban Európára és Észak-Amerikára érvényes paradigmáját. Számos elméleti felvetés és tapasztalat utal azonban arra, hogy a modern paradigma már nem egyedülálló, hogy a mai gondolkodásban – nem utolsó sorban atekintetben is, amit identitásnak és vallásnak nevezünk – valami alapvetően más is jelen van, mint azt a modernben megszokhattuk.

Jean-Francois Lyotard, a posztmodern korszak illetve hozzáállás egyik nagy francia teoretikusa már harminc évvel ezelőtt jelezte, hogy „vége a nagy meta-elbeszéléseknek”, azoknak az egyetemesnek és átfogónak tekintett gondolkodási kereteknek, melyek a modern világban a legalapvetőbb orientációt biztosították – úgy is mondhatjuk a modern mítoszainak. Ilyenek voltak az emberiség jövőjére vonatkozó vezéreszmék, mint „haladás”, „emancipáció”, „technológia” és „világ-béke” stb. Ezeknek az ún. meta-elbeszéléseknek egyike az „identitás”, az én, a self, az ego individuális felfogása, a harmonikus önkiteljesedés maximája, amely részben helyébe lépett a keresztény vallási ígéreteknek, melyek kívülről jövő megváltást ígértek, részben pedig odafordult olyan vallási formációkhoz, amelyek az (ön)ismeretre alapozott megszabadulást hirdették, elsősorban a buddhizmushoz és az európai ezoterikához.

A posztmodern divatos kifejezés mögé áttekinthetetlenül sok tartalmat halmozott fel számos tudomány, a filozófiától a színháztudományon át a lélektanig. A sok iskola és nézet – a posztmodern felvetés alapállásának megfelelően – egyáltalán nem törekszik kizárólagosságra, hanem a felvetések egymás melletti és egymásba keveredő kuszasága jellemzi. Abban azonban igen sok szerző egyetért, hogy a poszt-modern kifejezés előtagja nem időbeli egymásutániségot kíván jelezni, miszerint mindaz, ami a modernre volt jellemző, mára már történelemmé nemesült, hanem a modern paradigma utániségot, miszerint vége az egyetemes, mindenkire és mindenhol érvényes kijelentéseknek, átfogó rendszereknek, s részben helyébe, részben melléje felsorakoztak a heterogenitást és pluralitást kiinduló alapnak tekintő rendszerek. A modern meta-elbeszélései nem szűntek meg, a változás lényege inkább az, hogy egyre kevesebben hisznek benne. Nietzsche-t parafrázálva, Isten nem halott, hanem már nem lényeges.

Amit posztmodernnek nevezünk olyan szemléleti alapállás, amely búcsút mondott a lineáris fejlődésméletnek, komolyan veszi az egyidejűtlenségek egyidejűségét, a különböző orientációs módok szintetizálhatatlanságát, a sokrétű para-

doxonok jelenlétét, melyek folyamatosan különbségeket, ellentmondásosságokat és konfliktusokat provokálnak. Egyszerre, egymás erőterében van jelen ebben a szemléletmódban az egység utáni vágy és a sokféleség melletti állásfoglalás.

Az ilyen értelemben vett posztmodern paradigmára – ismét abban az esetben, ha normatív módon közelítünk hozzá, vagyis valamely külső szempontból értéket ítéletet mondunk róla – hivatkozva lehet a „minden lehetséges” (anything goes) álláspontra helyezkedni, ugyanakkor lehet benne a sokféle valóság iránti nyitottságra is alapot találni.

Ihab Hassan, a posztmodern egyik legismertebb teoretikusa szerint a „intellektuális barkácsolás”, az „alapját vesztett képzelet fénylő szilánkjai”, amelyek „mind-mind zajongják sajátos témáikat és variációikat”, összefoglalóan a „kulturális láрма”, közvetett bizonyítékai annak, hogy igény van a „megszüntető” és „integratív” akarat közötti űr betöltésére, egy olyan „átmeneti” életszférára, amely az „egydimenziójúság” (Marcuse) és a „Lét nyitottsága” (Heidegger) között helyezkedik el. „Az emberek elkötelezettség nélküli elégedettségre áhítoznak”. (Hassan, 1987; Hassan & Stierstorfer, 2005)

Hans Küng ezt a „tetszőlegesség-pluralizmust”, amely minden vallást egyaránt helyesnek és igaznak tart („anything goes”), az olcsó tolerancia álláspontjaként jellemzi. Szerinte ez félreértett liberalizmus, „ahol az igazság kérdését oly mértékben tekintik lényegtelennek, hogy rákérdezni sem mernek. Az igazság nem lehet más és más a különböző vallásokban. Az igazság csak egy lehet”. (Küng 1997, 11-12 id. Kárpáty, 2001)

VALLÁS ÉS IDENTITÁS A POSZTMODERNBEN

A vallási és kulturális pluralizmus társadalmában, melyekben már nem a modern racionalitás, nagy elbeszélési keretek és a társadalmi diskurzusból megfogalmazódó és elfogadott normák jelentik az elsődleges tájékozódási pontot, hanem a modern paradigmát feloldó, leváltó, minden tekintetben relativizáló poszt-modern, a tájékozódást kereső ember könnyen végletes válasz és döntés felé hajolhat. Az egyik véglet a teljes individuális önkény lehet, a carpe diem (élvezd ki az életet) megújított formája. A bármire való nyitottság semmit sem választó szabadsága azonban káprázat, mert az emberi lehetőségek óceánján más csónakok is ringanak. A döntés, az elkötelezettség, az önkritika és az érdemi dialógus könnyed mosolyú félresöpörése éppen abból ad fel a legtöbbet, amit leginkább vágyunk, az önmegvalósításból, a kiteljesedésből, a harmonikus és nyugodt életből.

A másik véglet a posztmodern paradigma eliminálása a premodern újrate-remtésével. Szellemi emigráció a jelen kultúrájának és kérdéseinek világából az egyértelműségek és rend képzelt korábbi világába, párosítva a jelen tarthatatlan állapotokkal szembeni felsőbbrendűség érzésével és ádáz küzdelemmel. Az időtől és tértől függetlennek állított alapok fanatikus hangsúlyozása azonban éppen attól fosztja meg a személyt, hogy valódi tárgyakkal, valódi mással párbeszélve találjon önmagára, azonosságának stabilitására. A bármi lehetséges és a csak egy valami lehetséges alternatívájának azonos lesz az eredménye: elvész benne az ember és elvész számára emberi közege is.

A VALLÁS SZELLEMI ERŐTÉR

A posztmodern lehetőségek és kihívások kulturális közegében a személyes identitással való gondos törődés számára megfogalmazható néhány kulturális tereptárgy, amelyekre figyelve haladhat a barangoló: nem kizárva az eltévedés lehetőségét, de a hazatalálást alappal remélve. A vallások számos orientációs pontot kínálnak a mai ember számára. Ezek kiemelt jelentőségét nem a vallási intézmények politikai pozíciói alapozzák meg, hanem a történelem évszázadainak hagyományai, melyek ezekhez a tartalmakhoz, gesztusokhoz, terekhez újra és újra visszatértek és kortárs kérdéseikre ezeket értelmezve találtak válaszokat. A vallások kiemelt szövegei és cselekvési hagyományai a kultúra klasszikusai közé tartoznak.

Bármerre tekintünk mai korunkban, találkozunk a vallás ilyen-olyan formáival, méghozzá a szekularizációs jóslatokkal ellentétben, melyek a vallás kimúlását valószínűsítették, meglepetésszerű színes gazdagságban. Nem csupán az ismert vallási hagyományok jelennek meg, törekedve az eredetiségre, hanem ezek mai változatai is, sőt egészen új, alternatív vallási eszmék és formációk.

A VALLÁS NEM MEGOLDÁSKÉSZLET

Téved azonban és nagy csalódások fogják érni azt, aki a vallásokra úgy tekint, mint biztos hatású pirulákra, melyekkel szemben csak a bevétel mellett kell aktívan dönteni, azt követően a hatást maga a gyógyszer okozza, az ember közreműködése nélkül. A vallási mítoszok és rítusok nem csak ma nem hatnak automatizmusként. A korábbi évszázadok vagy ezredek emberéről sem vélhető, hogy szinte öntudatlan sodródott a vallási előírások és gyakorlatok keretei között, hiszen az eszmék és a

tapasztalatok közötti feszültséget minden korszakban valamilyen módon kezelnie kellett. A vallások a maguk mítoszaival és rítusaival kulturális erőteret biztosítanak minden kor embere, így a ma eszmélődői számára is. Akár az Olimposz egyszerre nemes és zaftos isten- és félisten történeteire tekintünk, akár a zsidóság kalandozására a mindig jelen lévő és mindig keresendő Kimondhatatlan oldalán, akár India vagy Kína ezerarcú istenformáinak elbódító töménységére, melyek mind az egy megszabadulást hozó belátások tükröződései és akár a keresztény vagy muszlim misztikusok elragadtatásaira, amelyekben a létezés és az élet titkai felfoghatatlan mélységekben tárultak fel – egyikben sem találni csodatévő varázsszert, hanem mindegyikben kipróbált, megalapozott, egyben eleven és titokzatos szemben-levőséget, amellyel végzett párbeszédben a mai kor identitásai megformálódhatnak.

TURISTAUTAK

A meghatározó vallások hagyományai nyilvánosak, mindenki számára hozzáférhetőek, aki vállalja a beavatás és beavatódás különböző szintjeit. Az egyiptomi Halottas könyvet, a Bibliát vagy a Tripitakát bárki kezébe veheti és csipegethet belőle első látásra érthetőnek tűnő tartalmakat. Bárki betérhet egy templomba vagy sztupába és részt vehet a nyitott szertartásokon. Ezek a szövegek és rítusok azonban sok száz évesek, szavaik és gesztusaik igazi mélysége akkor tárul fel, ha a jelen leképeződések mögött az értelmezések fátylain keresztül felcsillannak az eredeti megfogalmazódások. A mítoszok és rítusok alapszavai, összefüggései és mozgólatai olyan alapvetőek, hogy az emberhez magához tartoznak. A fent és lent, az öröm és bánat, a befogadottság és kitaszítottság élményei és értelmezési kísérletei minden kor emberének sajátja. Ez teszi lehetővé, hogy a sok ezer éves szövegek ma is sokkal többek, mint információk: megszólítanak, megérintenek, elcsábítanak. Ez a primer közvetlenség az identitás vallási forrásaival zajló találkozásnak általános módja, amely bárki rendelkezésére áll és saját felelősséggel használható.

Az adekvát értelmezéseket is igénylő kereső számára azonban a vallások történelmi tereinek bejárásához beavatott vezetőkre van szükség. A közvetlen megértés flörtjei után a felelős egybekelés és egyesülés csak igényesebb és megalapozottabb ismeretekre alapulhat. Aki erre a kalandra vállalkozik, annak tanulásra van szüksége. Nem csak azért, hogy saját keresésének útján megtalálja a biztonságos ösvényeket, hanem azért is, hogy ne engedjen a plurális valláspiacon zajosan és színesen kínált bővliknek. A vallásra is érvényes, mint minden másra – a kapcsolatra és

a gyógyításra is –, hogy minél nagyobb a benne rejlő lehetőség, annál nagyobb a hozzá kapcsolódó felelősség.

INTERIORIZÁCIÓ ÉS ALKALMAZÁS

Szinte minden vallási közösség – a mai valláspiaci alaphelyzetből fakadóan kiemelt mértékben is – saját üdvösség-kínálatát megjeleníti a társadalom számára. Ebben a jelenlétben természetesen keverednek az ékszer, a biszu és a kacat. Gyakorta tapasztalni, hogy a legszínesebb és leghangosabb reklámok mögött találhatók a legsilányabb termékek, a legnagyobb becsapások, s ez igaz a kulturális és vallási kínálatokra és javakra is. A vallási kínálatok, megváltás és gyógyulás-ígéretetek esetében a dolog természetéből fakadóan az egész személy, az egész identitás, az egész kapcsolati rendszer kockáztat. A kipróbálás logikája nem alkalmazható visszafordíthatatlan folyamatok esetében. A vallások esetében végső soron mindig a titkok ígéretes sötétjébe ugrik a kereső, de a vallási és a pseudo-vallási termékek piacán tanácsos megfontoltan választani, csak megfelelő utánajárást követően bízni a termékekben.

Ennek az esszének kereteit szétfeszítené, ha részletesebben tárgyalni kívánnánk a vallási alapú beavatkozásokra vonatkozó minőségbiztosítás kérdéseit. Egy gondolat erejéig azonban fontos kitérni erre az összefüggésre. A vallási ígéretetek nagy része nem pusztán a kozmosz természetére és rendezettségére, nem csak a társadalmi normák forrására vonatkozóan kínál perspektívát, értelmezéseket, akár konkrét megoldásokat, hanem mai korunkban szinte leginkább az átfogó értelemben vett egészségre, testi-lelki harmóniára, az egyén és a közösség önmagával és egymással folyó kiegyensúlyozott együttműködésére vonatkozó üdv-ajánlatok kapnak kiemelkedő szerepet. (V. ö. Riesebrodt, 2010) Ezeknek az ígéreteteknek valóra válása vizsgálható és véleményem szerint vizsgálandó is a profán tudomány eszközeivel. A vallási alapú eljárások csak az erősen valláskritikus megközelítés számára jelentik a profán megközelítések kizárását. Szokványos esetben inkább támogatják egymást. A rendkívüli esetek pedig rendkívüli odafigyelést és akár beavatkozást igényelnek, amely nem csak az egészség vonatkozásában igaz.

A MÁSODIK NAIVITÁS FELE

Végére érve a modernből posztmodernbe forduló XXI. századunkban az identitás és vallás közös területeinek vázlatos ismertetésének Paul Ricoeur egy gondo-

latát szeretném befejezésül idecitolni. Ricoeur megkülönbözteti az első naivitást a második naivitástól. Az első a gyermek naivitása, amely tekintélyekre alapul, s amelyet szükségképpen csalódások és kijózanodások követnek. A személyiség fejlődésének, az identitás további alakulásának ez azonban nem utolsó állomása. Az első naivitás elvesztése után nem elég megmaradni a kijózanodottság racionálisan szabályozott és minden tekintetben átlátható fázisában, hanem egyet még tovább lehet lépni – és szert tenni a második naivitásra, a felnőtt játékára, a bölcs kalandjára.

IRODALOM

- BERGER, P. L. (1979). *The heretical imperative : contemporary possibilities of religious affirmation* (1st ed.). Garden City, N.Y.: Anchor Press.
- BERGER, P. L. – LUCKMANN, T. (1975). *A valóság társadalmi konstrukciója*. Budapest.
- HASSAN, I. H. (1987). *The postmodern turn : essays in postmodern theory and culture*. [Columbus]: Ohio State University Press.
- HASSAN, I. H. – STIERSTORFER, K. (2005). *Return to postmodernism : theory, travel writing, autobiography : festschrift in honour of Ihab Hassan*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- KÁRPÁTY, Á. (2001). *Buddhizmus Magyarországon, avagy egy posztmodern szubkultúra múltja és jelene* (Vol. 76). Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- RIESEBRODT, M. (2010). *The promise of salvation: a theory of religion*. Chicago: University of Chicago Press.

Murányi István

A LOKÁLIS IDENTITÁS JELLEMZŐI EGY BORSODI TELEPÜLÉSEN¹

A politikai rendszerváltás társadalmi következményeivel foglalkozó, meglehetősen terjedelmes társadalomtudományi irodalom egyik kulcsfogalma az adaptáció. A rendszerváltozás vesztesének leginkább tekintett észak-magyarországi „rozsdá-övezet”-ről olvasható írások legtöbbször gazdasági és/vagy munkaerő-piaci érvek alapján fogalmazzák meg az alapjaiban megváltozott politikai és gazdasági feltételek elvárásaihoz való alkalmazkodás kudarcainak magyarázatát (Papp-Tóth, 1991; Kolosi-Róbert, 1992; Bánfalvy, 1994; Kolosi-Sági, 2006; Paládi-Kovács, 2007).

A sajátos ipar- és helytörténettel, valamint településszerkezettel jellemezhető borsodi kisvárosban különösen indokolt a rendszerváltozást követő időszak adaptációs sikertelenségeinek vizsgálata. Borsodnádasd helyi társadalmának életét alapvetően meghatározó Lemezgyár 1992-ben elindult bezárása egy olyan település agóniájának kezdetét jelentette, amelyben egyszerre volt jelen a munkáspolgári régmúlt és a szocialista közelmúlt hatása (Kovács, 2006; Bali, 2007; Alabán-Vozár, 2009).

Az 1876-ban alapított, majd 1995-ben véglegesen bezárt Lemezgyár nem csupán a megélhetést biztosító munkahelyet, hanem a közösségi lét tágabb kereteit is jelentette az itt élőknek. A helyi társadalom strukturális jellemzőit, a településen élők egyéni sorsának alakulását és magánéletük világát egyaránt befolyásolta a munkás generációk szakmai szocializációját meghatározó, a településsel saját-

---

¹ Első nekifutásra fogalmam sem volt, hogy születésének kerek évfordulóján milyen írással köszöntsem a honi szociológia méltán népszerű kutatóját, tanárát és tudományszervezőjét. A döntés indoklásában utalhatnék a ritka, de intenzív személyes találkozásokra vagy Tanár Úr szakmai munkáira, de inkább őszinte leszek. Töredelmesen bevallom, hogy a tisztelet tíz oldalának téma-választását elsősorban a Szeged Studies iránti irigység motiválta. A Felek György vezette szociológus képzőhely koordinálásával már 2000-től zajlik – a hallgatók számára terepmunkaként is szolgáló – egy olyan évente lebonyolított városkutatás, amelyhez hasonlólt hasztalan próbálkok (próbálunk) elindítani a kezdeményezést következetesen elutasító civis városban. Remélem, hogy a nagykorú születésű, de zseni ifjúkorától a Tisza parti városhoz hűséges Tanár Úrnak örömet okoz a gyermek-és ifjúkori éveim helyszínéről, az ország kevésbé szerencsés szegletének településéről tudósító – a Korall folyóiratban hamarosan megjelenő – írás részlete.

tos szimbiózist alkotó Lemezgyár. Az ipari nagyüzem helyi hatalmi és gazdasági centrum szerepe a gyárkapun kívül is érvényesült, ezért egyszerre volt a szakmai (munkás) és a lakóhelyi szocializáció meghatározó helyi ágense. (Bárczy, 1960; Nemcsik, 1964; Nemcsik 1976; Nyitray, 1989).

A lakosság szempontjából látványosan sikertelen adaptáció leírására és magyarázatára vállalkozó kutatás² tervezése során már a kezdetektől is számoltunk a diszciplináris és metodikai sokszínűséggel. Ennek egyik oka, hogy a „hagyományos” gazdasági (munkaerőpiaci, illetve politikai) direkt magyarázatok mellett szociálpszichológia következmények hatását is feltételeztük. Hipotézisünk szerint Borsodnádason a rendszerváltozást követő időszakban megváltozott politikai-gazdasági környezet diktálta feltételekhez való alkalmazkodás kudarcához hozzájárultak a változások eddig kevésbé figyelembe vett következményei is: a szocialista kurzus által kiemelten preferált munkás identitás gyors összeomlása, valamint az ezzel szorosan összekapcsolódó lakóhelyi identitás megrendülése.

A fenti kutatási kérdésre csak a szociológia és/vagy a szociálpszichológia paradigmái és eszközei alapján nem adhatunk kimerítő választ. A téma interdiszciplináris jellege indokolja a társadalom-, ipar- és helytörténet nézőpontját és elméleteit és módszereit (Csontos-Vass, 2001; Valuch, 2001; Horváth et al, 2003; Palády-Kovács, 2007).

Az empirikus adatok feldolgozása jelenleg is zajlik, ebben az írásban a valamikori munkás lakosság helyi identitásának néhány jellemzőjét a szociális reprezentációhoz kapcsolódó elemzés alapján ismertetjük.

A szociális reprezentáció meghatározása – „*a közös jelentések egy konszenzuális világa, amiben a csoport tagok kommunikálnak és interakcióban vannak*” (Purkhardt, 1993, 75) – és folyamata (lehorgonyzás és objektiváció) szorosan kapcsolódik a társadalmi identitáshoz. Azt is mondhatjuk, hogy megmagyarázza a csoporttagok interpretációját és ábrázolását jelentőségeltjes világukról. A közös jelentésekre (szociális reprezentációkra) való hivatkozással a csoport tagoknak elérhető, hogy a szociális reprezentáció folyamatai direkt megérthetők a szociális identitások kialakulásával. A szociális reprezentáció elmélete így módon egy közeli kapcsolatot feltételez a szociális reprezentáció és a csoportfolyamatok, különösen

² A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke két alkalommal (2006, 2007) a Jelenkutatások Alapítvánnyal közösen, majd 2008-ban önállóan szervezett hallgatói terepgyakorlatot Borsodnádason. A 2006. évi terepgyakorlat az Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában című OTKA (T-048886) kutatáshoz kapcsolódott. A terepgyakorlatok során két survey kutatás (2006: N= 396 fő, 2007: N= 2010 fő) és összesen 42 narratív életinterjú készült. A tanulmányban a 2007-ben készült kérdőíves kutatás és a 42 interjú eredményeire hivatkozunk.

a szociális identitás létrehozása és kifejezése között. Eddig kevés kísérlet volt a szociális reprezentáció és az identitás kapcsolatának részletes leírására (Millward, 1995). A szociális reprezentáció identitásképző funkciója egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a csoport minden tagja osztozik ezekben a reprezentációkban. Másrészt a csoport meghatározza tagjai számára, hogy a különböző reprezentációk között milyen kapcsolatot létesíthet; vagyis korlátozza az asszociációs szabadságot, ezáltal előír egy a csoportra jellemző olyan szemléleti módot, amely mentén a csoport megkülönböztetheti magát más csoportoktól (Vincze-Kőváriné, 2003). A szociális reprezentációk integrálják az egyéni gyakorlatokat, ugyanakkor kollektív szociális normákat, értékeket és tudásokat prezentálnak (Meier-Kirchler, 1998). A kollektív identitás egy minden csoportban létező szociális reprezentációnak (magnak) tekinthető, mivel a csoporthoz, mint közösséghez tartozás a sajátos szociális csoportok reprezentációján belüli lehorgonyzással történik és kifejezi a csoport egyedülállóságát, aktualitását és történelmét. A kollektív identitás egyesíti a reprezentációs rendszer azon aspektusait, amelyeket az egyén leginkább értékesnek, történelmileg állandónak és a különleges tulajdonságokat kifejezőnek érzékel (Asher et al, 2006). A csoportban zajló interakciók során keletkező szociális reprezentációk gyakran narratív formában jelennek meg, biztosítva a csoport történetiségét és időbeni folytonosságát. (Vincze-Kőváriné, 2003).

A lokális identitás, mint szociális reprezentáció empirikus vizsgálatát narratív életútinterjúk (Rosenthal, 1995; Kovács-Vajda, 2002) főnarratívát követő asszociációs kérdéseire ³ adott válaszok alapján végeztük. A három alkalommal készült interjúk alanyainak kiválasztása során a legfontosabb kritérium az volt, hogy az interjúvolt borsodnádasdi lakos legyen és legalább öt évig dolgozott a megszűnt Lemezgyárban. A további kritériumok arra irányultak, hogy a interjúvoltak mintája a lakóhely tagolódása (telep-falu), a korábbi foglalkozási státusz és beosztás alapján kellően heterogén legyen.

A szociális reprezentáció elmélete, illetve az „eredeti” teóriához kapcsolódó további elméletek (Wagner, Jovchelovitch, Bauer&Gaskell, Caroline Horvath, László János, Abric & mtsai, Wagner, Gerard Duveen, Jodelet) közül Abric „központi mag elméletét” (Central Nucleus Theory) NT modelljét alkalmaztuk a szabad asszociációs kérdésekre adott válaszok elemzésére. A központi mag elmélete (CNT) Moscovici szociális reprezentáció általános elméletéhez (1976) kapcsolódó kiegészítő megközelítés. A központi mag gondolatát elsőként Jean-Claude Abric

³ A főnarratívát követő utókérdések után minden interjúban szerepeltek a következő kérdések: Mit jelent önnek Borsodnádasd? Mi jut eszébe, ha meghallja, hogy Borsodnádasd? Mit jelent borsodnádasdinak lenni?

(1994a) javasolta, a megközelítés elméleti és módszertani továbbfejlesztéséhez más kutatók (P. Verges, Ch. Gruimelli, M-L. Rouquette, P. Moliner és M. Morin) is hozzájárultak. A CNT feltevéseinek és téziseinek részletes ismertetését mellőzve, az elmélet logikáját és a kapcsolódó módszertani keretet foglaljuk össze (Sá, 1995).

A központi mag identifikálásának módszertani problémáinál érdemes figyelembe venni Moliner (1994) javaslatát, mely szerint központi kogníciókat mennyiségi és minőségi tulajdonságok jellemzik. A centrális elemek kvalitatív tulajdonságai közvetlenül a szociális reprezentáció elméletéből erednek és a központi helyzetet biztosítják. Ebben az értelemben egy adott kogníció azért központi, mert szoros kapcsolatban van a reprezentáció tárgyával, szimbolikus érték és asszociatív erő jellemzi. A centrális elemek kvantitatív tulajdonságai a kvalitatívól erednek, azok következményei. Ezek az elemek „kiugrásként” (saliency) jellemezhetők: például milyen gyakran és /vagy azonnal mutatják a reprezentáció tárgyat és hány kapcsolatot tartanak a reprezentáció más elemeivel.

Az általunk követett egyik konkrét empirikus módszer (Verges, 1992) alapján az alanyok legfeljebb három szóval (vagy értelmezhető narratív reagálással) asszociáltak a felkínált – esetünkben Borsodnádásd – szóra. Az asszociációkat a jelentések közötti hasonlóságok alapján szemantikai kategóriákba soroltuk. Az adatelemzés során két kritériumot használtunk: 1. az előfordulási gyakoriságot, 2. a felidézés sorrendjét. A kettős elemzés alapja az volt, hogy a gyakrabban és gyorsabban felidézett kategóriák nagyobb valószínűséggel tartoznak a központi maghoz. A tulajdonságokat 1-től 3-ig súlyoztuk, annak megfelelően, hogy milyen sorrendben idézték fel a kategóriákat (az alacsonyabb pont gyorsabb reagálást jelentett). Ha az átlagos gyakoriságot és az átlagos sorrendet vesszük alapul, akkor a kategóriákat négy csoportba lehetett besorolni:

1. táblázat Az asszociációs kategóriák csoportosítása gyakoriság és felidézési sorrend alapján

1. csoport	2. csoport
Átlag feletti gyakoriság	Átlag feletti gyakoriság
Átlag alatti felidézési sorrend	Átlag feletti felidézési sorrend
3. csoport	4. csoport
Átlag alatti gyakoriság	Átlag alatti gyakoriság
Átlag alatti felidézési sorrend	Átlag feletti felidézési sorrend

A bal felső sarokban lévő kategóriák – a leggyakrabban előforduló és leggyorsabban reagált – nagyon valószínű, hogy a központi maghoz tartoznak. Ezzel szemben, azok a kategóriák amelyek az alsó jobb negyedben vannak nagyobb valószínűséggel perifériális helyzetűek. A másik két negyedbe sorolt kategóriákat olyan perifériális kognícióknak tekinthetjük, amelyek szorosan kapcsolódnak a központi maghoz.

Borsodnádasd szociális reprezentációjának egyik központi eleme az érzelmi szempontból semleges, többnyire nem indokolt, a település funkcionális lényegét jelöli (lakóhely). A másik meghatározó reprezentációs elem a válaszadók létezésének egészét meghatározó differenciálatlan teljesség (minden). A szociális reprezentáció központi magjában szereplő harmadik elem szintén az élethez, pontosabban annak kezdetéhez kapcsolódik (születés). A reprezentáció központi magjának elemei átfogó és neutrális kategóriák: hely, totalitás és létezés.

2. táblázat Az asszociációs kategóriák és csoportosításuk

1. csoport Átlag feletti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend	lakóhely, minden, születés
2. csoport Átlag feletti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend	jó, gyár, emlék, környezet, költözés, munka,
3. csoport Átlag alatti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend	tetszés, család, haza, megélhetés, csoda
4. csoport Átlag alatti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend	életvitel, érzés, hely, mozgás, rossz, szeretet, büszkeség, barát

A periféria elemeinek (2. és 3. csoport) egyik része érzelmi, másik része racionális. Az affektív elemekhez sorolhatjuk az indoklás nélküli pozitív minősítést (*jó*), a településhez kötődő pozitív emlékeket, egy letűnt kor felidézését (*emlék*) vagy a pozitív véleményt (*tetszés*). Érzelmekhez kapcsolódik még a környezet és a táj szépsége (*környezet*) vagy a borsodnádasi családtaghoz (*család*), a helyben maradáshoz való kötődés (*költözés*) vagy a haza fogalmának helyhez szűkítő azonosítása (*haza*). A periféria racionális részét gyakran a településnél is fontosabbnak tartott *gyár* és a hozzá szervesen kapcsolódó *munka*, valamint a mindezekhez logikusan kapcsolódó *megélhetés* alkotja.

A lakosság Borsodnádasd reprezentációja logikus struktúrába szerveződik. A meghatározó centrális mag egyfajta természetes evidenciaként és a létezés to-

talításaként jeleníti meg a települést. A sokféle módon megnyilvánuló érzelmi kötődés és a munka köré szerveződő racionalitás jelen van, de csak a reprezentáció perifériájának részeként.

IRODALOM

- ABRIC, J.-C. (1994) Les représentations sociales: aspects théoriques. In: J.-C. Abric (ed.) *Pratiques sociales et représentations*. Paris: Presses Universitaires de France, 11-35.
- ALABÁN PÉTER – VOZÁR GYULÁNÉ (2009): *Fejezetek Borsodnádasd gazdaság-és társadalomtörténetéből (kitekintő és összehasonlító regionális vizsgálatokkal)*, kézirat.
- ASHER, S.B., WAGNER, W., ORR, E. (2006): Thinking groups: Rhetorical enactment of collective identity in three Israeli Kibbutzim. *Asian Journal of Social Psychology*, 9. 112–122.
- BALI JÁNOS (2007): Engels-telep Életstratégiák egy észak-magyarországi kisvárosban a bánya bezárását követően In: Kadocsa László-Rádai Levente (szerk.): „A tudomány iskolája” Bölcsész- és társadalomtudományi konferencia előadásai. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola, 24-39
- BÁNFALVY CSABA (1994) : Egy kritikus helyzetű helyi társadalom. Munkanélküliség, válság és újraélesztési kísérletek Ózd-Farkaslyukon. *Szociális Munka*, 4. 254–261.
- BÁRCZY ZOLTÁN (1960): *Fejezetek a Borsodnádasdi Lemezgyár történetéből*. Miskolc.
- CSONTOS GYÖRGYI – VASS TIBOR (2001): *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.
- HORVÁTH SÁNDOR – PETHŐ LÁSZLÓ – TÓTH ESZTER ZSÓFIA (2003. szerk.) *Munkástörténet – munkásantropológia*. Tanulmányok. Budapest: Napvilág Kiadó.
- KOLOSÍ TAMÁS – SÁGI MATILD (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 149-197.
- KOLOSÍ TAMÁS – RÓBERT PÉTER (2006): A rendszerváltás társadalmi hatásai in: *Társadalmi riport 1992*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 37–74.
- KOVÁCS ÉVA – VAJDA JÚLIA (2002): *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest: Múlt és Jövő kiadó.

- KOVÁCS PÉTER (2006): A halott gyár árnyékában. (Borsodnádásd másfél évtizeddel a rendszerváltás után.) *Magyar Narancs*, 04. 02.
- MEIER, K., KIRCHLER, E. (1998): Social representations of the euro in Austria. *Journal of Economic Psychology*, 19, 755-774.
- MILLWARD, L.J. (1995): Contextualizing social identity in considerations of what it means to be a nurse. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 25, 303-324.
- MOLINER, P. (1994) Les méthodes de repérage et d'identification du noyau des représentations sociales. In: C. Guimelli (ed.) *Structures et transformations des représentations sociales*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé, 199-232.
- NEMCSIK PÁL (1964): Beszámoló a borsodnádásdi helytörténeti kutatómunkáról. *Legújabbkori Múzeumi Közlemények*, 25-34.
- NEMCSIK PÁL (1976): A borsodnádásdi kétlaki munkásság életmódjának változása. In: Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII. 49-62.
- NYITRAY ISTVÁN (1989): *A Lemezgyár története dióhéjban*. (125 éves a Borsodnádásdi Lemezgyár). Borsodnádásd: Borsodnádásdi Lemezgyár Igazgatósága.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (2007): *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PAPP JÓZSEF-TÓTH JÓZSEF (1991): Ipari válságövezetek Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 7-8. 791-792.
- PURKHARDT, S.C. (1993): *Transforming Social Representations: A Social Psychology of Common Sense and Science*. London and New York: Routledge.
- ROSENTHAL, G. (1995): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*, Frankfurt/New York: Campus.
- SÁ, C.P. (1995): The Central Nucleus Approach to Social Representations. Paper was presented in the *XXV Interamerican Congress of Psychology*, San Juan de Puerto Rico.
- VALUCH TIBOR (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VERGES, P (1992) L'évocation de l'argent: une méthode pour la définition du noyau central d'une représentation. *Bulletin de Psychologie*, 45 (405), 203-209.
- VINCZE ORSOLYA, KÖVÁRINÉ SOMOGYVÁRI ILDIKÓ (2003): A nemzeti identitás reprezentációja a sikeres történelmi regényekben. *Magyar Tudomány*, 1. 55-66.pp

Nagy J. Endre

BIBÓ: SZEMKÖZT DURKHEIMMEL ÉS WEBERREL

ADALÉK BIBÓ ISTVÁN ÉSZJÁRÁSÁHOZ

Részlet a szerző MTA doktori disszertációjából: A tettbeszéd. Kézirat. Budapest. 2004. 198-210.

Bibó realitásérzéke intellektuális beállítódásként a filozófiai szörszálhasogatás és egzegézis elutasításával kapcsolódott össze (ld. Perecz 2001: 38-39). Amennyiben kénytelen volt filozófiai problémákkal foglalkozni, azt két körülmény idézte elő nála. Az egyik az volt, hogy a jogelmélet bizonyos végső kérdései belenyúlnek a filozófiába, a másik pedig az, hogy egyetemi kurzusaiban kénytelen volt a hallgatóknak olyan problémákkal kezdeni a jogelméleti kérdések tárgyalását, mint pl. hogy mi a tudás és tudomány. Először valószínűleg a kolozsvári előadásokban (Bibó: MTA Kézírtár) mélyedt bele a tudás- és tudományelméleti kérdésekbe.

Bibónak van egy nem szisztematikusan kifejtett filozófiája, melynek van egy logikai és egy történeti narratívája. Ez a két narratíva természetesen csak analitikusan választható szét, hiszen egyfelől a logikai narratívát Bibó történeti fejtegetésekből bontja ki, másrészt a logikai narratíva történeti anyagon és aktuálpolitikai problémák elemzésében inkarnálódik. Ez a két narratíva, amely tulajdonképpen egy, „műfaji” szempontból társadalom- és politikai ontológiát foglal magában (ld. Nagy 2011). A szövegek, melyek hordozzák e „kategoriális terheket”, nincsenek „szak”-filozófiai formára hozva. Bibó egyenesen a dolognak ront neki, (ezért tekintjük intellektuális alapbeállítódását fenomenológiaiainak), s nem foglalkozik azzal, hogy azt, amit feltárt a dologból, beillesse a hagyományos filozófiatörténet alakjai és problémái közé. Természetesen rendelkezik olyan filozófiai alapműveltséggel, amely elég ahhoz, hogy megértse a filozófiai alapproblémákat, s ha ambicionálta volna, akkor jogteoretikusból (ami végül is Bibó szakterülete volt, és itt, mint láttuk, mind a jogelméleten, mind a nemzetközi jogon, mind a közigazgatástudományon belül maradandót és originálisat alkotott) átképezhetette

volna magát szakfilozófussá, éppúgy, ahogy pl. Husserl matematikusból filozófus lett. Érdeklődésének középpontjában azonban a politika, mint olyan állt, ami túlmenni készítette mind magán a szorosabb értelemben vett jogtudományon, sőt ennek szociológiai megközelítésén is. Nem csinált, pontosabban nemcsak – mondjuk – állam- és jogszociológiát csinált, mint – hogy egy közelálló példát említsünk – Kelsen, aki írt egy könyvet a szociológiai és egy másikat a jogi államfogalomról, hanem „multidisziplinárisan” közelítette meg a politika témáját, s történeti, társadalomlélektani és – természetesen szaktudományának – az állam- és jogelméletnek – tudáskészletét is bedolgozta vizsgálódásaiba és annak eredményeibe. Az így létrejött produktumot nevezzük műfaji szempontból politikatudományi, röviden politikai esszének, s különböztetjük meg aztán ezen belül, az esszéértékezőket, esszétanulmányokat, esszéetűdöket, s végül publicisztikákat. Természetesen e műfaji határok cseppfolyósak, mert Bibónál tényleg érvényes az, hogy a totalitás adja meg a helyi értékét minden részelemnek („belső kontextus”), tehát a legkonkrétabb publicisztikában látensen mindig jelen van az egész. Most az a feladatunk, hogy hermeneutikai vizsgálódásainknak az eredményét alkalmazzuk és igazoljuk Bibó életművének elemzésében.

Az európai társadalomfejlődésről írott 1953-56 közötti töredékben olvashatjuk a következőt: „rögtön felvetődik a kérdés, hogy viszonylik ez ahhoz, amit a dialektikának szoktunk nevezni, különösen a hegeli nyomokon kialakult marxi dialektikához. A párhuzam kétségtelenül megvan, különösen, ha meggondoljuk, hogy minden tézist meg kell előznie először valamilyen tapasztalatszerzésnek, majd pedig valamilyen intuitív és homályos körvonalú feltevésnek, hipotézisnek, tehát végeredményben mind a két séma öt osztatú. Egyetlenegy különbség van, de az rendkívül fontos: az antitézis hegeli formulája helyébe a valóság megismerése és megszelídítése során a kísérlet baconi formuláját helyeztük, mert az antitézisnek a valóságtudományok terén a használhatóságát, az antitetikus gondolkodásnak a használhatóságát teljes mértékben kétségbe vonjuk. A hegeli dialektika a szellem, a gondolkodás világának törvényszerűségeit kereste: ha akarunk, itt tulajdoníthatunk döntő jelentőséget az antitézisnek, és állíthatjuk, hogy a tézisből szükségszerűen következik az antitézis, hiszen a gondolkodás világában valóban bármit gondolunk is, vele gondoljuk az ellenkezőjét, A-val a non-A-t. A valóság valamelyik szelvényével foglalkozó emberi foglatatosságnál azonban ennek a világon semmi értelme nincs. Semmiféle szükségszerűség nem indokolja, hogy ha a valóságra nézve valamilyen igazsághoz, valamilyen programhoz eljutottam, akkor a következő lépésben ennek az igazságnak, ennek a programnak a szöges ellentétét tekintsem igazságnak és programnak, és a valóságnak semmiféle megfigyelése nem

vezethet ahhoz a felismeréshez, hogy a valóságban a fejlődés önmaga ellentétébe szokott volna átmenni” (1993: 343-344).

A szöveg első látásra a hegeli és a marxi logika meg nem értéséről tanúskodik. Olvasmányjegyzéke szerint ezt a viszonyulását igen valószínűen nem Hegel-olvasmányok alakították ki benne, hanem vélhetőleg Hegel beállítása Vorländer filozófiatörténetében. Az olvasmányjegyzékben (Bibó MTA Kézirattár.) pont azt idézi a Vorländer Hegel-interpretációjából, amely azt fogalmazza meg, hogy Hegel szerint minden *fogalom* átszap az ellenkezőjébe. Elég nyilvánvalóak látszik, hogy Bibó innen vette azt a gondolatát, hogy a dialektika csak a fogalmakra, s nem a valóságra érvényes. Márpedig a hegeli logika „csavarja” abban van, hogy az alapvetően ontológia, s az ellentmondás Hegel szerint nem a gondolkodás, hanem a valóság sajátossága.

Elvileg Bibó vehette volna e felfogást Horváth Barna szinoptikus elméletéből, aki szerint a tény és érték viszonya kontrárius és nem kontradiktórius ellentét. Mint Balog Iván állítja, Bibó hamadikutassága ebből nőtt volna ki (2001:11-36). De ha így is lenne, Bibó nyilván emlékezne és visszatérne így rá, s logikailag valószínűleg messzebb jutna. Itt azonban megint Bibó realitásérzéke működik: a marxizmussal való elvi vitájából nő ki a negáció valóságbeli szükségességének tagadása. Ami azonban igazán érdekes itt, az az, hogy Bibó ontologizálja a logikai problémát. A valóság megismerése és a praxis azonos logikai szerkezetű. Bibó nem véletlenül keveri össze az ontológiai és logikai „aktust”. Az ő fejében a praxis a megismeréstől lényegileg nem különbözik, ugyanúgy nem, mint a természettudományos megismerési eljárás a szellemtudományitól. Mindkettő tapasztalatszerzéssel indul, aztán van egy villanás, az ötlet, annak kidolgozása és végül kipróbálása. A természettudományban lehet kísérletezni, a szellemtudományban szintén ki kell valahogy próbálni a felfedezést a gyakorlatban, a praxis pedig tényleg azt jelenti, hogy embereket próbálunk rávenni arra, hogy kövessék az elképzelésünket. Ez a politikatudomány (ld. Bibó: 1986/III.9-10).

Ha Bibó olvasta volna Hegelt, akkor nyilvánvalóan rájött volna, hogy – amit pl. mindig elemez, majd kimutatja róluk „semmisségüket”, vagy kibékíthetőségüket (pl. az individualizmus és kollektívizmus, aminek konkrét bemutatásával egy Bibó-szövegben demonstrálni fogjuk Bibó nem-szándékolt dialektikáját) – egymás szükségképpen másai és mint egymáséi azonosak. Ahogy Hegel mondja: „Mind a kettő tehát a tételezett ellentmondás, mind a kettő *magánvalósága szerint* ugyanaz. Mind a kettő a magáért-valósága szerint is az, amennyiben mindegyik megszüntetve megőrzése a másinak és önmagának... Vagyis közvetlenül a lényeges különbség, mint magán- és magáértvaló különbség, csak önmagának önmagától

való különbsége, tehát az azonost tartalmazza; az egész magán- és magáért-való különbséghez tehát hozzátartozik maga is, az azonosság is. Minthogy Bibó elméletében az individuumnak és kollektivitásnak nagy jelentősége van, ezt a szociológia két klasszikusánál, Webernél és Durkheimnél is szemügyre vesszük.

DURKHEIM, AVAGY A KOLLEKTÍVUM

Hogy ez mennyire így van, nézzünk először két példát, amelyek ellenkező oldalról indulnak, de felmutatható rajtuk az azonosság mozzanata. Weber módszertani individualista, Durkheim pedig kollektivista. Weber azt mondja: „A cselekvés... számunkra mindig csak egyes személyek – egy vagy több személy – viselkedése létezik..., mivel az értelemhez igazodó cselekvés számunkra kizárólag egyes emberek cselekvéseként érthető...a szociológia semmiféle 'cselekvő' kollektív személyiséget nem ismer. Ha mégis 'államról', 'nemzetről', 'részvénytársaságról', 'családról', 'hadtestről' vagy hasonló képződményekről beszél, akkor ezeken inkább *csak* azt érti, hogy egyes emberek tényleges vagy lehetséges megkonstruált társadalmi cselekvése meghatározott módon megy végbe, tehát egészen más értelmet tulajdonít annak a jogi fogalomnak, amelyet a pontosság kedvéért és a szokásnak engedve használ” (1987: 44-45.).

Ki lehet ugyan indulni az ún. funkcionális megközelítésből (pl. hogy általában mit csinál a részvénytársaság, mi a teendője a királynak, a bürokratának, stb.) de ez csak előmunkálat lehet ahhoz, hogy eljussunk az individuális cselekvők vélt értelméhez, tehát hogy pl. egy részvénytársaság tagjait milyen motívumok készítették ilyen és ilyen viselkedésre. Mármint erre Hegellel azt mondhatjuk, hogy azok az individuumok, akik egy részvénytársaságot alkotnak magán-valóan (azaz a mi számunkra, akik szemléljük őket), azonosak vele. Hiszen a részvénytársaság azonos X számú így és így cselekvő emberrel, és nincs a részvénytársaságnak ezektől az emberi cselekedetektől elkülöníthető egzisztenciája. Ezzel tételeztük az azonosságot. Ha viszont azt mondjuk: a kollektívum individuumokból áll, ezzel csak azt mondtuk ki, hogy a kollektíva nem azonos az individuumok matematikai összességével, vagy pusztá halmazával. Tehát: a kollektívum és az individuum azonosak (hiszen a részvénytársaság tagjai csak mint tagok alkotják a kollektívumot, tehát nekik ebben a vonatkozásban nincsen más létezésük, mint az, hogy kollektívumot képeznek) és nem is azonosak egymással (hiszen a kollektívum összesség, ami nem azonos egyetlen részével sem). Ezzel most odajutottunk, hogy azt kell mondani: a kollektívum individuum és az individuum kollektívum, vagyis közvetlenül

azonosak egymással. De másfelől az is igaz: a kollektívum nem individuum és az individuum nem kollektívum. „A kettő lényeges vonatkozásban van egymással s az egyik a kettő közül csak annyiban van, amennyiben a másikat kizárja magából és épp ez által vonatkozik reá” – mondja Hegel (1979: 203-204) a szerves és szervetlen természet viszonyáról, s ugyanez érvényes a részvénytársaságra és tagjaira. Az azonosság és nem-azonosság igazsága aztán abban van, hogy a végleteket tételezzük, azaz egy egész eszmei mozzanatává „fokozzuk le”. Így az azonosság a különbség által közvetítettként mutatkozik. Ezt nevezi Hegel a dialektika pozitív eredményének, mely egyaránt különbözik a végletek értelmi gondolkodásra jellemző megrögzítésétől, amit a szofisták szokták csinálni, és a végletek közti ide-oda végtelen mozgástól, ami a negativitásában megrekedt dialektika. Ilyenkor a különbség a két pólus között visszamegy alapjába (Hegelnél németül: *zu Grunde gehen*, azaz szó szerint: tönkre megy, ami magyarul majdnem azonos a némettel, mert a tönk itt vélhetőleg a fának a tönkjét, törzsét, azaz alapját jelenti). A megoldás egyszerű: a kollektívum az egyén által, az egyén a kollektívum által közvetítve az, ami, pl. a részvénytársaság. Ahogy – magyarázza szemléletesen Hegel – „a kör fogalmában középpont és kerület egyformán lényegesek, mind a két jegy megilleti; s mégis kerület és középpont ellentétes egymással és ellentmond egymásnak” (1979:205).

A szociológia másik atyjánál, Durkheimnél az ellenkező oldalról indulva látjuk beteljesedni a dialektika igazságát. Durkheim megkülönbözteti a kollektív és az egyéni tudatot. A kollektívumot úgy definiálja, hogy az a „meggyőződéseknél és érzéseknél az az együttese, amely közös egy adott társadalom átlagos tagjaiban, meghatározott rendszert alkot, melynek saját élete van” (1986:56). Ez – fejt ki Durkheim – egészen más, mint az egyéni tudat, „bár csak egyéneknél valósulhat meg” (1986:57). A kollektív tudat reprezentációja a büntetőjog, illetve a büntető szankció, amely mint mechanikus szolidaritás biztosítja a kollektívum kohézióját, integrációját. A másik típusú jogi szankció a restitutív, amely a munkamegosztásban reprezentálódik, és mint organikus szolidaritás összetartja a társadalmat. Ez az egyéni tudathoz van kapcsolva. Ennél fogva Durkheim kijelenti: „két tudat lakik bennünk: az egyiknek az állapotai mindegyikünkben egyénié és csak ránk jellemzők, míg a másik állapotai az egész közösségre (*société*) nézve közösek” (1986:64). Ezzel világosan tételezve van a kétféle tudat különbsége. Durkheimnél a kollektív képződmények elsőbbséget élveznek módszertani tekintetben (ugyanúgy, mint Webernél az individuumok). A megfigyelési szabályoknál világosan leszögezi, hogy a társadalmi tényekből kell kiindulni, amelyeket dologiságként kell felfogni, és hogy a szelektálásnál „annál nagyobb valószínűséggel lesznek

objektívak a társadalmi tényekről alkotott elképzeléseink, minél inkább megszabadítjuk őket az egyéni tényektől, amelyekben megnyilvánulnak” (1978:65). Például a kriminálszociológiában a büntetésből kell kiindulni: azokat az individuális magatartásokat nevezzük büntetteknek, amelyekre büntetőjogi szankció a kollektív, társadalmi következmény. A családnál pedig abból a kollektív reprezentációból kell kiindulni, amit úgy nevezünk, hogy öröklési jog. És így tovább. Itt tehát igen határozott különbség tételik a kollektív és individuális tudat között, és fontos módszertani és elméleti következményei vannak. Azonban Durkheimnél is hamarosan kiderül, hogy a kettő azonos. „E két tudat pedig, bár különböző (*distinctes*) összekapcsolódik egymással, hiszen végül is egy és ugyanazon szerv hordozza. Tehát kölcsönösen függnék egymástól (*solidaires*)”. Rögtön jegyezzük meg: azt mondani, hogy ugyanazon szerv hordozza a két tudatot, nem ugyanaz, mint hogy függenek egymástól (sőt a francia eredetiben szolidárisak egymással). Előző esetben szociológiailag irreleváns a dolog, pusztán biológiai meghatározás, ezért szociológiai és logikai szempontból nincs azonosság. Az azonban, hogy kölcsönösen függenek egymástól, az azonosság kimondása, noha előzőleg világosan szembe voltak állítva. „Az első (ti. az egyéni tudat) csak egyedi személyiségünket képviseli és alkotja; a második viszont a kollektív típust, s következésképpen a társadalmat képviseli, amely nélkül nem is létezhetne” (1978:64-65.). Durkheim azonban nem tud igazában kibonyolódni abból a dilemmából, amibe a kétfajta tudattal belebonyolódott. Ugyanis az ő számára a kollektív lélek és a kollektív reprezentációk a szociológia tárgyai, ezért az individuális különbségeket bagatellizálnia kell, s mint pszichológiai-individuális sajátosságokat át kell utalnia a pszichológiába. Így aztán amikor a modern társadalmi kohéziót kell meghatároznia, akkor ellentmondásba keveredik, pontosan azért, mert nem tudta a kollektívet és az individuálisat mint tételezett egységet megragadni. Ha ugyanis a kollektív tudat hozza létre a mechanikus szolidaritást, ami a büntetőjogi szankcióban objektíválódik, vagy kap formát, akkor – tekintve, hogy a modernségbe való előrehaladással az individuális szabadság nő a kollektívum rovására – ki kellene mutatnia az individuális tudatoknak valamilyen újszerű kollektivitását, ami megint csak létrehozná az újfajta társadalmi szolidaritást. Mikor a restitutív szankciókat bevezeti, elemzi a polgári jogi viszonyokat, és a szerződésről azt mondja, hogy „kétoldalú kötelezettségeket hoz létre (1986:74-75)” s az ide vonatkozó szabályok – mennél inkább specializálódnak a funkciók – „kicsúsznak a kollektív tudat hatálya alól”, és ezek a szabályok „nem rendelkeznek azzal a transzcendens hatalommal, mely megsértése esetén engesztelést igényel” (1986:75) – mint ti. a büntetőjogi szabályok megsértése esetében. Az egyéni tudat ilyenkor már nem pusztán a kollektív tudat függ-

vénye (amikor is „a társadalom molekulái csak egy módon lennének koherensek” (1986:78.). A dologi és személyi jogok egy olyan rendszert alkotnak, „melyeknek nem az a funkciója, hogy a társadalom különböző részeit egymáshoz kapcsolja, hanem az, hogy elkülönítse őket egymástól”. De akkor hogyan jön létre köztük a társadalmi kohézió? – ez itt a kérdés. Nos, erre Durkheim válasza az, hogy ez a negatív szolidaritás ugyan semmiféle integrációt nem hoz létre (1986:77), de létrehozza ezt a munkamegosztás. Igen ám, de ehhez csak egyéni tudatok tartoznak. Így Durkheim nem tudja megmagyarázni, hogy olyan kollektív képzetek, melyek a jogszabályokban formát öltenek, miképpen is jönnek létre. Ebből arra a következtetésre kellene jutni, hogy a társadalmat csak a büntetőjogi szabályok integrálják, de akkor mi szükség van össztársadalmi polgári jogi szabályokra, melyeket az egész társadalom elfogad? Durkheim válaszként beéri azzal, hogy a fejlett állati szervek funkciómegosztásához hasonlítja a modern társadalom integrációját, és ezért nevezi organikus szolidaritásnak. Később a vallás kapcsán felfedez egy újfajta, a valláshoz hasonló kohézióteremtő erőt, ez a személyiség kultusza, de rögtön megállapítja, hogy ez nem képes helyettesíteni a régi hitet. „Helyzete teljesen kivételes a kollektív tudaton belül. Minden erejét a társadalomból nyeri (már ti. az egyén, illetve az egyéniség kollektív, szinte vallásos kultusza), de nem a társadalomhoz köt bennünket, hanem saját magunkhoz” (1986:89). Ez ugyanis, ha elvvé tesszük, felbomlasztja a társadalmat.

Ha mindezt, amit Durkheim, aki empirikus szociológus akar lenni, előad, megfontoljuk, igazat kell adnunk Hegelnek, aki egy helyen azt mondja, hogy „az értelem, miközben megfigyeli s állítólag azt adja elő, amit megfigyelt, inkább metafizikát hoz léte, mely minden irányban ellentmondásos, ez azonban rejtve marad előtte” (1979: 217). Durkheim nem veszi észre pl., hogy az egyéniség kultusza, amely állítólag elkülönít bennünket, miként jött létre a személyiségvédő jogszabályokban (pl. a börtönviszonyok humanizálása, a vallási, nemi, stb. megkülönböztetések ellen már a XIX. században meginduló mozgalmak /feminista mozgalom a választójogért, egyáltalán a választójog kiterjesztése, a céh korlátok lebontása a gazdasági életben, vagy pl. a gabonavám eltörlése Angliában/, amik mind-mind arról tanúskodnak, hogy a kollektív tudat ugyanolyan dinamikus maradt, mint régebben.

Érdeemes itt felidézni e vonatkozásban Habermas Durkheim-interpretációját. Habermas – nyilván tudatparadigma-irtózata miatt – nem sokat bíbelődik Durkheim különbségtevésével az egyéni és kollektív tudat között, hanem örömmel konstatálja, hogy Durkheimnél a hit konstituálta integrációt felváltja a kooperációra, a munkamegosztásra támaszkodó integráció, ami beleillik az ő rendszerdifferenciációs

társadalomfejlődési koncepciójába (1997:130). Hivatkozik a társadalmi munkamegosztásról szóló könyv második kiadásához írott előszóra, amiből kiderül: maga Durkheim is érezte, hogy a munkamegosztásra épülő integrációs forma, az organikus szolidaritás nélkülözi a „tudati” alátámasztást (ami a kollektív tudatban megvolt a mechanikus szolidaritás esetében). Durkheim ebben az előszóban ugyanis – belátva, hogy pusztán a munkamegosztásból semmiféle szolidaritás nem jöhet létre – kényszerítve érezte magát, hogy egyfajta hivatás-csoport morált hozzon létre, amelyeket „utópikusan kiszínezett példákkal kell illusztrálnia” – állapítja meg a vállalkozás sikerületlensége miatti szemmel látható elégedettséggel Habermas. Majd hozzáfűzi: „Azt persze Durkheim nem magyarázza meg, hogy miféle mechanizmus hozhatná létre a strukturális differenciáció helyett a szolidaritásnak az új formáját” (1997:130).

Mint Habermas teljesen más elméletstratégiai célból fogant kritikája is bizonyítja: Durkheim nem tudta az individuális és kollektív tudat dialektikáját megragadni. Ha egyszerően abból indult volna ki, hogy a kettőnek van azonosság-mozzanata, akkor talán felismerte volna, hogy milyen közel jár hozzá. Amikor pl. *Az öngyilkosság*-ban bevezeti az anómia fogalmát kimutatja, hogy van egy társadalmilag elfogadott szabályozórendszer: „S valóban, a történelem minden pillanatában azt látjuk, hogy a társadalmak erkölcsi tudatában él valamilyen homályos érzés arra vonatkozólag, hogy respektíve mit érnek a társadalomnak tett különböző szolgálatok, hogy milyen fokú ellátottság jár egy-egy hivatás dolgozóinak. A különböző funkciók mintegy hierarchizálódnak a közvéleményben, és mindegyikhez hozzárendelnek egy bizonyos jólét-együtthatót aszerint, hogy milyen helyet foglal el a hierachiában... Valódi szabályozórendszerrel van tehát dolgunk. Ha nem is ölt mindig jogi formát, mégis rögzíti viszonylagos pontossággal azt a maximális jólétet, amelyre egy-egy társadalmi osztály jogosan törekedhet...Csakhogy ez a fegyelem...csak akkor lehet hasznos, ha helyesnek tartják mindazok, akik alá vannak vetve. Ha csak a megszokás és az erő tartja fenn, csak a felszínen lehet béke és harmónia...Amikor tehát azt mondjuk, hogy e rendnek az egyénnel való elfogadtatáshoz tekintélyre van szükség, egyáltalán nem arra gondolunk, hogy ezt csak erőszakkal biztosíthatja. Minthogy e szabályozórendszernek az egyéni szenvedélyeket kell korlátoznia, olyan erőből kell kisugároznia, amely uralkodik az egyének felett, egyszersmind az is szükséges, hogy az emberek respektusból, ne pedig félelemből engedelmeskedjenek neki...Az ember sajátos jellemzője az, hogy ténykedésének gátja nem fizikai, hanem erkölcsi, azaz társadalmi természetű. Az ő törvényét nem valamilyen anyagi közeg kényszeríti rá brutálisan, hanem egy, az övénél magasabb rendű és általa magasabb rendűnek is érzett tudat.” (1982:235-238. – Kiemelés: N.J.E.)

Mármost, ha a mindenkori szabályozórendszert egy magasabb rendűnek érzett tudat alkotja, és morális jellegű, akkor ebből következik, hogy nemcsak a büntetőjogi szankcióban fejeződhet ki a kollektív tudat, hanem másban is, és akkor megint csak nagyon hiányzik az organikus szolidaritás mellől a kollektív tudat. Durkheim eljut oda, hogy a szerződés elemzéskor felfedezi: ez az organikus szolidaritás egy formája, továbbá hogy emögött társadalmi konszenzus van, ami egy általános konszenzusnak fontos tényezője. És ez párhuzamosan fejlődik a munkamegosztással és fokozódó specializálódással, ami viszont lehetővé teszi az egyéniség fokozódó kibontakozását a kollektívumból. Ebből le kellene vonnia Durkheimnek azt a következtetést, hogy miközben az egyén kibontakozik – ha egyszer van össztársadalmi konszenzus, amit az egyének maguk fölött lévő tekintélynek tulajdonítanak és ezért respektálnak (tehát pl. a szerződéseket nem az erőszaktól, vagyis az államtól való féltükben tartják meg, hanem spontán módon jogkövetőek, s vele párhuzamosan a kollektív tudat is végzi kibővülését, ráadásul úgy, hogy közben eljut a személyiség majdnem vallásos kultuszáig!), akkor ez azért van, mert a fokozódó munkamegosztást és specializációt „lereagálja” a kollektív tudat, és maga is „utána megy” az individuális tudat megerősödésének. Hegel, aki hosszas töprenkedések után feladta Schellinggel és Hölderlinnel közös állameszményét, a görög demokráciát, végül is elismerte a polgári társadalom fogalmának rendszerébe beépítésével, hogy a „partikulárisnak jogához kell jutnia”, mégpedig úgy, hogy az állam és a társadalom továbbra is fennálljon (Hegel: 1971: 185).

Érdemes Hegelt idézni, hogy miként segít neki a fogalmak (általános, különös, egyes) dialektikus alkalmazása e probléma megoldásában. Hegelnél az erkölcsiség szférája a családban, a polgári társadalomban és az államban ölt testet, s most figyeljük meg, hogy a különösben az általános hogyan tartja fenn magát: „Az általánosság kiindulópontja itt a különösség önállósága, s az erkölcsiség így ezen az állásponton elveszettnek látszik, mert a tudat számára tulajdonképp a család azonossága az első, isteni – s kötelességet parancsoló. Most azonban beáll az a viszony, hogy a különösnek kell az első, számomra meghatározó tényezőnek lennie, s ezzel megszűnt az erkölcsi meghatározás. De tulajdonképp csak tévedésben vagyok erre nézve (mivel a polgári társadalomban miközben azt hiszem, hogy csak a saját érdekemet és célokat követem, ezáltal az általános célját mozdítom elő, pl. amikor a termékemet eladom a célom az én szükségletem kielégítése, de ezáltal, hogy a termékre másnak szüksége van, másnak célját és érdekét mozdítom elő, noha ez mint olyan nincsen a tudatomban célként), mert amikor azt hiszem, hogy ragaszkodom a különöshöz, mégis az általános összefüggés szükségszerűsége marad az első és lényeges. Tehát általában a látszat fokán állok, s mivel különösségem

marad számomra a meghatározó tényező, azaz a cél, ezzel az általánosságnak szolgáló, amely tulajdonképpen megtartja végső hatalmát fölöttem.” (1971: 206).

Durkheim, aki valahol megmaradt XIX. századi pozitivistának és szemmel láthatólag semmit sem tudott az egész neokantianizmusról és az ez által exponált értelem-problémáról, valószínűleg – Comte atyamesteréhez hasonlóan – Hegelt értelmetlen metafizikusnak tekintette (ha egyáltalán ismerte). Most is tartó népszerűsége az empirikus szociológusok körében éppen ennek köszönhető. A matematikai statisztikára építő mai szociológust éppúgy nem érdekli az értelem problémája, mint Durkheimet, aki az öngyilkossági statisztikákból indult ki, és az öngyilkosok individuális motivációját direkt félretolta, hogy eljusson egy olyan tipológiáig, amivel ma már semmit sem lehet kezdeni (az anómiát kivéve, amit viszont már munkamegosztásról szóló munkájában „feltalált”). Mint Cseh-Szombathy László kritikusan megállapítja Durkheimről, „az öngyilkosság jelenségének szociológiai vizsgálatánál olyan modellt kell felállítani, mely biztosítja a társadalmi és *lélektani* tényezők kölcsönös figyelembevételét” (1982: 27.)

WEBER, AVAGY A MÓDSZERTANI INDIVIDUALIZMUS

Weber- és Durkheim-interpretációnknak az a tanulsága, hogy – némi leegyszerűsítéssel – Weber számára a kollektivitásnak, Durkheim számára pedig az individualitásnak nincs *sui generis* realitása. Mikor Durkheim a kollektív lélek elsőbbségét hirdeti, melyhez képest valami csak azért van meg az egyéni tudatban, mert megvan a kollektívban, nincs magyarázat arra, hogy akkor a modernitásban miért jöhet létre az individuum kultusza és egyre fokozódó szabadsága a kollektivitással szemben. A weberi megértő szociológia számára a kollektivitásnak nincsen realitása, csak heurisztikus értéke van a kutató számára. Még egy szocialista gazdaságot is individualista módra kellene megérteni: „az empirikus-szociológiai munka lényegi része ugyanis mindig, ott is csak azzal a kérdéssel kezdődik, hogy milyen motívumok készítenek, illetve milyen motívumok készítenek ennek a szocialista 'közösségnek' a funkcionáriusait és tagjait olyan viselkedésre, melynek következtében a közösség létrejött, illetve továbbra is fennáll.” (Weber:1992: 48). Míg Durkheim úgy akarja művelni a szociológiát, hogy veszi a statisztikailag elkülöníthető magatartásformát, mely mögött feltételez valami kollektív motívumot, de ezt ő akarja „kitalálni” (mondjuk: anómiás öngyilkosság), addig Weber az akarja megtalálni, amire az egyes ember gondol, mint céljára, amikor cselekszik, és ha tömegjelenségről van szó, ami a szociológia tárgya, és akkor sok ember motivacionális azonos beállí-

tódásáról van szó, amit a kutató magukból a cselekvőkből kiindulva megérthet. Webernél a statisztika ellenőrzési eszköz arra, hogy a kutató jól tárta-e fel a cselekvők motivációs cselekvési hátterét, mert „az érteleme szerint evidens értelmezés önmagában mindig csak egy különösen evidens kauzális hipotézis” (1992: 42), amelyet ellenőrizni kell. Durkheim statisztikai kiindulási módszere azért népszerűbb ma az empirikus szociológusoknál, mert tulajdonképpen ettől remélik a nemtudatos motivációk felderítését. A helyzet azonban az, hogy minden statisztikát még értelmezni kell, mert „magától nem beszél”. Ez belenyúlik a (Polányi Mihály tudáselméletében kidolgozott) személyes tudás szférájába (ld. 1994).

No már most, Webernél ott kezdődnek a problémák, amikor a kollektív képződmény olyan viselkedését kellene megmagyarázni, ami nem levezethető az individuális aktorok egyéni motivációiból. Különösen az amerikai szervezéstudományi irodalom tárta fel kedvtelve a szervezetek ún. diszfunkcionális viselkedését (ld. Kulcsár: 1981: 7-25., Somlai: 1977: 52-62.). Habermas ezt a kritikát úgy fogalmazza meg, hogy Webernél a „racionalizáció” „kontextusonként észrevétlenül csúszik át a cselekvésracionalitásból a rendszerracionalitásba” (1998: 254.). Erre a bürokráciát mint kollektívumot hozza fel példának. Weber a bürokráciát eleven géphez hasonlítja, mely funkcionálisan jól, „racionálisan” működik. Azonban Weber mégis azt mondja a bürokráciáról, hogy annak van egy immanens tendenciája, az tudniillik, hogy a hivatalnokok „materiális-hasznossági szempontokat szem előtt tartva lássák el a boldogítandó alávetettek szolgálatában végzett igazgatási feladataikat” (1992: 232), továbbá, hogy a „géppel” (azaz: a gyárral) összefogva, az egész társadalom organikus megszervezésével felépítsék a „szolgaság házát” (1992: 202.), amely aztán meg is valósult a kétféle totalitarizmusban. Weber ezt azzal magyarázza, hogy a bürokrácia ugyan a politikai úr kezében működik „sine ira ac studio”, vagyis formális racionálisan, de – szak- és titkos tudásából kifolyólag – ama materiális-hasznossági érdekérvényesítését egyben saját hatalmának növelésére igyekszik kihasználni az államban (pl. Poroszországban elérték, hogy a minisztereket az ő soraikból nevezzék ki, 1999: 200.). Mármost ezt a példát azért hoztuk elő, hogy lássuk: Weber, aki mindent az individuális cselekvőből kiindulva vizsgál és magyaráz, itt azért nem tudja megmagyaráznia bürokráciának ezt a tendenciáját (bár említi a bürokraták érdekét a fennmaradásban), mert ha másutt nem, itt bizonyára látható, hogy a kollektivitás *sui generis* létezése generálja az individuumok hatalommaximalizáló törekvéseit. Itt a bürokrácia tagjainak viselkedését nem lehet megérteni az egyes individuumok motivációs szintjén, hanem pont fordítva, abból kell kiindulni, amit Popper „szituacionális logikának” nevezett (Popper, K.: 1976: 291).

Vagyis a kollektív képződmény önmozgása generálja a benne lévő individuumok nem-bürokratikus, hanem politikai cselekvését. Itt Durkheimnek igaza van. Persze: a kollektív képződmény egyszerűen nem létezik a benne cselekvő egyének nélkül, nincsen az egyénektől elkülöníthető valósága. Nem elég csak azt mondani azonban, amit Weber mond, hogy az individuumok cselekvését kauzálisan meghatározhatják a *képzetek* az olyan cselekvésszefüggésekről, mint részvénytársaság és állam, hogy pl. az állam „mint emberek sajátos cselekvésének összessége – nem elhanyagolható részben éppen azért létezik ebben a formában, mert bizonyos emberek cselekvésükben ahhoz a *képzet*hez igazodnak, hogy az állam *fennáll* vagy fenn *kell* állnia, hogy tehát az ilyen jogilag orientált rendek *érvényesek*” (1992: 45). Elég furcsa azt állítani, hogy a jogrend, amit az emberek követnek, mondjuk az állam, vagy egy részvénytársaság esetén, csak képzet. Értjük, persze, Weber. El akarja különíteni a szociológiailag releváns cselekvéstípust illetve ennek szociológiai megközelítését, az objektív értelemmel foglalkozó tudományokétól, mint pl. a jogtudományi. A szociológiai elemzés akkor kezdődik, mondja, amikor túllépünk a „funkcionális” megközelítésen és a cselekvést nem kauzálisan, hanem értelmileg, motivációnálisan fogjuk fel. Világos, a szociológiai kutatás akkor kezdődik, ha valamit meg akarunk érteni egy bürokratikus hivatal viselkedésében, ami annak igazgatási rendjén túl van. Ha a hivatal úgy működne, ahogy szervezeti és működési szabályzatában le van írva, nem lenne szükség szociológiai kutatásra. Abból, hogy a szociológus számára a jogszabály az individuális viselkedéseknek csupán egyik motivációnális tényezője, még nem kellene tagadni a cselekvésszefüggések, szervezetek, intézmények, az állam létszerű fennállását – mint Weber teszi. Hiszen a szabályok, mihelyt egyszer már létrejöttek, túl vannak az egyes cselekvők „elérhetőségi horizontján” (ld. Nagy 2003:119-120). Az intézmények világa „második természetként” lép az egyes cselekvővel szembe. Attól, hogy elismerjük a kollektív képződmények létszerűségét, még hosszú út vezet a kollektívumok individuumokkal szembeni **felértékeléséig**. Ami a fasizmus és bolsevizmus esetén általában (Bibónál is) a kollektívumok misztifikálása elleni teoretikus fellépésben nyilvánlik meg. Webernél még tudományimmanens motívum húzódik meg a kollektívumellenesség mögött: így akarja leküzdeni a pozitivizmust. Ezért teszi a szociológiát megértővé s állítja élére a szubjektív, vélt, szándékolt értelem kifejezését fő feladatként. Azonban így elvész tematizálásai közül az a tartomány, amely a szubjektív és objektív értelem között helyezkedik el. Az az eset nevezetesen, amikor is a cselekvők motívuma, vélt értelme (nem elfojtás, tévedés stb. miatt, amivel Weber foglalkozik (1992: 42.) és az objektív értelem „között” helyezkedik el. Ezt a tartományt írja le Hegel „az ész csele” teorémával (ld. erről Almási:

2005), Marx (1961: 78) és nyomában Lukács a „nem tudják, de teszik” formulával (1975: 6), Bourdieu az osztályok valószínűségi okságával (1978: 238), Horváth Barna pedig az ún. formális objektivációk fogalmával (1937: 198). Amikor ti. a cselekvők társadalmi cselekvése szabályos, de nem abban az értelemben, ahogyan a cselekvők közvetlenül, motivacionális értelem szerint végrehajtják. Vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szándékolt értelem véletlenül egybeesik egy szociológiai tömegjelenséggel, de az értelem *in concreto* nem az, amit a cselekvő vél. Amit Weber mond, pl. a baleseti statisztikákról, mint értelem nélküliekről, nem vonatkoztatható pl. a népszaporulat megugrására (ami Horváth Barna egyik példája a formális objektivációra, ld. Horváth B., Zsidai 1995: 38-44.). Az individuális cselekvő vélt értelme csak a saját gyereknemzési aktusát fogja át, de az országos népszaporulati statisztika ezzel egyben sok individuális akarat eredményeként megváltozik, és kiderül, hogy az egyes individuum akarata egybeesik sok máséval. A népszaporulat növekedését országos mértékben senki sem intencionálta, de az individuum, miközben azt hitte, hogy csak saját akaratát követi, egy társadalmi népmozgalmat „működtet”.

Ahol azonban tényleg bekövetkezik Webernél a dialektika diadala, az *A politika mint hivatás* különbségtétele az érzületi és felelősségetika között. A kétfajta etika közti különbség visszamegy a formális vagy célracionális és az értékracionális társadalmi cselekvés közti különbségre. A célracionálisan cselekvő az, aki „cselekvését valamilyen célra irányítja, igazodik az eszközökhöz és a mellékes következményekhez, és emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékes következményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással”. Ezzel szemben az értékracionálisan cselekvő „tekintet nélkül az előre látható következményekre, azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az ’ügy’ – egy számára valamilyen szempontból fontos ügy – diktál”. Weber ellentétet tételez a két ideáltipikus cselekvési forma között, amikor kimondja: „A célracionalitás álláspontjáról tekintve... az értékracionális cselekvés mindig *irracionális*, méghozzá annál irracionálisabb, minél inkább az abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik, hiszen annál kevésbé van tekintettel a cselekvés következményeire, minél inkább kizárólag az *önértékére* (a tiszta érületre, a szépségre, az abszolút jóra, az abszolút kötelességteljesítésére) összpontosít” (1992: 53.,54.). Mindazonáltal van egy „átmeneti típus” is, amikor is a racionálisan cselekvő, amikor az egymással versengő vagy ütköző célok és következmények között értékracionálisan dönt: ilyenkor a cselekvés csupán eszközeiben célracionális. Majd hozzáteszi: a tiszta formális racionális cselekvés lényegében csak konstruált határeset.

Amíg azonban itt az általános cselekvéstipológiában Weber megengedi a kettő közti átmeneti típust („csak eszközeiben formálisan racionális” cselekvés), addig a politika és etika viszonyában abból indul ki, hogy vagy-vagy: vagy az érzületi etika lapján cselekszik valaki, s akkor nem szabad törődnie a következményekkel (érzületi, vagy lelkiismereti etika), vagy pedig (ami egyedül adekvát a politikus esetében) felelősségetika lapján. Weber ezt az ellentétet számos példán illusztrálja, mi megelégszünk egynek az idézésével:

„Tisztában kell lennünk azzal, hogy minden etikailag irányított cselekvés két alapvetően különböző s *kibékíthetetlenül ellentétes* elvet követhet: lehet lelkiismeret-etikailag vagy felelősségetikailag orientált. Nem azt akarom mondani, hogy a lelkiismeret-etika azonos lenne a felelőtlenséggel, a felelősségetika pedig a lelkiismeretlenséggel. Erről természetesen szó sincs. De gyökeresen más dolog, ha valaki a lelkiismereti etikai elv alapján cselekszik – vallásos nyelven szólva : ’A keresztény ember igyekszik helyesen eljárni, de a sikert istenre bízsa –, vagy ha a felelősségetikai elv alapján, mely szerint cselekedetének (előrelátható) *következményeit* neki kell viselnie. Ha egy tisztán lelkiismereti okokból fakadó cselekvés rossz következményekkel jár, akkor a cselekvő azt gondolja, hogy ezért nem ő a felelős, hanem a világ, a többi ember gyarlósága, netán Isten akarata, aki így teremtette őket.. A felelősségetika híve viszont számol az átlagemberek gyarlóságával...s nem érzi felhatalmazva magát arra, hogy saját tettének következményeit, amennyiben azok előre láthatók voltak, másokra hárítsa. Az ilyen ember azt mondja: ezeket a következményeket az én cselekvésem számlájára kell írni. A lelkiismeret-etika képviselője azonban csak azért érez felelősséget, hogy a tiszta lelkiismereti meggyőződés lángja – például a társadalmi rend igazságtalansága elleni tiltakozása – soha ne aludjon ki. E láng folytonos élesztését célozzák meg a lehetséges siker fényében megítélt, tökéletesen irracionális tettei, amelyeknek csupán példaértékkel lehet bírniuk” (1995: 125-126.).

A kétfajta etika Weber ábrázolásában valóban kibékíthetetlenül áll egymással ellentétben. Még azt sem lehet e ponton mondani, hogy ez az ellentét abból fakad, hogy Weber ideáltipikusan kiélezte és kipreparálta az ellentéteket, mert itt az a helyzet, hogy Weber telivér és valóságos példákkal (pl. a szindikalizmus, mint lelkiismeret-etikai cselekvésen alapuló politikai mozgalom) illusztrálja az ellentétet. Nem, itt Weber átlagtípusokat konstruál s egyértelműen állást foglal amellel, hogy a politikában csak felelősségetika alapján szabad cselekedni, s különösen azokat az eseteket ecseteli élénk színekkel, amikor a lelkiismeret-etika alapján cselekvés súlyos következményekhez vezet. Pl. az igazmondás etikai kötelezettségének bevétele a politikába azon követelés támasztásához vezetett Németországban, hogy

valamennyi dokumentumot nyilvánosságra kell hozni. A politikus viszont, mondja Weber, úgy véli, hogy ez egyáltalán nem segít feltárni az igazságot, hanem inkább elhomályosítja, s e helyett pártatlanok által végzett helyzetelemzésre lenne szükség, mert az egyoldalú igazmondás az ilyen eljárást folytató nemzet számára olyan következményekkel járhat, melyek évtizedekig eltarthatnak (1995: 124.).

VAN FELOLDÁS AZ ELLENTÉTRE?

De vajon tényleg kibékíthetetlen-e az ellentét a kétfajta etika között? – merül fel a kérdés. Már az is gyanús, hogy maga Weber eleve leszögezi, hogy nem azt akarja mondani, hogy aki lelkiismeret-etika alapján cselekszik, felelőtlen ember lenne, vagy hogy aki a felelősségetika alapján cselekszik, lelkiismeretlen lenne. Aztán emlékezzünk arra is, hogy volt Webernek a cselekvés-tipológiájában egy átmeneti típus, amikor az értékorientáció párosult az eszközracionálitással. Aztán fontoljuk meg azt is, hogy a politikus értelmi belátásának határa ott van a belátható és beláthatatlan következmények mérlegelésének határvidékén. Minden tapasztalat azt mutatja, hogy minden döntéshozónak olyan lehetséges faktorok absztrakt feltételezése mellett kell döntenie, amelyek kiszámíthatatlanok, és mégis vállalnia kell a felelősséget. Nincs például olyan bányabiztonsági rendszer, amelyek mellett a bányabalesetek teljes mértékben kiküszöbölhetők volnának, a s bányászatért felelős miniszter nem állhat minden hanyag dolgozó mellé, mégis szokásos eset, hogy bányai miniszterek lemondanak egy-egy sok halottal járó baleset után. Azaz: a felelősségetika átmegy lelkiismeret-etikába. Aztán az is közhely, hogy mondjuk napjaink olyan, lelkiismeret-etika alapján karitatív munkát végző „szent”, mint Teréz anya, is törekszik arra, hogy a szenvedőkön való segítséghez, mint célhoz adekvát eszközöket, magyarul pénzt kerítsen. És itt mutatkozik meg aztán Weber bámulatos realitásérzéke. A tanulmány végén ugyanis kifejti Luther híres szavainak idézésével: „A viszont már mérhetetlenül megrázó, ha egy *érett* ember – mindegy, hogy évei számát tekintve öreg vagy fiatal –, aki ezt a következmények iránti felelősséget valóban és teljes lélekkel átérzi, a felelősségetika értelemében cselekedve egy ponton azt mondja: 'Itt állok, másként nem tehetek'. Ez olyasvalami, ami emberileg igaz és megrendítő. Merthogy közülünk *mindenki*, aki lélekben nem halott, eljuthat valamikor ebbe a helyzetbe. **Ennyiben a lelkiismeret-etika és a felelősségetika nem abszolút ellentétek, hanem egymás kiegészítői, s csak együtt teszik az igazi embert**, azt, akinek 'hivatása' lehet a *politika*'” (1995: 136.- Kiemelés: N.J.E.).

Ez olyan szépen van mondva azok után, hogy először Weber azt állította a lelkiismereti- és a felelősségetikáról, hogy egymás kibékíthetetlen ellentétei, most pedig ennek az ellenkezőjét, amivel méltán pályázhatna egy példahelyre Hegel logikájának reflexiós meghatározásokról szóló tanában. Mert e példán gyönyörűen látszik, hogy a negáció lényegében vonatkozása a végleteknek egymásra, hogy ezek pozitív dialektikus igazsága abban áll, hogy magánvalóságuk szerint a kettő ugyanaz, s az „itt állok, másként nem tehetek” igazsága nem más mint megszűnésük, mert ellentétük mint az ő másuk van tételezve.

Fellép azonban látenszen itt egy harmadik mozzanat is. Mert mit is jelent ez a mondat: „Itt állok, másként nem tehetek”. Nyilvánvalóan azt akarja mondani, hogy „mindent megfontoltam, ami emberileg egyáltalán lehetséges, és úgy érzem, ezt és ezt kell cselekednem, bár tudom, hogy ennek fájdalmas következményei is lesznek, sőt azt is, hogy még olyan következményei is lesznek, melyeket nem tudok most előrelátni, de muszáj cselekednem.” Ez pedig – Weber „filozófiájának” értelmében – az értékracionális cselekvés értékpremisszáihoz vezet, vagyis ahhoz a nagy problémához, hogy a cselekvő mire alapozhat, amikor kimondja: „itt állok, másként nem tehetek”. Nos, Weber a morál és az értéktartományok heterogenitásának álláspontján áll. *A tudomány mint hivatásban* amikor azt vizsgálja, hogy mit tud nyújtani a tudomány a cselekvő-akaró ember számára, kijelenti, hogy a végső meggyőződések, világnézeti állásfoglalások tekintetében a tudomány csak azt a formális funkciót tudja teljesíteni, hogy hozzásegíti az egyént, „hogy számot adjon magának saját cselekvésének végső értelméről”, vagy *képletesen kifejezve*: „ha ezt és ezt a végső állásfoglalást választod, akkor ezt az istent szolgálod, és *megsérted a többi*”. Igen ám, de a tudomány már csak akkor tudja ezt tenni, ha a cselekvő istent választott. Ebben pedig nem tud a tudomány segíteni, és akkor ebből az is következik, hogy az etikai cselekvést sem lehet tudományosan megindokolni. Ezért mondja Weber, hogy annak, akinek az adatott meg, hogy próféta nélküli korban kell élnie, végezze hivatását és feleljen meg „nap követelményének”. De ekkor még mond valamit Weber, amivel a döntést végképp az irracionálisba helyezi: „Ez pedig akkor egyszerű és könnyű, ha minden ember megtalálja azt a démon, amelyik az ő életének fonalát tartja és engedelmeskedik neki” (1995.51.).

Ez tényleg irracionális, de nem azért mintha – Lukács György kritikája szerint (1954: 149) – Weber nem akarná levonni az osztályharc dialektikájának konzekvenciáját, hanem ez helyett az értékek csatájának fogja azt fel, melyet azok a földre szállt hajdani olümposzi istenekként vívnak egymással. Így állítólag Weber kikerüli a valóság által hozzáintézett dialektikus kérdésekre adandó dialektikus válaszokat. Ezt a Lukács-ellenvetést nem is lehet érteni, hiszen azt kifogásolja,

hogyan az osztályharc tételét nem fogadja el Weber a marxi történetfilozófiai értelemben. Nem, sőt Weber, mint mindjárt látni fogjuk, nem dialektikátlan, csak a Lukács dialektikája felől nézve nem dialektikus, mert világnézeti okokból nem tudja levonni az osztályharcból a megfelelő következtetéseket. Vagyis: nem vonja le azt a következtetést, melyet Lukács annak idején a *Taktika és etika*-ban levont, hogy ti. „az igazsághoz keresztül kell hazudni magunkat” (1971/I.17.), mert már jól látja, hogy a szpartakisták pl. pontosan ugyanazt az eszközt használják és ugyanazt az eredményt érik el, mint akármilyen katonai diktátor (Weber: 121-122.). Vagyis: valójában nem Weber dialektikájának hiányával van baja Lukácsnak, hanem szocialista világnézete, szocializmusban való – mondanánk: **vakhite** „hiányával”. Lukács az ilyen világnézetű embereket megvetően vallásos ateistáknak nevezi. De vajon nem vallásos jellegű-e az ő ateizmusa is, amely egy olyan igazságos szocialista társadalomban hisz, amelynek minden empirikus valósága – hogy a fiatal Marx egyik szövegéből vegyük a képet – „emberi koponyákból issza a nektárt?” Lukács egészen a weberi kétféle etika tudatában vállalja ezt 1918-ban, amikor belép a kommunista pártba, mondván, hogy az etikai döntésben a lelkiismerettel és a felelősségérzettel kerülünk szembe. Az is *A politika mint hivatás* gondolatára rímel, hogy „A tudomány, a megismerés csak lehetőségeket mutathat meg – és csak a lehetőségek levegője az, ahol az erkölcsi, felelősségteljes cselekvés, az igazi emberi cselekvés lehetséges”, és ennek alapján kimondja: gyilkolni nem szabad, feltétlen és megbocsáthatatlan bűn, de elkerülhetetlenül szükséges” (Lukács Gy. 1971: 196-197.).

Weber nem tudott hinni abban, hogy a szocializmus kizsákmányolásmentes társadalmat hoz létre, amelyben a gazdasági függőség nem megy az emberi méltóság rovására, hanem abban hitt, amiben még Lukács is akkor, amikor még – körülbelül 1918 novemberéig – ún. progresszív idealista volt, s azt vallotta, hogy az embernek „sem magánál, sem másnál nem szabad eltérnie (és még kevésbé előidéznie) olyan helyzetet és cselekvést, melyben az ember, legyen az ő maga vagy más, elvesztené ezt az önállóságát, melyben bármiféle összefüggésnek pusztá eszközévé süllyedhetne le.” (1971/I.: 185). Ezért aztán még egyszer mondjuk: *Az ész* trónfosztása Lukácsának nem Weber állítólagos dialektikahiányával van baja, hanem a világnézetével. Annál is kevésbé, mert ha Lukácsot nem blokkolta volna saját világnézete abban, hogy méltányosan bánjon Weberrel, észrevehette volna épp a kétfajta etika elemzésében Weber realista dialektikáját. Mert Weber azzal, hogy lehetővé tette a társadalmi cselekvés tipológiájában az olyan értékracionális cselekvést, amely eszközeiben formálisan racionális, megteremtette *a mozgásformáját a valóban elmentés két etikának*.

IRODALOM

- ALMÁSI MIKLÓS (2005): *Kis Hegel-könyv*. Budapest: Athéneum.
- BALOG IVÁN (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.
- BIBÓ ISTVÁN *Olvasmányjegyzéke*. MTA Kézirattár Ms 5117/1-3.
- Bibó István: *Kolozsvári bevezetés a jogtudományba*. MTA Kézirattár Ms 5116/11.
- BIBÓ ISTVÁN (1993): Az európai társadalomfejlődés egyik változata. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Pécs: Tanulmány Kiadó.
- BIBÓ ISTVÁN (1986): *Válogatott tanulmányok* 3. Budapest: Magvető.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséről*. Budapest: Gondolat.
- CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: Bevezetés: Durkheim Az öngyilkosság című művéhez. In Durkheim, É.: *Az öngyilkosság: Szociológiai tanulmány*. ford. Józsa Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- DURKHEIM, ÉMILE (1986): *A társadalmi munkamegosztásról: Részletek*. (Ford. Csáková Mihály). Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- DURKHEIM, ÉMILE (1982): *Az öngyilkosság: Szociológiai tanulmány*. ford. Józsa Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- DURKHEIM, ÉMILE (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. ford. Léderer Pál és Ádám Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HABERMAS, JÜRGEN (1987): *Theorie des kommunikativen Handels*. 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HEGEL, GEORG, WILHELM, FRIEDRICH (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. (Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, GEORG, WILHELM, FRIEDRICH (1979): *Enciklopédia. A logika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH, BARNA (1932): *Jogbölcseleti jegyzetek*. Szeged: Szent István Társulat.
- KULCSÁR, KÁLMÁN (1981): Michel Crozier és a szervezetszociológia. In Crozier, Michel: *A bürokrácia jelensége*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LUKÁCS GYÖRGY (1954): Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS GYÖRGY (1975): *Az esztétikum sajátossága* 1-2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LUKÁCS GYÖRGY (1971): *Utam Marxhoz* 1. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1971/1.): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Marx, Karl (1961): *A tőke* 1. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

- PERECZ, LÁSZLÓ (2001): Az antispekulativitás jegyében: Bibó István filozófiai előfeltevései. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét: Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum.
- SOMLAI, PÉTER (1977) *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*, (Budapest: Akadémiai Kiadó).
- NAGY J. ENDRE (2011) *Bibó István politikai ontológiája*. Jog-Állam-Politika. III. évf. 4. 21-44.
- NAGY J. ENDRE (2003): *Szociokalandozások: Válogatott szociológiai tanulmányok*. Szombathely. Savaria University Press.
- POLÁNYI M. (1994) *Személyes tudás*. ford. Papp Mária. Budapest: Atlantisz..
- POPPER, K (1976): A társadalomtudományok logikája. In Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Budapest: Gondolat.
- WEBER, M. (1999): A bürokratikus uralom lényege, feltételei és kibontakozása. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Max Weber olvasókönyv*. Budapest: Novissima Kiadó.
- WEBER, M.(1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ZSIDAI, Á. (2003) A tiszta jogszociológia. in: Horváth Barna: *Jogszociológia*. Budapest: Osiris.

Nagy Gábor Dániel

A NAGYMINTÁS KÉRDŐÍVES KUTATÁSOK REGIONÁLIS MÓDSZERTANI HÁTTERE

A társadalomtudomány kutatói a kialakult nemzetközi gyakorlatoknak megfelelően, stabil tudásbázisok mentén és parázs módszertani viták eredményeképpen kialakult szabályok alapján hasonlítják össze az egyes országok lakossági adatait különböző módszerekkel. Ilyen kiérlelt, egységesült nemzetközi szinten elfogadott gyakorlatról azonban a regionális adatok összehasonlításának módszertana esetében még nem beszélhetünk. E dolgozatban azt vizsgálom, hogy napjaink társadalomtudományi kutatásai hogyan kezelik a regionális adatok összehasonlíthatóságának kérdését. Több különféle módszertani variáció ismert a regionális összehasonlításra: 1. főként kvalitatív szemléletű összehasonlítás, 2. főként kvantitatív szemléletű összehasonlítás, illetve 3. vegyes adatgenerálási módszerekkel gyűjtött adatok összehasonlítása. Az összehasonlítás lehet nemzeti vagy nemzetközi szinten értelmezett, azaz összehasonlíthatjuk egy ország belföldi régióit, illetve különböző országok régióit. Jelen dolgozatban elméleti szinten az összehasonlítás mindhárom lehetőségét körüljárom. Összegzem továbbá azokat a szempontokat, amelyek a regionális összehasonlítás elvégzése során jelentős figyelmet kaphatnak a magyar NUTS 2¹-es régiók esetében. Röviden megkísérlek bemutatni kettőt a nemzetközi összehasonlító nagymintás kérdőíves kutatások közül, melyeknek adatbázisait a regionális összehasonlítás céljára több szerző használt és használ napjainkban is.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS LEHETSÉGES MÓDSZEREI ÉS ELMÉLETI KERETEI

Az összehasonlításra vonatkozóan a szakmai konszenzus a nyolcvanas évek végére, kilencvenes évek elejére, a nemzetközi összehasonlító elemzések megszokso-

---

¹ Statisztikai régió, Nomenclature Units of Territorial Statistics

rozódásának korszakára megszületett. A kialakult konszenzus tartósnak és hatékonynak tűnik; a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok ma reneszánszukat élik, főleg a kvantitatív kutatások körében (a teljesség igénye nélkül: WVS/EVS², ESS/EUTE³, EUROBAROMETER⁴, ISSP⁵, ISJP⁶, AUFBRUCH⁷), és a kutatók módszertani felkészítésük keretében – általában már a mesterképzés során – megtanulják az egyszerűbb nemzetközi összehasonlítások módját, a tendenciák és trendek nemzetközi szintén történő elemzését. A nemzetközi összehasonlító elemzések módszertanával, a kutatási gyakorlattal kapcsolatban sok publikáció jelenik meg a vezető szakmai folyóiratokban. A régiós adatok összehasonlítására azonban még nincsen kialakult tudományos konszenzus, ezért tartom fontosnak, hogy áttekintsük a nemzetközi összehasonlító módszer megközelítéseit az esetlegesen alkalmazható jó gyakorlatok után kutatva.

A komparatív nemzetközi empirikus kutatásnak két nagy válfaját lehet megkülönböztetni a kortárs társadalomtudományi irodalmak alapján: Az első a kvalitatív eset-orientált, amelyben az esetek megértő összehasonlítása fontosabb, mint az általánosítás lehetősége. A második pedig a kvantitatív változó-orientált, amelyben az általánosíthatóság fontosabb, mint a komplexitás. Az első válfajt főleg a történetpszichológiában és a policy kutatásokban alkalmazzák gyakran. A második megközelítést főként általános és elméleti szociológiai magyarázó modellek tesztelésére használják a kutatók (Ragin 1987; idézi: Arts–Halman 1999:3).

Az eset-orientált és változó-orientált megkülönböztetéseket Charles C. Ragin vezette be 1987-ben írt korszakos jelentőségű munkájában (Ragin, 1987), melyben lefektette a modern komparatív társadalomtudományi kutatás módszertani alapjait. A fenti, nagyon fontos módszerbeli megkülönböztetés mellett Ragin néhány további módszertani megfontolásáról is érdemes szót ejteni.

Megállapította, hogy szinte minden empirikus társadalomtudományi kutatás magában foglal valamiféle összehasonlítást. Az összehasonlítás tesz minket képessé arra, hogy empirikus tapasztalataink alapján állításokat tehessünk a törvényszerűségekről, és lehetőséget ad az esetek interpretációjára taralmi vagy elméleti

---

² World Value Survey / European Value Survey. További információ: <http://www.worldvaluessurvey.org/>

³ European Social Survey. További információ: <http://www.europeansocialsurvey.org/>; www.esshu.hu

⁴ EUROBAROMETER kutatás. További információ: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm

⁵ International Social Survey Programme. További információ: <http://www.issp.org/>

⁶ International Social Justice Project. További információ: <http://www.butler.edu/ISJP/>

⁷ AUFBRUCH – New Departures Project. Universität Wien

szempontok alapján. Ebben az értelemben az összehasonlítás és összehasonlíthatóság kérdése központi kérdés a mai empirikus társadalomtudományi kutatásokban (Ragin 1987:1).

A két metódus közül a változó-orientált összehasonlító megközelítés lehetőséget ad a különböző társadalmi jelenségek makró szintű megfigyelésére és elméleti általánosítására, természetesen úgy, hogy nem hagyja teljesen figyelmen kívül a különböző társadalmi jelenségek különböző fokú komplexitását. Ezen módszer alkalmazásánál a kutató nem olyan jó ismerője az egyes összehasonlított egységeknek, mint az eset alapú megközelítés alkalmazása esetében általában. A megközelítés ezen gyengesége az eredményeket relativizáló veszélyeket hordozhat magában, az elmélyültebb esetismeret szinte mindig jobb minőségű, megbízható összehasonlítást eredményez (Ragin 1987:57).

A változó-orientált megközelítés alkalmazásával az elmélet(ek) szigorú tesztelése statisztikai módszerek segítségével könnyedén elvégezhető. Az elméletek és hipotézisek tesztelésekor sokkal nagyobb teret nyerhetnek a kutatás közben megfogalmazott alternatív magyarázatok, mint az eset alapú megközelítés alkalmazásakor. A módszer elterjedése hozzájárult az összehasonlítások elterjedéséhez és uniformizálódásához, mert lecsökkentette az összehasonlító kutatások szakértelem igényét, illetve könnyen értelmezhetővé tette az egyes kutatók számára más kutatók eredményeit. A módszer térnyerése egyaránt megakadályozta az elvakult általánosítások elterjedését és a partikularitásokkal történő makró-szintű magyarázatok túlzott dominanciáját (Ragin 1987:57–58)

Ahogy a fentiekben is jeleztük, a két módszer lehetséges alkalmazóinak sok dologra kell felkészülniük. A változó-orientált megközelítés nagyobb esetszám feldolgozását képes elvégezni alacsonyabb fokú komplexitás mellett, melyet az okok, és mozgatórugók leegyszerűsítése tesz lehetővé. Az eset-orientált megközelítés ellenben inkább engedi a kutatóknak a sokszínűség megértését és a problémák komplexitásának jobb átlátását, azoknak kontextusban való elhelyezését. Ez a módszer azonban akkor kerül szinte lehetetlen helyzetbe, amikor nagyszámú, különböző esetek feldolgozásával kell megbirkózni a vizsgálatban. Ragin nem javasolja, hogy a két módszert külön alkalmazzuk, sokkal inkább kombinált alkalmazást képzel el. Véleménye szerint a jó minőségű összehasonlító kutatás a két módszer racionális kombinációján alapul (Ragin 1987:168).

A kortárs, Magyarországon végzett társadalomtudományi kutatások tapasztalatai megmutatták, hogy a kiválasztott módszerek megfeleltetése, adekváttsága nagy hatással van a kutatás eredményeinek érvényességére. Sok olyan kutatás készül el, ahol az elméleti megközelítések és a kutatási módszerek ötvözése jó, ám sajnos

még több, ahol az egyik terület, a módszertan vagy az elmélet túlsúlyba kerül, a másik pedig visszaszorul. A fenti fejtegetés is azt az érzést adhatja az olvasónak, hogy ez egy túlzottan bonyolult módszertani kérdés, sokkal fontosabb a kutatás tartalma, mint az ilyen aprólékosan megrajzolt és kijelölt keretek. Azonban mivel a cél a módszertan és az elméleti megközelítések minőségi ötvözése és érvényes adatok gyűjtése, fontos az ilyen jellegű módszertani kérdések áttekintése is.

A fentiekben felvázolt megközelítések tehát nem a vizsgált esetek jellegéből fakadóan, hanem a választott összehasonlítási módszerek eltérő tulajdonságai és produkált eredményei miatt térnek el egymástól a leginkább. Ennek fényében kevésbé befolyásolja az összehasonlítás eredményét, ha az elemzés egységei régiók, nem pedig országok – mintha az eset-orientált vagy változó-orientált módszert használjuk az egyes esetek összehasonlítására. Az alkalmazott összehasonlítási módszer tehát fontosabbnak tűnik a vizsgálat eredményei szempontjából, mint az elemzés tárgya. Ez természetesen kis túlzásnak tűnik, azonban módszertani szempontból megfontolva az ügyet, adaptálhatjuk a megközelítést.

A területi összehasonlítás társadalomtudományi módszertanának áttekintése után fontos adalékokkal szolgált a regionális tudomány területi összehasonlító módszerének áttekintése. Nemes Nagy József és kollégái három típusát különböztetik meg a területi összehasonlításnak az összehasonlított területi egységek száma alapján. Az első típus egy területi egység beható vizsgálatát jelenti, a második típus több területi egység összehasonlító vizsgálatát, míg a harmadik típus a területi egységek rendszerének vizsgálatával foglalkozik (Nemes Nagy 2005:3).

Az első típushoz köthetők a szerző által területi esettanulmánynak nevezett módszerrel készült írások, melyekben a komparatív szempont általában csupán vizsgálati keretként vagy háttérként bukkan fel, az esettanulmány általában egyedi jelenségekre koncentrál. A második típushoz köthető az a próbálkozás, amikor több területi egység együttes elemzése a cél. Itt már erősebb a komparatív szemlélet, az elemzés célja a területi egységek közötti azonosságok és különbségek bemutatása. Fontos megjegyzés, hogy az eltérések mellett kell, hogy legyenek egyértelmű azonosságok is a területi egységek között, például a méretük, gazdasági vagy társadalmi jellemzőik. Ezen azonosságok teszik a fellelt különbségeket érdekessé. A harmadik típushoz köthető próbálkozás például egy ország összes régiójának vizsgálata vagy egy kontinens összes nagyvárosának bevonása az elemzésbe. A vizsgálat tárgyai itt a közös és egyedi sajátosságok, a lokális, regionális és globális különbségek. A szerzők megjegyzése szerint ehhez a vizsgálati úthoz kötődik leginkább a matematikai statisztikai módszerek alkalmazásának lehetősége (Nemes Nagy 2005:3–4).

Horváth Gyula egyértelműen kifejezte, hogy a regionális–területi kutatások bonyolultságát egyfelől az interdiszciplináris nézőpont alkalmasságának a szükségessége, másfelől a bonyolult, területi szintek és aktorok közötti kölcsönhatásrendszer határozza meg. A térben zajló gazdasági és társadalmi folyamatok vizsgálata éppen ezért szétfeszítette a hagyományos diszciplináris kereteket, és a regionális tudomány kialakulása felé mutat. Horváth definíciója a regionális tudományra: „a térrel foglalkozó társadalomtudományok közös alapfogalmait, elméleteit és módszereit egységes rendszerbe foglaló, a társadalmi-gazdasági jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló tudomány” (Horváth 2002:307).

Horváth nézete szerint a közgazdaság-tudomány és a gazdaságföldrajz egyaránt joggal tekintheti magát a regionális tudomány bölcsőjének. Ugyanakkor Horváth megjegyzi, hogy a magyarországi társadalomtudományok közül a szociológia intézményesülésére is jó hatással volt, hogy fontos következtetéseket tudtak levonni területi folyamatok hatásaiból például a települési különbségek feltárásánál. A politika-tudomány esetében fontos legitimáló tényező volt a területi közigazgatási hatalom vizsgálata (Horváth 2002).

A társadalomtudományi és regionális tudományi összehasonlító módszerek közötti legfontosabb különbség a megközelítésben rejlik. Míg a társadalomtudományi összehasonlítás legfontosabb jellemzőit a módszerválasztás (Pászka 2007) határozza meg, addig a regionális tudományban az összehasonlítás kerete a tér, általában egy területi egység operacionalizált formájában, mely ebben az esetben a legfontosabb meghatározó. Persze a tisztán politikatudományi összehasonlításnál a legfontosabb összehasonlítási szempont a hatalomgyakorlás elemzése, a tisztán szociológiaiánál a helyi társadalom vizsgálata és a tisztán gazdaságinál a helyi gazdaság szférájának feltérképezése. Pálné Kovács Ilona (1990) a helyi hatalomról és helyi társadalomról szóló könyvében alkalmazott politikatudományi módszertának megfelelően vizsgálódásának fókuszául a helyi hatalmat választotta. A helyi hatalom véleménye szerint a helyi társadalom különböző alrendszereiben megjelenő hatásmechanizmusain keresztül nyilvánul meg, és alkalmazható kényszerítő eszközein alapul (Pálné Kovács 1990:75)

Pálné maga is feloldja a diszciplináris elhatárolások miatt kialakulni látszó el-lentéteket a helyi hatalom definíciójának finomításával és lehetséges értelmezéseinek pontosításán keresztül. A szerző által idézett Offe (Pálné Kovács 1990) kettős legitimációs modelljében kettéválik az állam gazdasági függése és legitimációs bázisa, mely a helyi gazdasági szféra nyomását tételezi jelentősnek a helyi hatalom szempontjából. A Pálné által ismertetett francia közösségvizsgálatok pedig inkább a közvetlen társadalmi környezetet tartották jelentősebb befolyásoló tényezőnek

a helyi hatalom szempontjából, mint a központi akaratot. Ezeket a tényeket figyelembe véve és következményeiket felismerve a szerző a helyi hatalmat nem tartja vizsgálhatónak vertikális környezetének vizsgálata nélkül (Pálné Kovács 1990:79–80).

A Pálné Kovács Ilona által tett fenti megállapítás és az eddigi elméleti eredményeink tehát egy út felé vezetnek el bennünket: összehasonlító kutatások csak komplex módon végezhetőek el. Az elemzés egységei, az esetek, a választott elemzési módszerek és az elemzés tartalma egyaránt kulcsfontosságú tényezők az összehasonlítás sikere szempontjából.

A nehéz tudományelméleti kérdésre, miszerint mi értelme van olyan teljesen eltérő szociokulturális, gazdasági, politika és még számtalan értelemben vett egyedi egységek összehasonlításának, mint az országok, illetve azok régiói, már sokkal nehezebben kaphatunk választ. A regionális tudomány idézett képviselői kitértek az azonosságok és különbségek azonosításának fontosságára, azonban a kialakult szakmai konszenzus ebben az esetben mégis főként a kutatói „józanészre”, illetve innovációs képességre látszik alapozódni. Erre a felvetésre az esettanulmány-készítés módszere adhat bizonyosfajta iránymutatást.

REGIONÁLIS ÖSSZEHASONLÍTÁSOK A MAGYAR RÉGIÓK LAKOSSÁGA ESETÉBEN

A következőkben néhány pontban szót ejtünk azokról a nehézségekről, amelyek megnehezíthetik a különböző régiók közötti empirikus összehasonlítást, illetve befolyásolhatják annak megbízhatóságát, ezért érdemes a kutatóknak figyelemmel lenniük.

Kovács és Nagy Kalamász írásában kitér erre a problémára:

„Nehezen vizsgálható és a jelentős eredményeket felhalmozó regionális és egyéb kutatások ellenére sem írható le pontosan, hogyan hat egymásra a település- és a társadalomszerkezet, és sajátosságaik hogyan határozzák meg egymást.” (Kovács–Nagy Kalamász 2006:161)

E véleménnyel a regionális kutatásokat végző szakemberek és kutatók nagy része feltehetően nagy mértékben egyet értene. Az egymásra hatásokat befolyásoló tényezők közül csupán néhányat van lehetőségünk ezen írás keretein belül bemutatni.

A TERÜLETI HATALMI KONCENTRÁCIÓ KÉRDÉSKÖRE

Kovács Imre és Nagy Kalamász Ildikó a magyar területi rendszer hatalmi koncentrációja szempontjából két jellemzőt emel ki, mely hatással van a helyi társadalmakra: egyfelől a települési önkormányzatok magas számát, illetve a decentralizált területi irányításban a koncentráció hiányát, a középszintű önkormányzatok alacsony dominanciáját. A korábbi állami dominanciával szemben a rendszerváltás után megnőtt a települések és a térségek önállósága, de ez az önállósodás a területi középszint esetében elmaradt.

A térségek arculatát egyfelől a szabadon választott képviselő és az általa elvégzendő decentralizált feladatok határozzák meg, ám e fölött a szint fölött még mindig erős a centrális állam dominanciája, mivel az önkormányzatok költségvetésének nagy része központi forrásból származik (Kovács–Nagy Kalamász 2006).

Pálné Kovács Ilona a helyi politika célját pragmatikus célként jelöli meg, mely főként a település vagy térség működtetése, kevésbé a hatalom megszerzése vagy megtartása. Ezáltal a „helyi” óhatatlanul szembekerül a „nagypolitika” kizárólagos hataloméhségével. A függés a központi kormányzattól éppen ezért minden helyi és területi önkormányzat esetében erős, és komoly kihatással lehet a működésre. A megyék „lebegése” pedig egyenesen bizonytalanságot teremt a középszintű önkormányzatisággal kapcsolatban (Pálné Kovács 2008).

Az egyes régiók tehát közigazgatási és politikai szempontból egymáshoz hasonló helyzetben vannak. Ám ez a hasonló helyzet nem egyforma eredményeket hoz az egyes régiók számára: a fejlettebb Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl régióknak jobb eszközrendszerrel kell kevesebb társadalmi problémával megküzdniük, mint a rosszabb eszközrendszerrel és sokkal több megoldandó társadalmi problémával rendelkező Észak-Magyarországi és Észak-Alföldi régióknak.

GAZDASÁGI FEJLETTSÉGBELI KÜLÖNBSÉG

Horváth Gyula írja, hogy Magyarországon a területi különbségek hatalmas mértékben növekszenek. Míg a Közép-Magyarországi régió teljesítménye egyre növekszik, a perifériális és rurális régiók a folyamatos leszakadás útján mozognak. A regionális gazdasági különbségek hatalmasak. A vidéki megyei jogú városok, ahol fiatal, magasan képzett, nyelveket beszélő szakértelmiségiek hagyják el az egyetemek padjait, nem képesek vonzóvá válni ezen képzett réteg számára, nem képesek helyben tartani őket. Az európai regionális rangsorban a magyar régiók

közül fejlettség szempontjából kizárólag a Közép-Magyarországi régió került be a második harmadba. A második legfejlettebb régió, a Nyugat-Dunántúl a harmadik harmad legtetején áll. A többi régió kizárólag kelet-európai térségekkel körülvéve a harmadik harmad közepén található meg (Horváth 2005).

TÖREDEZETT TELEPÜLÉSSZERKEZET

Magyarország megyéiben, régióiban komoly különbségeket találhatunk a településszerkezetben. Míg az alföldi térségekben alacsonyabb településszám jellemző, a Dunántúlon magasabb. Az átlagos településméretben is találunk különbségeket.

A Dél-Dunántúl 654 településnek több mint fele 500 fős lélekszám alatti aprófalú, az átlagos települési népességszám is alacsonyabb, mint az országos átlag (Arany – Gyurokné dr. Bódi 2004).

Ez a példa jól illusztrálja, hogy a regionális összehasonlítások elvégzésekor érdemes tekintettel lennünk a vizsgált régiók településszerkezetére. Továbbá ha van lehetőségünk, a jobb reprezentáció érdekében érdemes különböző mintavételi technikákat használni a több, illetve kevesebb és eltérő méretű településsel rendelkező térségekben.

ASZINKRONITÁS A TELEPÜLÉSSTRUKTÚRA ÉS A TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA KÖZÖTT

A rendszerváltás után a településstruktúra lassabban alakult át, mint a társadalom. A jelenkori magyar társadalom térszerkezetének jellemzőivel kapcsolatban elmondható, hogy az országban a huszadik század utolsó harmadában újabb modernizációs fordulat következett be. Ez a fordulat jelentősen megváltoztatta a városok gazdasági és társadalmi berendezkedését, illetve megváltoztatta a vidéki és városi társadalmak kapcsolatát. Európa minden országában eltűnt a parasztság mint értelmezhető társadalmi csoport. A parasztság eltűnésével együtt járt a nagyobb vidéki tömegek városokba vagy városi agglomerációkba áramlása, amit az érintett területeken egyféle „rurális exodusként” tartanak számon. Nyugat-Európában már lezajlott a deruralizáció, azaz a vidéki népesség számának és arányának nagymértékű csökkenése. Kelet-Európában a hibás szerkezetátalakítás miatt a mezőgazdasági termelés visszaesése tapasztalható, ám ezt nem követte a mezőgazdasági népesség számának a csökkenése (Kovách–Nagy Kalamász 2006).

A nem városi települések népessége minden közép-európai országban növekedett, de legalább nem csökkent a kilencvenes évek közepétől. A közép-kelet-európai régióra jellemző kistelepülési életkörülmények csak ritka esetben nevezhetők városiasnak, még ha a település városi rangú is. Ezért Kovách és Nagy Kalamász véleménye szerint a vidéki népesség aránya a közép-kelet-európai országokban inkább közel van az ötven százalékhoz. A térség fontos problémája tehát az, hogyan lehet úgy bevezetni a modernizációt, hogy az ne csak a városközpontokba koncentrálódjon, hanem a kisvárosokra és falvakra is legyen hatása. A szerzők véleménye szerint sokszázezres tömegek úgy záródtak be a falvakba és a kisebb városokba, hogy elveszítették kitérési pontjaikat és integrációs lehetőségeiket. A korábbi átjárhatóság a vidéki és városi életforma között napjainkra megszűnni látszik. A falusi underclass kialakulása ezen néptömegek városba áramlásáig komoly társadalmi és térszerkezeti problémákat okozhat (Kovách–Nagy Kalamász 2006).

A CIGÁNY NÉPESSÉG REGIONÁLIS MEGOSZLÁSA

A cigányság magyarországi lélekszámával kapcsolatban pontos szám adatokkal több konceptuális és módszertani probléma miatt nem rendelkezünk, így nem ismerjük pontos területi megoszlásukat sem. Azonban rendelkezünk pontosnak tekinthető szakértő becslésekkel, illetve vannak információink a cigány népesség koncentrációját illetően egyes térségekben. Az adatok semmiképpen nem tekinthetők frissnek, ám állításunk megfogalmazásakor a vizsgált kérdés időben csak hosszabb távon változó jellege miatt alapozhatunk rájuk. Illetve pontos szám adatokra nem, csupán az aránytalanságok felismerésére van szükség ahhoz, hogy kimondhassuk, a cigány népesség felül- vagy alulreprezentált egy térségben.

A magyarországi cigányság 18,5%-a él a fővárosban, 27,7%-a él Észak-Magyarországon, illetve 23,4% a Dunántúlon, főleg a déli- és középső részekén (Kocsis–Kovács 2001).

A fenti adatok alapján tehát egyértelműnek tetszik, hogy regionális összehasonlítások végzésekor figyelembe kell venni a cigány népesség felül-, illetve alulreprezentáltságát.

NAGYMINTÁS KÉRDŐÍVES VIZSGÁLATOK A MAGYAR RÉGIÓKBAN

A másodelemzések céljára széles körben használt és ebben a dolgozatban kiemelt két nemzetközi empirikus kutatás adatbázisai módszertani szempontból teljesítik az alapvető regionális összehasonlítási kívánalmakat. Az Eurobarometer kérdőív különböző hullámai Magyarország szintjén 1000 körüli megkérdezett válaszaikat tartalmazzák, míg az EUTE/ESS kérdőív harmadik hulláma 1518 választ tartalmaz. Mindkét kutatás az európai NUTS 2-es területi egységek, azaz a régiók szintjén reprezentatív. Ennek alapján el lehet végezni a régiók közötti empirikus összehasonlításokat, melynek csupán a minta elemszám adhatja korlátját. A fenti mintanagyságok a régiók esetében a vizsgált régiók lakosságszáma szerinti arányában oszlanak meg. Az összehasonlítások végzésekor azonban érdemes figyelembe venni a fentebb tárgyalt, kvalitatív jellegű faktorokat is, melyek a pusztán kvantitatív összehasonlítást értékes szempontokkal egészíthetik ki.

TANULSÁGOK

Jelen írás tapasztalatai alapján elmondható, hogy míg a nemzetközi összehasonlító lakossági felmérések esetében rendelkezünk kialakult módszertani hagyománnyal, melyet a kutatók már képzésük során elsajátítanak (Pászka 2008), ilyen egyértelmű módszertani készlet a regionális felmérések és összehasonlítások esetében azonban nem áll rendelkezésre. Áttekintettük és a regionális összehasonlítás szempontjából próbáltunk reflektálni az összehasonlítás módszereire. Tanulásként a tér, mint kiemelt elemzési alapkategória került előtérbe. A regionális összehasonlítások esetében az elemzések fő motivációja nem az elemzési tematika, hanem az összehasonlítás alapját adó térkategória, a régió.

A fenti tapasztalat mellett fontos továbbá, hogy a magyar és más nemzetközi regionális lakossági felmérések esetében célszerű figyelembe venni néhány regionális egyenlőtlenséget, amelyekkel kapcsolatban már rendelkezünk empirikus kutatási tapasztalatokkal, így azokat számba tudtuk venni. A dolgozatban néhány Magyarországra jellemző sajátosságot volt módunkban röviden bemutatni.

IRODALOM

- ARANY, O. V. – GYUROKNÉ DR. BÓDI, C. (2004). *A Dél-Dunántúli Régió Szociális Helyzetelemzésének Összefoglalója*. Dél-Dunántúli Regionális Forrásközpont.
- ARTS, W. – HALMAN, L. (1999). New Directions in Quantitative Comparative Sociology: An Introduction. *International Journal of Comparative Sociology*, 40(1), 1-12.
- HORVÁTH, G. (2002). A regionális folyamatok kutatása és a területi statisztika. *Területi Statisztika*, (5.(42.) évf.)(4), 307-320.
- HORVÁTH, G. (2005). Magyarország térszerkezete és a régió intézménye. *Területi Statisztika*, 8(4), 309-323.
- KOCIS, K. – KOVÁCS, Z. (2001). A cigány népesség társadalomföldrajza. In F. Glatz (Ed.), *A Cigányok Magyarországon* (pp. 13-20). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KOVÁCH, I. – NAGY KALAMÁSZ, I. (2006). Társadalmi és területi egyenlőtlenségek. In K. Imre (Ed.), *Társadalmi Metszetek* (pp. 161-176). Budapest: Napvilág Kiadó.
- NEMES NAGY, J. (Ed.). (2005). *Regionális Elemzési Módszerek* (Vol. 11). Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- PÁLNÉ KOVÁCS, I. (1990). *A Helyi Politika* (Vol. 5.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PÁLNÉ KOVÁCS, I. (2008). *Helyi Kormányzás Magyarországon*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- PÁSZKA, I. (2007) Narratív történetformák. Budapest – Szeged, Osiris – Belvedere.
- PÁSZKA, I. (2008). Europa Centrala: Dimensiunile Semnificatiei. TEME DE SOCIOLOGIE ROMANESCA A MODERNITATII. V. Negoita. Cluj Napoca, Grinta: 5–40.
- RAGIN, C. C. (1987). *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.

Nagy Terézia

UTAZÓ KULTURÁLIS MINTÁK ÉS A DIASZPÓRÁK

BEVEZETÉS

Tanulmányomban¹ a diaszpórák világát a kulturális csere, hibriditás és utazás tükrében vizsgálom. Az utazás megközelítésében olyan, háttérbe szorított jellegzetességeket is magába foglal, mint a közbenső állomások hatása, az utazást motiváló narratívák, valamint a továbbutazások szerepe a hibridításban. A valós térben megtett utazások mellett a diaszpóráközi és interkulturális kapcsolatok is szerepet kapnak interpretációmban. Így áttekintem az utazás transznacionális/interkulturális értelmezési lehetőségeit az Otthontól az állomásokon keresztül a befogadó országig, majd pedig tovább a globális diaszpórahálóban. A térben előrehaladó és visszaérkező migránsok saját és internalizált kulturális elemeket hordoznak, válogatnak és adnak tovább, miközben érkeznek és továbbállnak, de jelentős részük marad, s transznacionális tereken van jelen, s maga is létrehoz ilyeneket.

Teoretikus megközelítésem egy több éves terepmunka eredményein nyugszik, amelyet Kelet- és Nyugat-Afrika, a Maghreb, illetve Dél-Ázsia országaiból érkezett menekültek és diaszpóráik körében végeztem. Részt vettem a hétköznapiakban, foglalkoztatott a kulturális találkozásokkal és konfliktusokkal színesített világ; a nemzeti, vallási és családi ünnepeken való részvételem pedig jutalma volt empatikus hozzáállásomnak, de egyben tovább növelte az értelmezéseim lehetőségeit. A terepmunka és megfigyelés, valamint a mintegy száz életútinterjú² (narratív/strukturálatlan interjú) és számos beszélgetés eredményeként kirajzolódó értelmezést jelen tanulmányban a transznacionalizmus és a posztmodern utazás fogalmai köré koncentráltam.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a valós térben való utazás, a kapcsolatok (etnohomogén és interkulturális kapcsolatok) valamint az internet mi-

---

¹ Mely tanulmány teljes terjedelmében a *Tér és Társadalom* c. folyóiratban jelent meg *Utazó kultúrák és a diaszpórák letelepedése* címmel (Nagy 2011).

² Interjúalanyaim anonimitását névcserével oldottam meg, de a nevek tükrözik az alany nemét, etnikai és vallási hovatartozását.

lyen hatással van a kulturális túlélésre, a beilleszkedésre és a transznacionális terek kialakulására.

UTAZÓ KULTÚRÁK

Amikor migrációról, menekültekről, diaszpórákról esik szó, egy térbeli mobilitást (Nagy 2009 és 2010; Tilly 2001) és egy (szintén) térbeli megtelepedést szoktunk vizsgálni. Azaz azt, ahogy egy diffúz folyamat eredményeként némely kultúra képviselői áttelepülnek a világ másik részébe és ott keresik megélhetésüket – de a vándorlás közbenső állomásait és a „megtelepedés” kulturális-társadalmi hozadékait korlátozott mértékben tártuk az érdeklődő olvasó, a társadalomtudományok értő olvasói elé. Pedig az antropológia által vizsgált kultúrák legtöbbje (s maguk a kutatók is) érintettek voltak – ha nem is olyan mértékben, mint a diaszpórák – az utazás és megtelepedés kihívásaiban. Számos vonatkozásban vizsgálták a migráció- és diaszpóra-fogalmakkal leírt jelenségeket: politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális szempontok sora volt bevonva az értelmezési keretbe. Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy az olyan posztmodern/posztkoloniális (Bhabha 1996) fogalom, mint a hibriditás (Buden 1996; Hannerz 1997, 1999 és 2004b) és az *utazás* hogyan kapcsolhatók össze, akkor, amikor menekültek vagy diaszpórák megtelepedéséről beszélünk. Az olyan értelmezéseknek, mint hibrid identitás, az interkulturális (vagy épp multikulturális) kapcsolatok és színterek, már van hagyománya, de ezek mindig egy statikussá tett (lokalizált) jelenség kapcsán merültek fel, s a fogalmak dinamizmusa tűnt el egy olyan vizsgált tárgy esetében, amelynek legfőbb attribútumai a dinamizmus, a mozgás és változás.

James Clifford (2001) egyetért James Boonnal abban, hogy egy ehhez hasonló kultúra „sokszerzős kitalálás, történelmi alakulat, amit bevezettek, politikai konstrukció, elmozduló paradoxon, folytonos fordítás, embléma, márkajelzés, a szembeálló identitások nem-konszenzuális egyeztetése és még sok minden más”. Mindezek közül a kitalálás, folytonos fordítás és elmozduló paradoxon meghatározásokat emelném ki, hogy közelebről megvilágíthassam a diaszpórák világának sajátosságait. Az egyének kulturális elhelyezkedése kapcsán Clifford megjegyzi, hogy az utazást tekintve a „belső-külső kapcsolatok különböző módozatait kellene hangsúlyozni, azt hogy az utazás vagy helyváltoztatás nagy súllyal átvonuló erőket is magában foglalhat – mint televízió, rádió, turisták, áruk, hadseregek” (Clifford 2001: 7). Az utazás számára egyszerre jelent átmenetiséget, felületességet, turizmust, száműzöttséget és gyökértelenséget, valamint felfedezést, kutatást, átalakító

hatású találkozást (Clifford 2001). Egyszerre sokszerzős diaszpóra kultúra jön létre, amely magában hordozza a viszonylagosan homogén származású migránsok kultúráit, az útközben felszededetett kulturális mintákat, azok értelmezését, fordítását, állandóan reflektáló valóságkonstrukciókat. A diaszpóra végül nem egy kultúra színhelye lesz, hanem egy állandóan változó, interkulturális/transznacionális interakciókban gazdag komparatív, reflexív mező, melynek a centrumában az Otthon mítikuma, kulturális elemei, s a meghitt, etnikailag homogén kapcsolatok állnak (ld. Safran 1991 és Wahlbeck 2002). Állandó interakcióban áll a környező kultúrával (esetünkben a magyar, az európai, az európai keresztény stb. kultúrával), az otthoni kultúrával, a diaszpórákban élők kultúrájával – lett légyen az egy távoli, de etnikailag azonos vagy épp egy közeli, de nem-azonos kultúrájú diaszpóra (ld. Clifford 2000). Egy olyan mező, ahová a kulturális elemek érkeznek, de a transznacionális találkozásokról úgy kerülnek ki, hogy elsődlegesen az azonos felé hajolnak, s úgy tűnik, erősen különböznek a környező (és egyben a befogadó) kultúráktól, de végül az Otthoni kultúrától is különbözik a diaszpóra világa. Clifford (2007) úgy véli, hogy a diaszpóra és a bennszülött kultúrák között a kontinuitás érzékelésében rejlik a különbség – utóbbinál a hely, a rokonság, a nyelv és a tradíciók folytonosságát láthatjuk, de a diaszpórákban fellelhető törések és kötődések (az elveszett Otthon, a részleges hazatérés, a relációs identitás, a globális kapcsolatháló) már részei a „bennszülött” tapasztalatoknak. S bennszülöttként értelmezhetjük a befogadó kultúrát is: a cliffordi oppozíció illetve annak feloldása érvényes. Korábbi könyvében (Clifford 1997) a diaszpórákat a nemzetállam normatív területén és időbeliségén kívül állóknak ábrázolja, egy törzsként, akiknek bonyolult a politikai és kulturális státuszuk, s akiknek a legfőbb jellemzője, hogy itt élnek, de egy másik helyre emlékeznek/vágyódnak (Clifford 1997: 255 és Clifford 2000). A kontinuitás hiánya, az Otthon távolléte további két gondolatot vet fel: vajon a távollétnek (az Otthontól való eltávolodásnak) ez csupán egy állomása-e, s vajon az utazó kultúrák megállapodnak-e, vagy az utazás a diaszpóralét eleme?

Megfordítva, illetve kiszélesítve Clifford gondolatait az utazókról, akik szeretnek helyeken áthaladni, azt láthatjuk, hogy a migránsok, menekültek sokszor nem szeretnek, de áthaladnak helyeken, határokon, országokon. S szemben a klasszikus utazó-képpel, nem az élmények miatt látogatják meg e helyek többségét, hanem a túlélés, vagy egzisztenciateremtés reményében. Az is fontos szempont – Clifford az antropológus, mint utazó kapcsán írja le (Clifford 2001) –, hogy a lokalizáció során kitörlődik néhány fontos határterület, amely nélkül a migránst, mint utazót vagy a migrációt, mint utazást sem értelmezhetjük, így azokat a kontextusokat sem, amelyek az utazást kísérik. Az eszközöket, amelyek lehetővé teszik, hogy a

térben haladjanak, illetve azok a helyek, amelyeken keresztül eljut a migráns oda, ahol azután a társadalomtudomány diaszpóra tagként értelmezheti. Nemcsak a már-már romantikus, de hátborzongató kép a vonat alján, kamionokba bezárt vagy más módon rejtegetett menekültek vagy épp legálisan utazó migránsok képe kell, hogy megjelenjen az értelmezésben, hanem azok a transznacionális találkozások, amelyek az Otthontól a megérkezés helyéig – nevezzük átmenetileg így –, elvezetnek: az embercsempészek, a tranzitországokban megjelenő patrónusok, munkaadók, bolti eladók vagy épp humanitárius segélyszervezetek munkatársaival való találkozások. Ezek eszközei is az útnak, amennyiben pénzzel, élelemmel vagy épp egy-egy információval segítik a továbbjutást, vagy épp a további (távolabbi) célok kitűzését. Tágabb értelemben ilyennek tekinthetők az utazást előkészítő tervek előhívó narratívák is, amelyek arról szólnak, hogy azon *a másik helyen* jobb. Az utazás során számos transznacionális/kultúraközi kapcsolatot építenek ki, számos kultúrával találkoznak, ami még egy klasszikus értelemben vett utazó képzetét is megmozgatja. Gondoljunk arra, hogy mire a legtöbb szubszaharai menekült Kelet-Európába ér, a maghrebi, közel-keleti, török, görög és balkáni területeket érinti, s ott-tartózkodása során számos tapasztalattal gazdagodik, amelyek egy része a kulturális különbségek áthidalását teszik szükségessé.

Az utazás így magában foglalja az interkulturális/transznacionális praxisokat (Hannerz 2004a és 2004b), az internalizált kulturális elemek – a származási kultúrából és a közbenső állomásokon megismert elemek – szállítását, s végül a letelepedést vagy átmeneti megállást, a marasztaló vagy továbbutazásra serkentő vágyakat és kudarcokat.

HA EGY DIASZPÓRA MEGTELEPSZIK

Az út végén egy külső meghatározás szerint befogadó társadalomhoz ér a migráns, azonban az első találkozásoktól kezdve a kapcsolati kudarcain keresztül a már ott élő migránsok narratíváiból levont következtetésekig arra ösztökélik, hogy megkeresse azokat, akikkel bizalmas kapcsolatot teremthet, s akik az egzisztencia-építésben segíthetik. Ez a diaszpórák világában található meg számukra. Azonban mindig vannak elsők – akik elsőként érkeznek, s nem találnak etnikailag/vallásilag homogén közösséget: ők a hasonlóság/különbözőség dimenziója mentén alakítanak ki kapcsolatokat, s a további migránsok érkezése után, ha már valamelyest számosabban vannak jelen a diaszpórák szférájában, leválnak, s megkezdik a sa-

ját világuk kiépítését. Nemzeti, vallási és családi ünnepek³ együtt való megülése, közös internetezés, a „hazai” hírek együttes olvasása-átbeszélése, egy-egy szabad este közös eltöltése, s így lépésről lépésre közelebb kerülnek ahhoz, hogy egyre inkább maguk között keressék a funkcionális, baráti vagy segítő kapcsolatokat. A munka világa azonban ekkor még a diaszpórán kívül található és viszonylag hosszú idő kell, hogy a munkából szerzett jövedelem, a hazai és más diaszpórában élő rokonok és ismerősök támogatásával létre tudjon hozni egy-egy tag valamiféle kisvállalkozást (büfé, kereskedelem, piaci stand vagy mobiltelefon-üzlet esetleg valami illegális üzlet⁴ formájában), amelynek fejlődése részben a diaszpóra további tagjain, részben pedig mindannyiuk kapcsolathálójának kiterjedtségén is múlik (Nagy 2007). Egyúttal azonban lehetőséget teremt további diaszpóratagok munkavállalására, s a lojalitások szimbolikus és pragmatikus megerősítésére.

A megtelepedés a befogadó társadalom testében jön létre, ahhoz sok szálon kötődik: hivatalok, adózás, lakhatás és munkavállalás során kerülnek kapcsolatba, de nyilvánvalóan a befogadó társadalom szolgáltatásait veszik igénybe az élet legtöbb területén. A fogyasztás és kereskedelem, valamint a szórakozás azok az entitások, amelyek a befogadó társadalom felől a diaszpórák világa, majd a saját diaszpóra felé húzódik a diaszpóra növekedésével párhuzamosan. A megtelepedés egyszerre történik a befogadó társadalom és a diaszpórák világa által szabott keretek között, de mind az egyes diaszpórák, mind pedig azok tagjai egyre inkább a különbségtevések mentén – akár *elkülönböződésről* is szólhatunk! – a diaszpórák felé húzódnak.

A megtelepedő diaszpórákra nemcsak ezen látens határok jellemzők, hanem a narratíváikban számosan fellelhető sztereotípiák – magyarokra, európaiakra, más diaszpórákra vonatkozóan. Ezek a sztereotípiák azonban funkcióval bírnak: egyrészt segítik az öndefiníciókat, az identitást, a kultúrák közötti tájékozódást, valamint a kulturális túlélést⁵. A kulturális túlélés ugyanis részben abból táplálkozik, hogy ők maguk miben mások (Wahlbeck 2002). Emellett közösségi szinten megfigyelhető a kíváncsiság, rácsodálkozás és a (számukra) Mások megértésére való törekvés, amely éppen a közösségi szinten terjedő és diaszpóráközi sztereotípiák hatására a félreértésnek is teret enged. Ugyanakkor ez a fajta érdeklődés teszi lehetővé a kozmopolita (más szempontból: multiplex) kötődéseket, s a kölcsönös

³ Pakisztáni Basant (tavasz) ünnep, az etióp újév (enkwatash), a muszlim eid ul-fitr stb.

⁴ Így pl. a pénzváltástól a drogkereskedelemig, amely később egy legális vállalkozás alaptőkéjét hozhatja.

⁵ A kulturális túlélésről szólva Geertz (2001: 377) megemlíti, hogy a kultúráknak áthatolhatatlannak kell maradniuk.

kíváncsiság hozza létre azokat a transznacionális kapcsolatokat, ahol a kultúrák világa találkozhat (pl. fesztiválok, klubok, éttermek, stb. terein).

A primer kötődések (A. Gergely 2005) és az identitás a diaszpórához és a mítikus Otthonhoz kötik a migránsokat (Clifford 2000), ugyanakkor sok esetben az akkulturáció (vö. Hannerz 1997 és Phillimore 2011), a közösségteremtésre való készség, a hajlékonyság is megjelenik. A diaszpórákat sem tekinthetjük azonban homogénnek. A származás (etnikai, klánbeli hovatartozás), politikai meggyőződés, tradicionálisabb vagy modernebb életforma, vallásosság mértéke szerint a diaszpórák belülről fragmentáltak (ld. még Olomoofe 2000). Wilson (2009) centripetálisnak tekintti a diaszpórát, s úgy vélem, hogy egyetérthetünk vele, ha arra gondolunk, hogy a diaszpórák közepén egyfajta kulturális elkötelezettségben, lojalításban mérhető „sűrűsödés” található, míg a diaszpórák peremén inkább megfigyelhetőek a transznacionális kapcsolatok. A diaszpóra belsejében olyan aktorok vannak jelen, akik számára a megélhetést és/vagy biztonságot az otthonos közeg biztosít: ide tartoznak azok, akiknek a megélhetése, vállalkozása diaszpóra-specifikus, de itt találhatóak azok is, akik egzisztenciális és kapcsolati kudarcok után a diaszpóra ismerős világába zárkóznak. A diaszpóra peremén azonban az interkulturális kapcsolatok, a performance-szerű kultúraismertetések és a befogadás óhaja áll, miközben a vallásosság és a saját kultúra felől nyitottan tekintenek a többi kultúra felé. Azonban a kapcsolati kudarcok és kulturális távolságok/konfliktusok a diaszpóra belseje felé vezetnek a korábban esetleg nyitott, transznacionális kapcsolatokat építő, integrációra vágyó aktort (Nagy 2007, 2009, 2010). A visszavezető út nemcsak a kapcsolatokban figyelhető meg, hanem pl. egy (legalább átmeneti) vallásosabb életszakasz bekövetkeztében is. A kapcsolati kudarcokat követő *neointegráció*⁶ egyik sajátja a rigorózus(abb) következetességgel alkalmazott (saját) kulturális válaszok.

A diaszpóra megtelepedését azonban az elutasítás (kirekesztés és elhatárolódás) mellett a türelem és kezdeményezőkészség jellemzi, valamint az innovatív megoldások a megtelepedésre (Nagy 2012), a sokaknál fejlett (másoknál kudarcokkal terhelt és így visszafogottabb) kapcsolatépítő készség, amennyire a kulturális és vallási szabályok engedik. További vizsgálatra érdemes az a közösségépítő mechanizmus, amely a túlélést (kulturális és egzisztenciális túlélést) segíti, s amely a hasonlóságok és különbségek felkutatása mellett feltárja a csoport erőforrásait és készségeit.

⁶ A neointegráció a szocializáló közeg integrációjának elvesztése után hosszabb-rövidebb idővel alakulhat ki, új társas kapcsolatokon keresztül, egyes sajátjaiban eltér az integrációtól: a kialakuló új lojalitás reflexív viszonyban áll a korábbi kudarcral, a normatív kontroll elfogadása nemtermészetes, hanem reflektált és megkérdőjelezett.

A diaszpórába három irányból érkeznek új tagok: a távoli hazából illetve az európai diaszpórákból, valamint az Otthon és a befogadó ország közötti terület diaszpóráiból. Ez a három egyúttal a tapasztalat, transznacionális tapasztalat és integrációs törekvésekben, valamint az adaptációban, a diaszpórához és a befogadó társadalomhoz való kapcsolódás igényeiben is különbözik (ld. Nagy 2011).

IZGALMAS DOLGOK A DIASZPÓRA PEREMÉN

A diaszpóra imaginárius peremén lelhető fel a reflexív kultúramegközelítés pragmatikus oldala: az európai-afrikai, európai (benne: magyar) és muszlim intertextusok (másképpen tekintve: hibrid identitások), mindez a transznacionális, interkulturális kapcsolatok, a kultúra- és vallásközi kommunikáció tereinek tekinthető (vö. Clifford 2000). Az érdeklődés és némely gyakorlatiasabb dolog (hétköznapi találkozások, hivatalok, munka és szórakozás) a diaszpórán kívülre, a sokrétű kötődések többsége azonban a diaszpóra felé kötik az aktorokat, miközben a kultúra megőrzése és asszimiláció (vö. A. Gergely 2005; Clifford 2000 és Geertz 2001) fogalmait kell használnunk. A családi/közösségi autoritások elvesztése illetve megkérdőjeleződése, a mainstream kultúra hatása, az elfogadásra való törekvés együttesen eredményezik azt, hogy az aktorok – még ha tradicionális, vallásos közegből érkeztek is – éjszakai szórakozóhelyeken, sportközvetítéseken, kocsmákban, konditermekben töltik a szabadidejüket. Igaz, ez csak egyetlen eleme az asszimilációra való törekvésnek, ahogy az öltözködés, testdíszítés (smink a nőknél, frizura mindkét nemnél, (nem törzsi) tetoválás, stb.), fogyasztás stb. területein is sok példát találhatunk. Számosan azonban az asszimilációs törekvések után az etnikai/vallási közegbe húzódnak vissza. Az asszimilációs és neointegrációs törekvések ráadásul egyidejűek a frissen érkezettek-nél intenzív „hazai hírek” fogyasztásával, amely büszkeséggel és aggódással tölti el őket. Egyszerre kötődnek a nációjukhoz, etnikumukhoz, valamint válnak antinacionalistává (vö. A. Gergely 2005). Elfogadó lépések mellett ők maguk is igényt nyújtanak be arra, hogy ne a látható és feltételezett etnikai/vallási tulajdonságaik alapján ítéljék meg őket. Ugyanakkor – ahogy fentebb is írtam – az egyszerűsítés okán ők is etnikai-vallási kategóriákban gondolkodnak, s miközben viszonylag homogén szigeteket hoznak létre, a diaszpóra határain túlra is tapogatóznak. Hibrid identitások jönnek létre, amelyet a diaszpóra-identitás, az Otthon reflexiói, a befogadó társadalommal való csereberéi és kudarcai hoznak létre.

A diaszpórák peremén, a kulturális események idején (pl. menekültek napja, Afrika-nap, fesztiválok, nemzeti ünnepek, stb.) az egzotikum megmutatása is cél

(Nagy 2008). A performance tárgya azonban a kulturális megismerés és sztereotipizálás mezsgyéjén történik: feltételezik a befogadó közeg számára elfogadhatónak minősülő motívumokat (rítus, tánc, étel, stb.), s ezeket kínálják fel az egzotikumra éhes publikum számára. Így az európai/magyar szem számára elfogadható, de nem valós egzotikum valósul meg, s ez az entitás nem segíti a beilleszkedést, hiszen az Egzotikus épphogy növeli a távolságot.

Ugyancsak a diaszpórák peremén jönnek létre a kapcsolatok született muszlimok és magyar megtérők, afrikai keresztények és magyar keresztények között vagy épp nyugat-afrikai szúfi muszlim raszták és magyar raszták között, s ezeken a perifériákon nyílik meg a lehetőség a másik kultúrájának valóságosabb megismerésére, de ezek a kapcsolatok intenzívebbek és intímebbek is, mint más véletlenszerű kapcsolatok, s alapja lehet a neointegrációnak, a kapcsolatokon keresztül az egzisztenciális igények kielégítésének.

CSEREBERE JELLEGŰ KULTURÁLIS ELEMEEK

A kultúra esszenciái illetve egyes elemei kerülnek forgalomba a diaszpóra részéről, s a cél: a Másik megigézése és figyelmének lekötése – a sikeres neointegrációért, a megtelepedő (és az egzotikumra épített) vállalkozásért. A transznacionális csere felajánlott kulturális javak az „elfogadható egzotikum” (Nagy 2008) mezejére utalnak (arab ételek, afrikai táncok, vízipipa, perzsaszőnyegek, indiai füstölők, stb.) és a befogadó társadalom tagjának kozmopolitizmusát is elismerik egyúttal. A csere másik oldalán olyan absztrakciókat vélelmezhetünk, mint az elismerés, elfogadás, befogadás, valamint a gazdasági és kapcsolati tőke. Ugyanakkor nem tárgyai a cserének a vallási, politikai nézetek, a kereskedelmi praxisok, s csak korlátozott mértékben az egészségre irányuló tudások, de kölcsönös figyelemre méltó az életforma. (Az életformáról ld. még Hannerz 1999, a kulturális egymásra hatásról Hannerz 2004b.)

A befogadó társadalom felől a popzene, rap és reggae, a hollywoodi filmek, valamint a konyhaművészet egy-egy eleme áramlik (amellet, hogy a nyelvelsajátítás bizonyos mértékű kulturális áramlást is feltételez). A fúziós konyha diaszpóra változata pl. ötvözi a magyar pörkölt és az etióp *wot*; a magyar palacsinta és az etióp *injera* vagy szomáli *canjeera* elkészítési módjait; vagy épp a kínai tojásos rizs kerül szubszaharaiak asztalára...

ÖSSZEGZÉS

A migráció során, a diaszpórák megtelepedésekor hibrid valóságok jönnek létre, azaz olyan hibriditás, amelyen sokan dolgoznak: migránsok és befogadók, diaszpóráközi vándorok és áttelepülők, valamint az internetet böngésző diaszpóratagok.

A diaszpórák világában, a transznacionális együttműködés során, az információk és kulturális elemek kicserélődése következik be, amely egyszerre hatása is és mozgatórugója is a vándorlásnak. A folyamatos dinamizmus az utazás mellett a változékonyságot jelenti – a kulturális elemek cseréje, az egzotikum áruként való kínálata, az interkulturális kapcsolatok formájában. Az állandóságot a saját kultúra, vallás, nyelv mellett az Otthon felé való elkötelezettség és a reflexív ismeretszerzés jelenti. Az utazások során folyamatosan épülnek fel a hibrid identitások, amelyek a megtelepedést is, de az egzisztenciaépítést is segítik. A posztmodern társadalmat, társas tereket nehezen képzelhetjük el olyanfajta interkulturális entitások nélkül, amelyeket – láttuk – a diaszpórák természetszerűen alakítanak ki maguk körül, s amely elválaszthatatlan az utazás értelmezéseitől.

IRODALOM

- A. GERGELY ANDRÁS (2005): Szórvány, diaszpóra és határfenntartás. Adalékok a szórványtipológia és a kulturális sziget kérdésköréhez. In Ilyés Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 11–20.
- BHABHA, HOLMI. K. (1996): A posztkoloniális és a posztmodern. A társadalmi hatóerő kérdése. *Helikon*, 4., 484–509.
- BUDEN, BORIS (2004): Kultúrák közti fordítás (hibriditás). *Magyar Lettre Internationale*, 51.
- CLIFFORD, JAMES (1997): *Routes: travel and translation in the late twentieth century*. Harvard University Press, Cambridge
- CLIFFORD, JAMES (2000): Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39., 12–17.
- CLIFFORD, JAMES (2001): Utazó kultúrák. *Magyar Lettre Internationale*, 41., <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00025/clifford.htm>
- CLIFFORD, JAMES (2007): Varieties of Indigenous Experience: Diasporas, Homelands, Sovereignties. In Cadena, M. de la, Starn, O. (eds.): *Indigenous experience*

- today. Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research. Oxford: Berg Publishers, 197–224.
- GEERTZ, CLIFFORD (2001): A sokféleség édes haszna. In Geertz, C.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris Kiadó, 374–396.
- HANNERZ, ULF (1997): Fluxos, fronteiras, híbridos: palavras-chave da antropologia transnacional. *Mana (Rio de Janeiro)*, 1., 7–39.
- HANNERZ, ULF (1999): A világvárosok szerepe a kultúrában. *Replika*, 38., <http://www.c3.hu/scripta/replika/38/06hanner.htm>
- HANNERZ, ULF (2004a): A kozmopoliták és helyiek a világkultúrában. In Biczó G. (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 178–191.
- HANNERZ, ULF (2004b): Gondolatok a globális világról. In N. Kovács T. (szerk.): *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs: Jelenkor, 73–93.
- NAGY TERÉZIA (2007): Migráns hálózatok, menekültek és a Határok. In Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar-szerb vizsgálatok tükrében*. Békéscsaba: MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabi Osztály, 81–94.
- NAGY TERÉZIA (2008): Relatív egzotikum. In Fejős Z. – Pusztai B. (szerk.): *Az egzotikum*. Tabula Könyvek 9. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 173–188.
- NAGY TERÉZIA (2009): Narratív menekülsors. A hatalom és mobilitás kérdései. In Jancsák Cs. – Nagy G. D. – Szűcs N. (szerk.): *Céhem vándorkönyvei. Tanulmányok a 60 éves Pászka Imre tiszteletére*. Szeged: Belvedere Meridionale, 89–103.
- NAGY TERÉZIA (2010): A menekültek mobilitása néhány szempont szerint. A neointegráció és a mobilitás. In Jancsák Cs. – Nagy G. D. – Pászka I. (szerk.): *Állandó párbeszédben. A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek*. Szeged: Belvedere Meridionale – DARTKE, 212–235.
- NAGY TERÉZIA (2011): Utazó kultúrák és a diaszpórák letelepedése. *Tér és Társadalom*, 4. 20–37.
- NAGY, TERÉZIA (2012): Kultúra, diaszpóra, menekültek. *Belvedere Meridionale*, 2012 (XXIV.) 1. 92–103.
- OLOMOOFE, LARRY (2000): Egy fekete közösség létrejötte Budapesten? In Sik E. – Tóth J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 50–59.
- PHILLIMORE, JENNY (2011): Refugees, Acculturation Strategies, Stress and Integration. *Journal of Social Policy*, 3., 575–593.

- SAFRAN, WILLIAM (1991): Diasporas in Modern Societies. Myths of Homeland and Return. *Diaspora*, 1., 83–99.
- TILLY, CHARLES (2001): Áthelyeződött hálózatok. In Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 89–103.
- WAHLBECK, ÖSTEN (2002): The concept of diaspora as an analytical tool in the study of refugee communities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2., 221–238.
- WILSON, TRAJANO FILHO (2009): The conservative aspects of a centripetal diaspora: The case of the Cape Verdean tabancas Africa. *The Journal of the International African Institute*, 4., 520–542.

EGYÜTTHATÁS-REPREZENTÁCIÓK ANTROPOGÉN – TERMÉSZETI TÉNYEZŐK SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE

Napjainkban több oldalról is bírálat éri a szociológiának a klasszikusok nyomdokain haladó vonulatát, amely a korai ipari forradalom ideológiáját magévá téve, a természeti környezetet továbbra is zárójelbe teszi. Nem véletlen, hogy Niklas Luhmann a társadalmi rendszer és környezet között összefüggéseket illetően a „szociológia absztinenciájáról” beszél, mivel a szociológia nem volt „teoretikusan felkészülve”, a témát „szinte kezdettől fogva természettudományoknak adta át, igyekezett is megszabadulni tőle, a társadalom és annak részeit, illetve a társadalmon belüli perspektívákat részesítette előnyben...”¹ Így a szociológia helyett, jó részt a társadalmi kommunikáció tematizálja a vélt/valós ökológiai kérdéseket.

Az utóbbi évtized kockázat-diskurzusaiban, s a reflexív szociológia modernizációs elméleteiben (Beck, Lash, Giddens), az ökológia, a klímaváltozás fogalma, definíciója körüli viták a politika, a gazdaság „új” munkamegosztására, a kulturális beágyazottságra, és a témában zajló diskurzusok „inszcenárió” értelmében vett konstruált jellemzőire hívják fel a figyelmet. A reflexív szociológia belátásában,

---

¹ N. Luhmann megjegyzéseivel (lásd: Luhmann 2010., 9, 10-17.) összhangban U. Beck szerint is: „Ezzel véget ér a szociológiatörténet egy hosszú korszaka, amelyben a szociológus szigorúan a természettudományokkal szembeni kezdeti munkamegosztás keretei között el tudott vonatkoztatni a 'természettől', a másik oldaltól, a környezettől, az adott világtól. A természet figyelmen kívül hagyása éppen megfelelt az ahhoz fűződő bizonyos viszonyoknak. Ez Comte-nál leplezetlenül felszínre kerül. (...) Az elvonatkoztatás a természettől tehát előfeltételezi a természet feletti uralmat. Így ment végbe a természet (javainak) 'fogyasztási folyamata', ahogy Marx a munka-és termelési folyamatot értelmezte.” (lásd: U. Beck, 2008:108/3. lbj.). A társadalom és természet dualizmusának „elbúcsúztatását” az új antropológia (*Science studies*) alapítójának B. Latour-nak tulajdonítják (lásd: Latour, Bruno, 1999. 2002.). Hasonlóan a természet és társadalom egysége mellett érvelnek: Adam, Barbara – Beck, Ulrich – van Loon, Joost, (eds.) 2000. Ugyanakkor különböző perspektívákból, napjainkban a klímaváltozás kapcsán egyre több szociológiai, antropológiai könyv, tanulmány, konferencia anyag témája az ökoszisztéma komplexitása (lásd: Susan A. and Mark Nuttall 2009., Giddens, A. 1990., Giddens, A. 2000., Giddens, A. 2008. www.policy-network.net., Ferencz Gábor 2009. 10–11., Beck, U. 2003., 2008., Castells, M. 2006. II. kötet.). Ezekbe a törekvésekbe illeszkedik a történelemnek, mint természettudománynak a megközelítése (lásd: J. Diamond, 2006.)

az a természet, amire a különböző „kulturális mintákból” kiindulva hivatkoznak, „már nem létezik.”² S „ami van, (...) az különböző társadalmiasult formái a természetnek”, amelyet tudományos világszemlélet alakított ki, és amelyben a „klíma-kutatók absztrakt modelljei határozzák meg a mindennapi cselekvéseket” (Beck 2008:108,109.).

Az összehasonlító antropológia (*Science studies*) radikálisabban fogalmaz: „Nem fárasztják Önöket egy kissé azok a szociológiák, amelyek csak a társadalmi köré épülnek, amelyek talán csak azáltal maradnak fenn, hogy a 'hatalom' és a 'legitimitás' szavakat ismételtetik, mert a szociológusok sem a *tárgyak tartalmával, sem a nyelvek világával nem tudnak megbirkózni, pedig mégis csak ezek hozzák létre a társadalmat*” (B.Latour 1999:155.- kiemelés: P.I.) A tárgyak tartalma és a nyelvek világa ebben a megközelítésben arra utal, hogy a természet és társadalom nem két ellentétes transzcendencia, hanem egy és ugyanaz, a kettő között a közvetítések gyakorlata által a „társadalom minden egyes állapotának megfelel a természet egy-egy állapota” (B. Latour 1999:151.). Láthatóan a közvetítések gyakorlata a civilizáció-elmélettel rokonítható (N. Elias), azzal az árnyalati különbséggel, hogy az emberi artefactumok és cselekvés,- viselkedés- és magatartásmódok evolúciós sémáját rávetíti a természeti környezetre. Az ilyen és hasonló axiómák a tárgyak és tartalmak relációjának történetiségére figyelmeztetnek, s a folyamat megértésében konstruktivista távlatokat nyitnak.

Másfelől a kommunikáció konstruktivista beállítódása, amely az ember környezetkárosító tényezőire helyezi hangsúlyt – és ezzel együtt a megtörténtről a jelen lehetséges jövőbeni következményeire, anticipálva is jövőt -, a szociológiában is orientációváltást eredményezett. Joggal merül fel a kérdés: mennyiben tartható továbbra is az a szociológiai beállítódás, amely „mindent társadalmi kérdéssé redukál”, és figyelmen kívül hagyja az életvilág kölcsönhatásaiban az antropogén és természeti tényezők „is-is jellegét” (Beck 2008:110.). A belátás aktuális perspektívából vetődik fel, s ez nem véletlen. A bizonyos dolgok iránti érzékenység, tudatosodás, úgy tűnik, a mi civilizációs szintünkkel mutat kapcsolatot, mely az életvilágot nem csupán kulturális hatásösszefüggéseiben értelmezi. Az itt felmerülő kérdések vélhetően nem általánosíthatók a letűnt századok életvilágaira, amikor az ipari termelés romboló erejének következményei, a „létezés természettudomá-

² Mary Douglas-Aaron Wildavsky, *Risk and Culture* (1982) című könyvükben azt állítják, hogy „nem volt lényeges különbség az őskor és a fejlett civilizációk veszélyei között.” A kérdés ilyenén megközelítése Beck szerint „rávilágít egy szociológiára (annak hibájára), amely mindent társadalmi kérdésre redukál, és figyelmen kívül hagyja a kockázatok immaterialitását (társadalmi inszcenárió) és a materiális jellegét (fizikai változás, pusztítás) is-is jellegét.” (lásd: Beck 2008:109-110.)

nyi magalapozása” stb., a kortársak számára nem tudatosulhatott, mert nem létezett vagy csak kibontakozóban volt, így következményeit sem láthatták előre. Ezzel szemben viszont az időszakos és váratlan természeti katasztrófák, valamint a gyakori háborúkkal járó rombolások, a járványok s mindezek együttes következményei képezték számukra a létük biztonságát fenyegető aktualitást. Ha ebből a perspektívából közelítjük meg a társadalom és természet kölcsönhatásának „is-is” jellegét, akkor egy általánosítható sémát nyerünk, amely hatásaik kiegyenlítődése irányába mutathat. Más szóval az „is-is” jellegadó belátás elrejtje a folyamatos és az epizodikus közötti különbséget: az antropogén, emberi tényező hatása, függetlenül attól, hogy az ápoló vagy romboló, a természet átalakítására folyamatos, a természeti tényező hatása látens és időben hosszú folyamatot ölel fel, a köznapi tapasztalások mindezt következményeinek epizodikusságában érzékeli. Az itt felmerülő kérdés az lehet, hogy a közösségeket, társadalmakat alkotó egyének és csoportjaik a létfeltételeik biztonságát veszélyeztető belső és külső tényezők hatásait, következményeit hogyan élték/élik meg, milyen védekezési stratégiákat alkalmaztak, s nem utolsósorban mit tartottak emlékezésre méltónak, illetve az adott tér-idő tapasztalati keretei között lezajlott lokális események következményeit illetően milyen tanulságokkal járó általánosító sémákat közvetítettek az utókor számára. Napjainkban ezek a kérdések kizárólag a „természetre” és a „természetrombolásra” vonatkozó jelentéstartalmakra utalnak, s ennek mentén kibontakozó – főleg angolszász – diskurzus – és kultúraelméletek a laikusok ismereteit hangsúlyozva, az aktornak és az intézményi tényezőknek tulajdonítanak elsőbbséget. Ezáltal a ’természetrombolás’ materiális és szimbolikus tartalma” „cselekvéscentrikus” irányt vett, ami „diszkurzív szerkezetátalakításban” nyilvánul meg: „létrehoznak, formálnak és megváltoztatnak ’kognitív struktúrákat’, ’elbeszélés-modelleket’, ’tabukat’, így a „valóság a cselekvés célja és produktuma lesz”, miáltal a „valóság” felépítésében egy „kétértelműség” válik dominánssá. Egyfelől „világ átalakítása”, mint a cselekvés célja (aktor – és intézményelmélet), másfelől pedig a „valóság létrehozása” (kognitív tudáskonstrukció). Mindkettő kérdésfelvetése azonos: hogyan „(re)produkáljuk diskurzív” eszközökkel a ’valóságot’ önmagában.” A válaszok aszerint különböznek, hogy „több vagy kevesebb ’valóság’ van birtokukban.” Minél inkább kapcsolódnak a döntéshozó, cselekvésorientáló intézményekhez annál „valóságosabbak”, illetve annak tűnnek” (Beck 2008:116.). A szóban forgó hivatkozásaink nem annyira a természetre, a természet-társadalom kölcsönhatására helyezi a hangsúly, hanem inkább a természetrombolásra. Ebben a belátásban Beck „valóság” fogalma, noha bírálja a kultúrcentrikus angolszász ökológiai diskurzusokat, mégis antropocentrikus, s ez jogos, ugyanis a valóság „önmaga”, mint

megjegyzí, ember(ek) cselekvése, cselekvési struktúrák, cselekvési rutinok, észlelési minták stb. összövődéseiben valósul meg, illetve alakul át. Következésképpen az emberi cselekvésen kívül eső valóságot, materiális és szimbolikus értelemben egyaránt, nehéz elképzelni. Ha ez így van, akkor a valóság „önmagában” nem létezik, csak áltál, ha az ember létrehozza, megalkotja, valamilyen materiális és immateriális formában megjeleníti. Más szóval: a valóságot valamiből, valamiért létre kell hozni. Beck láthatóan a valóságot szociológiai értelemben a társas világgal azonosítja, a valóság „önmaga” ebből létrehozott, megalkotott. Valóságfogalmában a természet, a társas valóság létének fizikai-tárgyi feltételei, csupán mint a (természet)rombolás objektuma van jelen. A nehézség láthatóan ott kezdődik, hogy ha ragaszkodunk a valóság egy olyan megközelítéséhez, ahol a valóság önmagában az emberi cselekvés értelmében vett valóság, és a természet csak az adottság értelmében vett valóság, akkor eltávolodunk annak beismerésétől, hogy a természet, akárcsak az ember, az ökoszisztéma cselekvő része. Kérdés tehát az, hogy ha felszámoljuk a természet és társadalom dualizmusát, s elismerjük a kettő kölcsönhatását, akkor továbbra is a társas cselekvés, a társas interakció fogalmai alkalmasak-e az emberi és nem emberi viszonyok megértő-értelmezésében?

Láthatóan esetében is nehéz elvonatkoztatni a szociologizmus beidegződéseitől, emiatt elsikkad az a tény, hogy van egy valóság, amit nem az ember konstruált meg, a természet, amely az ember számára *in situ nascendi* készen kapott, adottság. A természet, a készen kapott adottság azonban nem passzív, hanem dinamikus, változó, története van. Az emberi cselekvés általánosabb és konkrét értelemben egyaránt alkalmazkodás, ami egyben azt is feltételezi, hogy amihez alkalmazkodni kényszerülünk, az változó. Ugyanakkor az élővilág, benne az ember is, nem egyszerűen alkalmazkodik a természet adta változó környezethez, hanem a változó természeti környezet bizonyos értelemben szabályozza is az alkalmazkodás módját, azzal, hogy az általunk ismert – és nem más – élőformák (fizikai alakzatok, földrajzi eloszlás, élelemtermelés, táplálkozás stb.) létrejötté, fennmaradása számára biztosítja az élet keretének azokat a változatos feltételeit, melyek viszonylagos kontinuitása, illetve diszkontinuitása történetileg megismerhető. Mindez arra a közismert tényre utal, hogy a geológiai, az éghajlati változások cselekvő módon beavatkoznak, formálják, a kihívások előállítják, alkalmazkodásra kényszerítik az élővilágot. Nem egyszerűen az ember társas világa formálja a természeti környezetét, hanem a természeti környezet határt is szab annak, hogy az ember bebútorozó cselekvése milyen léptékeket, alakzatokat ölthet, még akkor is, ha jövőképe határtalan. Maga az tény, hogy az élővilágban a ma ismert beszélő-cselekvő ember fizikai felépítése olyan, amilyen (négy végtag, törzs plusz fej), megszabja

a fizikai környezetéhez való alkalmazkodásának technikai-kognitív módját. Tehát az ember olyan fizikai-mentális adottságokkal és képességekkel rendelkezik, amelyeket a létének keretfeltételeit biztosító természeti környezetével kell összhangba hoznia, vagyis alkalmazkodnia kell egy olyan változó, életfeltételeit befolyásoló aktív természeti környezethez, amely nem az ő társas világában kiépített szabályszerűségek szerint működik. Napjaink ökológiai elméleteiben a természet az emberi beavatkozásoktól szenvedő objektum, noha, láthatóan, az ökoszisztémában nemcsak az ember, hanem a természet is (geológiai, éghajlati, földrajzi értelemben egyaránt) cselekvő, tehát egy olyan kölcsönösségről, ebből következően olyan kölcsönhatásokról van szó, amelyben két különböző cselekvési szabályszerűség érvényesül, ugyanakkor kettőjük evolúciója sem egyidejű. Az ember alkotta társas világok képződésének különböző, az evolúció sémája mentén megvont elképzelései, úgy tűnik, a természetre nem alkalmazhatók. A természetben a változás (geológiai, éghajlati értelemben) ciklikus szabályokat követ, amit nem lehet evolúciós irreverzibilitás, teologikus történet, neo-neoevolúciós nem-szándékolt következmények történeti-kulturális sémáiba illeszteni. Maga az evolúció fogalma a biológiából kölcsönzött fogalom, az élővilág egy bizonyos szegmensére bír magyarázó erővel, az ember társas világára aligha érvényes, ha igen, csak akkor, ha az ember világának lényegét tisztán technikai, technológiai aspektusában próbáljuk megragadni. Az evolúció biológiai fogalmának a társadalomtudományokban a haladás lett a szinonimája, és ezzel az ember technikai, technológiai bebútorozó, természetet kihasználó eszközkészletének tökéletesedését elméletileg és empirikusan is indoklást nyert: a haladás azonos lett a természet meghódításával, leigázásával, újabban a különböző alkalmazkodási modellek konstruálásával. A különböző evolucionizmusok, majd a bio-kibernetikai modellek (genetikai algoritmusok) átvételével próbálkoztak az alkalmazkodás szelekciós magyarázataival, miközben kétségbe vonták a természet, a társadalom, a kultúra megkülönböztetésének jogosságát (lásd: neoevolucionisták). És végül a kibernetikai-biológiai modellek átvételével az emberi döntések nem-szándékolt következményeire került a hangsúly (lásd: neo-neoevolucionisták). S ez utóbbi elvezetett a luhmanni rendszerelmélet növekvő kontingenciákat előtérbe állító hipotéziséhez, amely az evolúciót, magát az emberiség történelmét a „valószínűtlenség növekedéseként” értelmezte (N. Luhmann 1992:283., Sárkány, M.- Somlai, P. 2004:43-52.) A differenciálódás és komplexitás, amit korábban az evolúció/haladás minőségi képleteként írtak le, végül is a kontingencia, az esetlegességek birodalmában kötött ki, mintegy tovább relativizálva és egyben diszkereditálva a társas világban az evolúció, s ezzel a haladás fogalmát és a hozzá kapcsolódó elméleteket. Innen már

csak egy lépés volt, napjaink ökológiai érzékenységének naiv (mozgalmi, csoportképző) és tudományos ösztönzései hatására, hogy a társadalomtudományokban is teret nyerjen a természet és társadalom dualizmusának felszámolása, mint említettük – az „új tudományban” (B.Latour antropológiájában), s a reflexív szociológiában, amely felfedezte a „kockázat” komplexitását (U.Beck, A. Giddens). A külsővé tett világ, a természet, belsővé tétele, társadalmasítása folyamatában emancipálódó természet, napjaink szenzibilitászavarainak körülményei közepette, a környezetét bebútorozó embert bűnbakká teszi, s ezzel elrejtí, álcázza az ökológiai tényező, mint az élővilág létfeltétele keretének, cselekvő természetét.

Ákár a jelen, akár múlt társas világa áll érdeklődésünk előterében, kiindulhatunk abból a tényből, hogy fizikai környezetünk, a természet cselekvő. Ennek valóságosságát az sem kérdőjelezheti meg, hogy a természet fogalmának, meghatározásának „kulturális mintái” (norma, utópia, ellenterv) közül melyiket részesítik előnyben. A szociológia fenomenológiai belátása annyiban megfontolandó előzménynek tekinthető (A. Schütz), hogy a természetet és társadalmat együtt, mint életvilágot adottságként fogta fel, ezért is zárójelbe tette, egységüket nem kérdőjelezi meg, viszont ezzel semlegesíti, egyfajta passzivitásra ítélte viszonyukat, mintegy álcázva kölcsönhatásukat. Az életvilág egysége csak az által alkothat egységet, ha az alkotóelemek között kölcsönös hatásösszefüggési viszonyt feltételezünk, amelynek az alkotóelemek viszonyából adódóan következményei vannak. Tehát nem tekinthető olyasféle adottságnak, amit zárójelbe tehetnénk, ugyanis a közösségi szerveződési formák, egyéni életgyakorlatok, tágabb és szűkebb értelemben egyaránt az élet reprodukciójának és folytonosságának keretfeltételeit a természet, mint fizikai környezet biztosítja, e nélkül a közösség-és társadalomképződés nem valóság. A természet és társadalom kölcsönös, egymást alakító, formáló interakciójának rövid és hosszú távú következményei ugyanakkor nem vonhatók csupán a naturalista narratívák vagy az ökológiai válság diskurzusainak kereteibe. A modernitás és a posztmodern ökológiai érzékenysége nem felejtetheti el, hogy nemcsak az emberi szerveződési formák vannak romboló hatással a környezetre, a természetre, hanem a természet okozta fizikai változások, pusztítások hasonló romboló erővel hatnak, melyek egyéni, közösségi életgyakorlatokat törnek meg, újrakezdésre kényszerítenek, vagy éppen lehetetlenné teszik az újrakezdés környezeti feltételeit. Következésképpen az életvilág, a természet és társadalom egységének világa nem a kiegyensúlyozottság, nem az utópikus harmónia világa, de nem is az egyik vagy a másik komponens túlsúlya jellemezi. A bibliai hagyomány szerint is Isten az utolsó hatodik napon teremtette az embert, tehát azt követően, hogy kialakította az emberi lét feltételeinek környezetét, a természetet.

Láthatóan az evolucionista tudományok is valami hasonlót állítanak, vagyis az antroposzociogenezis ideje nem azonos a természet genézisének idejével. Mégis, a később érkező emberrel szemben joggal merülhet fel napjaink kételkedése: szándékos, illetve következményeiben nem szándékolt ténykedését tekintik a domináns romboló erőnek. Ez abból is adódhat, hogy az ember környezetalakító, bebútorozó működése kihasználó, fogyasztó, látványos, időben gyors, szemben a természettel, amelynek változása lassú, hosszú időfolyamatot ölel fel, azonban lehetnek nem várt, hirtelen, pusztítással járó kitörései, amelyek az idő egy pillanatában s az adott térben a felhalmozott artefactumokat, a közösség intézményi kereteit, s mindennek alkotóit: az emberi populációt, s ezzel a társas világ folyamatosságát szakíthatják meg, vagy éppen tehetik lehetetlenné.

A történelemből számos példát ismerünk az antropogén és természeti tényezők katasztrofális következményeinek elbeszéléséről. Esetenként, a tudományos ismereteink birtokában is, nehéz eldönteni, hogy a világ különböző régióiban a történelem folyamán az emberi társas-szerveződések eltűnését mi okozta, maga az ember, vagy a környezet változása, vagy pedig a kettő együtt. Tény viszont, hogy a ma ismert komplex társas világunk, az, amely kisebb- nagyobb megszakításokkal folyamatosan kapaszkodott fel a civilizáció lépcsőfokain, függetlenül a kedvező vagy mostoha környezeti tényezőktől, nagyjából ugyanabban a fizikai térben található, ahol a történelem kezdetén volt, annak ellenére, hogy időközben látványos népesség – és kultúracserék, szinkretizmusok is történtek. Úgy tűnik, az életvilágokat (a természet és társadalom világait) kölcsönhatásaiban, egységében vizsgáló szociológiai belátások nem vonatkoztathatnak el attól a tapasztalati ténytől sem, hogy nemcsak az emberi társas szerveződések hatnak károsan a természetre, hanem a természet is, kiszámíthatatlan romboló ereje a fizikai tér változását idézheti elő. S ezzel a társas világ létfeltételeinek kereteit is módosíthatja.

Az ember védekező, létfeltételeinek folytonosságát biztosító magatartását motiváló cselekedetei (biológiai, hatalmi stb. szükségleteinek kielégítése) kétségtelen egy sor nem szándékolt következménnyel jártak, járnak és járni fognak. Beavatkozásaival viszont módosíthatja, csökkentheti vagy éppen növelheti károkozásait, ezzel szemben a természetet, fizikai és biológiai értelemben egyaránt – legalább is mai tudásunk szerint – ilyen megfontolások nem vezérlik. Tudományos eszköztárunk ma már képes előre jelezni a természet több, lehetséges „szándékát”, azonban az ember továbbra sem tud kilépni védekező, létfeltételeinek kereteit állandóan módosító, megújító állásaiból. Tehát miközben a társas világban az egymás közötti konfrontáció folyamatosan jelen van, szándékolt vagy nem szándékolt következményeivel, mindeközben ott lappang állandóan a még kiszámíthatatlan természeti

környezet a maga meglepetéseivel. A kettő együtt, vagyis az antropogén és a természeti, ha nem is azonos mértékben, következményeiben hatással van egyaránt a természet és a társadalom világára. Ezek a hatások mindmáig időben és térben szétszórtak, regionálisak, lokálisak voltak, ma is azok, viszont hatásaikban túlléphetik helyi kereteiket, globális kihatással lehetnek. A korábbi évszázadokban is számos lokális, regionális anomáliák (időjárás, járványok, háborúk) sújtották az ember alkotta világot, térbeli hatásuk kontinentális és interkontinentális méreteket öltöttek, aminek többé-kevésbé tudatában is voltak a kortársak: a szóbeli vagy írásbeli hagyomány emlékezete intő tanulságként örököltette ránk. Anélkül, hogy rájuk is jellemző lett volna az inszcenárió jelensége, ami napjainkban az emberi és természeti tényező nem valós, hanem várható, lehetséges hatásainak következményeit vetíti előre. Nem jelenti, tehát azt, hogy a korábbi korszakokban a megtörténtet nem dramatizálták, s az esetleges, jövőben megtörténhetőt nem övezték apokaliptikus látomások, amelyeket különböző szemtől szembe típusú kommunikációs csatornákon terjesztettek.

Ha ezzel a perspektívából a természeti környezet társadalomra gyakorolt hatásainak következményeit próbálja vizsgálni, mint például az éghajlati-meteorológiai szélsőségek következményeit a műszeres mérés előtti időszakokban, akkor újabb tájékozódási pontokat kell felkutatnia. Ugyanis a szociológiai belátások itt is, mint sok más esetben önmagukban nem állnak meg, határátlépésre kényszerülnek. Ez pedig láthatóan a kortárs tudományok interdiszciplináris törekvéseihez való igazodást igényli.

Próbálkozhatunk egy longitudinális vizsgálódás megalapozását szolgáló általánosító séma felvázolásával, amely a természeti-tényezőt nem determinisztikusan állítja be, csupán eseti hatásait társítja az emberi eredetű szándékolt és nem szándékolt cselekvések következményeivel. Az elgondolásunk kivitelezése a határátlépésekkel párhuzamosan egy ad hoc adatbázist feltételez, konkrétan a 17. és 18. századi emlékek és történetírók elbeszéléseit – ahhoz, hogy kijelölhessük egy ilyen típusú történet-és tudásszociológiai kutatás lehetséges dokumentációs kereteit és rendezőelveit.

A határátlépést illetően, a történeti ökológia (*Environmental History*) belátásaira hivatkozhatunk, amely a természet és a társadalom kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgálja, azt, ahogyan a természeti adottságok, a történelmet, az emberi szerveződési formákat alakítják. Felismerése, miszerint a természeti környezet a társadalom „cselekvő részese”, jelzi interdiszciplináris beállítódását: a társadalomtudományok, élettudományok, természettudományok ökológiai személetű ered-

ményeit rendszerezi és értelmezi...³ A történeti ökológiai kutatások, egyik „legtípusosabb területe” az éghajlattörténet, amelynek figyelme kiterjed a műszeres mérés előtti múltban, a „maguk idejében is feltűnést keltett időjárás” jelenségekre is.”⁴ A szűkebb értelemben vett időjárás-történeti vizsgálódások is a természet-és társadalomtudományok eredményeinek hasznosítására törekednek, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy „az éghajlati-környezeti változások (...) hatással vannak a történeti ökoszisztémák minden szereplőjére” (Rácz 2001:13.). Más szóval, noha a műszeres, természettudományos eljárások a mérvadók az éghajlati változások, anomáliák kutatásban, a „tudományelőtti” narratív történeti forrásoknak is megvan a maguk jelentősége ebben a rekonstrukciós munkában. A klíma-ingadozások, meteorológiai jelenségek általánosabb értelemben, ha nem is meghatározó módon, de befolyásolhatják nemcsak adott szűkebb, hanem tágabb földrajzi térben is, a jelen, illetve a jövő emberi közösségeinek, társadalmainak, az emberi életvilág egészének alakulását. A konkrét egyének szintjén pedig az időszakos, váratlan meteorológiai anomáliák, extrémítások egyéni életutakat, életgyakorlatokat törhetnek meg, kényszeríthetnek „görbe pályákra” (migráció, éhség, járványok stb.); mindez napjainkban is megfigyelhető. Tehát, nem csupán a történelmet befolyásoló, nagyléptékű klímaingadozások, változások longitudinális műszeres vizsgálata képezheti az érdeklődés témáját, hanem egyéni és csoportos – nemzedéki – élettörténetek időjárás tapasztalat és élménykészlete, amelyeket emlékezetre méltó dolgok között jegyeztek fel elődeink, mivel azok kihatással voltak bevett életvitelükre, jövőbeni életterveik alakulására.

A klímátörténet műszeres méréseket megelőző időszakának forrásai között, a nemzetközi kutatási gyakorlatban a természettudományos, a régészeti források mellett különálló forrástípust alkotnak a levéltári (írott, képi, térképi) adatok.⁵ Viszont nem szerepelnek a narratív visszaemlékezés típusú történeti dokumentumok, mint például a naplók, memoár, önéletrírások, históriák, oklevelek. Következésképpen az éghajlatkutatás forrásait a szociológia, illetve a társadalomtudományok által is használható adatbázisát, ki kell egészíteni a történeti narratív forrásokkal, amelyek az adott kor megfigyelői szűkebb és tágabb környezetük természeti – antropogén jelenségek embercsoportokra gyakorolt hatását közvetlen és/vagy közvetett egyéni tapasztalatok, élmények szűrőjén örökítették át az utókorra.

³ A hazai és nemzetközi történeti ökológiai kutatásokról lásd: R. Várkonyi Ágnes, 1998. <http://www.tte.hu>, Radkau, Joachim, 1991, 2001, In: Korall, I-10., Caracciolo, A. 1988., Rabb, T.K. 1981., Rotberg, R.I. et al. 1981., Herman, B.-Budde, A. 1988., Pfister, C. 1981.

⁴ Bulla Béla. *Előszó*. In: Réthly Antal, 1962. (Idézi: Rácz, L. 2001:15.)

⁵ Az éghajlattörténeti kutatások forrásait (M.J. Ingram – D.J. Underhill, G.F. Farmer 1981) Rácz Lajos által közölt ábra átvételével jelenítjük meg (lásd: Rácz, L. 2001:19., 2.1.1 ábra), amelyhez a jelzett – „narratív típusú” – kiegészítéseinket csatoltuk (lásd: Rácz L. 2001:27., 2.2.3. ábra.).

1. ábra Klímatörténeti kutatások forrásai és típusai

Klímatörténeti kutatások forrásai és típusai

<u>Természettudományos</u>		<u>Történeti</u>	
Fizikai-kémiai-biológiai	Régészeti	Levéltári	Narratív típusú:
		írott	naplók, krónikák, históriák
		képi	élettörténetek, önéletírások
		térkép	oklevelek

A jelzett kiegészítés („narratív típusú adatok”) nem jelenti azt, hogy a források típusainak és az abban foglalt természeti, időjárási anomáliák, emberi károkozások konvencionálisan ismert körének egészét átfogná.⁶ Csupán jelezni kívánjuk: a szociológiai, illetve társadalomtudományos megközelítések esetén a témakör vizsgálata során még milyen nem műszeres, nem természettudományos típusú dokumentumokkal számolhatunk. Ebből a perspektívából tehát próbálkozhatunk azzal, az adott keretek között, a vizsgálat tárgyát képező műszeres mérés előtti személyes és egyéb narratív dokumentumok alapján, hogy egy szűkebb vagy tágabb földrajzi térben, hosszabb idősorokban, tematikus csoportosításokban vizsgáljuk az időjárási ingadozások, a természeti, az antropogén események (háborúk, járványok, közigazgatás) a megfigyelők által vélt/valós együttthatása következményeit.

A dokumentumokban szétszórtnak fellelhető feljegyzéseik tartalmi elemeit szem előtt tartva, s az előbbi kiegészítő-egyszerűsítő és adaptáló eljárásunkat követve, további módosításokat eszközöltünk: a Rácz által javasolt térbeli, időbeli, tematikus sémát, illetve az információk típusait vázoló Pfister-féle csoportosításokból egyes elemeket elhagytunk, másokat pedig átvettünk. A módosító átrendezéseinket konkrétan a narratívák erdélyi történeti-táj térbeli megoszlásából absztraháltuk, mely egyben egy adott ország természeti, történeti viszonyainak mikroregionális és mikroklimatikus különbségeire figyelmeztet. A tematikus blokk átrendezésekor, pontosításaink a megfigyelő tér-időbeli pozícióját emelik ki, hogy láthatóvá lehessen tenni: az információ közölője közvetlen, elsődleges (tanú, elszenvedő) vagy közvetett,

⁶ C. Pfister (1984) az éghajlattörténet forrásai és információk típusai táblázatában a levéltári források típusai: krónikák és évkönyvek, közigazgatási feljegyzések, uradalmi gazdasági feljegyzések, személyes feljegyzések, korai újságok, korai műszeres mérések szerepelnek. Az információ típusai: időjárás leírások, műszeres megfigyelések, biológiai információk: fenológiai, parafenológiai (Idézi: Rácz, L. 2001:27. /2.2.3. ábra.)

másodlagos (hallomás) megfigyelője az eseményeknek.⁷ Egyfelől tehát természeti (időjárási, biológiai) tényezők hatásai állhatnak vizsgálódásaink előterében, másfelől ehhez hozzárendelhetők a vele egyidejű antropogén (emberi eredetű) tényezők – háború, járványok, hatalom, bürokrácia stb. – kiváltotta hatások következményei. Az együtthatások szociológiai reprezentációja viszont egyaránt feltételezi a kettő, a természeti és antropogén tényezők összevont, egymást kiegészítő vizsgálatát mindazon esetekben, ahol jelzett tényezők összeadódnak, illetve az együtthatásuk következményeinek egyidejűsége, illetve egymást követő volta kimutathatók vagy sem.

2. ábra A megfigyelő információinak típusai, illetve a kutatás rendező elvei

Közvetlen/közvetett megfigyelés				
Térbeli	Időbeli	Tematikus	Együtthatás természeti-antropogén	Következmények szocio-demográfiai
lokális	év	fagyok	szárazság-éhínség-járvány	népességfogyás
tájjelegű	évszak	szárazság	áradás-szárazság-háború	drágaság
országos	hónap	áradás	árvíz-járvány	elvándorlás
kontinentális	dekád	fenológiai	földrengés-tűzvész	elszegényedés
	nap	parafenológiai	áradás-adók	adósság/szolgátság
		földrengés	fagy-áradás-szárazság	közbiztonság
		járvány, éhínség	járvány-háború-éhínség	traumatizáció
		háború, rablás		társadalmi tér szétzilálása (dezorganizáció, diszkontinuitás)
		adminisztráció		

⁷ Az éghajlattörténeti adatok tematikus, tér-és időbeli elrendezésének sémáját Rácz L. egy kör alakú grafikával, három felosztású mezőben ábrázolja. Kétségtelen_ szemléletesebb az eljárása, mivel az időjárás ciklikus körforgását érzékelteti, ennek ellenére elhagytuk, s egy a Pfister-féle sémához jobban igazodó lineárisan/vertikálisan tagolt sémát vázoltunk fel. A Rácz-féle ábra fontosabb, az általunk használt dokumentumtípusok tartalmában is fellelhető pontjait megtartottuk (lásd: Rácz L 2001:37., 2.3.2.1. ábra.).

Eljárásunk célja, hangsúlyossá tenni a megfigyelők által közölt térbeli,- időbeli – tematikus információk együtthatásának a demográfiai-társadalmi következményeit. Ugyanakkor a természeti, időjárási és antropogén tényezők együtthatásának előtérbe helyezésével az elbeszélők eseményről-történetről szóló reprezentációinak nézőpontját is próbáljuk tetten érni, vagyis azt, hogy az elbeszélők megfigyeléseiknek/információiknak milyen jelentést tulajdonítottak, illetve hogyan értelmezték-magyarázták az események-történekek vélt/valós összefüggéseit.

A szociológiai belátásnak, eltérően a történeti ökológiától, a klímátörténettől, tehát egyfelől figyelnie kell a természet, időjárás normális ciklusaira is, ezáltal mérhető fel az adott időszakban a normális és az extrém időjárási esemény közötti különbség: az előtte-utána perspektíva teheti láthatóvá az életgyakorlatok fenntartásához szükséges emberi erőforrásokban, eszközkészletekben történt, az időjárás, az ember okozta változások minőségi és mennyiségi összehasonlítását. Másfelől, pedig a narratívákban a különböző ember (háborúk, járványok) okozta események láncszerű kapcsolódását, amit elbeszélőink epizodikus, és/vagy lineáris sémákba illeszthető eseménysorokban vagy pedig az eseményekből szerkesztett történetekben beszélnek el. Az előtte – utána perspektíva láthatóvá teheti a különbségeket az antropogén-természeti események együtthatásának demográfiai, társadalmi következményeit megelőző és azt követő állapotok között, valamint a következmények nagyságrendjét, ahogyan azt az elbeszélő látta/láttatja.

Az együtthatás fogalmának bevezetésével, tehát a természeti, időjárási, biológiai tényezők (árvíz, fagy, földrengés, fenológia) térben és időben egymást követő hatásainak és az antropogén, emberi eredetű cselekvés, viselkedés (háború, rablás, tűzvész, járvány, adózás) okozta szándékolt vagy nem szándékolt károk együttes hatásának demográfiai, társadalmi következményeit teszi láthatóvá (népeségfogyás, elvándorlás, elszegényedés stb.). Lehetséges egy szűkebb meghatározás is, amely a *pestis – éhínség – háború* hármas együttesének következményeit emeli ki, ezzel viszont rejtett maradna a természeti/időjárási tényező, csupán az antropogén események kerülnének előtérbe, mint például a háborúk okozta járványok, éhínség. A tér földrajzi konkretizálása azért alapvetően fontos, mert a természeti, időjárási tényezők hatása és következményei időben és térben mikroklimatikai értelemben is tagoltak. Az antropogén természetű tényezők hatásai és következményei térben és időben viszont már kiszámíthatóbbak és egységesebbek, ami az újabb időkben a centralizációs, uniformizálódási, bürokratizálódási törekvések térnyerésével hozható összefüggésbe (adórendszer, monopóliumok stb.). A korábbi történeti korokban is megfigyelhető a tagoltság, ami a társadalom rendi megosztásából, a rendek szerveződési (érdekérvényesítés, erőviszonyok alakulása, védekezés) szintjének különbségeiből adódik.

A természeti és az antropogén tényezők együtthatásának és következményeinek elkülönítését a kutatás folyamán analitikus megfontolások is indokolhatják, ugyanis mindkét tényező az esetek többségben különböző térbeli (táji, regionális) megoszlásban, a rövidebb-hosszabb időbeni távolság ellenére egymást követheti, vagy egyik a másikat megelőzi, vagy egymást keresztezik, átfedik. Azonban vannak földrajzi-történeti terek, ahol az együtthatások ciklikusan ismétlődnek, ilyen és hasonló esetekben tipologizálás lehetősége adott. Az együtthatással járó következmények nagyságrendileg egyenlőtlenül oszlanak meg, különböző mértékben zilálhatják szét a lokális, regionális vagy országos közösségi/társadalmi tereket, illetve az egyének, csoportok életvitelének normális mederbe való visszatérését, a regenerálódás igényelte hosszabb időszakok állandósulását.

Következésképpen, a szóban forgó narratív dokumentumok alapján nagyjából felvázolható a természeti, időjárási – antropogén események és következményeik közötti, fentebb kiemelt reláció. A régebbi korszakokban, akárcsak napjainkban, a közösségek, társadalmak életvilága többdimenziós hatásösszefüggésekbe ágyazott. Bár a szociológia a társadalmon belül keresi a társadalmat alkotó egyének és csoportjaik szerveződési, működési formáinak megértését, látni kell, hogy vannak olyan társadalmon kívülinek vélt tényezők is, amelyek korlátozhatják, megnehezíthetik az adott társadalom potenciális erőforrásainak kibontakozását.

IRODALOM

- ADAM, BARBARA – BECK, URLICH – VAN LOON, JOOST (Eds). 2000. *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London. Sage.
- BADDELEY, A. – EYSENCK, M.W. – ANDERSON, M.C. 2010. *Emlékezet*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- BECK, U., 2003. *A kockázat-társadalom*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- BECK, U. 2008. *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Sziged. Belvedere Kiadó.
- DIAMOND, JARED 2006. *Háborúk, járványok, technikák*. 3. kiadás. Budapest. Typotex Kiadó.
- Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I- VII. kötet. Budapest. Franklin-Társulat Kiadása.
- GIDDENS, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity Press.
- GIDDENS, A. 2000. *Elszabadult világ*. Budapest, Perfekt.

- GIDDENS, A. 2008. *The Politics of Climate Change*. Policy Network Paper. <http://www.policy-network.net>.
- FERENCZ GÁBOR, 2009. *Giddens és a klímaváltozás politikája*. In Szabad Ötletek, Szeged. 6. évf. 6. szám, pp. 10–11.
- HERMAN, B.- BUDDE, A. 1988. *Natur und Geschichte*. Hannover.,
- IMHOF, E. ARTHUR, 1992. *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat, és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- LATOUR, BRUNO, 1999. *Sohasem voltunk modernek*. Budapest. Osiris-Gond.
- LATOUR, BRUNO, 2002. *Das Parlament des Dinge*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- LE ROY LADURIE, E. 1967. *Histoire de climat depuis l'an mil*. Paris.
- LECHMANN MIKLÓS, 2010. *Fogalom és kép kognitív evolúciós szempontok szerint*. In: Gál, L.-Egyed, P. (szerk.) *Fogalom és kép*. Kolozsvár. Presa Universitara Clujeana. 21-37.
- LUHMANN, N. 2010. *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre*. Budapest. AKTI-Gondolat Kiadó.
- PÁSZKA IMRE, 2009. *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. II. Kiadás. Szeged. Egyetem Kiadó. 246-278.
- PFISTER, C. 1988. *Klimageschichte der Schweiz 1525-1860*. Bern II.
- R.VÁRKONYI ÁGNES, 1998. *Környezet és történelem*. In: <http://www.tte.hu>.
- RABB, T.K. 1981. *The Historian and the Climatologist*. In: Rotberg, R.I. et al. *Climate and History*. Princenton.
- RADKAU, JOACHIM, (1991), 2001. *A környezettörténet nyitott kérdései*. In. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. <http://korall.org/hu/node>. pp.1-10.,
- RÉTHLY ANTAL, 1962. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest.
- SÁRKÁNY MIHÁLY – SOMLAI PÉTER. 2003. *A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről*. In: Somlai Péter (szerk.), 2004. *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest. Napvilág Kiadó. pp.11-43.

Pikó Bettina

AZ EGÉSZSÉGSZOCIOLÓGIA GYÖKEREI ÉS TÁVLATAI A MODERN TÁRSADALOMBAN

BEVEZETÉS

A sors úgy hozta, hogy véletlenül kerültem a szociológia világába. Orvosként a Népegészségtani (hajdanvolt Társadalomorvostani) Intézetben kezdtem el kutatóként dolgozni, csak hogy az orvosegyetemi tanulmányaim nem készítettek fel a lakossági mintákon végzett vizsgálatokra. A pipettát kérdőívekre kellett tehát cserélni, és mivel éppen nem sokkal korábban indult el újra Szegeden a szociológusképzés, jelentkeztem. Így lett Gábor először tanárom, majd kollégám. Az alapvégzettségem okán az egészségyszociológia irányvonal mondhatni adott volt, de tanulmányaim során kinyílt a szemem sok érdekes, a társadalmat különböző oldalakról megvilágító terület felé, megismerhettem a szociológiai gondolkodás szabályait, a kutatási módszertant, és egy olyan szemléletet, amelyet most már oktatóként én is igyekszem továbbadni hallgatóimnak. Élénken él emlékezetemben a szociológia-történeti és elméleti kurzus, amelynek során belém ivódtak az általa közvetített gondolatok. Például az a sokat idézett *durkheimi* mondás, hogy „ahol véget ér az egyén, ott kezdődik a szociológia”. Vagy pedig a természettudományos és társadalomtudományos paradigmák közötti „kibékíthetetlen” ellentét, amennyiben az előbbi esetében az új felfedezések legtöbb esetben semmissé teszik, vagy legalábbis megkérdőjelezzik a korábbi tudományos eredmények létjogosultságát. A társadalomtudományok esetében viszont ez egyáltalán nincs így, hiszen az egyes irányzatok különböző szemszögekből, eltérő diskurzusok mentén igyekeznek az adott jelenségeket megérteni és leírni. A társadalmi modellek segítségével közelebb jutunk a társadalmi valóság leképezéséhez, és az ASA paradigma világában, amikor a statisztikai módszertan érvényessége már megközelíti a természettudományos technikákat, nagy lépéseket tettünk meg azon az úton, amit a szociológia 'atyja', *Auguste Comte* a pozitív társadalomtudományról megálmodott. Az egészségyszociológia még inkább élen jár az empirikus kutatásokban, hiszen az egészség- és betegségfolyamatok „mérése” szinte mikrotársadalmi norma ezen a

területen, s bár „puhább”, mint a természettudományi eredmények, pontosan az a legnagyobb erőssége, hogy embervoltunkról tudhatunk meg többet általa, a biológiai determinizmus bűvöletében gyógyító orvoslás talán éppen ezen eredmények révén válik humánusabbá.

AZ EGÉSZSÉGSZOCIOLÓGIA GYÖKEREI

Az orvosi szociológia, ill. egészségszociológia gyökerei amerikaiak, ugyanakkor előzményei kétségtelenül európaiak, mégpedig az ún. szociális medicina megalapítói voltak a közvetlen előfutárai. Olyan nagynevű európai orvosok voltak ők, akik bizonyos betegségek társadalmi meghatározottságára hívták fel a figyelmet. Egyikük, *Jules Guérin* ortopéd orvos a párizsi orvosi folyóiratban 1848-ban indított egy rovatot *Médecine Sociale* néven (Leff 1953). Úgy gondolta, az éppen akkor zajló forradalom, kedvező hatással lesz a tudományra és a „politikai medicinára”, ahogy akkortájt a közegészségügyet nevezték. Nem sokkal később ez a terület már „szociális medicina” néven szerepelt, új célokkal és tennivalókkal. A szociális medicina *Guérin* elképzelésében magában foglalta a higiénét, az egészség- és szociálpolitikát, valamint a törvényszéki orvoslást. Ebből is kitűnik, hogy az orvosoknak *Guérin* fontos politikai, hatalmi szerepkört szánt, akiknek a társadalom gyógyításában is részt kell vállalniuk, éppen ezért a társadalomirányítást és az orvoslást, egymást kiegészítő tevékenységnek tekintette.

Guérin kortársa, *Rudolf Virchow* szintén jelentős előmozdítója volt a szociálmedicina kialakulásának és továbbfejlődésének. Ő így írt erről:

„Az orvostudomány valójában társadalomtudomány, a politika pedig nem más, mint orvoslás nagy méretekben.” Rudolf Virchow

A Felső-Sziléziában pusztító tífuszjárványt tanulmányozva jutott arra a következtetésre, hogy a járványok terjedéséért a társadalmi és gazdasági helyzet csaknem ugyanolyan mértékben felelős, mint a biológiai és fizikai tényezők. *Guérin*hez hasonlóan ő is reformokban gondolkodott, és *Die Medizinische Reform* néven újságot alapított (Timmer és Hansma 1975). A tífuszjárványról szerzett tapasztalataira alapozva próbált érvényt szerezni annak az elképzelésének, hogy a járványfolyamatokat a terjedés kontrollálásával lehet megszüntetni, amit a közegészségügy egyik fontos feladatának tartott. Az új irányzatot ő is *soziale Medizin* néven említette, amely a francia elnevezés német megfelelője volt. E területnek szép számmal

akadtak követői, mint pl. *Caspers*, aki az élettartam társadalmi meghatározottságáról vagy *Neumann*, aki a betegségek társadalmi következményeiről írt (Sand 1952). Ő például a társadalomtudománynak az orvostudományban betöltött szerepéről, sőt, missziójáról így vélekedett:

„Az orvostudomány legmélyebb gyökerei és lényege szerint társadalomtudomány, s mindaddig, míg ezt a felismerést nem hasznosítjuk, az orvostudomány gyümölcseit sem élvezhetjük.” Solomon Neumann

Az 1910-es éveket követően azután a *szociálhigiéné* kifejezés terjedt el a szociálmedicina helyett *Alfred Grotjahn* jóvoltából, aki 1920-ban a leginkább a mai népegészségügy szinonimájának megfelelő Berliini Egyetem *Szociálhigiéné* tanszékének lett a professzora (Timmer és Hansma 1975). A társadalmi tényezők betegségkeltő szerepét hangsúlyozva könyvet is írt a *szociális patológiáról*, ez a kifejezés tehát szintén az ő nevéhez fűződik. Sajnos, manapság ezek az elnevezések már csak történelmi jelentőségűek, azonban a szociális anatómiai vagy patológia kifejezések segíthetnek az egészségszociológia elfogadásában az orvoslás gyakorlati területein. Az orvostanhallgatóknak írt tankönyvbe ezért „belecsempészttem” ezeket a kifejezéseket (Pikó 2006).

A múlt század közepétől induló szociális medicinát és szociálhigiénét egyaránt tekinthetjük a népegészségügy (azon belül elsősorban a társadalomorvostan) és az egészségügyi (orvosi) szociológia (*medical sociology*) előzményének. A modern egészségügyi (orvosi) szociológia három ága: az egészségügy szociológiája (*sociology of medicine*), az orvoslás/gyógyítás szociológiája (*sociology in medicine*) és az egészségszociológia (*sociology of health*) (Buda 1964). Míg az első kettő Straus (1957) nevéhez fűződik, az egészségszociológia kifejezés *Twaddle*-től származik. Az egészségszociológia alapvetően szemléletében különbözik az egészségügyi (orvosi) szociológia másik két ágától: az utóbbiak a megbetegedett egyének gyógyításával, ill. a gyógyítás körülményeivel, intézményi sajátosságaival foglalkoznak, az egészségszociológia viszont a prevenció, azaz az egészségfejlesztés és betegségmegelőzés szociológiája, arra koncentrál, hogyan tudjuk megakadályozni társadalmi eszközökkel a megbetegedések kialakulását (Twaddle és Hessler 1977). Mindez azt is jelenti, hogy az egészségügyi (orvosi) szociológia ágai különböző paradigmák szerint működnek: a „hagyományos” orvosi szociológia biológiai és szociálpszichológiai paradigmákra épül, az egészségszociológia viszont a szocio-kulturális paradigmára (Molnár 1986). Az egészségszociológia társadalomcentrikus, a társadalmi struktúra, és annak változásai érdeklik,

az egészséget veszélyeztető társadalmi okok egyes társadalmi rétegekben és csoportokban való megoszlását vizsgálja. *Twaddle* egyenesen azt javasolta, hogy az egészségügyi (orvosi) szociológiának fokozatosan át kell alakulnia egészség-szociológiává. A mai nézet szerint azonban jól kiegészítik egymást a betegcentrikus, intézménycentrikus, valamint a társadalomcentrikus tudományterületek. Az egészség-szociológia a társadalomra tekintve vizsgálja az egyes betegségek kóreredetében szerepet játszó társadalmi-gazdasági és szociokulturális rizikótényezőket, és ennek alapján javaslatot tesz az egészségfejlesztést és betegségmegelőzést célzó egészségpolitikai stratégiák kialakításához.

SZOCIOLÓGIAELMÉLET AZ EGÉSZSÉGSZOCIOLÓGIÁBAN

Az 1950-60-as években a szociológia-elméletek fejlődésével párhuzamosan az egészség-betegség társadalmi meghatározottságával, valamint az egészségügyi intézményrendszerrel foglalkozó kutatások rendszerint alkalmaztak valamilyen elméleti koncepcionális keretet (Johnson 1975). A II. világháború utáni időkben virágzásnak induló szociológia-elméletek bőven tartalmaztak az egészségügyre és orvoslásra vonatkozó elméleteket is, hiszen ezek a társadalmi rendszer alapegységeként értelmezték az egészségügy belső, de a társadalom részeként definiálható világát. *Parsons* (1951) a strukturális funkcionalizmus szemléletét alkalmazva máig az egyik leggyakrabban említett szociológus az egészségügyi (orvosi) szociológiai irodalomban, hiszen az ő nevéhez fűződik például az egészség társadalmi definíciója, vagy az orvos- és betegszerep. *Goffman* (1961) pedig az interakcionista szemléletet vezette be az egészségügyben folyó jelenségek tanulmányozásához, pl. a kórháznak mint intézménynek az egyén identitására gyakorolt szerepéről.

Ma azonban a modern egészségügyi (orvosi) szociológia eléggé sajátos helyzetben van, és a szociológia-elméleti hagyományoktól egyre inkább elszakad, pedig a szociológia-elméleti alapok nemcsak koncepcionális keretet biztosíthatnak az empirikus vizsgálatoknak, hanem erősíthetik a diszciplína tudományos elfogadottságát és hitelességét. Míg Az USA-ban az intézményszociológia igen megalapozottá és tudományosan elfogadottá vált, Európában (főként a keleti régióban, így nálunk is) a harmadik ág fejlődött leginkább, kezdetben önállóan, manapság pedig mint a magatartástudományok részterülete. *Ostrowska* (1996) igen találóan jegyzi meg, hogy az egészségügyi (orvosi) szociológia három ága közül az egészségfejlesztés és betegségmegelőzés szociológiája kötődik legerősebben az orvoslás gyakorlatához, hiszen az egészség-szociológusoknak együtt kell dolgozniuk a kli-

nikai ellátás, a népegészségügy és a közösségi ellátás, a mentálhigiéne, az egészségfejlesztés, a magatartás-orvoslás területén működő orvosokkal, egészségügyi szakemberekkel, pszichológusokkal (Strong 1979). A társadalomtudományos paradigmán belül gondolkodó szociológusok és a természettudományos paradigmán nevelkedett orvosok együttműködése igen nehéz, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy a szociológia-elmélet növeli az egészségszociológia tekintélyét és egyben eredményességét is (Jefferys 1991). Az egészségszociológia helyzetét erősíti továbbá, hogy Nyugat-Európában a 60-as évektől kezdve az orvostudományon belül a népegészségügy, az epidemiológia, a társadalomorvostan presztízse megnőtt, emellett a pszichiátriában és az egészségpolitikában is nélkülözhetetlenné vált a szociológiai ismeretanyag (Pikó 2009).

Az egészségszociológia tehát egyre inkább interdiszciplinárisává válik, a magatartástudományok részeként az egészségpszichológiával, az orvosi antropológiával, a bioetikával, a kommunikációismerettel és az egészségfilozófiával jól kiegészíti az egészség-betegség természettudományi megközelítését. Hazánkban ez még inkább érvényes, hiszen míg Nyugat-Európában az egészségszociológia viszonylag hosszú múltra tekint vissza, az előzmények is innen indultak, és a II. világháború után is töretlen volt a fejlődés, addig Kelet-Európában a szocializmus kezdeti időszakában a szociológia mint tudomány időszakos elnyomása következtében az egészségszociológia fejlődése is csak megkésetten kezdődhetett el. *Ostrowska* (1996) úgy gondolja, hogy a kelet-európai társadalmakban nemcsak a társadalmi rendszer, hanem a szociológia is az átmenet állapotában van. Különösen igaz lehet ez az egészségszociológiára, ahol a vasfüggöny lehullásával és a szabadság szellemének beáramlásával újfajta megközelítések nyerhetnek teret elméletben és gyakorlatban egyaránt. Fontos lenne azonban az is, hogy az egészségszociológia a hazai szociológia integráns része maradjon és továbbra is kötődjön a szociológia-elméleti alapokhoz. Ez az oktatásban és a kutatásban egyaránt megvalósítandó kihívást jelent.

AZ EGÉSZSÉGSZOCIOLOGIA RÉGI-ÚJ KIHÍVÁSA: EGYENLŐTLENSÉGEK AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTBAN

Már évtizedek óta az egészségszociológiai kutatások középpontjában áll az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek témája (Marmot és Bobak 2000; Whitehead et al. 1998). Az empirikus vizsgálatok rendszerint lényeges különbségeket találnak a morbiditási (megbetegedési) és mortalitási (halálozási) adatokban, Európában

és az USA-ban egyaránt (Lobmayer és Wilkinson 2000). A születéskor várható élettartam jelentősen kisebb az alacsonyabb iskolai végzettség, jövedelem és foglalkozási presztízs szerint, azaz a társadalmi-gazdasági helyzet mélyrehatóan befolyásolja az egészséget (Adler et al. 1993). Az egészségpszichológusok érdeklődése manapság különösen arra fókuszál, hogy ezek az egyenlőtlenségek mikor és hogyan keletkeznek és maradnak fenn. A nagy érdeklődés oka, hogy bár a modern társadalomban az egészségi állapot terén jelentős javulásokat sikerült elérni — elég, ha csak a születéskor várható élettartamnak az utóbbi évtizedben végbe-menő növekedésére gondolunk —, a társadalmi helyzet okozta differenciálódás egyre nagyobb mértékben tükröződik az egészségi állapot különböző mutatóiban (Delamothe 1991; Marmot et al. 1997).

Ahogy Delamothe (1991) megfogalmazta: az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek feltérképezése nem csupán kutatási téma, hanem olyan egészségpolitikai prioritás is, amely a társadalom jóllétét fenyegeti. Ezért az egészségpszichológusokat a társadalmi helyzet okozta következmények vizsgálata mellett az is foglalkoztatja, hogy miként lehetne az egyenlőtlenségek hatásait csökkenteni. A kihívások megfogalmazásánál abból kell kiindulnunk, hogy az egészség komplex jelenség, amelyben a társadalmi faktorok egyre nagyobb szerepet játszanak (Marmot és Bobak 2000). Az egészségpszichológia éppen azt a kutatási vonalat jelöli, amely az egészségben megjelenő egyenlőtlenségek kutatásának széles spektrumát öleli fel a társadalmi helyzet okozta egészségi állapotbeli hatások elemzésétől kezdve a népegészségügyi beavatkozások megalapozásán keresztül a programok értékeléséig. Az egészségpszichológusok ennél fogva az egészségpolitikában jelentkező társadalmi kirekesztődés tanácsadóivá válhatnak.

Az egészségpszichológusok által végzett kutatások terén számos módszertani, valamint elméleti kérdés vár megoldásra. A legfontosabb módszertani kihívást az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek terén az ok-okozati kapcsolat feltérképezése jelenti. Ehhez longitudinális vizsgálati módszerekre van szükség, ami lehetővé teszi az életciklusbeli eltérések nyomkövetését, az egészségselektció, valamint a társadalmi selektció váltakozását a különböző korosztályokban (van de Mheen et al. 1998). Csak ilyen komplex módon lehet megállapítani a társadalmi-gazdasági tényezők, valamint a biológiai egészségkockázatok egymáshoz viszonyított arányát az életciklus különböző szakaszaiban.

A másik kiemelt módszertani kihívást a rejtett változók és mediátor tényezők felkutatása jelenti. Vannak olyan indirekt módok, mint amilyen a stresszhatások vagy egyéb pszichoszociális mechanizmusok, amelyek első látásra nem egyértelműek, mégis befolyásolhatják a társadalmi helyzet és az egészségi állapot közötti

összefüggést (Elstad 1998). A stresszhatással és annak feldolgozásával kapcsolatos indirekt mechanizmusokban olyan mediátor tényezők is szerepet játszanak, mint az önbizalom vagy a státuszhiedelmek (vö. *mertoni* státuszfrusztráció), például a társadalmi helyzet szubjektív megítélése. E mechanizmusokat lényegesen nehezebb mérhetővé tenni, mint az objektív társadalmi tényezőket vagy a megbetegedési és halálozási viszonyokat. Ugyanilyen fontos azonban, hogy nem csupán a társadalmi és biológiai egészségkockázatokra kell gondolnunk az egyenlőtlenség-kutatások kapcsán, hanem a védőfaktorokra is, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek okozta egészségi állapotbeli hatásokat csökkenteni képesek. Ezek felkutatása azért is lényeges, mert fontos egészség- és szociálpolitikai eszközt adnak a kezünkbe. Az egészségpolitikai beavatkozások során fontos módszertani problémát vet fel az eredményesség mérésének szükségessége: ilyen esetekben a kísérletes vagy kvázikísérletes modellek alkalmazása nyújthat biztos alapokat. Ezekben az esetekben figyelembe kell venni az etikai szabályok fokozott betartását is.

A kutatási kihívások között szerepel az a kérdés is – amely mind elméleti, mind pedig módszertani szempontból kiemelten fontos –, hogy tisztázzuk a társadalmi-gazdasági helyzet egyes elemeinek szerepét. A társadalmihelyzet-mutatóknak ugyanis megvan a maguk eltérő jelentősége, mindegyik másként befolyásolja az egészségi állapotot, még abban az esetben is, ha szoros korreláció van közöttük (Bunker et al. 1989). Ezért törekedni kell arra, hogy a mutatók széles skáláját alkalmazzuk a mérések során (Liberatos et al. 1988). A mutatók mérésének ki kell terjednie az objektív módszereken túl a szubjektív társadalmihelyzet-mutatókra is, amelyek segítenek a rejtett összefüggések felkutatásában (Corning 2000; Pikó és Fitzpatrick 2007).

A szociológia-elméleti megfontolások a kutatások irányvonalait szabják meg. A strukturális-funkcionalista perspektíva alkalmazása a társadalom struktúrájából indul ki, és arra koncentrál, hogy miként keletkeznek és maradnak fenn az egyenlőtlenségek. Az ide tartozó modellek olyan keretet nyújtanak a vizsgálatok számára, amelyek segíthetnek megérteni pl. a serdülőkori „relatív egyenlősődés” (azaz a társadalmi egyenlőtlenségek viszonylag ritkább előfordulása az egészségi állapotban) keletkezési mechanizmusát, és azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek ennek kialakulásához vezetnek. A fenomenológiai perspektíva elsősorban a státuszképzetek magyarázatához szolgáltathat hasznos adalékokat. E perspektíva arról szól, miként értelmezik az egyének az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket (Davidson, Kitzinger és Hunt 2006). Az interakcionista megközelítésben a fókusz az egyén és a társadalom kölcsönhatására kerül, jelen esetben a társadalmi integráció, a társadalmi tőke szerepét hangsúlyozza, ahogyan ezek a jelenségek hozzájárulhat-

nak a társadalmi helyzet felépítéséhez és az egyenlőtlenségek megéléséhez. A szociálpszichológiai megközelítésben különösen előtérbe kerül a társas kapcsolati háló, amely nemegyszer védő hatást közvetít a társadalmi helyzet és az egészségi állapot kapcsolatában, ugyanakkor a veszteségélmények stresszt generálnak, és növelhetik a társadalmi helyzet egészségkockázatot emelő hatásait.

Mivel az egészség elérése az önmegvalósítást elősegítő emberi jog, az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek morális szempontból is megkérdőjelezhetők (Vágerő 1995). Az egészség- és szociálpolitikai intervenciók tekintetében azonban különbséget kell tennünk elfogadható és nem elfogadható egyenlőtlenségek között, hiszen az előbbiek morális szempontból sem megengedhetők (Stronks és Gunning-Schepers 1993). Az egészségkockázatok között vannak genetikailag meghatározottak, amelyek kivédhetetlen egyenlőtlenségeket hozhatnak létre. Ugyanakkor az individualista társadalmakban az életmódbeli választások legtöbbször az egyének szabad akaratán is múlnak, túl a strukturális kényszereken. Ezért az utóbbi egészségkockázatok elfogadhatóak. Összességében ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek minimalizálására kell törekednünk, azonban teljességgel felszámolni ezeket nem lehet a modern individualista társadalomban. Az egészség- és szociálpolitikai célkitűzéseknek ezért konkrétan kell lenniük, összeegyeztetve a morális elvárásokkal. A társadalmi egyenlőtlenségek megjelenését az egészség szintjén nem egyenlőséggel, hanem a méltányosság és a méltóság erősítésével csökkenthetjük. Ennek legfontosabb eszköze az oktatás, az általános műveltségbeli tudás minél szélesebb körű biztosítása. Az egészségkultúra, azaz az egészségről, egészségkockázatokról való tudás fontos alapját képezi az alpműveltségnek, ami befolyásolja az életminőséget, javítva ezzel a társadalmi jóllétet, sőt, a társadalom gazdasági sikerességét is (Ross és van Willigen 1997).

A társadalmi integráció erősítése és a kirekesztődés csökkentése szintén része kell hogy legyen az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelemnek. A deprivált környezetben élő csoportok számára speciális programok szükségesek, mint például a társas készségek fejlesztése, a hatékony megbirkózási, stresszkezelési technikák elsajátítása, amelyek segíthetnek a közösségi összefogásban. Mindez alapja lehet az egészségfejlesztési kampányok megvalósításának (Fitzpatrick és La Gory 2000), amihez azonban nélkülözhetetlen a szilárd gazdasági alap, hiszen e nélkül hosszú távú program nem működtethető hatékonyan.

A társadalmi egyenlőtlenségek témaköre jó példa arra, hogy elmélet és gyakorlat, azaz kutatás és egészségpolitika milyen szoros egységet képez, s az egészség-szociológiának valamennyi területen létjogosultsága van.

IRODALOM

- ADLER, N.E. – BOYCE, W.T. – CHESNEY, M.A. – FOLKMAN, S. – SYME, S.L. (1993) Socioeconomic inequalities in health: No easy solution. *Journal of the American Medical Association*, 269, 3140-3145.
- BUDA BÉLA (1964) Az orvostudomány és az egészségügy szociológiája. *Valóság*, 10, 52-64.
- BUNKER, J.P. – GOMBY, D.S. – KEHRER, B.H. (eds.) (1989) *Pathways to health: The role of social factors*. Kaiser Family Foundation, Menlo Park, CA.
- CORNING, A.F. (2000) Assessing perceived social inequity: A relative deprivation framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 463-477.
- DAVIDSON, R. – KITZINGER, J. – HUNT K. (2006) The wealthy get healthy, the poor get poorly? Lay perceptions of health inequalities. *Social Science and Medicine*, 62, 2171-2182.
- DELAMOTHE, T. (1991) Social inequalities in health. *British Medical Journal*, 303, 1046-1050.
- ELSTAD, J.I. (1998) The psycho-social perspective on social inequalities in health. *Sociology of Health and Illness*, 20, 598-618.
- FITZPATRICK, K.M. , LAGORY, M. (2000) *Unhealthy places. The ecology of risk in the urban landscape*. Routledge, London and New York.
- GOFFMAN, E. (1961) *Asylums*. Doubleday and Anchor, New York.
- JEFFERYS, M. (1991) The development of medical sociology in theory and practice in Western Europe 1950-1990. *European Journal of Public Health*, 6, 94-98.
- JOHNSON, M.L. (1975) Medical sociology and sociological theory. *Social Science and Medicine*, 9, 227-232.
- LEFF, S. (1953) *Social Medicine*. Routledge & Kegan Paul, London.
- LIBERATOS, P. – LINK, B.G. – KELSEY, J.L. (1988) The measurement of social class in epidemiology. *Epidemiologic Review*, 10, 87-121.
- LOBMAYER, P. – WILKINSON, R. (2000) Income, inequality and mortality in 14 developed countries. *Sociology of Health and Illness*, 22, 401-414.
- MARMOT, M. – BOBAK, M. (2000) International comparators and poverty and health in Europe. *British Medical Journal*, 321, 1124-1128.
- MARMOT, M. – RYFF, C.D. – BUMPASS, L.L. – SHIPLEY, M. – MARKS, N.F. (1997) Social inequalities in health: Next questions and converging evidence. *Social Science and Medicine*, 44, 901-910.
- MOLNÁR L. (1986) Az orvosi szociológia fejlődésének alternatívái. *Demográfia*, 29, 29-38.

- OSTROWSKA, A. (1996) The development of medical sociology in Eastern Europe 1965-1990. *European Journal of Public Health*, 6, 100-104.
- PARSONS, T. (1951) *The social system*. The Free Press, New York.
- PIKÓ B. (2006) Orvosi szociológia. Medicina, Budapest.
- PIKÓ, B.F. – FITZPATRICK, K.M. (2007) Socioeconomic status, psychosocial health and health behaviors among Hungarian adolescents. *European Journal of Public Health*, 17, 353-360.
- PIKÓ B. (2009) Az orvosi szociológia múltja és jövőbeli kihívásai: Az elmélettől a gyakorlatig. In: Bagdi Emőke, Demetrovics Zsolt és Pilling János (szerk.) Polihistória. Buda Béla 70. születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 163-177.
- ROSS, C.E. – VAN WILLIGAN, M. (1997) Education and the subjective quality of life. *Journal of Health and Social Behavior*, 38, 275-297.
- SAND, R. (1952) *The advance to social medicine*. Staples Press, London/New York.
- STRAUS, R. (1957) The nature and status of medical sociology. *American Sociological Review*, 22, 200-204.
- STRONG, P. (1979) Sociological imperialism and the profession of medicine: A critical examination of the thesis of medical imperialism. *Social Science and Medicine*, 13a, 199-216.
- STRONKS, K. – GUNNING-SCHEPERS, L.J. (1993) Should equity in health be target number 1? *European Journal of Public Health*, 3, 104-111.
- TIMMER, M. – HANSMA, J. (1975) Social Medicine in Western Europe 1948-1972. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 53, 1-47.
- TWADDLE, A. – HESSLER, R. (1977) *The sociology of health*. Mosby. St. Louis, C.V.
- VÁGERŐ, D. (1995) Health inequalities as policy issues – Reflections on ethics, policy and public health. *Sociology of Health and Illness*, 17, 1-19.
- VAN DE MHEEN, H.D. – STRONKS, K. – MACKENBACH, J.P. (1998) A lifecourse perspective on socio-economic inequalities in health: The influence of childhood socio-economic conditions and selection processes. *Sociology of Health and Illness*, 20, 754-777.
- WHITEHEAD, M. – SCOTT-SAMUEL, A. – DAHLGREN, G. (1998) Setting targets to address inequalities in health. *The Lancet*, 351, 1279-1282.

RÁCZ ATTILA

A VALÓS ÉS MENTÁLIS TÁRSADALMI-TÉRBELI ELKÜLÖNÜLÉST VIZSGÁLÓ KUTATÁSOK SZEGEDEN (részlet)¹

Az emberek térrel kapcsolatos értelmezéseinek vizsgálata igen érdekes kutatási terület, hiszen a valóságos térnek (akár egy településnek) az objektív módon meglévő térelemeit, és különösképpen a térelemekhez kapcsolódó különböző vélekedéseket az ember maga állítja elő és szubjektív módon értelmezi, határozza meg azokat. A mentális térképezés során a térről szerzett információk is egyénileg formálódnak, mégpedig úgy, hogy azok a magunk számára segítenek eligazodni abban, hogy mi hol van, mely területen kik laknak, egy adott helyre hogyan juthatunk el, mit hol, vagy éppenséggel hol mit csinálhatunk. A kérdés legtöbbször az, hogy ezek e térképek mennyire tükrözik, vagy inkább mennyire állnak közel a valósághoz?

Kulcsszavak: társadalmi-térbeli elkülönülés, szegregáció, mentális szegregáció, mentális térkép, kognitív térkép, kognitív reprezentációk, olvasható város, struktúrateremtés, jelentésadás, kognitív területi struktúra, társadalmi státusz, lakóhelyi elkülönülés, szegregátum, mentális szegregátum

FELEKY GÁBOR TISZTELETÉRE

1995-ben a Szegedi Tudományegyetem történelem szakos hallgatójaként egy általános műveltségi kurzuson vettem részt², és a következő esztendőben már, mint történelem-szociológia szakos hallgató folytattam tanulmányaimat. Itt a „Szegedi Szociológián” találkoztam először Feleky Gáborral, aki a társadalmi rétegződés és a szociológia történet- elmélet tárgyakat tanította, és emellett a tanszéket is irányította. Még ma is jól emlékszem arra, hogy milyen jóleső érzés volt az, amikor

¹ A teljes tanulmány olvasható: Belvedere XXIV évfolyam 1. szám MMXII tavasz 22-36 old.

² Katona Péter: Fegyelmező társadalom című kurzusa.

Feleky tanár úr az első OTDK-s konferencia előtt tanácsokkal látott el bennünket szegedi hallgatókat, és ahol csak tehetette végighalgatta az előadásainkat is.

A szociológus diploma megszerzése után engem egy időre a Homokhátságra fújta a szél, de a tanszékkal való kapcsolatom szerencsére nem szakadt meg. Feleky Gábor felkérésére a 2000. őszi szemeszterben indított Szeged Studies kutatási gyakorlat kutatásszervezőjeként a tanszék közelében maradhattam, majd 2002 szeptemberétől egykori tanárain kollégája lehettem. Soha nem felejttem el azt a napot, amikor a mórahalmi munkahelyemen telefonhívást kaptam a tanszékről azzal a kéréssel, hogy szeptemberre állítsam össze a meghirdetendő ifjúsági szubkultúrák című kurzusom tematikáját.

Jelen írás a közeljövőben védendő Ph.D értekezésem része, és bővebb változata korábban már megjelent (Rácz 2012). Amiért mégis e változat közlése mellett döntöttem eme születésnap tisztelegő kötetben az, hogy az írás megszületésének és az azt megérlelő egyetemi hallgatói, később pedig kutatói, oktatói munkában és fejlődésben nagy szerepe volt tanáromnak és kollégámnak Feleky Gábornak.

TÁRSADALMI-TÉRBELI ELKÜLÖNÜLÉST VIZSGÁLÓ KUTATÁSOK SZEGEDEN

A társadalmi rétegződés és térbeli elkülönülés szociológiai szempontú vizsgálata Szeged területére vonatkozóan először az 1960-as évek végén zajlik, Szelényi Iván és Konrád György vezetésével. A kutatás statisztikai adatok elemzésével készül, és rávilágít arra, hogy Szeged fizikai értelemben eltérő övezeteinek eltérő a társadalmi összetétele is: a szakképzettebb társadalmi csoportok magasabb arányban élnek a jobb színvonalú övezetekben, míg a szakképzetlenebbek nagyobb arányban jelennek meg az alacsonyabb színvonalú részekben. A városfejlődési folyamatok vizsgálatának eredményeként Szelényi szerint ebben az időszakban Szeged fejlődése sokkal organikusabb, mint pl. Pécsé, mivel a csongrádi megyeszékhelyen már a 19. század végén olyan városközpont alakult ki, amely képes egy száz-kétszáz ezres lélekszámú település központjaként funkcionálni (Szelényi 1990).

Szelényiek a várost urbanisztikailag nagyjából egységes övezetekre osztják az alábbiak szerint: városmag a (1) *belváros*, amelyet körülvesz az átmeneti övezet két szakasza, a (2) *leromló*, *avuló* és a (3) *zöldövezeti*, színvonalas szakasz, az (4) *ipari lakótelep*, a (5) külső gyűrűben lévő *családi házas telepek*, és az (6) *új lakótelep*. Az övezetek tulajdonságait a kutatás eredménye alapján három tényező szabja meg: a lakásosztály szerinti összetétel, funkcionális jellemzőik, és a törté-

neti egységük. Szelényiek Szeged városi övezeteire vonatkozóan megállapítják, hogy infrastrukturális szempontból fejlettnak tekinthető a (1) belváros, a (3) javuló átmeneti zöldövezet és az (ekkor még) (6) új lakótelep. Ezeken a területeken él a magasabb társadalmi státuszú népesség 40 százaléka (szellemi foglalkozásúak, vezető beosztásúak stb.). A másik három övezet, ahol a kutatás idején a szegediek többsége lakik, infrastrukturálisan fejletlen terület. Az alacsony fejlettségi szintű területeken 70 százalékban a fizikai foglalkozásúak lakóhelyei találhatók, amelyek igazolják az övezetek közti társadalmi szegregációt. Szelényiek megállapítják, hogy a városban addig lezajlott migrációs folyamatok nem csökkentették az elkülönülést, hanem a lakáspolitiká révén éppen erősítették, vagyis tovább fokozták a különböző társadalmi rétegek térbeli elkülönülését. A magasabb státuszúak ebben az időszakban új lakótelepi lakásokhoz jutnak, míg a fizikai dolgozók és a munkáscsaládok a külső családi házas övezetekben és a leromló átmeneti övezetekbe szorulnak ki, ezzel egy időben a már avuló átmeneti övezet és az ipari lakótelepek további leromlását siettetve (Szelényi 1990).

Az 1980-as népszámlálás alapján a statisztikai hivatal szakemberei Szegedet kilenc építészeti és funkcionálisan elkülönülő részre osztják. A 80'-as évektől kezdve leginkább eszerinti területi felosztás alapján történnek az elemzések a város társadalmi-területi különbségeit vizsgáló, leggyakrabban a KSH népszámlálási adataira kiterjedő elemzésekben. Az elhatárolt egységek nagy különbségeket mutatnak a beépítettség, a laksűrűség, a fejlődés iránya, a lakosság foglalkozása, korstruktúrája, lakásviszonyai stb. tekintetében.

Az 1990-es és 2001-es népszámláláskor az adatokat a funkcionális tagozódás mellett, már az úgynevezett városrendezési körzetekre vonatkozóan is kódolták, és elemzések születnek ebben a területi bontásban is.

A funkcionális kategóriák alkalmazásának egyik előnye, hogy nem koncentrikus körök szerinti, „szervetlen” övezeteket határolnak le, hanem tekintettel vannak egy-egy környék építészeti, geográfiai és térhasználati jellegzetességeire is (Kovács 2003).

2003-tól a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének oktatói és hallgatói folyamatosan végeznek Szegeden településszociológiai kutatásokat, kvalitatív és kvantitatív módszerekkel, valamint a két módszer ötvözésének technikájával egyaránt (Rácz 2007, 2009, 2011, 2012). Ebben a kutatássorozatokban a Szegeden belüli területi-társadalmi elkülönülést vizsgáló elemzés során Balogh Péter a különböző társadalmi csoportok területi eloszlásában tapasztalható különbségeket a Duncan házaspár (1973) által kidolgozott disszimilitási indexszel mérte (Balogh 2007). A Szeged Studies 2003 adatállományán végzett elemzéseinek eredményei

azt támasztják alá, hogy a nagy területi egységekben (funkcionális lakóövezetek) nem mutatható ki sem nominális (nem, etnikum, családi állapot), sem pedig graduális paraméterek szerinti (életkor) éles társadalmi elkülönülés Szegeden. Az elemzés ugyanakkor rámutat arra is, hogy a nagy területi egységekre jellemző társadalmi heterogenitás mellett azért érezhetőek bizonyos paraméterek szerinti területi különbségek is. Az iskolai végzettség esetében például kimutatható, hogy a Belvárostól és a Villanegyedtől kifelé haladva csökken az elvégzett iskolai osztályok számának átlaga. Szorosan követi a központi övezetet a diplomások arányában a Belső lakóterület is, de itt már inkább az érettségizettek dominálnak, ahogy a Kertvárosias lakóövezetben is. Szakmunkás végzettségűeket leggyakrabban a Lakótelepeken és a Falusias lakóövezetben találunk, ahogy legfeljebb nyolc osztállyal rendelkezőket is (leginkább Kiskundorozsmán és Szentmihálytelken).

A 2003-ban készült adatfelvétel szerint a fizikai munkások – ide értve a szakmunkásokat és a szakképzetleneket és a gazdálkodókat – főként a Falusias lakóövezetben (Kiskundorozsma, Szentmihálytelek, Szöreg, Tápé), illetve a Lakótelepeken (Tarján) vannak jelen nagyobb arányban, a nem fizikai foglalkozásúak többsége pedig a Belvárosban, a Villanegyedben és a Belső lakóterületen (Alsóváros, Felsőváros, Móraváros, Újszeged) él. A felső- és középvezetők, diplomás foglalkozásúak és a kereskedők, szolgáltatók többsége ezeken a területeken lakik. Az egyéb szellemi foglalkozásúak és az alsóvezetők lakhelyei többé-kevésbé arányosan megoszlanak a Belső lakóterület, a Kertvárosias lakóterület, a Lakótelepek és a Falusias lakóterület között (Balogh 2007).

A 2003-as adatok a jövedelmi helyzetet illetően is hasonló tendenciát mutatnak. A Falusi lakóövezetben, illetve a Lakótelepeken találjuk a legtöbb alsó jövedelmi helyzetű szegedit, és a legkevesebb magas jövedelműt, akik jellemzően a Belvárosban és a Villanegyedben laknak. Az említett tendenciát jól illusztrálja, hogy az előbbi két területi kategóriában a legmagasabb a jó jövedelmi helyzetűek aránya, némileg kevesebb a Belső lakóterületen, majd a Lakótelepeken és a Kertvárosias lakóövezetben, végül a Falusias lakóövezetben. A jövedelem a központi területektől haladva csökken a periféria irányába.

A lakókörülmények valamelyest módosítanak a centrum-periféria irányon, ugyanis a Belváros által mutatott középérték megegyezik a Falusias lakóövezetével és a Lakótelepekével, vagyis az itt lakók inkább közepes lakásfeltételekkel rendelkeznek. Jó körülményeket a Belső és Kertvárosias lakóövezetben, illetve a Villanegyedben találhatunk. A lakáshelyezet és a lakókörülmények vizsgálata során Balogh a legfeljebb nyolc osztályt végzettek, illetve a gazdálkodók, szakképzetlenek és a rossz lakókörülmények között talált összefüggést. Hasonló eredményre

jutott a diplomások, illetve a felsővezetők, a diplomához kötött foglalkozásúak, a kereskedők, szolgáltatók és a jó lakóköörülmények között. Középen helyezkednek el a szakmunkás végzettségűek, illetve az egyéb szellemi foglalkozásúak és az iparosok, szakmunkások a lakásfeltételeiket tekintve (Balogh 2007).

A Balogh által az iskolai évek számából, a jövedelmi decilisekből és a lakóköörülményeket mérő változókból konstruált szocioökonómiai státuszindex alapján ismét egyfajta középpontból kifelé irányuló lejtő rajzolódik ki Szegeden 2003-ban. A Villanegyed és a Belváros lakóinak fele a felsőközép és felső kategóriából kerül ki. Újfént középen találjuk a Belső és a Kertvárosias lakóövezetet és a Lakótelepeket. A Falusias lakóövezet esetében az alsóközép státuszúak tekinthetők jellegadóknak.

A szegedi városkutatási projekt 2007-től kezdődően egy mentális térképes vizsgálattal is bővül. A kutatási irányvonal az, hogy milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetőek fel a területi-társadalmi elkülönülés valós és mentális mintázati között.

Az ilyen irányú vizsgálódás első eredményeit 2009-ben kerülnek publikálásra (Rácz 2009) Ferencz Gábor tanulmányában (Ferencz 2011), ahol a társadalmi státuszok közti viszonyrendszert ugyancsak a disszimilitás és szegregáció kiszámításával vizsgálta. Ferencz mind a munkajelleg-csoportok, mind pedig a státusz-kategóriákat esetében ugyanazokat a főbb jellemzőket találta Szegeden:

Az egymástól legtávolabb lévő csoportok (kvalifikált szellemi dolgozók és a fizikai foglalkozásúak, illetve az alsó és a felső státuszúak) között a legmagasabb a disszimilitási index, és az egymással szomszédos csoportoknál (pl. szakmunkások és gazdálkodók, szakképzetlenek, illetve az alsóközép és alsó státuszúak) a legalacsonyabb a mutató. A szélső kategóriák között átlag körüli a disszimilitási index értéke, vagyis a nagyobb társadalmi távolság nagyobb térbeli elkülönüléssel jár, és fordítva: a kisebb társadalmi távolság kisebb disszimilitással. A szegregációs index a felső kategóriáknál a legmagasabb, majd csökkenni kezd egészen a középső kategóriákig, ahonnan ismét emelkedik, de a legalsó helyzetű csoportnál már nem éri el a mutató a legfelső értéket, azaz a szegregációs görbe J-re emlékeztet³.

³ Csanádi Gábor és Ladányi János Budapesten végzett kutatásai szerint is a szegregációs görbe J-alakot vesz fel – a többi európai nagyvároshoz hasonlóan –, mert a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedők térbeli elkülönülést jelző indexei alacsonyabbak, mint a hierarchia tetején lévőkénél, szemben az Egyesült Államok nagyvárosaival, ahol a görbe U-alakot követ. Ennek oka, hogy a magas státuszúak akarataik szerint koncentrálódhatnak, míg a szegények mikro-szegregátumokban élnek (Ladányi 2007). Az európai nagyvárosok másik sajátossága, hogy a belső területeket a felsőbb társadalmi rétegek veszik birtokukba és sajátítják ki, kiszorítva onnan az alacsonyabb rétegeket (Castells 2005).

A szegregációs és a disszimilitási indexek kiszámításakor a funkcionális övezeteknél rendre alacsonyabbak az értékek, kiváltképp a kisebb területen koncentrálódó alacsony társadalmi státuszúaknál. E megfigyelés elméleti magyarázatát adja Ladányi János (2008), aki szerint a klasszikus városszociológiai modellek korlátja, hogy a nagy területi aggregátumok alapján felépített modellek szükségképp heterogén területeket foglalnak magukba, elfedve ezzel a kisebb léptékű szegregálódást.

A mentális térképes adatok elemzését illetően Ferencz tanulmányából az derül ki, hogy a szegediek mentális térképe jelentősen eltér a statisztikai módszerekkel vázolt társadalmi-térbeli szerkezettől. Meglehetősen megoszlának a vélemények a szegények által lakott városrészekről, ellenben a gazdagok lakhelyeire vonatkozó vélemények inkább „konszenzusosak”, koncentráltak. Közös bennük, hogy a megkérdezettek által említett területek a központi vagy ahhoz közeli fekvésűek, míg a többi városrész mintha „látószögön kívül” esne.

A szegedi mentális térképek elemzésének első eredményei megerősítik azokat a budapesti kutatási eredményeket, miszerint a magas társadalmi státusúak jellegzetessége a nagy kiterjedésű, egybefüggő területen való szegregálódás, míg a társadalmi rétegződés alsóbb régióiban a sok kisebb méretű szegregátum jellemző (Ladányi 2005). A jelenségre adható „empirikus” válasz: a megkérdezettek jól lokalizálható területeken észlelik a szegénységet, azonban azt sem zárható ki, hogy az általuk említett városrészekben huzamosabb ideig alacsony, illetve magas társadalmi státuszú emberek laktak/laknak és ez az információ sztereotípiák formájában rögzült a válaszadók mentális struktúrájában. A preferált területek és a gazdagok által lakottnak vélt városrészek a mentális térképen fedik egymást.

Boros Lajos a kutatássorozatban, összevont mutatók segítségével kísérelte meg mérhetővé tenni a deprivációt (Boros 2011). Az általa alkalmazott halmozott és összevont deprivációs indexek városon belüli különbségei jól mutatják az objektív illetve szubjektív (relatív) depriváció térbeliségét, és a kétféle depriváció területi szerkezete közötti hasonlóságokat és különbségeket. Boros először a 2001. évi népszámlálás Szegedre vonatkozó adatait használta fel az objektív depriváció mutatóinak készítésére, majd ugyanezt elvégezte a Szeged Studies 2007 adatfelvétel 2500 fős lakossági mintáján is. Az elemzések területi alapegységét a népszámlálásban elkülönített városrészek jelentik. A népszámlálási adatok alapján az objektív deprivációt vizsgálta, azaz olyan mutatók felől közelített, amely az életminőség vizsgálatában a mérhető, könnyen számszerűsíthető, és az egyén véleményétől független tényezőket reprezentálják. Az adatok feldolgozása során a gazdasági aktivitás, iskolázottság, lakáshelyzet, demográfiai helyzet mutatócsoportokat vonta

be az elemzésbe. Boros összevetette a relatív depriváció értékeit a népszámlálási adatok alapján számított objektív deprivációval és eredményként azt kapta, hogy a belvárosi területek jobb értékeket mutatnak a relatív depriváció tekintetében, míg az egyébként jó helyzetet mutató újszegedi területek hasonlóképpen differenciálódnak mindkét típusú depriváció alapján.

A kertes házas, illetve ritkább beépítésű részek (Marostő, Villanegyed) jobb értékeket mutatnak mint a panelesek (Odessza), ugyanakkor ez utóbbira is a városi átlag feletti az érték.

Kiskundorozsma és Tarján minden módszer és szempont szerint a város legdepriváltabb részei közé tartoznak. Szintén hátrányos helyzetűnek bizonyul az Északi városrész.

Az objektív mutatók alapján rossz helyzetű Móraváros ugyanakkor a relatív depriváció alapján átlagos helyzetűnek bizonyul. Alsóváros a relatív deprivációs index alapján jó helyzetű városrészként jelenik meg, amelyet alátámasztanak a népszámlálási eredmények is: csupán az inaktív keresők aránya magasabb a városrészek átlagánál.

Boros arra a következtetésre jutott, hogy a legkedvezőbb helyzetben piaci viszonyok által felértékelt központi, jól megközelíthető, illetve a ritkább beépítésű, kellemes lakókörnyezetet nyújtó városrészek vannak. Ez utóbbiak elérhetősége szintén viszonylag jó – legalábbis a többi lazább beépítésű területhez (pl. Gyálarét, Kiskundorozsma) hasonlítva. Minden esetben kimutatható a paneles negyedek relatív lemaradása a szomszédos területekhez képest, és több esetben a város egészéhez képest is. A város szerkezetét formáló globális hatások különböző formában jelennek meg és befolyásolják a depriváltság mértékét: a felértékelődő újszegedi területeket ezek teljesen elkerülik, hozzájárulva azok értéknövekedéséhez azzal, hogy a nyugodt lakókörnyezetet nem zavarják meg az új hatások. Ez igaz pl. Odessza városrésze is, amely némiképp jobb helyzetben van, mint a többi paneles lakóövezet (Boros 2011).

Magunk a társadalmi-térbeli elkülönülés Szeged városán belüli, több módszerrel vizsgáltuk (Rácz 2011b), melynek kiinduló elméleti kereteit legfőképp Csanádi Gábor, Ekler Ferenc, Hegedűs József, Ladányi János és Tosics Iván (Ekler-Hegedűs-Tosics 1980, Csanádi-Ladányi 1988, Ladányi 2008) elméleti és módszertani kritikái, valamint a különböző társadalmi státuszú csoportok eltérő szegregációs mintázataival kapcsolatos kutatási eredményei jelentették. Az elméleti keretek mára kibővültek Kevin Lynch könnyen tanulható, „olvasható” város fogalmának társadalmi környezetre adatptált változatával (Rácz 2011b), ahol Lynch (1960) definíciójában szereplő paramétereket amelyek az épített környezet

sajátosságaira vonatkoznak, kutatásunk során kibővítettük a társadalmi mintázat valós és kognitív sajátosságainak paramétereivel. Ezalatt azt értjük, hogy a város nem csak és kizárólag az épített környezet alapján tanulható könnyen, hanem a társadalmi-térbeli elkülönülés mintázatán keresztül is.

Azt feltételeztük, hogy azokban a városokban készül a társadalmi-térbeli elkülönülésről viszonylag pontos kognitív térkép, ahol a társadalmi térbeli elkülönülés nagyobb területi egységet lefedő, nagyobb homogenitással jellemezhető.

A kutatás módszertana a 10 év alatt sok változáson ment keresztül. Kezdetben kizárólag csak a kvantitatív módszerek, ezek közül is a mintavételes eljárásra építő survey típusú adatfelvételi módszerre alapozott, és a klasszikus városszociológiai elméletek társadalmi-térbeli elkülönülésével kapcsolatos modellek relevanciáját vizsgálta Szeged estében. A kutatások kezdeti irányvonalával szemben megfogalmazott építő szakmai kritikák először arra készítették a szegedi szociológusokat, hogy kutatási problematika elméleti kereteit kibővítsék és más módszertani megközelítésben is megvizsgálják. A társadalmi-térbeli elkülönülés problematikájának szociológiai megközelítése mellett a társadalomföldrajzi, valamint a városgazdaságtani elméletekre is kiterjesztették figyelmünket. Az elméleti keretek interdiszciplináris bővülése mellett a vizsgált probléma módszertani megközelítése is bővült, amely bővülés a több vizsgálati módszer ötvözésének elméletére épített.

ATTILA RACZ: RESEARCHES OF REAL AND MENTAL SOCIAL-SPATIAL SEGREGATION IN SZEGED

Summary

Investigating interpretations of people concerning space is a very interesting area of study because people produce and define subjectively objective elements of space (even of a settlement) and opinions connected to them. During mental mapping informations gathered on space are being formed individually as well. Namely, in a way that they help us find out where things can be found, who are living at a place, how to get and what can we do there. In most cases the question is how well these maps reflect reality.

Keywords: socio-spatial segregation, segregation, mental segregation, mental maps, cognitive maps, cognitive representations, read the city, structure creation, submission of a report, cognitive, spatial structure, social status, residential segregation, mental segregation

IRODALOM

- BALOGH PÉTER (2007): A térbeli elkülönülés és a társadalmi rétegződés vizsgálata Szegeden. In: Rácz Attila (szerk.): *Város és Vidéke*. Településszociológiai tanulmányok. Belvedere Meridionale, Szeged 154-200 pp.
- BOROS LAJOS (2011): Szeged belső tagozódása a deprivációs indexek alapján. In: Rácz Attila (szerk.): *Város és Vidéke*. Településszociológiai tanulmányok 2. Kézirat
- CASTELLS, M. (2005): *Az információ kora*. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet. A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat-Infonia Kiadó, Budapest
- CSANÁDI GÁBOR – LADÁNYI JÁNOS (1988): *Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten*. Szociológia, 1988/1.
- DUNCAN, O. D. – DUNCAN, B. (1973): Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- EKLER DEZSŐ – HEGEDÜS JÓZSEF – TOSICS IVÁN (1980): *A városfejlődés társadalmi-térbeni összefüggései Budapest példáján*, I-III kötet BVTV, Budapest
- FERENCZ GÁBOR (2011): Lakóhelyi szegregáció és mentális térkép Szegeden 2009. In: Rácz Attila (szerk.): *Város és Vidéke*. Településszociológiai tanulmányok 2. Szeged, Kézirat
- KOVÁCS TIBOR (szerk.) (2003): *Nagyvárosok belső tagozódása*: Szeged, Központi Statisztikai Hivatal Csongrád Megyei Igazgatósága. Kiadás száma: 7/2003.
- LADÁNYI JÁNOS (2008): *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. ÚMK Budapest
- LADÁNYI JÁNOS (szerk.) (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok*. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987-2005) ÚMK, Budapest
- LETENYEI LÁSZLÓ (2001): *Településtervezés és mentális térképezés*. Falu, város, régió. 11-15. pp.
- LETENYEI LÁSZLÓ (2004): *Településkutatás*. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- LETENYEI LÁSZLÓ (2005): *Településkutatás*. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. L'Harmattan-Ráció Kiadó, Budapest
- LYNCH, K. (1960): *The Image of the City*. Technology Press, Cambridge (Massachusetts)
- RÁCZ ATTILA (2011b): *Szegregáció a fejekben*. A valós és mentális társadalmi-és térbeli elkülönülés vizsgálata Szegeden Ph.D értekezés
- RÁCZ ATTILA (szerk.) (2007): *Város és Vidéke*. Településszociológiai tanulmányok. Szeged, Belvedere Meridionale

- RÁCZ ATTILA (szerk.) (2009): *Város és Vidéke*. Településszociológiai tanulmányok
3. Szeged, JATEPress
- RÁCZ ATTILA (szerk.) (2011): *Város és Vidéke*. Településszociológiai tanulmányok
2. Szeged, Kézirat
- RÁCZ ATTILA (2012): *A valós és mentális társadalmi-térbeli elkülönülést vizsgáló kutatások Szegeden*, Belvedere XXIV évfolyam 1. szám MMXII tavasz 22-36 old.
- SZELÉNYI IVÁN (1990): *Városi-társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Somlai Péter

A NEMZEDÉKEKRŐL

DILEMMÁK AZ ÁLTALÁNOS SZOCIOLÓGIA KÖRÉBŐL

Nemzedékekről, nemzedékváltásról, nemzedéki konfliktusokról sokat írtak publicisták, történészek és szociológusok. Például a Napóleon utáni évtizedek és az 1848-as forradalmak új nemzedékeiről és harcukról a reakció (Szent Szövetség, Habsburgok, Romanovok) erőivel. A haladó fiatalok mozgalmainak nemzedéke folytatta ezt a harcot („Jeunes France”, „Junges Deutschland”, „Márciusi ifjak” és Mazzini „Ifjú Európa”-ja”). Másfajta összefüggésben fogalmazta meg a „Három nemzedék” antiliberális koncepcióját Szekfü Gyula a 19. századi magyar szabadelvűekről. Ugyancsak három nemzedékről publikált 1957-ben „Die skeptische Generation” címmel könyvet H. Schelsky. Ő a 20. század első felének német történelmét és a fiatalok egymást követő generációinak értékvilágát elemezte munkájában. Még később sokan emlegették a beat-nemzedéket, illetve a ’68-asok ”nagy generáció”-ját.

Irodalomtörténészek és más művészeti ágak történészei is számon tartanak nemzedékeket. Például a „Sturm und Drang”-ot képviselő írókét, aztán a romantikusokét vagy a későbbiek közül a franciáknál a szimbolisták, illetve a szürrealisták nemzedékét. A magyar irodalom történetében igen fontos hasonlóságokat és különbségeket találtak a „Nyugat” első és második nemzedéke között (Kenyeres, 2001).

A nemzedékek egymást váltják a történelemben. A 19. század második felétől két magyarázat terjedt el a nemzedékváltás szabályszerűségeiről (Jaeger, 1985). Az egyik a „*pulzálás* („pulse-rate”) *hipotézis*”-ét hirdeti, vagyis azt, hogy a nemzedékek egymásutánjának ritmusát a születések és az emberi termékenység egyetemes biológiai adottságai határozzák meg. Ez a magyarázat egyszerűen korcsoportoknak tekinti a nemzedékeket. A másik magyarázat az „*imprint-hipotézis*”-en alapul, amely elveti az egyetemes biológiai adottságok feltételezését s ehelyett a történelmileg változó erők és sajátos szellemiségek különös lenyomatait, mintá-

zatait látja egy-egy nemzedék arculatában. K. Mannheim is ez utóbbi hipotézist gondolta tovább híres – „A nemzedékek problémája” című – tanulmányában.

Mannheim szerint különbséget kell tenni több szinten a nemzedéket alkotó közös „elhelyezkedés”, a nemzedéki „összefüggés” és a nemzedéki „egység” között (Mannheim, 2000: 231 és köv.) Erre azért van szükség, mert a biológiai-élettani tényezők szinkronja révén, az egyidejű születés által formált korcsoport (a „kohorsz”) még nem alkot nemzedéket. Az ilyen közös „elhelyezkedés” csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nemzedéki összefüggésnek. Ahhoz közös sors is szükséges. „E sorsközösségen belül jöhetnek azután létre a különös nemzedéki egységek” (Mannheim, 2000: 235). A nemzedék legfontosabb szociológiai vonása így az *összetartozás tudata*, aminek alapjául főként a közös „alapintenciók” és „alakító elvek” szolgálnak.

Tehát az azonos életkorban átélt események, közösen megélt tapasztalatok, együttes élmények fűzik össze nemzedékké az embereket. Például a gazdasági válság, a háború, egy politikai rendszer vagy kormányzat felemelkedése és bukása, vagy akár egy példakép, egy zenei stílus, egy divat sorsa. De vannak-e általánosan megfogalmazható szabályai a nemzedékváltásnak?

(A szociológia általános elmélete számára igen fontos lehet ez a kérdés. De újabban nincs ilyen elmélet, legfeljebb csak elméletei vannak a szociológiának.)

Önmagunkat és másokat korcsoportok szerint kell elhelyeznünk a megélt történelemben. Történelem és élettörténet, korszak és életkor, közös sors és személyes életrajz összefüggései adják a nemzedéki tudatot (Bude, 2000). Ami az egyik nemzedék élő emlékezetéhez tartozik, az már csak történelem a következő nemzedék számára.

Azért van ez így, mert a nemzedékek kollektív egységeit alkotják a társadalmaknak. Van „mi-tudatuk”, félszavakból is megértik egymást. Viszont az egymástól különböző nemzedékek tagjai együtt élnek és egymással közösen élik meg a múlt időt. Ezt az összefüggést Mannheim „*az egyidejű nem-egyidejűségé*”-nek tézisében foglalta össze. Eszerint mindenkor a különböző nemzedékek tagjai nem egyformán élnek meg egy-egy időszakot, hiszen ugyanazt az eseményt másként érzékeli, és másképpen dolgozza fel a gyerekek nemzedéke, mint a felnőtteké és megint másképp az öregeké. „Ezért aztán minden időpont tulajdonképpen egy többdimenziós időszak, hiszen mindig a létező nemzedéki rétegek különböző kifejezéseiből érthető meg” (Mannheim, 2000: 209).

Mindezek alapján a nemzedékváltás menetét a következő folyamatokban foglalta össze K. Mannheim:

a) folyamatosan újabb kultúrahordozók jelentkeznek;

- b) a kultúra korábbi hordozói eltűnnek;
- c) a mindenkori nemzedéki összefüggés hordozói a történelmi folyamatnak csak egy időben körülhatárolt szakaszában részesednek;
- d) a felhalmozott kulturális javak folyamatos továbbadására (átörökítésére) van szükség; a nemzedékek egymásra vannak utalva; ez legvilágosabb az újszülöttek, illetve kisgyerekek és szüleik nemzedéke esetében, de az idősek (a nyugdíjasok) életviszonyai is nagyban függenek a fiatalabbaktól („nemzedékek közötti szolidaritás”);
- e) a nemzedékváltás folytonos, nincs benne törés.

A „mi-tudat” és a kollektív egység kialakításában fontos szerepe van a *nemzedéki konfliktusoknak*. Az új nemzedékek megújítják a világ szemléletét, új törvényeket alkotnak, másfajta rendet akarnak, új szavak és gesztusok keletkeznek, átalakul a beszéd, változik a jelentés. Mást értenek a fiatalok sok mindenről, mert újfajta érzékenység alakul bennük, mást kezdenek szeretni és bírálni, átértékelik a múltat és a történeteket, de a jelen körülményeket, intézményeket és embereket is.

A fiatalok közösségei, a barátok és barátnők csoportjai, a köztük szövődő nyílt és rejtett hálózatok mind erősítik a nemzedéki azonosságot, azokat a kulturális mintákat, amelyek megkülönböztetik a fiak és lányok nemzedékét szüleikétől. A nemzedéki azonosság tudata érvényesíti az új értékeket és életcélokat, az új szükségleteket és ízlést, az új erkölcsöt és magatartásnormákat. Mindez a fiatalokat szembeállítja a szülők nemzedékével.

(Az előbbiekről közhangulat. Voltak. Közhangulat volt a társadalmi – nem pedig a kulturális! – konfliktus és a haladás is, amit ma csak idézőjellel írnak, így: "haladás". Tanulmányai során Feleky Gábor és nemzedéke sok ilyen közhangulatot találhatott az általános szociológiában.)

A nemzedékek kapcsolatában találunk tehát *mintakövetést, de szembeállást és konfliktust is. Mikor melyiket?* Végül is a szocializáció egész folyamata a kultúra átörökítésével és a társadalmi beilleszkedéssel jár, vagyis azzal, hogy az idősebb nemzedék mintáit átveszik a fiatalabbak. Vagy mégsem? R. König kimutatta, hogy nagyjából az 1. Világháború végéig a fiatalok követték az idősek által kultivált divatot öltözködésben, hajviselésben, stb. Aztán az 1920-as évektől megfordult a mintakövetés iránya s azóta az idősebbek követik a fiatalokat (König, 1965). Nemcsak a divatban, hanem a fogyasztás és szabadidő-töltés legtöbb területén. Különösen érvényes ez mostanában, amikor az informatika (és a „kütyük”) korát éljük és unokáinktól tanulnak a nagyszülők. Többen úgy találták, hogy nincsenek is nemzedéki konfliktusai az új ifjúságnak (Du Bois-Reymond, 1995).

De bizonyos-e az, hogy közösséget teremt az együttesség? H. Jaeger alapos bírálata Mannheim tézisének veszi célba. Pontosabban azt a feltételezést, hogy a közös tapasztalatok, élmények egységessé, nemzedékké formálnak egy korcsoportot. Szerinte például a weimari időszak azt tanúsítja, hogy fontos különbségek keletkeztek és ellentétek támadtak az Első Világháború lövészárkait megjárt fiatalok között (Jaeger, 1985: 285). A jelenkori fiatalok között is találtak ilyen ellentéteket (Szalai, 2011). De ha téves az „imprint-hipotézis” és nem igazolható az összetartozás tudatán alapuló egység, akkor miről is beszélünk a „nemzedék” fogalmát használva? Vagy talán olyan helyzetben vagyunk ezzel is, mint Augustinus volt, amikor arra próbált válaszolni, hogy mi az idő: „Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. De ha valaki kérdezi, s meg kell magyaráznom, akkor nem tudom” (Augustinus, 1982: 358-359).

(Augustinus dilemmájára és a meghatározás módszertani problémáira hivatkozhatnánk persze számos más fogalom, sőt, talán az általános szociológia legtöbb fogalma kapcsán. Ez nem is kétséges. Legalább ez nem.)

IRODALOM

- AUGUSTINUS, AURELIUS (1982) Vallomások. Bp. Gondolat.
- DU BOIS-REYMOND, MANUELA (1995) The Role of Parents in the Transition Period of Young People. In: M. du Bois-Reymond – R. Diekstra – K. Hurrelmann – E. Peters (eds.) *Childhood and Youth in Germany and the Netherlands*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 73-102.
- BUDE, HEINZ (2000) Die biographische Relevanz der Generation. In: M. Kohli – M. Szydlik 2000 /hrsg/ *Generationen in Familie und Gesellschaft*. Opladen, Leske und Budrich, 19-35.
- JAEGER, HANS (1985) Generations in History: Reflections on a Controversial Concept. In: *History and Theory*, Vol. 24. No. 3 (Oct) pp. 273-292.
- KENYERES ZOLTÁN (2001) *Etika és esztétizmus*. Bp. Anonymus.
- KÖNIG, RENÉ (1965) Jugendlichkeit als Ideal moderner Gesellschaften. In: ugyanő, *Soziologische Orientierungen*. Köln-Berlin, Kiepenheuer und Witsch, 120-128.
- MANNHEIM, KARL (2000) A nemzedékek problémája. In: ugyanő *Tudásszociológiai tanulmányok*. Bp. Osiris, 201-254.
- SZALAI ERZSÉBET (2011) *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest, U.M.K.

EGY KETTŐS ÉVFORDULÓ KAPCSÁN: A STRUKTURÁLIS KIEGYENSÚLYOZOTTSÁG ELMÉLETÉNEK ÚJRAFELFEDEZÉSE¹

A strukturális kiegyensúlyozottság (*structural balance*) mechanizmusai alapvető személyközi folyamatok. Főleg annak magyarázatára alkalmasak, hogy a társadalmi szereplők kölcsönös érzelmei, attitűdjei és vélekedései milyen módon járulnak hozzá stabil, de nem feltétlenül konfliktusmentes társadalmi konfigurációk (pl. csoportok) kialakulásához.² Heider éppen hatvan éve, 1946-ban megjelent tanulmányában fejtette ki először a kognitív–strukturális kiegyensúlyozottság alapelveit. Cartwright és Harary pedig éppen ötven éve, 1956-ban tette közzé értekezését, melyben több szempontból általánosították Heider modelljét, és ezzel lefektették a társadalmi–strukturális kiegyensúlyozottság elméletének alapjait. A huszadik század második fele az elmélet többirányú finomítását és empirikus alkalmazását hozta magával.³ Az ezredfordulón pedig – főleg a társadalmi kapcsolatháló elemzéssel és az ágens–alapú szimulációval foglalkozó kutatók jóvoltából – sajátos újrafelfedezésének vagyunk tanúi.⁴

¹ Jelen írás a *Társadalmi kontroll, kollektív cselekvés és társadalmi kapcsolatháló stabilitás* c. OTKA–kutatás (T/16 046381) keretében készült, s eredetileg a Szociológiai Szemle 2006/3 számában jelent meg. Itt jegyezzük meg, hogy a *balance* terminust tudatosan kiegyensúlyozottságként, nem pedig egyensúlyként használjuk. Ezzel elkerülhetjük, hogy a kifejezést összekeverjük a közgazdaságtan egyensúly–fogalmával (*equilibrium*). Köszönettel tartozunk Lengyel Györgynek és Orbán Annamáriának, valamint a Szociológiai Szemle két bírálójának értékes észrevételeikért.

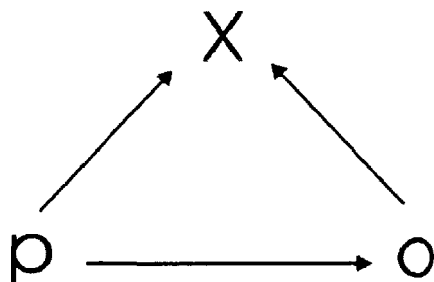
² Itt jegyezzük meg, hogy jelen áttekintésben nem tekintjük célunknak a koncepció tágabb társadalomelméleti implikációinak bemutatását (pl. lehetséges kapcsolódását a szociális integráció elméletéhez). A kifejtésben a strukturális kiegyensúlyozottság elmélete megszületésének és fejlődésének felvázolására szorítkozunk.

³ Ezeknek a fejleményeknek a részletes áttekintéséhez lásd például: Opp 1984, Doreian–Kapuscinski–Krackhardt–Szczygula 1996.

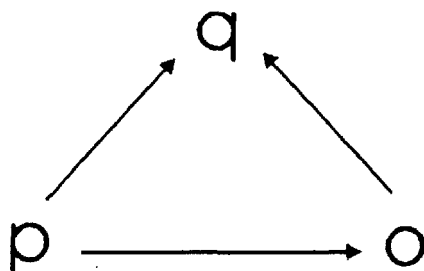
⁴ A szóban forgó időszakban több értekezés fogalmazza újra és helyezi vizsgálódásának középpontjába a strukturális kiegyensúlyozottság elméletét. Lásd például: Hummon–Doreian 2003, Doreian 2004, Khanafiah–Situngkir 2004, Park 2004.

A strukturális kiegyensúlyozottság Heider-féle koncepciójának⁵ központi eleme a *pox*-triád, ahol *p* és *o* társadalmi szereplők, míg *x* egy személytelen entitás (pl. esemény, szituáció, eszme vagy dolog). A triádban $p \rightarrow o$ *p*-től *o* felé irányuló reláció, $p \rightarrow x$ *p*-től *x* felé irányuló reláció, míg $o \rightarrow x$ *p* észlelése *o* *x* felé irányuló relációjáról. A Heider által vizsgált relációk egyik generikus típusa az *U* „egységalkotó” (*unit-formation*) reláció, amely magában foglalja a közelséget (*p* közel van *x*-hez), az okságot (*p* előidézi *x* előfordulását), a tagságot (*p* *x* tagja) és a beletartozást (*p* beletartozik *x*-be).⁶ Az 1. ábrán ilyen triádot ábrázoltunk. A Heider által vizsgált relációk másik generikus típusa a rokonszenv–ellenszenv, szeretet–gyűlölet vagy támogatás–nem támogatás formájában megjelenő *L* (ill. $\neg L$) jelzett (*signed*) érzelmi kapcsolat. Megállapodás szerint *P*-vel jelöljük a pozitív, *N*-nel a negatív kapcsolatokat. Egy jelzett triádban tehát a reláció lehet pozitív (*P*), negatív (*N*) vagy hiányzó ill. semleges (se negatív, se pozitív) (*0*). Ha a hiányzó kapcsolatokat figyelmen kívül hagyjuk, és a korábbi *pox*-triád *x* személytelen elemét egy harmadik személlyel (*q*) helyettesítjük, akkor jutunk a *poq*-triádhoz (2. ábra). A *pPo* jelölés például *p* és *o* közti pozitív, míg a *pNo* a *p* és *o* közti negatív érzelmi kötődést fejezi ki. Az $o \rightarrow q$ pedig továbbra is *p* észlelése *o* *q* felé irányuló érzelmi kapcsolatáról.⁷

1. ábra: Egyszerű „egység-alkotó” triád

2. ábra: Egyszerű érzelmi-kapcsolat triád

Az 1. táblázat a nyolc lehetséges jelzett triádot mutatja (a hiányzó relációkat továbbra is figyelmen kívül hagyva). A *pox* és a *poq* triádok logikai szerkezete

⁵ Heider 1946 és 1958, valamint Hummon–Doreian 2003 és Doreian 2004 alapján.

⁶ A teljesség kedvéért: *U* negációja ($\neg U$) értelemszerűen „nincs közel”, „nem idézi elő”, „nem tagja” és „nem tartozik bele” jelentéssel bírhat.

⁷ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert sokszor maguk a strukturális kiegyensúlyozottság elméletének képviselői is Heider–interpretációjuk során egyszerűen *o* és *q* kapcsolataként értelmezték $o \rightarrow q$ -t, holott Heider eredetileg egyértelműen *p* percepciójáról beszélt. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért nevezik néha Heider eredeti koncepcióját a *kognitív* kiegyensúlyozottság elméletének.

megegyezik. Vegyük azt a példát, ahol p és o két ismerős, x pedig a környezetvédelem. Az $o \rightarrow x$ egység-alkotó reláció, amikor p tudomást szerez arról, hogy o -hoz közel áll a környezetvédelem, mondjuk tagja egy környezetvédelmi civilszervezetnek (oUx). A $p \rightarrow x$ reláció p lehetséges attitűdjét jelöli a környezetvédelem ügye tekintetében: szimpatizál vele, nem szimpatizál vele. A $p \rightarrow o$ reláció pedig p o felé irányuló érzelmi kapcsolatát mutatja (rokonszenves, ellenszenves). Példánknlá maradvá, ha p szimpatizál a környezetvédelem ügyével, és tudomására jut, hogy o aktív környezetvédő, akkor vélhetően rokonszenves lesz számára. Ez lehetséges példája a PPP-típusú kiegyensúlyozott és stabil helyzetnek. Ha viszont p nem szimpatizál a környezetvédelem ügyével, valamint úgy tudja, hogy o aktív környezetvédő, és ugyanakkor o rokonszenves neki, akkor ez az PNP-típusú kiegyensúlyozatlan és instabil helyzet példája lehet. Az L , $\neg L$, U , $\neg U$ relációk tetszőleges hármas kombinációi adják a Heider által definiált triádokat, ahol L és U egyaránt P , míg $\neg L$ és $\neg U$ egyaránt N . Ezeket a kombinációkat két alaptípusba sorolhatjuk: kiegyensúlyozott–stabil és kiegyensúlyozatlan–instabil.

Kiegyensúlyozott–stabil			Kiegyensúlyozatlan–instabil		
$p \rightarrow o$	$p \rightarrow x$	$o \rightarrow x$	$p \rightarrow o$	$p \rightarrow x$	$o \rightarrow x$
$p \rightarrow o$	$p \rightarrow q$	$o \rightarrow q$	$p \rightarrow o$	$p \rightarrow q$	$o \rightarrow q$
P	P	P	P	P	N
P	N	N	P	N	P
N	P	N	N	P	P
N	N	P	N	N	N

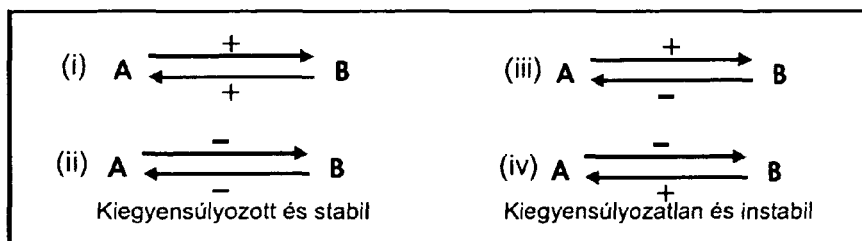
1. táblázat: A nyolc lehetséges triád-konfiguráció

Heider elmélete szerint a szereplők egység-alkotó és érzelmi kapcsolataik alapján mentális képzeteket alakítanak ki a maguk számára. Azok a triádok lesznek kiegyensúlyozottak és stabilak, amelyekben a negatív kapcsolatok száma páros, és azok lesznek kiegyensúlyozatlanok és instabilak, amelyekben a negatív kapcsolatok száma páratlan. A különböző kiegyensúlyozatlan triád-konfigurációk a szereplőkben lelki feszültséget keltenek, ami pszichológiai diszkomfort-érzethez vezet. A szereplők ezt a feszültséget úgy próbálják csökkenteni, hogy kiegyensúlyozott helyzetekre törek-szenek. Vegyük például azt az esetet, hogy p nem szimpatizál a környezetvédelem ügyével (pNx), rájön hogy o aktív környezetvédő (oUx), és rokonszenvezik o -val (pPo). Ez az állapot a fentiek értelmében várhatóan nem marad fenn sokáig. Heider szerint egy ilyen szituációban p -nek elvileg három lehetősége van feszültségredukció által a kiegyensúlyozottság elérésére: (i) „Meggyőzheti magát”, hogy o mégsem

aktív környezetvédő ($o \neg Ux$).⁸ (ii) Gondolkodhat úgy, hogy a környezetvédelem ügye iránti antipátiája erősebb, mint egy környezetvédő iránti rokonszenve, így o idővel ellenszenvenné válik számára (pNo). (iii) Végül mondhatja, hogy o iránti rokonszenve olyan erős, hogy ez megváltoztatja a környezetvédelem ügye iránti antipátiáját (pPx). A három lehetőség bármelyike kiegyensúlyozott helyzetet eredményez, habár az egyes konfigurációk különbözőek: az első PNN , a második NNP , míg a harmadik PPP -típusba sorolható. A valóságos helyzetek persze jóval összetettebbek a leegyszerűsítő modell-helyzeteknél: ha például p többféle triádnak tagja egyszerre, akkor könnyen elképzelhető, hogy az egyik triádban a kiegyensúlyozottság elérését célzó törekvései kiegyensúlyozatlanságot eredményeznek egy másik triád-kapcsolatában.⁹ Mindazonáltal az elmélet szerint *a feszültség-redukció mechanizmusai folyamatosan működnek az összes triádban*, s mindezek arra ösztönzik a szereplőket, hogy kiegyensúlyozott hármas kapcsolatokat keressenek.¹⁰

A kiegyensúlyozottság fogalmát később a kétszereplős kapcsolatokra is kiterjesztették. Taylor (1967) szerint a rokonszenv–ellenszenv irányított kapcsolatként konceptualizálható, s az A és B szereplő alkotta diádban ennek alapján négy lehetséges állapotot tudunk megkülönböztetni: (i) kölcsönös rokonszenv, (ii) kölcsönös ellenszenv, (iii) A -nak rokonszenves B , B -nek ellenszenves A , valamint (iv) A -nak ellenszenves B , B -nek rokonszenves A . Az első két állapot kiegyensúlyozott és stabil, míg a második kettő kiegyensúlyozatlan és instabil. A 3. ábrán ezeket a diádokat ábrázoltuk.

3. ábra: A négy lehetséges kétszereplős irányított gráf

⁸ Nyilvánvalóan az ilyen típusú „önbecsapás” lesz a legkevésbé valószínű opció.

⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet, ha a hiányzó ill. semleges kapcsolatokat is számításba vesszük. A legfontosabb tartalmi megszorításnak pedig a kapcsolatok uniplexitása (egyrétegűsége) tekinthető. Természetesen a koncepció további fontos továbbfejlesztési iránya lehet a kapcsolatok multiplexitásának (többretegűségének) számításba vétele (amire jelen kifejtés keretei között nem térünk ki részletesen), de ami vélhetően mind mikro-, mind pedig makroszinten megnövelheti a kiegyensúlyozottság küszöbértékeit.

¹⁰ Heider tézisei mindenekelőtt ezen a ponton találkoznak a kognitívdiszonzancia redukció klasszikus kérdésfeltevéseivel (Festinger 1957).

A kiegyensúlyozatlan diádok feszültséget keltenek az érintettekben, a feszültségredukció pedig várhatóan kiegyensúlyozott diádot eredményez. Másképpen: nagyobb az esélye annak, hogy a kiegyensúlyozatlan diádok idővel – kölcsönös rokonszenv vagy kölcsönös ellenszenv formájában – kiegyensúlyozódnak, mint annak, hogy hosszú távon fennmaradjanak.¹¹

A kognitív–strukturális kiegyensúlyozottság Heider-féle elméletét Cartwright és Harary (1956) több szempontból is általánosította, majd Newcomb (1961) kiterjesztette a társadalmi csoportok vizsgálatára. Cartwright és Harary általánosítása¹² mind technikai-módszertani, mind tartalmi szempontból jelentős előrelépést jelentett az elmélet fejlődésében: mindenekelőtt nekik köszönhető, hogy a kognitív kiegyensúlyozottság (szociál)pszichológiai koncepciójából a strukturális (vagy társadalmi) kiegyensúlyozottság szociológiai szemléletmódja kialakulhatott. Az elmélet általánosítása három irányban történt meg: (i) Az empirikus alkalmazás középpontjába a mentális–érzelmi folyamatok helyett a csoportdinamika és a megfigyelhető társadalmi kapcsolatháló került. (ii) Az egység-alkotó és érzelmi kapcsolatokat összeolvasztották, és kizárólag jelzett (pozitív vagy negatív) kapcsolatokat vettek figyelembe. (iii) Túlléptek a triadikus kapcsolatokon, és több mint három szereplőből álló gráfkoröket¹³ is vizsgáltak. Egy triád jelzetét (+, –) a benne előforduló pozitív vagy negatív előjelek „szorzataként” határozták meg, alkalmazva a hagyományos aritmetikai szabályokat.¹⁴ A 3. ábra mutatja a nyolc lehetséges esetet, melyből az első négy kiegyensúlyozott (+ jelzetű), míg a második négy kiegyensúlyozatlan (– jelzetű).¹⁵ A szóban forgó egyszerű algoritmust kiterjesztették tetszőleges számú szereplőből álló gráfkorre is: egy gráfkör jelzete szintén a benne előforduló előjelek szorzataként kalkulálható. Másképpen: egy páratlan számú ne-

¹¹ Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a strukturális kiegyensúlyozottság modelljei a rokonszenv–ellenszenv relációkat sokszor nem–irányított és jelzett gráfként ábrázolják. A fenti érv alapján ez már nem is tűnik túlzott leegyszerűsítésnek. Megjegyezzük továbbá, hogy a kiegyensúlyozottság fogalma nem jelent sem kívánatosságot, sem pedig optimális helyzetet (pl. a kölcsönös ellenszenv esetén ez eléggé nyilvánvaló). Pusztán arra utal, hogy a kiegyensúlyozott helyzetek stabilak, fennállásukra hosszabb távon számíthatunk, megváltozásukra csak külső beavatkozás esetén van esély.

¹² Cartwright–Harary 1956, valamint Hummon–Doreian 2003 és Doreian 2004 alapján.

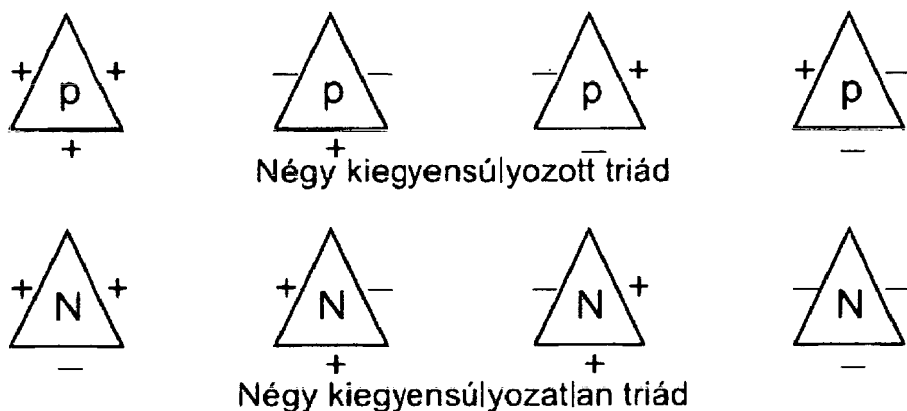
¹³ Gráfkör: egy gráfon belül háromnál több szereplőből álló kapcsolatkör, melynek kezdő- és végpontja ugyanaz.

¹⁴ Vagyis: pozitív szorozva pozitívval, ill. negatív szorozva negatívval az pozitív, míg az ellentétes előjelek szorzata negatív.

¹⁵ A nyolc lehetséges triád-konfigurációt későbbi munkájában Heider (1958) a barát–ellenség fogalom pár terminusaiban konceptualizálta, ami széles körben ismertté vált. A négy kiegyensúlyozott állapot: a barátom barátja a barátom, a barátom ellensége az ellenségem, az ellenségem barátja az ellenségem, az ellenségem ellensége a barátom. A négy kiegyensúlyozatlan állapot: a barátom barátja az ellenségem, a barátom ellensége a barátom, az ellenségem barátja a barátom, az ellenségem ellensége az ellenségem.

gatív előjelű relációt tartalmazó gráfkor mindig kiegyensúlyozatlan. A hangsúly tehát a triádokról áthelyeződött a jelzett relációkból álló kiterjedtebb kapcsolat-hálókra (gráfokra): egy tetszőleges jelzett gráf kiegyensúlyozott, ha valamennyi gráfköre kiegyensúlyozott. Míg Heider számára a kiegyensúlyozottság irányába történő változást előidéző mechanizmusok a szereplők elméjében működnek, addig Cartwright és Harary szerint a strukturális kiegyensúlyozottság csoportszinten zajló folyamatok együttes eredménye.

4. ábra: Kiegyensúlyozott és kiegyensúlyozatlan háromszereplős gráfok

Cartwright és Harary a gráfelméletet használták fel Heider kiegyensúlyozottságra vonatkozó tételeinek formalizálására. Javaslatot tettek az elmélet középpontjában álló társadalomszerkezeti elrendeződések különböző típusú gráfokkal történő ábrázolására. A társadalmi struktúra gráfokkal történő kifejtésének megjelenése jelentősen hozzájárult a strukturális kiegyensúlyozottság, majd később a társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertanának fejlődéséhez. Cartwright és Harary bizonyította, hogy a *pox* jelzett triád ábrázolása tökéletesen megfelel annak, ahogyan a gráfokban használják az előjeleket a jelzett kapcsolatok leírására. A gráfkor fogalmát pedig kiterjesztették bármilyen jelzett társadalmi kapcsolatháló leírására. Így tehát a strukturális kiegyensúlyozottság Heider-féle koncepcióját sikerült formálisan definiálni bármilyen típusú rokonszenv–ellenszenv alapú strukturális elrendeződésre, amely társadalmi szereplők különböző csoportjaiban kialakulhat. Az efféle formalizálás egyik fontos eredménye az ún. első struktúra-tétel (*first structure theorem*): egy jelzett relációkból álló kapcsolatháló (ill. gráf) akkor és csak akkor kiegyensúlyozott, ha valamennyi gráfköre kiegyensúlyozott, tovább-

bá, ha egy jelzett relációkból álló kapcsolatháló (gráf) kiegyensúlyozott, akkor a kapcsolatháló szereplői (a gráf pontjai) két részhalmazra bonthatók úgy, hogy az azonos részhalmazok tagjai között csak pozitív, míg a különböző részhalmazok tagjai között csak negatív kapcsolatok vannak.¹⁶ A kiegyensúlyozottság irányába való mozgás az első struktúra tétel terminusaiban tehát azt jelenti, hogy a kiegyensúlyozatlan gráfok száma folyamatosan csökken és a csoport idővel két kölcsönösen „ellenséges” alcsoportra bomlik.

A kiegyensúlyozottság irányába történő mozgás értelmezése megköveteli a kiegyensúlyozatlanság mértékének megállapítását. A korai munkák többnyire a gráfok jelzetét, pontosabban a kiegyensúlyozatlan gráfok arányát használták a kiegyensúlyozatlanság mérésére. Ez a módszer azonban a különböző hosszúságú gráfok miatt nagyon komplikáltak és természetlennek bizonyult: a gráfok hosszúságának megfelelő súlyozás ugyanis túl bonyolult és szinte áttekinthetetlen eljárások alkalmazását követelte meg.¹⁷ A későbbi javaslatok szerint (Dorein–Mrvar 1996) a kiegyensúlyozatlanság egyszerűbb és használhatóbb indexét alkotja az a szám, amely azt mutatja, hogy *minimum* hány reláció előjelét kell megváltoztatni, vagy hogy *minimum* hány relációt kell megszüntetni egy tetszőleges kapcsolathálóban (gráfban) ahhoz, hogy kiegyensúlyozott állapotot kapjunk.¹⁸

Az első struktúra-tétel szerint a társadalmi csoportok idővel polarizálódnak: két kölcsönösen ellenséges alcsoportra bomlanak. Davis (1967) viszont egy olyan modellt dolgozott ki, amely alapján a csoportok kettőnél több kölcsönösen ellenséges alcsoportra bomlása magyarázható meg. Ezt az előrejelzést (hipotézist) szintén sok megfigyelés támasztja alá. Davis modellje azon alapul, hogy ő – elmentben Cartwright és Harary korábbi koncepciójával – a három negatív relációból álló triádot is kiegyensúlyozottnak tekintette. Definíciója szerint egy triád (vagy gráf) akkor és csakis akkor kiegyensúlyozatlan, ha pontosan egy negatív kapcsolatot tartalmaz, minden más esetben kiegyensúlyozott.¹⁹ Továbbá: egy kapcsolatháló (gráf) akkor és csakis akkor kiegyensúlyozott, ha minden gráfja kiegyensúlyozott, ebben az új értelemben. Davis mindezek alapján bizonyította a második struktúra-tételt (*second structure theorem*): egy kapcsolatháló (gráf)

¹⁶ A részhalmazokat „plusz-halmazoknak” (plus-sets) nevezték.

¹⁷ Ezt talán mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy csak 1995-ben sikerült tetszőleges jelzett gráfra az ilyen típusú kiegyensúlyozottság-index általános matematikai alakját véglegesen kidolgozni. Lásd: Hummon – Fararo 1995.

¹⁸ A kétféle – relációjelzet-megváltoztató ill. relációmegszüntető – módszer azonosságának bizonyításához lásd: Harary et al. 1965.

¹⁹ A 3. ábrán szereplő nyolc alapesetből Davis definíciója szerint tehát öt kiegyensúlyozott, és három kiegyensúlyozatlan.

akkor és csakis akkor kiegyensúlyozott, ha pontjait kettő vagy több plusz-halmazba tudjuk besorolni úgy, hogy a részhalmazok pontjai között csak pozitív, és a különböző részhalmazok pontjai között csak negatív kapcsolatok vannak. Könnyű belátni, hogy ez a tétel nem más, mint az első struktúra-tétel általánosítása: egy kapcsolatháló (gráf) k -kiegyensúlyozott, ha a második struktúra-tétel szerint pontjait k számú plusz-halmazba tudjuk besorolni.²⁰

A strukturális kiegyensúlyozottság alaphipotézise (*fundamental structural balance hypothesis*) szerint a társadalmi szereplőkből álló jelzett kapcsolathálók idővel a kiegyensúlyozottság irányában változnak. Ezt a hipotézist longitudinális adatok birtokában tudjuk empirikusan ellenőrizni. A kevés ilyen jellegű adatbázis egyikét Sampson (1968) állította elő: egy kolostorban vizsgálta a rokonszenv–ellenpszenv kapcsolatok időbeli alakulását a szerzetesnövendékek között. Doreian és Mrvar (1996) ezeket az adatokat használta fel annak bemutatására, hogy a kiegyensúlyozatlanság relációkon alapuló indexének értéke – három időpontot összehasonlítva – csökken. Egy másik híres adatbázis tizenöt különböző időpont összehasonlítását teszi lehetővé (Nordlie 1958). Doreian és kutatótársai (1996) ezeket az adatokat használták fel a kiegyensúlyozatlanság időbeli alakulásának vizsgálatára: szintén azt találták, hogy a strukturális kiegyensúlyozatlanság folyamatosan csökkent. Doreian és Krackhardt később (2001) tüzetesebben is megvizsgálta ugyanezt az adatbázist. Külön-külön elemezték a nyolc különböző triád–konfiguráció időbeli alakulását, és újrafogalmazták az alaphipotézist, két részhipotézisre bontva azt: (1) a kiegyensúlyozott triádok száma folyamatosan emelkedik, (2) a kiegyensúlyozatlan triádok száma folyamatosan csökken. A részletesebb vizsgálat eredményei már vegyesek voltak: bizonyos típusú kiegyensúlyozott triádok (*PPP* és *PNN*) gyakorisága nőtt, míg más típusú kiegyensúlyozott triádoké (*NPN* és *NNP*) csökkent. Bizonyos típusú kiegyensúlyozatlan triádok (*PPN* és *PNP*) gyakorisága csökkent, míg más típusú kiegyensúlyozatlan triádoké (*NPP* és *PPP*) nőtt. Ezek az eredmények részben megerősítik, részben cáfolják az első ill. a második részhipotézist. Mindezek alapján megkockáztathatjuk azt a következtetést, hogy az alaphipotézisnek csak korlátozott hasznossága van a strukturális kiegyensúlyozottság dinamikájának megértésében. Másképpen: ezek a társadalmi kiegyensúlyozó mechanizmusok összetettebbek annál, mint amilyenek azt a hipotézis sugallja. Az eredmények egyúttal sejtetik azt is, hogy nem elég pusztán a csoportszinten zajló folyamatokat számításba venni. Ahogy Hummon és Doreain (2003) tanulmányának címe jelzi: itt az idő, hogy a Heider-féle kognitív – másképpen: az egyes

²⁰ Ha $k=2$, akkor kapjuk meg az első struktúra-tételt.

társadalmi cselekvők elméjén belül működő – mechanizmusokat ismét komolyan számításba vegyük.

Hummon és Doreian (2003) új alapokon álló elméleti keretet dolgozott ki ágens–alapú szimulációs modell formájában a strukturális egyensúly dinamikájának alaposabb megértése céljából.²¹ A modell kétféle kiegyensúlyozó mechanizmust foglal magában. Az első az egyes szereplők szintjén, míg a második csoportszinten működik. Minden egyes szereplő tiszta (Heider-féle) kognitív kiegyensúlyozottság–kereső: olyan döntéseket hoznak, amelyek csökkentik a strukturális kiegyensúlyozatlanság mértékéről kialakított képzei intenzitását. Az egyes szereplők képzei különbözőek lehetnek, és döntéseiket azon információk alapján hozzák, amelyek a döntések idején rendelkezésükre állnak. Ezeket az információkat továbbítják a csoport számára, ahol a második (Cartwright–Harary-féle) strukturális kiegyensúlyozó-mechanizmus működik. Az egyes mechanizmusok kölcsönösen informálják egymást. Amikor az egyik szereplő valamilyen kapcsolat–megváltoztató döntést hoz, ez az információ a csoportszinten zajló folyamatok szereplői számára információs inputként szolgál. A szimulációs modellben három független változót definiáltak: (1) a negatív kapcsolatok valószínűségként operacionalizált „veszekedősség” kezdeti mértékét, (2) a szereplők számát a csoportban, valamint (3) a kommunikációs módot, ahogyan a szereplők informálják a csoporttagokat a változásokról. A kommunikációs mód többféle lehet: (i) egyszerű diadikus, amikor csak az a szereplő értesül a változásról, akihez fűződik a megváltoztatott kapcsolat, (ii) barátokra kiterjedő, amikor a változásról azok értesülnek, akik pozitív kapcsolatban állnak a kapcsolatváltoztatóval, (iii) ismerősökre kiterjedő, amikor a változásról azok értesülnek, akikkel a változtató valamilyen (pozitív vagy negatív) kapcsolatban áll, (iv) „közvetítés-jellegű”, amikor a csoport valamennyi tagja értesül a változásról. A szimuláció eredményváltozói: (1) a kiegyensúlyozottság eléréséhez szükséges kapcsolat–megváltoztató döntések száma, (2) a csoportszintű strukturális kiegyensúlyozatlanság mértéke, (3) azon szereplők száma, akik kognitív kiegyensúlyozottságot értek el kapcsolathálóikról kialakított képzei terén, valamint (4) a plusz-halmazok átlagos száma a végső csoportelrendezésben. A veszekedősség kezdeti mértéke és a kommunikáció módja bizonyult fontosnak a kiegyensúlyozottság–dinamika megértése szempontjából. Ez a dinamika alapvetően különbözik az eltérő méretű csoportokban. Gyenge összefüggést sikerült kimutatni a plusz-halmazok száma és a kiegyensúlyozottság típusai között. A szimulációk során egyes csoportok viszonylag gyorsan, mások lassabban (vagy egyáltalán

²¹ Az ágens–alapú szimulációról a magyar nyelvű szakirodalomban lásd: Kovács–Takács 2003.

nem) érték kiegyensúlyozott állapotba. Sok különböző csoportelrendeződés jött létre. Néhány csoport úgy került egyensúlyi helyzetbe, hogy bár a kiegyensúlyozatlanság csoportszintű mértéke nullától különbözik, mégis minden egyes csoporttag kiegyensúlyozott kognitív képzetet alakított ki a kapcsolathálóról.

Hummon és Doreian a szimulációt elsősorban arra használták, hogy szempontokat kínáljanak ahhoz, hogyan kell adatokat gyűjteni a kiegyensúlyozottság-elmélet hipotéziseinek empirikus tesztelése során. Szimulációs eredményeik azt sugallják, hogy a korábbi empirikus vizsgálatok többnyire nem terjedtek ki kellően hosszú időtávra. Továbbá arra hívják fel a figyelmet, hogy aprólékosabb, bonyolultabb, több elemzési szintre kiterjedő adatgyűjtésre van szükség. Következtetésük szerint a strukturális kiegyensúlyozottság alaphipotézise erős leegyszerűsítés, a kiegyensúlyozottságdinamika részleteit nem veszi kellő mértékben figyelembe: ha tapasztalunk valamilyen mozgást a csoport szintjén a kiegyensúlyozottság irányában, az különböző szinten működő és egymást gyakran kioltó mechanizmusok együttes működésének összeredménye, nem pedig valamilyen egynemű csoportfolyamat közvetlen következménye.

Khanafiah és Situngkhir (2004) szintén szimulációs modellekkel vizsgálta a strukturális kiegyensúlyozottság hipotéziseinek megalapozottságát sokszereplős gráfokban. Felfogásukban a *társadalmi* kiegyensúlyozottság elmélete szintén két- és háromszereplős érzelmi relációk kiegyensúlyozatlanságának ill. kiegyensúlyozottságának koncepciójára épül. Új módszert dolgoztak ki a sokszereplős érzelmi kapcsolatháló kiegyensúlyozottságának mérésére. A globális kiegyensúlyozottság indexét a vizsgált kapcsolathálóbeli kiegyensúlyozott triádok számának és az összes lehetséges triád-konfiguráció számának a hányadosaként határozták meg. A lokális kiegyensúlyozottság indexét a vizsgált kapcsolathálóbeli kiegyensúlyozott triádok számának és az összes létező triád számának hányadosaként határozták meg. Azt vizsgálták, hogyan hat az érzelmi relációk megváltozása (mutációja) a kapcsolatháló kiegyensúlyozottságára. Kétféle szimulációs modellt dolgoztak ki. Az elsőben a globális, a másodikban a lokális kiegyensúlyozottsági indexet használták a mutáció hatásának mérésére. A szimulációs eredmények egyértelműen azt mutatták, hogy a két modellben eltérő a kiegyensúlyozottság elérésének ideje. Az első modell olyan kiscsoportok kiegyensúlyozottságát szimulálja, amelyben a szereplők ismerik egymást, míg a második inkább olyan nagyobb csoportok változását mutatja be, ahol az egyes szereplők a többiek interakcióit használják saját kiegyensúlyozottságuk növelésére.

A kognitív és strukturális (társadalmi) kiegyensúlyozottság koncepciója az elmúlt hat évtizedben elméleti, módszertani és tartalmi szempontból egyaránt sokat

fejlődött. A kezdeti egyszerű szociálpszichológiai modellből az idők folyamán egyre bonyolultabb és formalizáltabb társadalomtudományi elméletek, valamint termékeny alkalmazások születtek. A gráfelmélet, a társadalmi kapcsolatháló–elemzés és az ágens–alapú szimuláció egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a szóban forgó elméletet napjainkban egyre általánosabb értelemben használhatjuk különböző társadalomtudományi kutatásokban. Találkozhatunk vele például a társadalmi csere (Alessio 1990) vagy a kulturális háború (Macy–Kitts–Flache) magyarázata során, de létezik alkalmazása az antropológiában (Freeman–Romney–Freeman 1987). Saját kutatásaink során pedig a stabil kooperáció kialakulásához nélkülözhetetlen bizalom kialakulásának magyarázatában támaszkodunk a strukturális kiegyensúlyozottság mechanizmusaira (Szántó 2005).

IRODALOM

- ALESSIO, J.C. 1990. A Synthesis and Formalization of Heiderian Balance and Social Exchange. *Social Forces* 68: 1267-1286.
- CARTWRIGHT, D.C. – F. HARARY 1956. Structural Balance: A Generalization of Heider's Theory. *Psychological Review* 63: 277-292.
- DAVIS, J.A. 1967. Clustering and Structural Balance in Graphs. *Human Relations* 20: 181-187.
- DOREIAN, P. 2004. Evolution of Human Signed Networks. *Metodološki Zvezki* 1: 277-293.
- DOREIAN, P. – D. KRACKHARD 2001. Pre-transitive Balance Mechanisms for Signed Networks. *Journal of Mathematical Sociology* 25: 43-67.
- DOREIAN, P. – A. MRVAR 1996. A Partitioning Approach to Structural Balance. *Social Networks* 18: 149-168.
- DOREIAN, P. – R. KAPUSCINSKI – D. KRACKHARDT – J. SZCZYPULA 1996. A Brief History of Balance through Time. *Journal of Mathematical Sociology* 21: 113-131.
- FESTINGER, L. 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, IL: Row, Petersen & Co.
- FREEMAN, L.C. – A.K. ROMNEY – S.C. FREEMAN 1987. Cognitive Structures and Information Accuracy. *American Anthropologist* 89: 43-67.
- HARARY, F. – R.Z. NORMAN – D.C. CARTWRIGHT 1965. *Structural Models: An Introduction to the Theory of Directed Graphs*. New York: Wiley.
- HEIDER, F. 1946. Attitudes and Cognitive Organization. *Journal of Psychology* 45: 107-112.

- HEIDER, F. 1958. *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley.
- HUMMON, N.P. – T.J. FARARO 1995. Assessing Hierarchy and Balance in Dynamic Networks. *Journal of Mathematical Sociology*, 21: 145-159.
- HUMMON, N.P. – P. DOREIAN 2003. Some Dynamics of Social Balance Processes: Bringing Heider back into Balance Theory. *Social Networks* 25: 17-49.
- KHANAFIAH, D. – H. SITUNGKIR 2004. Social Balance Theory. Revisiting Heider's Balance Theory for Many Agents. <http://www.cogprints.org>
- KOVÁCS B. – TAKÁCS K. 2003. Szimuláció a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle* 13, 3: 27-49.
- MACY, M.W. – J.A. KITTS – A. FLACHE é.n. Culture Wars and Dynamic Networks: A Hopfield Model of Emergent Structure. <http://www.cs.montana.edu>
- NEWCOMB, T.M. 1961. *The Acquaintance Process*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- NORDLIE, P.H. 1958. *A Longitudinal Study of Interpersonal Attraction in a Natural Setting*. Ph.D. Thesis, University of Michigan.
- OPP, K. 1984. Balance Theory: Progress and Stagnation of a Social Psychological Theory. *Philosophy of Social Science* 14: 27-49.
- PARK, H.S. 2004. Multi-Agent Models of Generative Structural Balance Processes. <http://www.casos.cs.cmu.edu>
- SAMPSON, S.F. 1968. *A Novitiate in a Period of Change: An Experimental and Case Study of Social Relationships*. Ph.D. Thesis, Cornell University.
- SZÁNTÓ Z. 2005. Strukturális kiegyensúlyozottság és bizalom koevolúciója ismétlődő kooperációs helyzetekben. Modellek és hipotézisek. Előadás, Magyar Sunbelt konferencia.
- TAYLOR, H.F. 1967. Balance and Change in the Two Person Group. *Sociometry* 30: 262-279.

Szücs Norbert

A SZEGEDI LAKOSOK ÉS PEDAGÓGUSOK INTEGRÁLT OKTATÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITÚDJEI

BEVEZETÉS

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológia Tanszéke, Feleky Gábor irányításával a 2000/2001. tanév óta évenkénti rendszerességgel szervezi meg a *Szeged Studies* kutatásokat. A kutatás-sorozat lehetőséget biztosít a szociológia szakos hallgatók számára, hogy egy empirikus kutatás minden munkafázisával a megismerkedjenek. Az adatfelvételt a kérdőívszerkesztéstől az adatfájl elkészítéséig a tanszék oktatói koordinálják, de a kutatási problémák konceptualizálásában és operacionalizálásában, a mérőeszköz elkészítésében a tanszék oktatói mellett a felsőbb évfolyamos hallgatók is részt vesznek. A kérdezőbiztosként dolgozó hallgatók részletes kérdezési útmutató alapján járnak el, mely tájékoztatást ad az adott kutatás céljairól, fókuszpontjairól, a terepmunka szabályairól, a mérőeszköz használatáról. A kérdezői hálózatot a kutatást vezető oktató irányításával a felsőbb évfolyamos hallgatók, mint területi instruktorok koordinálják: folyamatosan tartják a kapcsolatot a csapatukba tartozó hallgatókkal, megbeszélik velük a lekérdezés során felmerült problémákat és kontrollálják munkájukat. A kutatásnak a város felnőttkorú lakosságára vonatkozó reprezentativitását a Szociológia Tanszék a Központi Statisztikai Hivataltól rendelt címmintával, valamint a Leslie Kish-kulcs használatával biztosítja. A lekérdezés során felvett adatokat ugyancsak a hallgatók rögzítik, oktatói irányítással és ellenőrzéssel.

A kutatás-sorozatban több alkalommal részt vettem – kezdetben a Szociológia Tanszék hallgatójaként, később óraadó oktatójaként – így személyes tapasztalatom, hogy a hallgatók felkészítését, szociológussá válását és későbbi elhelyezkedési lehetőségeit alapvetően meghatározza a Szeged Studies kutatásokban való részvételük. Magam a *Szeged 2001* (N=1171) kutatás adatbázisa alapján készítettem el „*A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében*” című OTDK dolgozatomat, valamint több pályakezdő publikációm.

A *Szeged 2009* kutatás (N=2400) az integrált oktatás elfogadásával, valamint a társadalmi távolsággal és a pedagóguspálya presztízsével kapcsolatos kérdésblokkot is tartalmazott, melynek elemzését felhasználtam a „*Többsékolás településeken zajló közoktatási deszegregációs programok sikerkritériumai*” címmel elkészített doktori disszertációmban.

A doktori dolgozatom elkészítése érdekében 2009. májusában Szeged, Hódmezővásárhely, Kiskunhalas és Orosháza településeken, az önkormányzati fenntartású általános iskolák és középiskolák pedagógusainak körében is kérdőíves vizsgálatot végeztem. Ezen települések kiválasztását azt tette indokoltá, hogy mind a négy városban megszűntettek legalább egy szegregált általános iskolát, tagintézményt, sőt a két megyei jogú város esetében komplex deszegregációs programot valósítottak meg a döntéshozók. A kutatás során elsősorban a pedagógusok integrált oktatással, deszegregációval kapcsolatos nézeteire, szakmai identitására, módszertani képzettségére, pedagógiai elveire kérdeztem rá, de a *Szeged 2009* kutatás során használt releváns kérdésblokk természetesen ezekben a kérdőívekben is szerepelt.

Kutatásfinanszírozási okokból teljes körű, önkitöltős lekérdezést szerveztem meg. Az érintett települések önkormányzatai támogatták a kutatás lebonyolítását, központilag megszervezték a mérőeszközök kiosztását, segítették az adatfelvétel koordinációját. A négy városban kitöltött mérőeszközök egy kérdésblokk kivételével azonosak voltak. Az eltérés oka, hogy az oktatási rendszer átalakításával, az iskolabezárással kapcsolatban a lokális sajátosságokhoz kellett igazodnom a kérdésfeltevés során.

Szegeden 1206 adatközlő válaszolta meg a kérdéseket, akik közül 641 tanított általános iskolában. A 2007-ben elindított deszegregációs program során a megszűntetett gettóiskolából összesen 11 befogadó intézménybe irányították át a döntő többségben halmozottan hátrányos helyzetű, cigány származású tanulókat (lásd: Szűcs 2009; Fejes és Szűcs 2009). Jelen tanulmányban, a szegedi pedagógusok integrált oktatással kapcsolatos véleményének az elemzése során releváns esetekben a deszegregációs szempontból befogadó általános iskolában dolgozó pedagógusok (érintett pedagógusok, N=333), illetve a deszegregációs program által nem érintett általános iskolában dolgozó pedagógusok (nem érintett pedagógusok, N=308) válaszait elkülönítve, egymással összehasonlítva kezelem. Hasonlóképpen élek az összehasonlítás lehetőségével a szegedi lakosság körében a *Szeged 2009* kutatás során lekérdezett kérdések esetében is.

Az alábbi tanulmány elkészítésével nemcsak a szegedi lakosok és pedagógusok integrált oktatással kapcsolatos véleményeit szeretném áttekinteni, hanem egyben

Felek György Tanár Úrnak is köszönetet szeretnék mondani, oktatóként és munkatársként adott tanácsaiért, támogatásáért, bizalmáért!

A LAKOSSÁG INTEGRÁLT OKTATÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITÜDJEI

A Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke által megvalósított *Szeged 2009* című vizsgálat megerősítette azt a számos kutatás által bizonyított tényt (Csepeli és mtsai 1998., Erős 1998., Szűcs 2004), hogy Magyarországon a leginkább elutasított etnikai kisebbségi csoport a cigányság. A Bogardus-skála elemzése megmutatja, hogy minden második szegedi lakos megakadályozná vagy lebeszelné gyermekét arról, hogy cigány származású házastársat válasszon magának.

1. táblázat Cigányokkal szembeni társadalmi távolság mértéke, lakossági minta (N=2577, %)

Ön hogyan fogadná (örülne-e neki avagy ellenezné), ha gyermeke választottja cigány származású volna?	
Megakadályozná	14,5
Lebeszelné	35,8
Elfogadná	41,3
Természetesnek venné	3,9
Kifejezetten örülne neki	0,3
Nem tudja/nem válaszolt	4,2

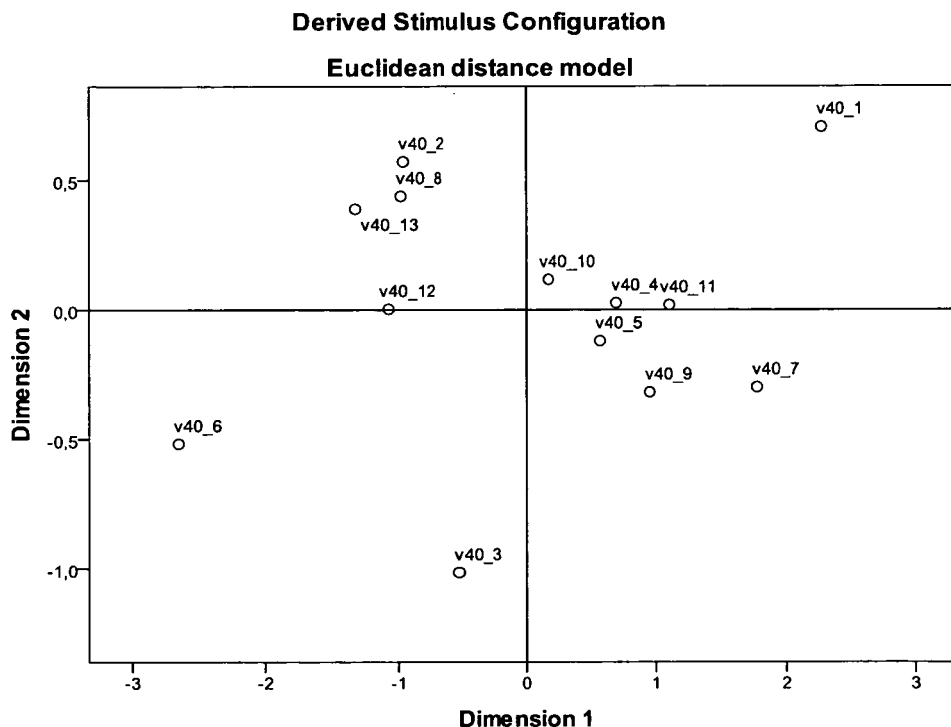
A többdimenziós skálázás módszerét alkalmazva¹ egyértelműen látszik, hogy a cigányok (v40_6) megítélése minden egyéb kisebbségi csoporttól² elkülönül, s mindkét tengelyhez képest negatív. Az 1. tengely az etnikus jegyek alapján szelektálja a vizsgált kisebbségeket, a negatív tartományban helyezkednek el az etnikai csoportok. A modell arról is képet ad, hogy a szegedi lakosok nem etnikai, hanem vallási-kulturális kisebbségnek tekintik a zsidókat, az iskolázatlanabb családból származók körét viszont egy részük etnicizálja. A 2. tengely a szociális távolságot képezi le. A negatív tartományban csak a cigányok és az iskolázatlanabb család-

¹ A módszert az SPSS program MDS – ALSCAL eljárásával hajtottam végre, a változók közötti távolság mérésére az euklideszi távolságmérési módszert alkalmaztam.

² v40_1 = gazdagabb; v40_2 = arab; v40_3 = iskolázatlanabb; v40_4 = más vallású; v40_5 = szegényebb; v40_6 = cigány; v40_7 = iskolázottabb; v40_8 = néger; v40_9 = paraszt; v40_10 = zsidó; v40_11 = munkás; v40_12 = kínai; v40_13 = morén

ból származóak kerültek jelentős távolságba a tengelytől. Ez a helyzet megerősíti az előbbi kijelentést: a válaszadók jelentős része a kvalifikálatlan, rossz szociális helyzetű társadalmi csoportokat látens módon a cigányokkal azonosítja.

1. ábra Többdimenziós skálázás, kisebbségekkel szembeni társadalmi távolság, lakossági minta

(Stress: 0,04557 R Square: 0,99183)

A szegedi lakosok döntő többsége (85,7%) szerint a cigány és nem cigány gyerekek közötti konfliktusok problémát jelentenek az iskolában. Sőt, a válaszadók egynegyede nagyon súlyosnak – ezáltal gyakorinak és hevesnek – ítélte az iskolai etnikai konfliktusokat, s mindössze 8 százalékuk cáfolta ezt az álláspontot.

2. táblázat Interetnikus konfliktusok az iskolában, lakossági minta (N=2577, %)

Véleménye szerint általában az iskolákban mekkora problémát jelentenek a cigány és nem cigány gyerekek közötti konfliktusok?	
Nagyon súlyos problémát jelentenek	25,0
Problémát jelentenek	60,7
Nem jelentenek problémát	6,1
Egyáltalán nincs ilyen jellegű probléma	1,6
Nem tudja/nem válaszolt	6,8

Bár a többség konfliktusforrásnak tartja az etnikai integrációt, mindössze az adatközlők egyötöde támogatja az intézményi szintű szegregációt. További 13 százalék szerint a cigány származású tanulók oktatásában az osztály-szintű elkülönítés a célravezető. Így elmondható, hogy a szegedi lakosok egyharmada nyíltan szegregáció-párti.

A válaszadók egyötöde szerint nem igényelnek különleges bánásmódot a cigány tanulók. A legnagyobb csoport – a megkérdezettek 43 százaléka – manifeszt módon egyetért a közoktatási integrációval, de szükségesnek tartja a speciális elbánást a cigányok fiatalokkal szemben. Nem egyértelmű, hogy szociális, szociokulturális alapú hátránykompenzáló szándékot takar ez a kitétel, vagy etnikus alapú megkülönböztetést.

3. táblázat Cigány tanulók integrált oktatásával kapcsolatos attitűd, lakossági minta (N=2577, %)

Véleménye szerint hogyan kellene megoldani a cigány gyerekek általános iskolai oktatását?	
Külön iskolában kellene megoldani	19,0
Együtt, egy iskolában a nem cigány gyerekekkel, de külön osztályban/csoportban	12,9
Egy közös osztályban a nem cigány gyerekekkel, de külön figyelve rájuk	43,4
Közös osztályban, és nem is kell rájuk külön figyelni	20,1
Nem tudja/nem válaszolt	4,6

A cigány tanulók oktatásával kapcsolatos álláspontok elemzése is csak részben válaszolja meg a fenti kérdést, hiszen a válaszadók egyértelműen megosztottak ezzel kapcsolatban. A válaszadók egyharmada határozottan úgy gondolja, hogy a cigány tanulókat másfajta pedagógiai módszerekkel kell oktatni, mint a nem cigány tanulókat, egynegyedük viszont határozottan elutasítja ezt az álláspontot.

A kudarcok okainak feltárása során sokkal egyöntetűbbek a vélemények. A válaszadók döntő többsége, több mint 90 százaléka a családi hátteret teszi elsősorban felelőssé a cigány tanulók iskolai sikertelenségéért. Véleményük szerint a szociokulturális környezet hatása elsősorban a motivátlanságban jelentkezik. A gyerekekre ható szereplők közül elsősorban a szülők felelősségét hangsúlyozzák. Egyértelműen elismerik, hogy cigány szülők éppen olyan fontosságot tulajdonítanak a gyerekeik iskoláztatásának, mint a nem cigány szülők, de abban is egyetért a válaszadók döntő többsége, hogy a családi szocializáció számos káros jelenséggel jár együtt: olyan normarendszert sajátítanak el, mely zavarja a környezetükben élőket. Szintén nagyon elterjedt állítás, hogy a cigány tanulók szüleivel nehezebb együttműködni a pedagógusoknak, mint a többi szülővel. Az iskolai kudarcok eddig felsorolt magyarázataival a szegedi lakosok legalább négyötöde egyetértett, álláspontjuk homogénnek mondható.

A pedagógusok felelősségének vizsgálata már inkább megosztotta a válaszadókat. Közel egyharmaduk határozottan elutasította a tanárok kompetenciahiányával kapcsolatos állítást, s csak 13,5 százalékuk jelentette ki egyértelműen, hogy a cigány tanulók tanulmányi kudarcait az okozza, hogy a pedagógusok nem tudnak bánni velük. Mind az állítással egyetértők, mind az elutasítók körében jelentős tehát a bizonytalanok, illetve a kérdést árnyaltan megítélők aránya.

Az integrált oktatáshoz való jogot az adatközlők döntő többsége elismeri – mindössze egytizedük kérdőjelezi meg. Az oktatási integráció hatása viszont már jelentősen megosztotta a válaszadókat, a felsorolt állítások közül ezt a kérdést ítélték meg a leginkább differenciáltan. A szegediek közel egynegyede teljes mértékben egyetért azzal, hogy a nem cigány gyerekeknek jobb, ha az osztályukban nincsenek cigány gyerekek. Hasonló a kijelentést egyértelműen elutasítók aránya, valamint a bizonytalanul egyetértők, illetve bizonytalanul elfogadók aránya. A kérdéssel kapcsolatos megosztottságot hangsúlyozza a válaszmegtagadók magas száma, illetve az átlagszámításnál tapasztalható magas szórásérték (1,14).

4. táblázat Cigány tanulók oktatásával kapcsolatos álláspontok, lakossági minta (N=2577, %)

	Egyáltalán nem ért egyet	Inkább nem	Inkább igen	Teljes mértékben egyetért	NT/NV
A cigány tanulókat másfajta pedagógiai módszerekkel kell oktatni, mint a nem cigány tanulókat	32,5	10,1	26,3	26,0	5,1
A cigány tanulók tanulmányi kudarcait az okozza, hogy a pedagógusok nem tudnak bánni a cigány tanulókkal.	36,0	19,8	23,4	13,5	7,3
A cigány tanulók tanulmányi sikertelenségének legfontosabb oka a családi háttérükben keresendő	2,1	3,4	32,6	58,5	3,4
A cigány tanulók iskolai kudarcát a tanulási motiváció hiánya okozza.	5,7	7,9	38,0	42,3	6,1
A cigány szülők éppen olyan fontosságot tulajdonítanak a gyerekeik iskoláztatásának, mint a nem cigány szülők	45,9	31,2	9,3	6,4	7,2
A cigányok életmódja, kultúrája gyakran zavarja a környezetükben élőket	7,1	8,3	37,8	40,7	6,1
A nem cigány gyerekeknek jobb, ha az osztályukban nincsenek cigány gyerekek	22,6	18,8	24,1	24,6	9,9
Minden cigány gyereknek joga van arra, hogy a nem cigányokkal közös iskolai osztályban tanuljon.	4,9	5,9	25,1	59,5	4,7
A cigány tanulók szüleivel nehezebb együttműködni a pedagógusoknak, mint a többi szülővel	2,9	5,1	32,4	50,4	9,1

A PEDAGÓGUSOK INTEGRÁLT OKTATÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITÜDJEI

A szegedi pedagógusoknak az iskola funkciójáról alkotott nézeteit a Lénárd–Szivák szerzőpáros által használt kérdésblokk segítségével kívántam felmérni (2001). Az iskola feladatairól, a társadalomban betöltött szerepéről alkotott véleményük megegyezik a korábbi kutatás eredményével: a két legfontosabb funkciónak a gyermek személyiségének, illetve az intellektuális képességeinek a fejlesztés ítélték meg. A többi állítás sorrendje is hasonló, egyedüli markánsabb eltérést a társadalom kulturális örökségének az előtérbe helyezése jelent (Lénárd és Szivák 2001:42).

Kijelenthető tehát, hogy az iskola tradicionális „pedagógiai” feladatait prioritásként kezelik, a társadalmi szempontok másodlagosak, a pedagógusszerep betöltésével kapcsolatos személyes szempontok pedig a sorrend végére maradnak.

A magas átlagértékek és alacsony szórásértékek megerősítik, hogy egyértelműen elfogadják az összes felsorolt iskolai funkció létjogosultságát. A deszegregációs szempontból befogadó iskolában dolgozó pedagógusok, illetve a deszegregációs program által nem érintett iskolában dolgozó pedagógusok nézetei között nincs szignifikáns különbség.

5. táblázat Az iskola funkcióival kapcsolatos vélemények a pedagógusok körében

	Átlag	Szórás	Elem- szám	Sorrend	
	1=egyáltalán nem ért egyet; 4=teljes mértékben egyetért		(fő)	2009.	2001.
Lehetőséget biztosít minden gyermek személyiségének harmonikus fejlesztésére	3,75	,498	620	1.	1.
Biztosítja a gyermekek tudásának és intellektuális képességeinek magas szintre fejlesztését	3,72	,498	618	2.	2.
A társadalom kulturális örökségének megőrzése és átadása a fiatalabb generációknak	3,64	,535	617	3.	9.
Biztosítja a társadalom normáinak elsajátíttatását	3,44	,651	611	4.	3
Az otthon hiányosságait kompenzálja, biztonságot nyújt a rászoruló gyermekeknek	3,40	,633	614	5.	4.
Fontos eszköze a társadalmi esélyegyenlőség megteremtésének	3,37	,684	609	6.	5
Munkahelyet teremt a pedagógusok számára	3,16	,908	604	7.	8.
A gazdaság és a társadalom igényeit figyelembe véve munkaerőt képez	3,14	,807	592	8.	7.
Lehetőséget biztosít a tanár önmegvalósítására	3,04	,770	614	9.	6.

Az átlagértékek eredményét árnyalja a gyakorisági eloszlás bemutatása. A pedagógusok döntő többsége egyetért azzal, hogy az iskolának fontos szerepe van a hátránykompenzálásban és az esélyegyenlőség megteremtésében: majdnem minden második pedagógus egyértelműen az oktatási rendszer feladatának (is) azonosítja ezen társadalmi problémák kezelését.

6. táblázat Az iskola esélyegyenlőséghez kötődő társadalmi funkcióival kapcsolatos vélemények a pedagógusok körében (N=641, %)

	Egyáltalán nem ért egyet	Inkább nem	Inkább igen	Teljes mértékben egyetért	NT/NV
Az otthon hiányosságait kompenzálja, biztonságot nyújt a rászoruló gyermekeknek	–	7,6	42,1	46,0	4,2
Fontos eszköze a társadalmi esélyegyenlőség megteremtésének	1,2	7,3	41,2	45,2	5,0

A társadalmi funkciók megvalósítása azonban nem kapcsolódik össze a pedagógusok gondolkodásában a szabad iskolaválasztással, miközben nyilvánvalóan ez az egyik központi eleme az oktatási egyenlőtlenségeknek hazánkban. A válaszadó pedagógusok háromnegyede határozottan támogatja a szabad iskolaválasztás rendszerét, sőt: közel 60 százalékuk elfogadja, hogy a szülők a társadalmi elkülönülés érdekében alkalmazzák az intézményválasztás lehetőségét. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy az adatközlők kétharmada egyértelműen elutasítja az iskola-körzeten kívüli intézményt választó, így potenciálisan az elkülönülést kialakító – s egyben annak előnyeit élvező – szülőkre hárítható „képzési hozzájárulás” bevezetésének lehetőségét.

A deszegregációs program által nem érintett intézményben dolgozó pedagógusok kis mértékben kritikusabbak a szabad iskolaválasztás gyakorlatával szemben, mint a befogadó iskolában dolgozó tanárok, de a különbség nem szignifikáns.

Az elkülönítés hatásait vizsgálva minimális azon válaszadók aránya, akik nyílt szegregáció-párti álláspontot hangsúlyozva azt vallják, hogy semmiféle hátránnyal nem jár az elkülönítés a szegregált körülmények között tanuló diákok számára. Legtöbbször beilleszkedési problémákkal, pozitív modellek hiányával, diszkriminációval azonosítják a problémát. Kijelenthető tehát, hogy a szegedi pedagógusok a cigány tanulók elkülönítésének a káros hatásait elsősorban az előítéletekkel kapcsolják össze, a szegregáció okozta alacsonyabb oktatási minőség következményeit kevesen ismerik fel.

A befogadó iskolák pedagógusai egyértelműen jobban érzékelik az elkülönítés veszélyeit, minden állítást nagyobb arányban erősítettek meg, mint a deszegregációs program által nem érintett intézmények pedagógusai. Különösen igaz ez a hátrányos megkülönböztetéssel és a tananyagcsökkentéssel kapcsolatos

állítások esetében, hiszen nyilvánvalóan ezen hátrányokat ők inkább megtapasztalták a Móra Ferenc Általános Iskolából érkező halmozottan hátrányos helyzetű, cigány származású tanulók megjelenését követően.

7. táblázat Cigány tanulók elkülönítésének negatív hatásai (%)

	Érintett N=333	Nem érintett N=308
Később beilleszkedési problémákhoz vezet	57,4	50,0
Hiányzik a pozitív példa	45,6	45,1
Hátrányos megkülönböztetést jelent	45,9	35,4
Hiányzik a sokszínűség	14,4	12,7
Általánossá válik a tanulással szembehelezkedő magatartás	29,7	25,0
A tanár a tananyag csökkentésével reagál	23,4	12,7
A képzettebb tanárok elmennek az iskolából	16,2	13,0
Leromlik az iskola infrastrukturális állapota	15,0	10,7
Semmilyen hátránnyal nem jár	3,9	6,5

Megjegyzés: Több válasz is lehetséges!

Az előbbi eredmények ismeretében némileg meglepő, hogy a szegregált iskolák bezárását a megkérdezettek nem az előítéletek megszüntetéséhez kötik, hanem egy gyakran hangoztatott, ám valós magyarázattal nem szolgáló „frázishoz” kapcsolják – miszerint az „*elkülönítés ezen formája hátrányos megkülönböztetést jelent*”.

8. táblázat A deszegregáció/iskolabezárás elsődleges okának megítélése (%)

	Érintett N=333	Nem érintett N=308
Ezek az iskolák a legrosszabbul felszereltek	1,2	3,9
Ezekben az iskolákban alacsony az oktatás minősége	12,6	11,4
Ezek az iskolák gátolják az előítéletek megszüntetését	15,6	11,7
Az elkülönítés ezen formája hátrányos megkülönböztetést jelent	40,5	37,7
Egyéb	16,8	21,1
Nem tudja/nem válaszolt	13,2	14,3

A PROBLÉMÁK „ETNICIZÁLÁSA”

Nemcsak a szegedi lakosok, hanem a szegedi pedagógusok is a cigányokkal szemben tartják a legnagyobb társadalmi távolságot a kérdőívben felsorolt társadalmi csoportok közül. A pedagógusok körében kiugróan magas a döntésképtelen adatközlők aránya, ami utalhat szituációtól függő véleményalkotásra is. Áruklódó azonban, hogy a – kitalált, így sokak számára joggal ismeretlen népcsoportot, a „moréneket” követően – a cigányok, illetve a „négerek” és a kínaiak csoportja esetében kiemelkedően magas a válaszmegtagadók aránya. Valószínűsíthető, hogy a politikailag korrekt beszéd mód elsajátítása akadályozta meg a pedagógusokat a nyílt elutasításban. Ezt az álláspontot megerősíti, hogy a befogadó iskolák pedagógusai és a deszegregációs folyamatban nem érintett intézmények dolgozói körében a válaszmegtagadók és az elutasítók összesített aránya egyenlő – az „érintett” pedagógusok alkalmazzák mindennapi munkájuk során a leggyakrabban a politikailag korrekt beszéd módot.³

Ebből következően nem tehetünk olyan megállapítást, hogy a pedagógusok bizonyíthatóan kevésbé előítéletesek, mint a szegedi lakosok, sőt elmondható, hogy az elfogadók vagy befogadók⁴ aránya közel 10 százalékponttal alacsonyabb a pedagógusok körében, mint a szegedi lakosok esetében.

9. táblázat Cigányokkal szembeni társadalmi távolság mértéke (%)

	Érintettek N=333	Nem érintettek N=308	Szegedi lakosság N=2577
Megakadályozná	5,7	3,6	14,5
Lebeszelné	20,7	28,6	35,8
Elfogadná	32,1	30,8	41,3
Természetesnek venné	2,7	3,9	3,9
Kifejezetten örülne neki	0,3	0,6	0,3
Nem tudja/nem válaszolt	38,4	32,5	4,2

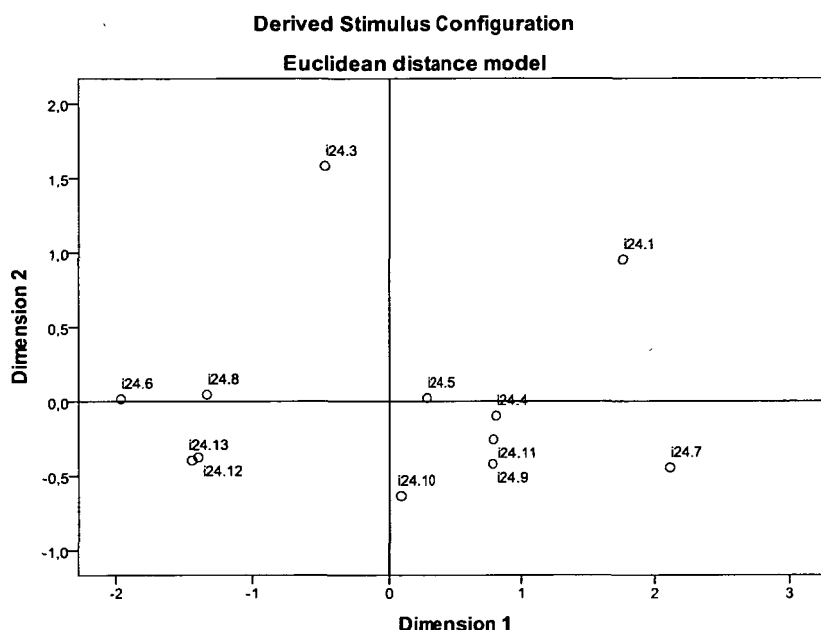
Megjegyzés: A mérőeszközben szereplő pontos kérdés: „Ön hogyan fogadná (örülne-e neki avagy ellenezné), ha gyermeke választottja cigány származású volna?”

³ A Szeged 2001 kutatásban szereplő Bogardus-skála eredményeinek elemzése bebizonyította, hogy bár a több nyelvet beszélő, magasabb iskolázottságú szegedi lakosok a válaszadók többségénél kisebb társadalmi távolságot tartanak a cigányokkal szemben, a politikailag korrekt beszéd mód alkalmazása is elterjedtebb körükben. Szűcs 2004: 216

⁴ Természetesnek venné, vagy kifejezetten örülne annak, ha gyermeke választottja cigány származású lenne.

A többdimenziós skálázás eredménye megerősíti a fenti állításokat. A függőleges tengelytől a cigányok csoportja (v24_6) helyezkedik el legtávolabb a negatív tartományban, hiszen ennek a csoportnak az elutasítottsága a legnagyobb mértékű. A cigányok csoportjához közel, szintén jelentős elutasítottságú pozícióban helyezkedik el a kínaiak, a négerk és a morénok csoportja.⁵

2. ábra Többdimenziós skálázás, kisebbségekkel szembeni társadalmi távolság, pedagógus minta

(Stress: 0,05471 R Square: 0,98626)

Két azonos tartalmú, de a kérdőívben jelentős távolságra elhelyezett kérdés szintén feltárja az etnikai alapú előítéleteket: míg a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók esetében a szegedi pedagógusok közel 60 százaléka nem tartotta felelősnek helyzetéért a tanulókat, addig a cigány tanulók esetében az arány 30 százalékra csökkent. Utóbbi célcsoport esetében közel 15 százalékponttal magasabb azon pedagógusok aránya, akik csak az érdem szerinti támogatást javasolják. A válasz-megtagadók magas aránya további elutasító álláspontokat sejtet.

⁵ i24_1= gazdagabb; i24_2=arab; i24_3=iskolázatlanabb; i24_4=más vallású; i24_5=szegényebb; i24_6=cigány; i24_7=iskolázottabb; i24_8=néger; i24_9=paraszt; i24_10=zsídó; i24_11=munkás; i24_12=kínai; i24_13=morén

A deszegregációs programban érintett pedagógusok halmozottan hátrányos helyzetű és cigány származású tanulók támogatásával kapcsolatos véleménye kevésbé különbözik, mint a nem érintett pedagógusoké. Ezen eredmény, valamint a válaszmegtagadók jelentősen alacsonyabb arányának ismeretében kijelenthetjük, hogy a befogadó iskolák pedagógusai kevésbé kezelik etnikus alapú problémának a tanulók iskolai sikertelenségét, nagyobb arányban értették meg a hátrányok komplexitását.

10. táblázat A halmozottan hátrányos helyzetű és cigány származású tanulók támogatásával kapcsolatos vélemények (%)

	Érintett N=333		Nem érintett N=308	
	HHH	Cigány	HHH	Cigány
A tanulók nem felelősek azért a helyzetért, amiben vannak, ezért őket mindenképpen támogatni kell.	56,5	32,7	61,4	29,9
Csak azokat a tanulókat kell támogatni, akik ezt viselkedésükkel, hozzáállásukkal kiérdemelték.	36,9	51,4	27,9	45,1
Csak azokat a tanulókat kell támogatni, akik tehetségesek.	0,3	0,6	0,3	1,0
Nem kell kiemelten támogatni e tanulókat.	0,3	5,7	0,3	6,2
Nem tudja / nem válaszolt	6,0	9,6	10,1	17,9

A szegedi pedagógusok döntő többsége, több mint háromnegyede szerint a cigány és nem cigány gyerekek közötti konfliktusok problémát jelentenek az iskolában. A szegedi lakosokhoz képest azonban egyértelműen kisebb súlyúnak ítélik meg a nehézségeket a pedagógusok. A befogadó iskolában dolgozó tanárok a leginkább optimisták a három alcsoport közül, összesen közel egyhatoduk nem számol különösebb konfliktuspotenciállal integrált oktatás esetén.

11. táblázat Interetnikus konfliktusok az iskolában (%)

	Érintett N=333	Nem érintett N=308	Szeged 2009 N=2577
Nagyon súlyos problémát jelentenek	10,5	14,3	25,0
Problémát jelentenek	65,8	64,6	60,7
Nem jelentenek problémát	15,3	7,5	6,1
Egyáltalán nincs ilyen jellegű probléma	1,5	4,9	1,6
Nem tudja/nem válaszolt	6,9	8,8	6,8

Megjegyzés: A mérőeszközben szereplő pontos kérdés: „Véleménye szerint általában az iskolákban mekkora problémát jelentenek a cigány és nem cigány gyerekek közötti konfliktusok?”

Összegzésként megállapítható, hogy bár Szegeden viszonylag sikeresen megvalósítottak egy közoktatási deszegregációs programot, s 2007-ben az önkormányzati fenntartó bezárta az extrém mértékben szegregált Móra Ferenc Általános Iskolát, a szegediek jelentős része nem látja át az oktatási szegregációból fakadó pedagógiai hátrányokat és társadalmi veszélyeket. A szegedi pedagógusok sem sokkal tájékozottabbak a kérdésben az „átlagembernél”: például túlzottan etnicizálják a problémát, s többségük nem ismeri fel, hogy a szegregáció természetes és szinte elkerülhetetlen következménye az oktatási minőség csökkenése. Egy deszegregációs folyamat sikerét jelentősen befolyásolja a stakeholderek attitűdje, így megállapítható, hogy professzionális kommunikáción alapuló, deliberatív jellegű programmal, az oktatási integráció jelentőségét kiemelő tájékoztató kampánnyal a szegedi program hatékonyságát is jelentősen lehetett volna növelni.

IRODALOM

- CSEPELI GYÖRGY – FÁBIÁN ZOLTÁN – SIK ENDRE (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: Társi, 458-489.
- ERŐS FERENC (1998): Etnicitás és identitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum, 237-246.

- FEJES JÓZSEF BALÁZS – SZÜCS NORBERT (2009): Hallgatói Mentorprogram. A szegedi deszegregációt támogató pilot program első évének tapasztalatai. *Új Pedagógiai Szemle*, 59. (2) 55-69.
- LÉNÁRD SÁNDOR – SZIVÁK JUDIT (2001): Neveléssel kapcsolatos nézetek. In Golnhofer Erzsébet és Nahalka István (szerk.): *A pedagógusok pedagógiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 36-64.
- SZÜCS NORBERT (2004): A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében. In Pászka Imre (szerk.): *A látóhatár mögött*. Szeged: Belvedere Meridionale, 197-218.
- SZÜCS NORBERT (2009): A tervezéstől a sorsolásig. A beiskolázással kapcsolatos eljárásrendre vonatkozó rendelkezések gyakorlati megvalósulása a szegedi deszegregációs folyamat során. In Jancsák Csaba, Nagy Gábor Dániel és Szücs Norbert (szerk.): *Céhem vándorkönyvei. Tanulmányok a 60. éves Pászka Imre tiszteletére*. Szeged: Belvedere Meridionale, 129-144.

Tardos Róbert

VÁZLATOK A STRUKTURÁLIS SZAKADÁSOK EGY KAPCSOLATHÁLÓZATI SZEMLÉLETŰ TIPOLOGIÁJÁHOZ

1.

Az alábbi gondolatmenet vázát az az utolsó Angelusz Róberttel közös előadásunk képezte, mely a 2010-es akadémiai ülészakon hangzott el (Angelusz-Tardos 2010/a). A későbbiekben ennek komolyabb kidolgozását terveztük – sok más elképzelés mellett, hamarosan ez a közös terv is végzetesen megghiúsult... Bármennyire is torzón maradtak ezek az elgondolások, bizonyos részletei – talán nem elfogultság – mégis érdemesek lehetnek a megörökítésre. Ha prezentációnknak voltak is alkalmi mozzanatai is, évtizedes kutatásaink tapasztalatai és sok töprengés nyomán néhány ponton új elgondolások is megfogalmazódtak benne. Komolyan véve a strukturális fókuszra és a hazai terep problémagócáira vonatkozó témamegjelölést, összegezni és bizonyos fokig rendszerezni próbáltuk a kulturális-interakciós rétegződésre és a politikai tagoltságra, a kapcsolathálózati erőforrások szerepére vonatkozó megállapításainkat és értelmezési kereteinket. Ahogy már hosszabb időn keresztül, ezúttal is megkülönböztetett figyelmet fordítottunk a network-megközelítés bizonyos elméleti csomópontjaira és a társadalmi differenciálódás Blau által középpontba állított sajátos paramétereire, köztük az interszekciós-konzolidációs fogalom párral kapcsolatos alkalmazásokra. Mindez egyben azokra – az akár az elmúlt egy-másfél évtized hazai politikai tömbösödése, akár az Erdei-féle duális társadalomfelfogás kapcsán időről időre fellángoló társadalomtörténeti, valójában aktuális éllel is rendelkező – vitákra is reagálni kívánt, amely a hazai terepen releváns – strukturális vagy kulturális-ideológiai – választóvonalak (ha úgy tetszik – más-más konnotációval – szakadások, törésvonalak, határvonalak) körül folytak.¹ Jóllehet a politikai tagolódásról folytatott kutatása-

¹ A társadalmi és politikai törésvonalak – bizonyos fokig párhuzamos, mégis külön dimenziókon alapuló – kapcsolathálózati megközelítésére fontos előzmény F. U. Pappi munkássága (ezen belül közvetlenül idevonatkozóan – magyar nyelvű változatban – Pappi 1988). Bár aligha tévedek

ink, a nagyobb tömbök, ideológiai táborok hálózatszerű megközelítése az elmúlt időszakban különösen hajlamosíthatott volna a duális séma általánosító alkalmazására (és a prezentációban is felvillantott bizonyos vizsgálati adalékok akár ilyen értelmezési irányt is sugallhattak), a kiindulópontul választott blau-i konceptuális alapok, csakúgy, mint a kapcsolathálózati megközelítés elméleti keretei és nem utolsó sorban – e területről vagy a kulturális rétegződés szélesebb térrétegéről való – kutatási tapasztalataink is egy komplexebb megközelítés felé mutattak, ahol az alapvető elemzési dimenziók csak bizonyos részvonzatkozásokban – és bizonyos feltételek megléte esetén – erősítik egymást (kapcsolódnak egymáshoz blau-i terminussal: konszolidációs jelleggel), míg egyébként e dimenziók kisebb-nagyobb átmetszése (az előbbi terminológia ikerfogalmával: interszekció) érvényesül.

A kapcsolathálózati megközelítés néhány további klasszikusára is hivatkozva: Scott Feld (1981) hangsúlyosan figyelmeztetett a – bizonyos fókig virtuálisan létező, bizonytalan körvonalakkal rendelkező – networkök nagyon is valóságosan létező intézményes (családi, munkahelyi, iskolai, társasági stb) fókuszaira; Nan Lin (2001) társadalmi erőforrás-elméletének három alapeleme között hasonlóképp jelenik meg a “networkspecifikus” kapcsolathálózati erőforrás-, illetve (gyenge vagy erős) kötéselőtételzése mellett az (induló) pozíció erejére vonatkozó hipotézis is – túl a strukturális megközelítések csupán relációkra koncentráló válfajain. Blau (1994) sokdimenziós “társadalmi terének” felvázolásakor eleve figyelembe vette a “pozíciók erejét” (ha azokat elsődlegesen nem is egyéni attribútumként, hanem a csoportközi viszonylatok meghatározó dimenzióiként ragadta meg irányuló empirikus vizsgálódásai során).

2.

A fentiekből persze közvetlenül nem következett, hogy a magyar társadalom alapvető strukturális szakadékaíróról szólva előadásunkban éppen három, és éppen ezt a három: erőforrás, generációs és politikai-ideológiai mozzanatot jelöltük meg. Az első és utolsó dimenzió kiválasztását kutatási – és nem lehet erre nem utalni –

---

nagyot, mikor úgy gondolom, hogy e mostani alkalom során önmagában Robi emlékének felidézése mindannyiunk számára sok jelentést hordoz, ez az elméleti szál is közös szemléleti elemeket foglalhat magába. A középosztály kérdéskörének klasszikus és aktuális megközelítéseit tárgyalva, egy kilencvenes évekbeli tanulmányában Gábor maga is erre az empirikus alapon építkező Pappi-féle programra hivatkozik, mikor következtetéseiben annak szociológiai megvilágítására hív fel, hogy “miként alakíthatnak különböző gazdasági és foglalkozási kategóriák átfogóbb társadalmi csoportokat” (Felek 1996).

mindennapi tapasztalataink is evidenssé tették. A politikai-ideológiai tömbösödés szakadásszerű megnyilvánulásai 2010-ben aligha lehettek kérdésesek (lásd erre vonatkozóan Angelusz-Tardos 2010/b); ahogy kutatási tapasztalataink nagyrészt arról is egyöntetűen szóltak, hogy ezek és a vizsgálatainkban megkülönböztetett szociokulturális: anyagi (jövedelmi, vagyoni), kulturális (köztük iskolázottsági) és kapcsolathálózati erőforrások közt viszonylag mérsékelt az átfedés.² A kapcsolathálózati erőforrások szerepével kapcsolatos elemzéseink (Angelusz-Tardos 2006) nyújtottak ahhoz is adalékokat, hogy – a részelemek minden átalakulása mellett – a kiinduló esélyek háttérelme (a “pozíciók erejének” kulcsmozzanata) a mögöttünk hagyott évtizedek során nem szűnő intenzitással érvényesült az erőforrások együttesének reprodukciós modelljét tekintve.

És hogyan csatlakozott a talán kevésbé kézenfekvő generációs elem? Itt is mindenek előtt a fenti elemzések tapasztalatai szolgáltak alapul, amelyek az életkori-kohorsz, illetve az ezekhez szorosan kapcsolódó aktivitási tényező szerepének növekedését jelezték az erőforrás-tényezők társadalmi differenciálódásában. Valójában nem csak a dinamikáról, hanem e tényezők abszolút magyarázó szerepének nagyságáról is szó volt; az aktivitás önálló befolyásának mértékét önmagában is figyelemre méltónak tartottuk, mint ahogy a behatóbb kutatásra érdemes témák közt tartottuk számon a hazai foglalkoztatás nemzetközi összevetésben igen alacsony szintjének bizonyos szociológiai összefüggéseit és következményeit. Mindenképpen az alapmotívumok közt tartottuk számon a rendszer-váltás (sőt voltaképpen már korábbi diszkontinuus jellegű történeti előzmények) olyan kohorszspecifikus következményeit, amelyek a munkaerőpiaci esélyek szempontjából is jelentős strukturális hatásokat rejtettek magukban. De (részben ilyen tárgyú kutatásainkkal is összefüggésben) nagy jelentőséget tulajdonítottunk az új kommunikációs technikák, így az internet, s általában véve a digitális kultúra elterjedése erősen kor- (illetve kohorsz)specifikus jellegzetességeinek. (Robi egy időben sokat fontolgatta, hogy az internetnek nincs-e esetleg közvetlen konstitutív szerepe is a társadalmi differenciálódás terén.) De ebben a vonatkozásban is szerepet játszottak azok a megfontolásaink, amelyek a kialakult politikai-ideológiai táborok – nemzetközi viszonylatban is kivételesen erőteljes – generációs strukturálódásához kapcsolódtak.

² Az említett interszekciós-konzolidációs elemzéseink vetettek arra is fényt, hogy – egy negyedik erőforrástípusként felfogva – a politikai erőforrások előzőekkel való összekapcsolódása viszonylag gyengébb, mint az említett három erőforrásé egymással.

3.

Kétségtelen, az itt vázolt dimenziók nem esnek egybe a nemzetközi struktúratudás számos kurrens megközelítésével. Hozzátehetjük, az osztálykategóriát eltérő jelleggel, de alapvető elemként felhasználó – neomarxista vagy más irányú – kutatási programok esetében is jelentős hangsúlyváltást eredményezett, amikor a kifejezetten gazdasági (tulajdon-, illetve vagyoni) mozzanatok mellett a szervezeti hierarchiában betöltött szerep és a képzettségi szint, sőt – további új elemként – a nem és a faji-etnikai tényező is a tágabb értelemben vett osztályelemzés fókuszába került (ezekről a fejleményekről lásd Wright 2005). Az előbbi tényező kevésbé, ez utóbbi inkább előtérbe került a társadalmi differenciálódás interakciós kiindulópontú megközelítéseiben (így Blau 1994, vagy újabban DiPrete et al 2011 esetében; de ilyen típusú gender-fókuszú elemzésre példa Erickson 2004).³

Bizonyos fokig komplikáltabb a helyzet az osztály mozzanatával. Bár annak hagyományos gazdasági modelljéhez képest egy kiterjesztett értelmezés – így a tartós megkülönböztetéseken alapuló kategoriális egyenlőtlenségek Tilly (1997) által kidolgozott módján – érdekes iránynak tűnhetett, a gazdasági egyenlőtlenségek politikai artikulálódása, a gazdasági és politikai dimenzió közti viszonylag szoros kapcsolat ez esetben is előfeltételként jelent meg a fogalom hagyományos értelmezéshez valamennyire is közeli alkalmazását tekintve. Amikor alapul szolgáló akadémiai előadásunk a fenti vonatkozásban inkább a laza kapcsolaton alapuló interszekciós, mint a szorosabb konszolidációs összefüggéseket hangsúlyozta, az adott kontextusban ezt a feltételt nem igazán láttuk megvalósulni. Az a körülmény, hogy erőteljes szakadások, hierarchikus vagy más típusú egyenlőtlenségek a társadalmi nyilvánosságban akár tartósan látenssen maradhatnak (sőt ez utóbbi még hozzá is járulhat pregnáns jelenlétükhöz), nem zárta ki az erőforrás-dimenzió kiemelését.⁴ Sem azt, hogy a tulajdonképpen tárgy, a strukturális szakadékok természetét az erőforrás-különbsé-

---

³ A nem és etnikai tényezőknek e tipológiai háttérbe szorulása nem annyira elméleti megfontolás, mint a rendelkezésre álló empirikus adalékok egy körét tekintve (főleg az előbbi mozzanatra vonatkozóan) mérsékeltebb önálló magyarázó szerepével, részben (főként az utóbbi mozzanatot tekintve)

⁴ A társadalmi tőke kérdéskörében – nem utolsó sorban Nan Lin és Bourdieu megközelítéseire reflektálva – Robit különösen mélyen foglalkoztatták a tőkefogalom megalapozott szociológiai alkalmazásának feltételei; egyik utolsó – már posztumusz megjelent – tanulmányai is ehhez a problémához kapcsolódik (Angelusz 2010). Ilyen irányú publikációinkban általános értelemben – pragmatikus jelleggel – az erőforrások (így a többnyire megkülönböztetett módon, a gazdasági, kulturális és politikai mellett a kapcsolathálózati erőforrások) terminusát alkalmaztuk, és intenciónk szerint a társadalmi tőke fogalmának felhasználását viszonylag szűk keretekre (legalább szimbolikus értelemben, a beruházás/megtérülés lehetséges értelmezési kereteire) korlátoztuk.

gek forrása, s e differenciálódás tartósabb vagy kevésbé tartós jellege szempontjából megfontolva, olyan analitikus sémát vázoljunk fel, amelynek egyik tengelyeként az interakciós kimenetek, tágabban véve kapcsolathálózati viszonylatok gazdasági vagy kulturális (előny/hátrány, nyertes/vesztes jellegű) elosztási megkülönböztetéseire, az ezek alapjául szolgáló mechanizmusokra utalva a zéró-összegű vagy nem-zéró összegű válfajok játékelméleti terminusát kölcsönöztük.⁵ De nem állt távol a szakadások természetének analitikus leképezésére irányuló fenti megfontolásoktól a vázolt tipológia másik alaptengelyének olyan modellezése sem, amely – közvetlenül a blau-i konceptuális keretekhez kapcsolódva – a differenciálódás válfajait azok nominális-kategoriális vagy ordinális jellege szerint különböztette meg.⁶

Az alábbi séma bizonyos alapul szolgálhat a strukturális szakadások általunk megragadott válfajok bizonyos rendezéséhez, ha a négy mezőt tekintve egy az egyben való megfelelésről egyik esetben sem beszélhetünk. Elegáns lehetne utólag arról szólni, hogy e tipológiai modell konkrét rajzolata maga is teoretikus motívum volt az elvben felmerülő strukturális szakadások közti szelekció során, valójában inkább ez utóbbiak lehetséges rendezői elveit keresve jutottunk a vázolt sémához.

⁵ A kapcsolathálózati megközelítés pozitív (baráti stb) kapcsolatokra, szimmetrikus viszonylatokra és a társadalmi tőkevonatkozásokban az egyéni szintű erőforrások (egyszerű kumulálódáson alapuló) csoportszintű aggregációra alapuló tradíciói kevésbé hajlamosítottak a zérus/nem zérusösszegű összefüggések komplikáltabb társas mechanizmusainak feltárására. Az elmúlt egy-másfél évtizedben fontos fejleményeket hoztak meg e tekintetben a társadalmi tőke negatív vonatkozásaival – így nem utolsó sorban a in-group/out-group határokat erősítő kötő (bonding) válfajokkal – kapcsolatos növekvő figyelem (Portes 1998), a különböző szintű hálózati erőforrások (Esser 2008) és nem utolsó sorban a szimmetrikus mellett az aszimmetrikus és hierarchikus jellegű „antiszimmetrikus” viszonylatok analitikus modellezése (Martin 2009).

⁶ Jóllehet a séma mindkét dimenziója fontos pontokon kapcsolódik a strukturális differenciálódás blau-i alapelemeihez, az ilyen típusú többdimenziós bontásokon alapuló analitikus sémák nem kifejezetten jellemezték teoretikus építkezési stílusát. További kérdésként vetődhet fel, mennyiben független a két dimenzió egymástól. Elvben az interszekciós pólus a graduális, a konszolidációs pedig a nominális-kategoriális válfajjal függhet össze, ahogy a csoportközi kapcsolatok és a társadalmi mobilitás blau-i teorémái közt is megjelenik az interszekciós vonatkozásnak a csoportok közti határokat oldó, a konszolidációs vonatkozásoknak a válaszfalakat erősítő hatása. Ha nem is azonos terminológiai keretben, Tilly 1998 sok tekintetben hasonló kiindulópontokból vezette le az erős kategoriális elkülönüléseken alapuló tartós egyenlőtlenségek létrejöttét: hozzátehetjük, Blaut hosszú időszakon keresztül fenntartott, „kultúramentesen” objektívisztikus szemléleti keretei némiképpen távol tartották a szimbolikus határképződés szóban forgó megfontolásaitól. De teoretikus hangsúlyai sem voltak e tekintetben túl elkötelező jellegűek: a szóban forgó deduktív tételezések empirikus realizálódását Blau azonban korántsem kezelte mereven, ahogy az egyenlőtlenségek mértéke és a csoportközi kontaktusok esélyére (negatív kapcsolatára) vonatkozó feltevésén módosított is az eredmények fényében (voltaképpen a kontaktusok formai lehetőségére, a társadalmi térben távoli találkozások „fizikai előfordulásának” esélyére vonatkozó alapvető kiindulópontjának szellemében). Ami végeredményben a vázolt sémát illeti: ha teljes függetlenségről aligha beszélhetünk is a két tengelyről szólva, a köztük lévő összefüggés elvben nem annyira szoros, hogy ne szólhatnánk a két dimenzióról külön-külön.

1. táblázat A strukturális szakadások egy kétdimenziós (négyelemű) tipológiája

	Nominális-kategoriális	Graduális
	strukturális paraméterek	
Zéró összegű (blau-i értelemben <i>konszolidációs</i> - nominális vagy graduális pozíciók együttjárásán alapuló -, alacsony csoportközi interakción alapuló, a vertikális elkülönülés irányában ható különbségek)	Törésvonal Strukturális különbségek és intézményes (például érdekvédelmi, pártjellegű) konfliktusok együttjárásán alapuló elkülönülések (így a politikai tagolódás klasszikus – <i>osztályalapú</i> – esetei)	Nagy társadalmi távolság (nincs közvetlen határ, “strukturális lyuk”) Erőforrások egyenlőtlen és összekapcsolódó megoszlása alapján történő társadalmi elkülönülések (pl. különböző <i>centrum-periféria</i> viszonylatok)
Nem-zéró összegű viszonylatok (blau-i értelemben <i>interszekciós</i> - nominális vagy graduális pozíciók átmetszésén alapuló -, a csoportközi interakció eltérő fokát képviselő, horizontális jellegű különbségek)	Társadalmi választóvonalak Kategoriálisan különböző (más vonatkozásokban esetleg közeli <i>élethelyzet</i> -, például demográfiai, felekezeti, s részben etnikai) csoportosulások elkülönülése	‘Fuzzy határok’ Generációs (intergenerációs) viszonylatok, életstílus-csoportosulások, kulturális-interakciós, foglalkozási, területi stb. <i>miliók</i>

Forrás: Angelusz R – Tardos R. 2010a

Bár a strukturális szakadások/tagolódások így vázolt tipológiája sok tekintetben a – kapcsolathálózati megközelítéstől programszerűen is megkülönböztetett – Blau-féle konceptuális alapelemekből indult ki, az inkább makroszociológiai fogantatású kiindulópontokat valójában nem választja el tartalmi szakadék a network-megközelítés inkább mikroszemléletű elemzési modelljeitől (ahogyan egy ilyen jellegű teoretikus integráció lehetőségeit vázolja Fararo—Skvoretz 1987 is rávilágított). A tagolódási “határok” tartalmi mibenléte ugyanúgy kulcskérdés a strukturális szakadások makroszociológiai problematikája, mint a körvonalukban sokszor nehezen meghatározható network-tárgyak definálása szempontjából (lásd Laumann et al 1983). A jelen keretek közt az egyes tipológiai elemeknek csak valóban vázlatos jelzésére kerülhet sor az itt kiemelt kapcsolathálózati—strukturális szempontokból. A tipológiai mezők aközvetlen kontaktusok – az adott kontextusban voltaképpen összeütközési felületek – törésvonalszerű elkülönülésétől az elosztási egyenlőtlenségek szempontjából kevésbé konfliktusos, viszonylag szimmetrikusabb csoportviszonylatok semlegesebb “választóvonalain”, majd a különböző megkülönböztető jegyen alapuló – egymáshoz képest horizontálisan vagy

lépcsőzetesen elhelyezkedő – társadalmi miliók egymásba mosódó “fuzzy határain” keresztül a (network-megközelítések által szintén kiemelten kezelt) centrum-periféria viszonylatok olyan eseteiig terjednek, ahol a voltaképpeni határ helyett az összeköttetés-hiány, vagy a Burt (1992) által kultivált terminusban “strukturális lyuk” (vagy a szociológia hagyományosabb fogalmi eszköztárából egyszerűen a társadalmi távolság) lép be releváns kategóriaként.

Szó esett róla, a séma létrejöttét eredetileg az általunk tételezett főbb strukturális szakadások modellezési igénye motiválta; kétségtelenül túlzás volna olyan modellre gondolni, amelybe minden felmerülő strukturális vonatkozás leképezésére alkalmas. Az erőforrások szerinti differenciálódás strukturálódás a séma felső, az életkori-generációs tényező főként az alsó mezőkhöz kapcsolódik (ahol a kategóriális megkülönböztetésekhez kapcsolódó – bal oldali – cellák szerepe sem elhanyagolható; csak az utóbbit tekintve, gondoljunk a semlegesebb életkori/kohorsz, esetleg fiatal/idos csoportosítások mellett az értéktelítettebb trendi/régimódi, vagy a kereső/nyugdíjas mellett ismét az ismét szimbolikusan telítettebb “nyugger” címkére), míg a politikai-ideológiai szakadások (a szó szűkebb értelmében törésvonal-, vagy inkább csak választóvonalszerűbb) válfajait a séma jobb oldali mezői jelenítik meg. Ugyanígy, a rétegződés- és struktúrakutatások különböző válfajainak tagoltsági (illetve szakadási) hangsúlyait illetően az osztály-megközelítések bal felső, a rétegződésorientált elemzések bal alsótól jobb felső sarokig haladó átlója, a kapcsolathálózati megközelítésen alapuló vizsgálódások jobb oldali mezőnyre, a miliófókuszú kutatási programok jobb alsó sarka jelenti a hangsúlyos csomósodási pontot (ahol a magunk vizsgálódásai elsősorban az említett jobb oldali, illetve alsó mezőkhöz kapcsolódtak elsősorban).⁷

4.

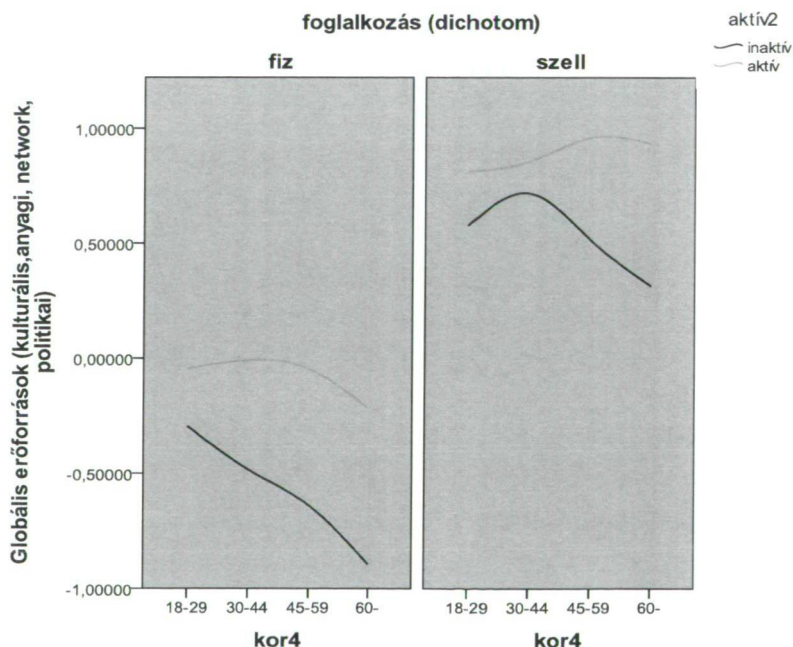
Az alapul szolgáló előadás a megkülönböztetett szakadástípusok hazai jellemzőivel – így a fentiek és néhány további strukturális mutató szerint – analitikusan és az elmúlt évtized második felében végzett kutatásaink alapján empirikusan is foglalko-

⁷ Sok tekintetben az Angelusz-Tardos 2006 tanulmány nyomvonalán haladtak azok a bizonyos részleteiben a Függelék 1. és 2. ábrájában közölt – erőforrás és életkori/generációs vonatkozású – elemzéseink, amelyek a megkülönböztetett erőforrás-tényezők tekintetében (szintén a fenti tanulmányban kifejtett módon) az erőforrások ordinális jellemzői mellett egyszerű (dichotóm szellemi-fizikai) foglalkozási kategóriákat is felhasználtak. E megkülönböztetések viszonylagosságára kulturális-interakciós vizsgálatsorozatunk miliófókuszú elemzései több ponton is felhívták a figyelmet (így a tudásstílus/kapcsolathálózati alapú foglalkozási miliók hagyományos csoportosításoktól való eltéréseinek részleteiről Tardos 2008).

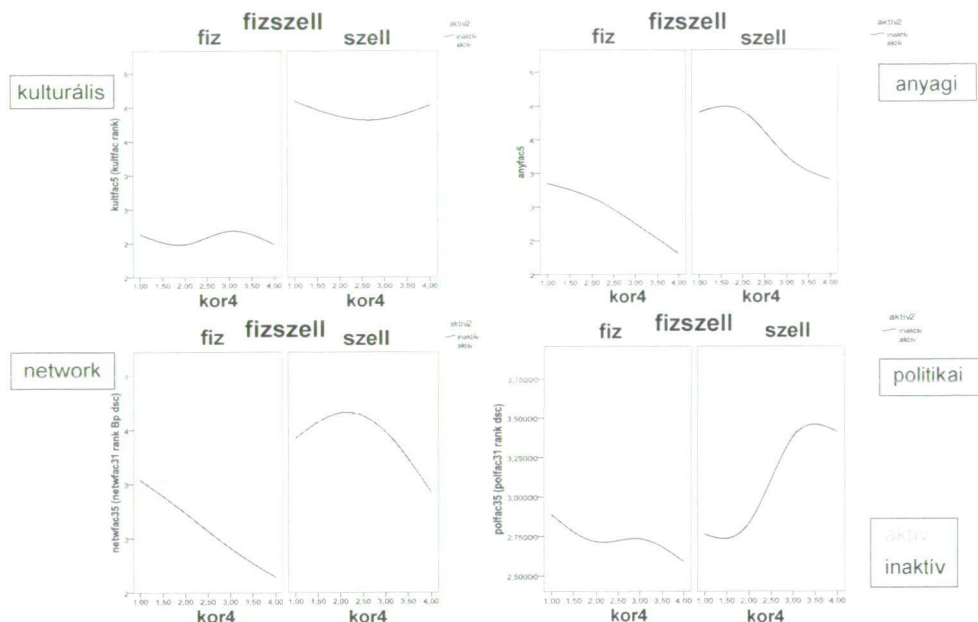
zott. Ennek néhány – az erőforrás és életkori/generációs dimenzióval kapcsolatos, néhol nemzetközi összevetésben is erős konszolidációs tendenciáira, éles elkülönülésére utaló – részletét a Függelék tartalmazza; az adott keretek nem adnak módot mindennek részletes taglalására (talán ünneprontás is volna). Stílszerű lehet mégis e kötet tartalmát tekintve, ha a záró gondolatok közt azokra az összefüggésekre hívom fel a figyelmet, amelyek szerint az erőforrások életkorral (egy viszonylag korai ponton túl) történő mérséklődése az – itt durván összefoglalt – szellemi szegmensen és ezen belül az aktívak közt kevésbé érvényesül, és különösen így van az a kulturális erőforrásokat tekintve (utóbbiak közt akár az aktív, akár az inaktív csoportokon belül). Ha vizsgálódásaink nem is rendelkeztek kifejezett prognosztikus jelleggel (és különösen nem azok “mikro-specifikus” változatával), személyes adottságai, életkedve ismeretében hadd előlegezzük meg ezeknek a tendenciáknak a maradéktalan érvényesülését Gábor számára – és még hosszú időn keresztül!

FÜGGELÉK

1. ábra A strukturális szakadások különböző típusainak összekapcsolódása – A generációs jellegű kohorsz/életkori és aktivitásbeli tényezők hatása. A globális (kulturális, anyagi, kapcsolathálózati és politikai) erőforrások életkor, foglalkozás és aktivitás szerint; 2005-2008 kumulált adatbázis; 2005: Kulturális-Interakciós Rétegződés II, 2008: DKMKA Részvétel és Képviselés; N=3200; (főkomponens-faktorszakók)

2. ábra A strukturális szakadások különböző típusainak összekapcsolódása – Kulturális, anyagi és kapcsolathálózati és politikai erőforrások életkor szerinti alakulása szellemi és fizikai aktív és inaktív csoportokban. 2005-2008 kumulált adatbázis, N=3200, SPSS 17, Graphs, spline görbék

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. 2010a

HIVATKOZÁSOK

- ANGELUSZ RÓBERT 2010. *Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletehez. Szociológiai Szemle* (3) 147-166
- ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT 2006 *Hálózatok a magyar társadalomban*. In Kovács Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2006. 227–252
- ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT 2010 b *A törésvonalak átrendeződése, avagy egy új divergenciaspirál megjelenése? Szociológiai Szemle* 2010 (1) 4-25.
- ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT 2010a *A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológia politikai tagolódás a magyar társadalomban*. MTA tudományos ülészak 2010. május http://www.valasztaskutatas.hu/eredmenyek/kutatas-jelentesek/rkkutjel/strukturális_szakadekok/view

- BLAU, PETER 1994 *Structural contexts of opportunities*. Chicago: University of Chicago Press
- BURT, RONALD 1992 *Structural Holes: the social structure of competition*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- DIPRETE, THOMAS A – ANDREW GELMAN – TIAN ZHENG 2011. Segregation in Social Networks Based on Acquaintanceship and Trust. *American Journal of Sociology*. 116(4):1234-83.
- ERICKSON, BONNIE H. 2004. The distribution of gendered social capital in Canada. In: Flap, Henk – Beate Völker (eds.) *Creation and Returns of Social Capital* London, UK: Routledge 27-50.
- ESSER, HARTMUT The two meanings of social capital. S. 22-49 In: Castiglione, Dario – Jan W. van Deth – Guglielmo Wolleb (eds) *The Handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press. 22-49.
- FARARO, THOMAS – JOHN SKVORETZ 1987 Unification of Research Programs: Integrating Two Structural Theories. *American Journal of Sociology* 92 (5) 1183-1209.
- FELD, SCOTT 1981. The Focused The *Focused Organization* of Social Ties. *American Journal of Sociology*, 86, 1015-1035
- FELEKY GÁBOR 1996. A fehérgallér színeváltozásai. Egy foglalkozási aggregátum a „Marx- Weber erőterében. *Szociológiai Szemle* (3-4) 3-31.
- LAUMANN, EDWARD O – PETER MARSDEN – DAVID PRENSKY. 1983. The boundary specification problem in network analysis. In: Ronald S. Burt and Michael Minor (eds.) *Applied Network Analysis*. Beverly Hills, CA: Sage 18-34
- LIN, NAN 2001 *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press
- MARTIN, JOHN L. 2009. *Social Structures*. NY Princeton: Princeton University Press.
- PAPPI, FRANZ URBAN 1988 A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. *Szociológiai Figyelő* (3) 21-32.
- PORTES, ALEJANDRO. 1998. Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology* 24: 1-25.
- TARDOS RÓBERT 2008 Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy új tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég* (4) 5-50
- TILLY, CHARLES 1998 *Durable Inequality*. Berkeley: University of California Press.
- WRIGHT, ERIK O. ed. 2005 *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Utasi Ágnes

A VÁLLALATVEZETŐK ATTITÜDJE¹

A TECHNIKAI-TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS IGÉNYÉNEK ELLENTMONDÁSAI

Egyesek szerint ma a magas technikai és technológiai igénnyel munkálkodó vállalkozók és vállalati vezetők a társadalmak gazdasági növekedésének irányítói. Sokan a modern kor hőseinek nevezik őket. (Pines, 2005) A velük kapcsolatos értékítélet azonban korántsem egységesen pozitív. Már a „technikai fejlődés” fogalmát is gyakran bírálják a tudomány képviselői. A „zöldek” előretörésével, s az éghajlatváltozás tényével együtt mind többen hangsúlyozzák a technikai innovációval elérhető technológiai fejlődés természetet károsító hatását, annak jövőt érintő kiszámíthatatlan következményeit. A tudományos közéletben mind gyakrabban elhangzik a „fenntartható fejlődés” fontosságának hangsúlyozása, pontosan az, hogy mihamarabb szükséges kijelölni és megszabni a technikai-civilizációs fejlesztés határait. A fenntartható fejlődés tézisével együtt a tudományos közéletben egyre inkább a növekedés áráról, mintsem annak hasznáról folyik a diskurzus. (A Római Klub jelentése: Meadows 1973).

A MAGYAR VÁLLALAKOZÓK ÉS MENEDZSEREK PRESZTÍZSE

A technikailag fejlett és jólétben élő fogyasztói társadalmakban talán jobban érzékelik az állampolgárok a modern technikával és magas technológiával dolgozó vállalkozók tevékenységének pozitív hatását a társadalom többségének életére,

---

¹ A tanulmány bővebb változatának angol nyelvű első közlése: Utasi Á. (2010): *Attitudes towards high-tech entrepreneurs and company heads in Hungary*. In: Pines, M. A. and Özbilgin, M. F. (eds.) *Handbook of Research on High-Technology Entrepreneurs*. Cheltenham UK: Edward Elgar: 157-178

életminőségére, ám több averzió fogadja tevékenységüket a forráshiányos poszt-szocialista országokban, közöttük Magyarországon. Itt a társadalmi közvélemény velük kapcsolatban jelentkező kétségei még kevésbé a fenntartható fejlődés aspektusából fogalmazódnak meg, sokkal inkább azért, mert tevékenységük nem eléggé fokozza a társadalom többségének jólétét, szubjektív életminőségét.

A nagy- és középvállalatok vezetőinek túlnyomó többsége a rendszerváltást követően betelepült multinacionális cégekhez kötődik, sokan a rendszerváltozást követő privatizációval, esetleg korábbi kapcsolati tőkájuk révén jutottak nagyon kedvező áron vállalkozásukhoz (Csíste-Kovács, 2002). Nem emeli az ilyen vállalkozók presztízsét az a körülmény sem, hogy a gazdasági struktúraváltás gyorsan, szervetlenül és területileg nagyon egyenlőtlenül ment végbe az országban, ennek következtében a piacgazdasággal és magántőkével beáramlott új technológia hirtelen kiiktatta a munkaerőpiacról a kevésbé képzett, vagy éppen nem kurrens szak tudással rendelkező aktívkorú népesség magas arányát.

Az előzők nyomán a poszt-szocialista Magyarország vállalkozói – még ha prosperáló, színvonalas technológiával termelő, nemzetközi kooperációban is részt vevő, más vállalkozásokhoz képest nyereségesebb vállalatokat vezetnek is, s másokhoz képest többet invesztálnak tudományos és technikai fejlesztésre –, nem élvezik teljes mértékben a széles társadalom elismerését. Különösen erős averzió kíséri a nemzetközi nagyvállalatok helyi működését, a „multik” tevékenységét. A velük kapcsolatos fenntartásokat az is fokozza, hogy a hazai kis és közepes vállalkozásokhoz képest a multinacionális vállalatok több állami adókedvezményben, támogatásban részesültek/részesülnek.

Nem kíséri nagy elismerés a modern vállalatok vezetőinek tevékenységét azért sem, mert a színvonalas technikával, technológiával működő vállalkozások többsége rövid távú racionalitással folyamatosan csökkenti vagy cseréli a munkaerőt, ezáltal bizonytalanná teszi a munkavállalók munkapiaci pozícióját. Az elmúlt két évtizedben az aktívkorú népesség nagy aránya számára megszűnt a munkához jutás biztonsága, éppen az, amit a korábbi gazdasági struktúra – igaz, gyárkapun belüli munkanélküliséggel, „paternalisztikus”-nak nevezett organikus szolidaritással –, de kétségtelenül mindenki számára biztosított.

A modern hazai nagyvállalatok vezetőinek alacsony presztízsét igazolta egy közgazdász hallgatók körében készült nemzetközi felvétel (Izrael, USA és Magyarország), amely egyebek között azt is kutatta, hogy az egyes országokban miként alakul a jövő gazdasági szakembereinek különböző diplomás foglalkozásokkal

kapcsolatos vélekedése. (Pines, 2005)². Nyolc diplomás foglalkozást, egyenként hétfokú skálákon értékelték a hallgatók a szerint, hogy milyen mértékben tekintik azokat *társadalmilag fontosnak*, illetve véleményük szerint milyen azok társadalmi *presztízse*. A három ország egyesített mintájában a társadalmi *fontossági listán* a „high-tech” vállalkozók a *hatodik helyre*, ám *presztízsük alapján* az előkelő *második helyre kerültek*. Az országok részmintái azt mutatták, hogy az USA-ban értékelték a magas technológiával és innovációval vállalkozók presztízst a legmagasabbra, majd Izraelben, s –bizonyára az előzőekben kifejtett társadalmi anomáliák hatására—presztízst Magyarországon volt a legalacsonyabb.(Utasi, 2002).

Az új-kapitalista társadalomban a gazdag vállalkozók —külföldiek és magyarok egyaránt – vagyonukhoz elsősorban a korábbi állami tulajdon privatizációjával jutottak, azt nagyrészt állami megrendelések segítségével növelték. A társadalmi közvélemény úgy vélekedik az általuk működtetett vagyronról, hogy a „miénk” gazdagítja „öket”, ezért a jómódú vállalkozók tevékenységét–, nem ritkán teljesítményüktől függetlenül is– meglehetősen alacsonyra értékeli.

Az is szembejövő, hogy a rendszerváltozás óta már felnőtt egy jól képzett, komoly tudás-tőkét akkumulált, igényes technológiát preferáló, innovatív attitűddel élő és gondolkodó fiatal tudós-és menedzser-réteg. Többségük a rendszerváltást követő másfél évtizedben szerezte diplomáját, nemzetközi kooperációban, külföldi tanulmányutakon vagy külföldi cégek alkalmazásában gazdagították/gazdagítják tudástőkéjüket. Tudásuk jelentősen piacképesebb, mint az idősebb gazdag magyar vállalkozóké, ezáltal megszerzett tudás-tőkéjük is magas presztízst biztosítana. Sokan azonban közülük nem itthon dolgoznak, nem itthon fektetnek be, nem itthon kamatoztatják tudástőkéjüket, mert jövedelmüket, lehetőségeiket külföldön, illetve külföldi cégek alkalmazásában kedvezőbbnek ítélik.

Jól szemléltette e tudás-tőkével felvértezett fiatal, a magas technikai-technológiai vállalkozás területén máris gyakorlott csoport gondolkodásmódját a Magyar Fiatal Tudósok Társaságának konferenciáján megjelent „trónkövetelők” rövid életrajza és a tanácskozáson elhangzott gondolatai. E konferencián elsősorban műszaki és/vagy természettudományos diplomával és tudományos fokozattal is rendelkezők vettek részt. A tanácskozás résztvevői más-más országban dolgoznak, különböző tulajdonban álló, ám technikai és technológiai tekintetben egységesen színvonalas tudományos műhelyekben munkálkodó, 39-40 éves tudós fiatalok voltak.³ A fiatal tudósok, menedzserek tartják egymással a kapcsolatot, igyekeznek

² N=414, ebből Magyarország N=150. Kutatásvezető: Ayala Malach-Pines, 2001

³ E réteg mobilitását jelzi, hogy egyedül Németországban féléves tudományos fokozattal rendelkező, magyar származású minősített kutató regisztrált a Németországi Magyar Kutatók Társaságába.

kooperálni az itthoni tudományos műhelyekkel. Az eredetileg rövid távra tervezett ösztöndíjak azonban néha évtizedig vagy még hosszabb ideig tartanak, mert gyengébbnek ítélik az itthoni munkafeltételeket, alacsonyabbnak a remélhető jövedelmet, s kisebbnek a karrier-lehetőségeket.⁴

Minden bizonnyal a magasán képzett, magas technikai és technológiai preferenciát követő, jórészt külföldi cégnél foglalkoztatott fiatal tudós-csoport társadalmi presztízse jelentősen magasabb lesz, mint a magas technológiát preferáló „első generációs” magyar gazdag vállalkozóké. Az azonban kérdés, hogy a forráshiányos magyar gazdaság képes lesz-e itthon tartani vagy hazavonzani a magas tudástőkét akumulált tehetségeket.

A MAGAS TECHNOLÓGIA IRÁNTI ATTITÚD A JÓMÓDÚ MAGYAR VÁLLALKOZÓK KÖRÉBEN

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk azt, hogy a magyar nagy és középvállalatok vezetői és menedzserei körében milyen arányt képviselnek azok, akiknek irányítására a magas technológia preferenciája jellemző. A feladat azonban nem könnyű, hiszen hiányzik a tudományos konszenzus a tekintetben, hogy milyen paraméterek jellemzik a magas technológiai követelmények szerint dolgozó, úgynevezett high-tech” vállalkozókat.

A legtöbb definíciós kísérlet kétségtelenül tartalmaz közös elemeket: Sokak szerint az ilyen vállalkozók másokhoz képest jobban alapoznak a *tudományos és technológiai innovációra*. Ennek nyomán az adott társadalomra általánosan jellemzőhöz mérten nagyobb összeget invesztálnak *kutatásra és fejlesztésre*. Ennek érdekében magasabb arányban foglalkoztatnak munkatársaik között *mérnököket és kutatókat*, s így jelentős tudástőkével felvértezve tudnak előállítani vállalkozásaikban mindig új és piacképes termékeket. (Medcof, 1999).

Céljaik elérése érdekében *dinamikusak, szükség esetén gyorsan, flexibilisen* változtatnak. *Innovatív stratégiával állandó növekedésre* fókuszálnak, ennek érdekében terveikben mind a *technikai, mind az emberi erőforrások szerepe egyformán fontos* (Schumpeter, 1934). *Igyekeznek nemzetközi kapcsolatokat építeni*, ezáltal is fokozni az eredményességet. (Chorev, 2006)

⁴ [http://4t.gov.hu/main.php? folder ID=773&articleID=4134&ctag=articlelist&iid=1](http://4t.gov.hu/main.php?folder_ID=773&articleID=4134&ctag=articlelist&iid=1), 2008.06.30.

Mi az előző paraméterek nyomán a rendelkezésünkre álló indikátorok nyomán azokat tekintjük magas technológiát preferáló vállalkozóknak, akik számára nagyon fontos érték *az innováció, a növekedés, a kreativitás, dinamikusság és rugalmasság*. Kutatásunkkal azt kerestük, hogy a magyarországi nagy- és középvállalatok vezetőinek, menedzsereinek milyen aránya tekinti nagyon fontosnak munkájában az iménti paraméterekkel jelzett tulajdonságokat.

A nagyvállalatok vezetői közül a „high-tech” attitűddel irányítók arányát kerestük.

Vizsgálatunkhoz felhasználtuk a magyar nagy- és középvállalati vezetők életviszonyait feltáró kutatás adatbázisát (Gazdasági elit, MTA PTI, 2001, N=459)⁵. Ebbe az adatbázisba kizárólag nagy-és középvállalati vezetők és menedzsereke kerültek. E mintából azokat tekintettük magas technológiát preferáló „high-tech” attitűddel vállalkozónak, akik a szelekció céljára kiválasztott ötféle vállalatvezetői értékskálából *legalább* négyet a legfelső fokra helyeztek, vagyis nagyon fontosnak jelölték. Az *értékek között az (1) innováció, (2) a növekedés, a (3) vezetői kreativitás, (4) dinamikusság és (5) rugalmasság szerepelt*. Akik a felsorolt értékek közül egyiket sem tekintették nagyon fontosnak, őket értelemszerűen úgy tekintettük, hogy nem irányítanak magas technológiát preferáló attitűddel. Az 1-3 értékskálán legfelső szintet jelölőknél kezdődő innovatív attitűdöt feltételeztünk, míg egyértelműen magas technológiával, „high-tech” attitűddel irányítónak azokat tekintettük, akik az ötből legalább négy értékskálát nagyon fontosnak tekintettek.

Az értékskálák segítségével differenciált háromkategóriás változó mentén a magyar nagy-és középvállalati vezetők és menedzserek 41%-a nem tekinti nagyon fontosnak az általunk kiválasztott magas technológiát jelző értékeket. Néhány területen innovatív értékeket követ, attitűdje alapján „részben innovatív”-nak neveztük a minta előzőhöz hasonló arányát (40%), és *egyértelműen magas technológiát követő attitűddel irányítónak tekintettük a minta ötödét* (19%).

Összességében tehát a magyar nagy- és közepes vállalkozókat és menedzsereket gyűjtő minta ötödéről valószínűsítjük, hogy vezetői attitűdjükre a magas technológia elvei érvényesek. Természetesen csak abban az esetben, ha differenciáló módszerünk helyes. A módszer kontrolja érdekében ellenőriztük, hogy az indexbe épített differenciáló attitűd-skálák és más, ugyancsak igényes technológiai gazda-

⁵ A gazdasági elit kérdőívét és adatbázisát a MTA PTI-ben Kovách Imre kutatócsoportja készítette. A mintába 492 nagy- és középvállalati vezető került. A mintaválasztáshoz a Hoppenstedt Bonnier cég „Magyarország nagy- és középvállalatai 2000” című adatbázisát használták, amelyben az 1999-ben 500 millió forintnál nagyobb árbevétellel rendelkezők vállalkozások szerepeltek.

ságirányítási attitűdöt jelző skálák átlagai szignifikáns különbséget jeleznek-e az általunk differenciált három csoport között.

A vállalati vezetők három különböző attitűd-csoportjában a magasabb technológiai igényt jelző attitűd-csoport felé haladva egyértelműen növekszik az innovatív értékeket, tulajdonságokat nagyon fontosnak tekintők aránya, így *a vezetői kreativitás, felkészültség, dinamikusság, rugalmasság és elhivatottság* skálák átlagértéke. A csoportok közötti különbség mindegyik értékskála tekintetében szignifikáns.

Az előző értékekhez hasonló csoportok közötti különbséget mutatnak a *vállalati innovációt és a vállalati növekedés fontosságát* mérő skálák. A magas technológiára jellemzőnek feltételezett attitűdök szignifikáns különbséget mutatnak, és a magas technológiát leginkább preferáló csoportban jelzik a legmagasabb átlagot.

A MAGAS TECHNOLÓGIA ATTITŰDJÉNEK ÉS PRAXISÁNAK LEHETSÉGES KÜLÖNBSÉGE

Ismeretes, hogy a praxis és attitűd meglehetősen ritkán jár együtt az emberek életében. Ennek alapján feltételezhető, hogy a magas technológiát és innovációt jelző attitűdöt mutató vállalkozói csoport tagjai nem feltétlenül képesek lépést tartani vágyaikkal, megvalósítani álmaikat. A praxis és attitűd eltérését több életfeltételi körülmény idézheti elő, amelyek között a vállalkozók esetében jelentős lehet a forráshiány, de még inkább az eltérő életkorból eredő innovációs, modernizációs készítés hatása.

A magas technológiára készítő innovatív attitűd és praxis gyakori diszharmonióját szembetűnően jelzi az internet-használat, amely olyan innovációs eszköz, amelyik a gazdaság eredményességét, a tudományos-technikai sikereket nagymértékben képes fokozni. Az internet-használat praxisát azonban – hasonlóképpen a többi modernizációs eszközhöz –, a fiatalok gyorsabban sajátítják el, az idősekhez képest gyorsabban képesek beépíteni annak előnyeit vállalkozásukba, munkájukba. Azt tapasztaltuk, hogy a mintába tartozók túlnyomó többsége mindennapi életvitelébe már beépítette, általánosan használja az internetet, ám a vállalat irányításában használata még jelentős különbségeket mutat.

Készítettünk egy *szakmai internet-használati praxist mérő indexet, amelyben* regisztráltuk, hogy a mintába került vállalati irányítók használják-e az internetet (1) szakirodalom-olvasásra, (2) tartanak-e a vállalatuknál internetet, (3) figyelik-e az internet segítségével a piacokat, (4) versenytársakat, (5) keresnek-e új ötleteket,

(6) végeznek-e piackutatást annak segítségével. A kiemelt hatféle vállalati internetes praxis használatát összesítő skála szerint a magas technológiai preferenciát nem jelzett vállalkozói csoportban az attitűd és praxis szinkronja található: ők használják a legkevésbé a vállalat-irányítás praxisában is az internetet. Praxisuk szignifikánsan eltér a vállalati vezetők magas technológiát preferáló attitűdöt megfogalmazott másik két csoportjától. A magas technológiát jelző attitűdöt különböző mértékben preferáló másik két csoportnál a praxis és attitűd mértéke fordított trendet mutat: A részben magas technológiát preferáló attitűdűhöz intenzívebb praxis kapcsolódik, mint az egyértelműen magas technológiai attitűdöt megfogalmazó csoportéhoz.

Az internet ma a legdinamikusabban terjedő modernizációs eszköz. A modernizációs eszközök expanziójára jellemző, hogy először a fiatalok és leginkább jó módúak használatába kerülnek (Bourdieu, 1978). Tekintettel arra, hogy az általunk vizsgált nagy- és középvállalati vezetők egységesen „jómódúak”, ezért körükben a praxis erősebben differenciálja az életkor, mint a vagyon nagysága.

A fiatalabb vállalati vezetőknek magasabb aránya, és több területen használja munkájában az internetet, mint az idősebb korcsoportok tagjai (átlagpont 40 év alatt: 3,1, az idősebb korcsoportokban 2,8). A fiatalok intenzívebb internet-használati praxisából arra következtethetünk, hogy a fiatal vállalati vezetők és menedzserek a praxisban gyorsabban, flexibilisebben képesek az általuk kedvezőnek ítélt magas technológiai értékeket jelző eljárások adaptációjára, mint az idősebbek. A nagy- és középvállalatok vezetőit és menedzsereit gyűjtő mintában azonban a negyvenen aluliak aránya alacsony (17%).

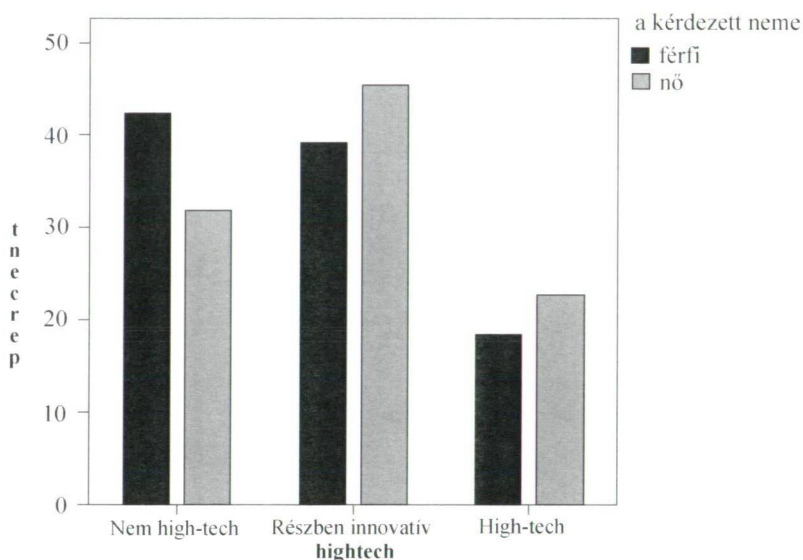
A VEZETŐI ATTITŰDÖT FORMÁLÓ ÉLETFELTÉTELEK

A nagy- és középvállalatok vezetői és menedzserei között jelentősen alacsonyabb a nők, mint a férfiak aránya. Ez a kisebbségi lét azonban egyáltalán nem jár együtt a nők alacsonyabb innovációs, kreatív értékkövetésével, dinamizmusával, nem jár együtt a magas technológia iránti kisebb igénnyel. A vizsgált mintában a férfiaknak kisebb aránya (18,5%-a) került a magas technológiai attitűdöt jelző csoportba, mint a nőknek (23%-a). Még a részben innovatív attitűdöt jelző csoportba is a nők kerültek magasabb eséllyel (a nők 45,5%-a, a férfiak 39%-a).

Azoknak a nőknek, akik a zömmel férfiakat gyűjtő vállalati vezetők és menedzserek közé kerülnek, minden bizonnyal nagyon ambiciózusnak, dinamikusnak, flexibilisnek kell lenniük, s hasonló tulajdonságok szükségesek a magas technológiát

preferáló attitűdhez is. Úgy véljük, hogy a nők közül csak a nagyon céltudatosak képesek bejutni a vállalati vezetők és menedzserek közé, s akik közülük e privilegizált társadalmi-foglalkozási csoport tagjaivá válnak, túlnyomórészt egyszersmind „high-technológiát” követő attitűddel is végzik később munkájukat. A nemek foglalkozási egyenlőtlenségét és a vezető pozícióba jutás nemi esélyegyenlőtlenségéből eredő korlátokat azonban meggyőzően jelzi, hogy a nagy- és középvállalati vezetők és menedzserek mintájában a nők aránya mindössze tíz százalék.

1. ábra: A férfiak és nők aránya az egyes attitűd-csoportokban (%)

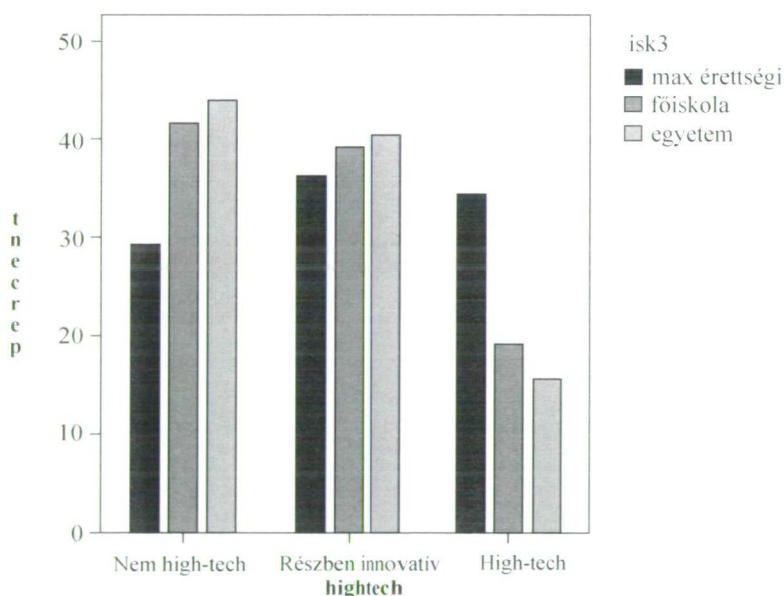

A nagyvállalatok vezetőinek és menedzsereinek túlnyomó többsége nyilvánvalóan diplomás, alacsonyabb végzettséggel csupán tizedük rendelkezik. Szembetűnő azonban, hogy a diplomával nem rendelkező nagy- és középvállalati vezetők magasabb eséllyel kerülnek a high-tech attitűdöt jelző csoportba (érettségizettek 35%-a), mint a diplomások (főiskolát végzettek 19%-a, egyetemi diplomások 16%-a). Hasonló tendenciára utal az is, hogy a high-tech attitűd-csoportban a legmagasabb az alacsony iskolai végzettségű apától származók aránya, miközben legkisebb eséllyel kerülnek e csoportba az egyetemi diplomás apától származó vállalati vezetők. A jómódú vállalatvezetőket és menedzsereket gyűjtő mintán belül tehát az egyetemi diplomával rendelkezők és az egyetemi diplomás apától származók értékpreferenciáiban egyaránt kisebb hangsúllyal fogalmazódnak meg a high-tech vállalkozókra jellemző attitűdök.

Az adatok azt valószínűsítik, hogy a valamilyen szempontból hátrányos helyzetből történő felemelkedés—státusz-mobilitás, női szerep- állandó túlteljesítésre, ambícióra késztet annak érdekében, hogy hátrányokkal startolva az egyén elérje, vagy megőrizze a nehezen megszerzett pozíciót. Hasonló érték-különbségeket eredményez ez, mint az alsó-középosztályi túlteljesítő a középosztályi és felső-középosztályi „laza” mentalitásához képest. (Bourdieu, 1978).

A társadalmi hátránnyal feltörekvők attitűdje nagyon közel áll a magas technológiai attitűddel irányítókéhoz. A társadalom felső vagyonos rétegébe emelkedéshez az átlagosnál erősebb akaratra, dinamizmusra, kisebb enerváltságra, több agresszióra, „reziduálisra” (Pareto, 1916) volt szükség minden korban. A „feltörekvőkre” jellemző attitűd pedig nagymértékben megegyezik azzal, amelyet a magas technológiai értékpreferenciákkal működő vállalkozói lét feltételez.

2. ábra: Az eltérő iskolai fokozattal rendelkezők aránya az egyes attitűd-csoportokban (%)

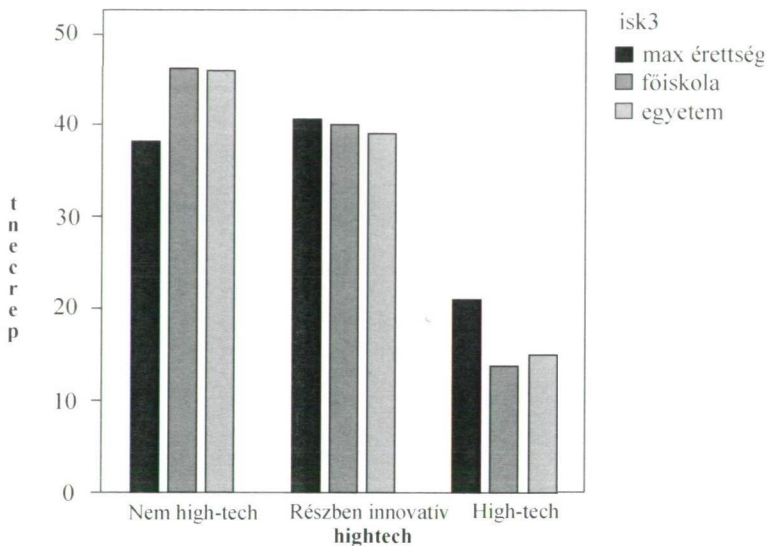

A technikai civilizációt határozottan igenlő, nagyon flexibilis, dinamikus értékpreferenciák, nagyobb eséllyel termelődnek ki az alacsonyabb státusszal startolók, ambíciójukkal a vagyonos vállalkozók és menedzserek rétegébe emelkedettek körében. Pareto elmélete nyomán azt mondhatjuk, hogy az örökölt magas státusz sokakat elkényelmesít (Pareto, 1916).

Az előző érv mellett az is lehetséges, hogy a műveltebb családi miliőben szocializálódott, diplomás vállalatvezetőket és menedzsereket vajon nem azért találjuk kisebb eséllyel a magas technológiát nagyon fontosnak tekintő high-tech attitűdöt vallók csoportjában, mert intellektusukkal gyorsabban felismerték a növekedés ésszerű határait, hogy a „fenntartható fejlődés” miatt nem lehetnek „nagyon fontos” értékek azok, amelyek a szakadatlan, dinamikus technikai technológiai fejlesztéshez nélkülözhetetlenek. E kérdésre azonban a vizsgálati adatok alapján nem tudunk választ adni.

3. ábra: Az eltérő iskolai fokozattal rendelkező apák utódainak aránya az egyes attitűdcsoportokban (%)

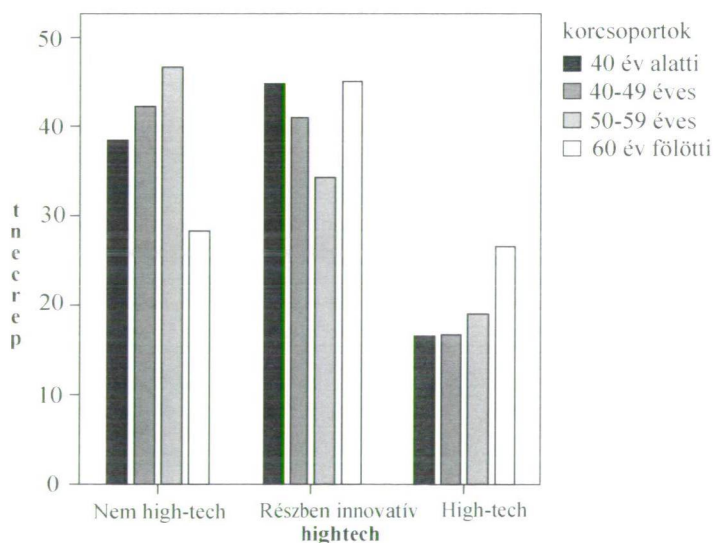
Életkori metszetben a gazdasági elit gerincét a társadalom legaktívabb korcsoportja, a 40-60 évesek adják. Magyarországon ennek a korosztálynak tagjai voltak a leginkább kedvező életkorban a rendszerváltás idején: ekkorra többnyire befejezték az egyetemet, többségük középvezető volt, s kapcsolati tőkét akkumulált. Az idősebb generációkhoz képest erős technokrata értékekkel, azokhoz képest modernebb szakmai ismeretekkel, jobb nyelvtudással, nyugati tanulmányúttal a tarsolyukban. (Szalai E., 2001).

Mintegy beleszülettek pozíciójukba és lehetőségeikbe, a struktúraváltozásnak egyértelműen ez a korosztály volt a nyertese. Többségüknek nem kellett megküzdenie a „nyertes” pozícióért, a történelem kevés küzdelemre készítette őket, kényelmesen, (elkényelmesedve?), szinte készen adta a sikert számukra. Nem

meglepő módon éppen ebbe a korosztályba tartozó vállalati vezetők közül kerültek a legkisebb aránnyal a magas technológia iránti attitűdöt jelző csoportba.

Velük szemben a minta hatvanon felüli korcsoportjának – akik persze kevesen vannak – mintegy negyede kerül a komoly küzdelmet jelző high-tech attitűdöt jelző csoportba (27%), miközben a tőlük fiatalabb korcsoportokból csak minden hatodik (16,7%-16,8%). A nagy vagy közép vállalatok vezető pozíciójában még megmaradt kisszámú hatvanon túli az átlagostól minden bizonnyal innovatívabb, ambiciózusabb, céltudatosabb, vagyis hasonló értékpreferenciákkal, attitűddel szervezi életét, mint amelyek a high-tech attitűdhez is nélkülözhetetlenek. A high-tech vállalkozók részmintájában azonban nyilvánvalóan nem az időseké a döntő szerep, hiszen csupán 17,4%-uk hatvanon felüli, kétharmadukat a negyvenesek és ötvenesek adják.

4. ábra: A különböző korcsoportokba tartozók aránya az eltérő attitűd-csoportokban (%)

A NAGY- ÉS KÖZÉPVÁLLALATI VEZETŐK MAGÁNKAPCSOLATAINAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

A nagy és közép vállalati vezetők és menedzserek mintájába tartozók naponta átlagosan 12 órát dolgoznak. Mindhárom csoport számára a munka állandó felada-

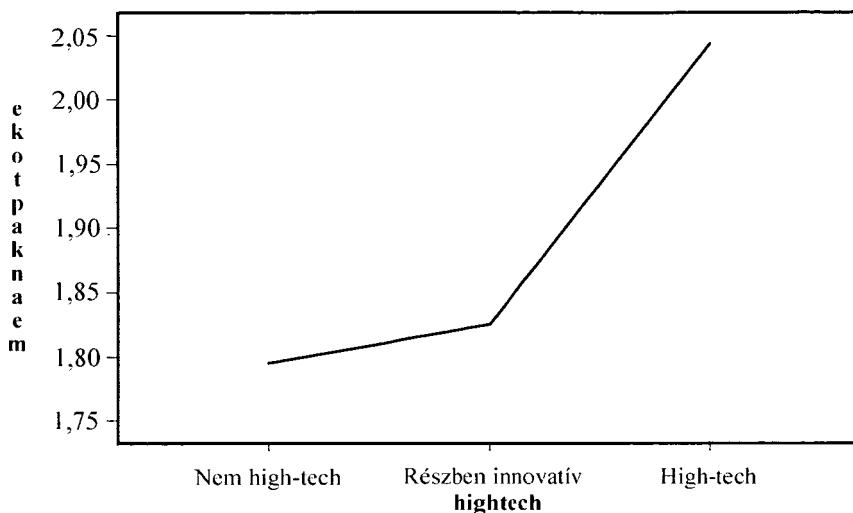
tot nyújtó izgalmas „játék”, a teljesítmény, siker és az önmegvalósítás eszköze. A munkaidő hossza és a munkakapcsolatok ápolása miatt a népességi átlagtól kevesebb időt tudnak tölteni a családdal. Ennek ellenére a család értéke a gazdasági elit mintájában meglepően erős stabilitást mutat, a társadalomban átlagoshoz képest jelentősen hagyományosabb családi értékpreferenciára utal. A nagy- és középvállalatok vezetőinek túlnyomó többsége házasnak vallja magát (86,6%, országos átlag: 40,1%). Relatíve alacsony aránnyal választják a napjainkban nagyon elterjedt pluralizált párkapcsolati és családformákat is, mint az élettársi együttélést (3,3%, országos átlag: 8,3%), az elvált státuszt (4,9, országos: 15,9%), de még a házassághalasztó nőtlen/hajadon szingli életformát (3,5%, országos átlag: 20,1) is.

A tradicionális párkapcsolat társadalmi átlagtól erősebb preferenciája mögött a családot összeháró gazdasági érdeket tételezzük. A mintába került nagy- és középvállalati vezetők komoly vagyoni tőkét birtokolnak, napi munkaidejük, amely magába foglalja a vagyon kezelését is, kitölti szinte a teljes napot. Az intenzív munkához nélkülözhetetlennek ítélik a családi háttér biztonságát. A jómódú vállalati vezetők családi állapot szerinti megoszlása arra utal, hogy a relatíve magas vagyon egységének őrzése, összetartása a házastársak és a család közös érdeke, a gazdasági-vagyoni érdek minden bizonnyal stabilizálja a formalizált házasságot és családot.

A fokozott gazdasági érdek miatt más magánéleti kapcsolatokra, így a baráti kapcsolatokra is jellemző a stabilitás-igény és a gazdasági érdeket erősítő bizalom. A felvétel azt kutatta, hogy a vállalati vezetők milyen arányának van a kapcsolati tőkét növelő befolyásos, magas pozícióval rendelkező, bizalmas barátja. (Wellman, 1992). *Neves politikus* barátja a gazdasági elit ötödének van (21%), *jómódú vállalkozó* barátja kétharmaduknak (66%), *nagyvállalat menedzsere* ugyancsak kétharmadnak (66%), *a médianál felelős pozíciót betöltő* barátról harmaduk (32%) tett említést.

A high-tech attitűdöt jelzett csoportba sorolt vállalkozóknak minden forrásból néhány százalékkal magasabb aránya rendelkezik baráttal, ám szignifikáns különbséget csak a „*nagyvállalati menedzser*” barátok jeleztek. A menedzser munkatársakkal alakuló barátság nyilvánvaló gazdasági érdek, kapcsolati tőkeértéke könnyen és rövid idő alatt transzformálható. A kipróbált kapcsolatok bizalmi tőkeértéke nélkülözhetetlen eleme a vállalkozásnak. A vállalkozás irányítása területén mindig új információt gyűjtő, gyors váltásra kész vállalkozók számára szignifikánsan jelentősebb a menedzserek közül választott befolyással bíró barát.

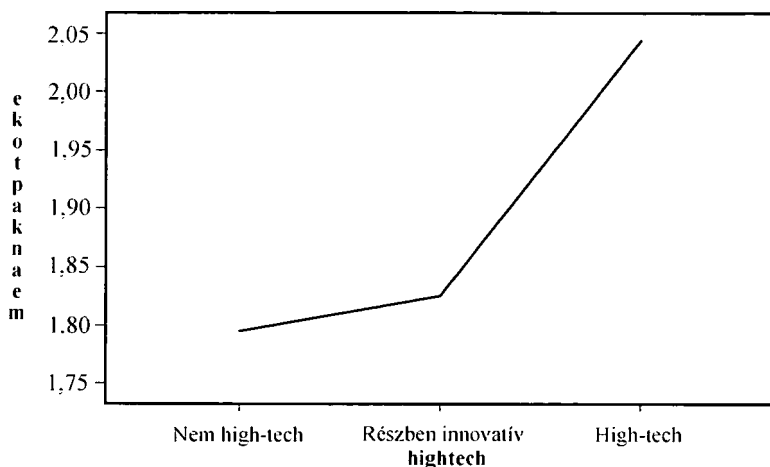
5. ábra: A befolyásos kapcsolatok összesített trendje a vállalati vezetők egyes attitűd-csoportjaiban (0-tól 4-ig terjedő skálán)

A négy befolyásos területről származó barátokra vonatkozó információt szintetizálva azt tapasztaltuk, hogy a mintába került jómódú vállalati vezetők mintegy *hatodának nincs befolyásos barátja a kérdésekkel mért területeken*. Velük szemben a minta *tizedének a kérdezett valamennyi területen van befolyásos barátja*.

Az adatok szerint a magas technológiai attitűddel élő vállalkozók számára magasabb értéket képviselnek a fontos beosztású barátok. A minta ezen csoportja vesz részt legnagyobb intenzitással a különböző exkluzív rendezvényeken is, ahol nagy eséllyel találkozhat a befolyásos körök tagjaival, s a társasági együttlét, ismeretség révén növelheti kapcsolati tőkéjét. A kutatást megelőző három évben a különböző exkluzív társasági eseményeken történő részvételt regisztrálta a felvétel. Szignifikánsan nagyobb eséllyel jelentek meg a kérdezett eseményeken a high-tech attitűdű elit-csoport tagjai, mint a gazdag vállalati vezetők másik két csoportjának tagjai.

6. ábra: Megjelenés protokolláris exkluzív eseményen és médiában

Az index elemei: Operabál, Szféra Estély, TOP 100 fogadás, Menedzserbál, Médiahajó, Városi polgármesterek randevúja, Miniszteri fogadás, Interjúalany országos médiában, interjúalany helyi médiában (0-tól 8-ig terjedő skála)

A „jól megválasztott” barátok és magántársaságok a „haszon-talan” együttlét-tel többnyire nélkülözhetetlen társadalmi tőkét termelnek a nagy és középvállalati vezetők számára.

A jellemző elit sportok területén kifejtett aktivitás mutatója csakúgy, mint a művelődési és szórakozási aktivitásé azt jelzi, hogy a high-tech vállalkozók valamelyest lemaradnak a másik két csoporthoz képest. A változatos, élmény-dús, élvezetekben is gazdag életvitel a másik két vállalatvezetői csoport körében általános, hozzájuk képest a high-tech attitűddel élők körében kissé visszafogottabb (Simmel 1973, Veblen 1975, Mills, 1960).

Ez nem meglepő, hiszen azt tapasztaltuk, hogy valamilyen társadalmi hátránnyal vállalati vezetővé dominánsan azok váltak – legyenek bár a többséghez képest „túlkorosak”, alacsonyabban iskolázottabbak, alacsonyabb kulturális környezetben szocializálódtak vagy nők –, akik kiemelkedő ambícióval „túteljesítenek”, dinamikus személyiségjegyekkel rendelkeznek. Az átlagostól erősebb ambícióval és akarattal tudtak felemelkedni a vállalatvezetői pozícióba. A felemelkedésüket katalizáló személyes tulajdonságok többsége egyszersmind megegyezik a high-tech attitűd paramétereivel is.

IRODALOM

- ANGELUSZ R. – TARDOS R. (2006): *Hálózatok a magyar társadalomban*. In: Kovách I.(szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág: 227-252
- BOURDIEU, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
- CHOREV, SCH. (2006): *Experts View on Marketing of High-Tech Start-Up Products to Remote Markets*. Vállalkozás és Innováció 1/1. III. quarter: 36-66
- CSITE A – KOVÁCH I. (2002): *A privatizáció: új gazdasági elit és vállalati tulajdon*. In: Kovách Imre (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág: 25-67
- MEADOWS, D. et al. (1973): *A növekedés határai*. Budapest
- MEDCOF, J. W. (1999): *Identifying 'Super-Technology' Industries*. Research-Technology Management, Vol 42, No 4.: 31-36
- MILLS, C. W. (1960): *The Power Elite*. New York: Oxford University Press
- PARETO, V. F. (1916): *Trattato di Sociologia Generale*. Firenze: Barbera
- PINES, A. M. et al (2005): *Entrepreneurs as cultural heroes: A cross cultural, interdisciplinary perspective*. Journal of Managerial Psychology, Vol 20. No 6.: 541-555
- SCHUMPETER, J. (1934): *The theory of economic development*. Boston: Harvard University Press
- SIMMEL, G.(1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó
- SZALAI E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó
- UTASI, Á. (2002): *The Human Side of Technical Innovation and Changes in the Prestige of Occupations*. Paper presented at the 25th International Congress of Applied Psychology, Singapore, July 7-12
- VEBLÉN, Th. (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- WELLMAN, B. (1992) : *Men in Networks. Private Communities. Domestic Friendships*. In: Nardi P.(ed.): *Men's Friendships*. Sage Publications: 74-114

Vincze Anikó

ÖNKATEGORIZÁCIÓ ÉS INDIVIDUALIZÁCIÓ¹

BEVEZETÉS

Ulrich Beck, német szociológus, egy provokatív írással² jelentkezett a nyolcvanas évek elején, melyben a második világháború utáni német társadalom többdimenziós átrendeződési folyamatait próbálta meg értelmezni az általa kidolgozott, több jelentéssel bíró, individualizáció fogalmán keresztül. A második világháború utáni német társadalom struktúrájában lényegi változás ment végbe, annak ellenére, hogy a rétegződéskutatók számára úgy tűnhetett, semmi sem változott, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségek stabilitást mutattak. Beck azonban úgy látja, hogy a nyolcvanas évekbeli német társadalomban „*olyan viszonyok között élünk, amelyek túl vannak az osztálytársadalmon, az osztálytársadalom képét csak jobb alternatívák híján tartják életben.*” (Beck 1994: 44.)

Ezt a társadalmat az a paradoxon jellemzi, hogy az emberek életfeltételei a gazdasági fellendülés és az oktatási expanzió következtében nagymértékben javultak, a társadalmi egyenlőtlenségek ugyanakkor továbbra is fennmaradtak. E jelenség a szinteltolódás (vagy felvonó-effektus) folyamatával magyarázható. Elsősorban a jövedelem és az iskolázottság esetében figyelhető meg a szintek eltolódása fölfelé, ami azzal jár, hogy az ezen egyenlőtlenségek mentén szerveződő osztályok elveszítik jelentőségüket a társadalmi rétegződésben. Az egész társadalom, a rétegek közötti egyenlőtlenségekkel együtt, egy szinttel feljebb került, ahol ezek a különbségek már nem meghatározóak az életutak alakulása és a csoportképződés szempontjából. Az egyenlőtlenségek leválnak az osztályhelyzetről, az osztály, mint kategória relevanciáját veszti, az életutak individualizálódnak és pluralizálódnak.

E változások központi eleme tehát az individualizáció, amely fogalom többértű jelentéssel is rendelkezik Beck értelmezésében. Egyik legfontosabb dimenziója a

---

¹ Az általa témavezetőként gondozott – első helyezést nyert – tudományos diákköri dolgozatom összefoglalójával köszöntöm a hallgatói és szociológusi pályafutásom alatt egyaránt sok támogatást nyújtó Feleky Gábor Tanár Urat.

² Beck (1983), a tanulmány Magyarországon megjelent: Angelusz (1999)

társadalmi nagycsoport-kötődések eloldódása, mind objektív, mind pedig szubjektív értelemben. A hagyományos társadalmi nagycsoportok kötődéseiből való kikerülést Beck „kiágyazódásnak” nevezi. Ez nem csupán az objektív élethelyzetre vonatkozik, hanem a hagyományos társadalmi nagycsoport-identitások elenyészését is jelenti. Az osztály-, és rétegidentitások elveszítik jelentőségüket, az emberek tudatában csoportkötődéseik eloldódnak az egyenlőtlenségek mentén szerveződő osztályoktól. Az osztályon túli társadalomban a hagyományos rétegekhez kötődő identitások nem meghatározóak, „*a foglalkozás és a munkahely elveszíti konfliktus- és identitásképző jelentőségét.*” (Beck 1994: 52.) Az egyenlőtlenségek ugyan továbbra is fennmaradnak, az ezekhez kapcsolódó identitások azonban felbomlanak. Az identifikációnak és a csoportképződési folyamatoknak a „tulajdonított” (askriptív) jellemzők, mint például a bőrszín, nem, etnikai hovatartozás, kor, stb.- és a személyes életút nyújtanak teret. Az individualizálódó társadalomban az emberek már nem gondolkodnak hagyományos társadalmi nagycsoportokban, csoportidentitásuk kialakításában ezek nem játszanak szerepet. Más logika alapján történik a társadalmi önmeghatározás. Miközben a hagyományos kötődések megszűnnek, újabb szociokulturális közösségek alakulnak, új társadalmi kötelékek és életformák jönnek létre. Ezek azonban nem az osztályok mentén, hanem más logika alapján szerveződnek. Olyan új formákra utal Beck mint pl. ifjúsági mozgalmak, szakszervezetek, nőmozgalmak stb., habár elméletének ezt a mozzanatát nem fejti ki elégségesen.

A kockázat-társadalom című könyvében (2003) korábbi tanulmányát Beck némiképp kiegészíti, és új hangsúlyokat tesz. A felvonóhatás három fő összetevőjének a várható élettartam, a munkaidő és a jövedelem növekedését tekinti. A két utóbbi folyamat következtében megszűntek az osztályok mentén szerveződő társadalmi körök, ezek helyére – Beck szerint – a fogyasztási stílusok lépnek, amelyekből azonban eltűnnek az osztályokra jellemző kulturális vonások.

Beck elmélete nem maradt reakció nélkül. Elsősorban a német szociológiában, de nemzetközileg egyaránt nagy visszhangot keltett, sok kritikát kapott, azonban ösztönzőleg is hatott a rétegződésméletre és kutatásra. Konceptióját elsősorban fogalmi tisztázatlanságai, ellentmondásai, valamint tartalmi vonatkozásban, főleg az empirikus megalapozottság hiánya miatt érik vádak.³

³ Lásd ehhez Atkinson (2007), Geißler (1996), Münch (2002), Friedrichs (1998) és Otte (1998) írásait

INDIVIDUALIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON?

A magyar társadalom a rendszerváltás után nagy átalakuláson ment keresztül. A strukturális változások több szociológust a rétegződésméleti paradigma újragondolására késztettek. Beck individualizációs elmélete Magyarországon is népszerűvé vált, több más posztmodern szociológiai elmélet mellett. A hazai rétegződés-kutatásokban is előtérbe kerültek az életstílus és a fogyasztói csoportok felőli megközelítések. Kovách Imre (2006) által szerkesztett „Társadalmi metszetek” című kötetben több írás kifejezetten az individualizációs hipotézist vizsgálja különböző aspektusokból⁴. Kiindulópontjuk, hogy a hagyományos struktúra- és rétegződésmodellek nem alkalmasak arra, hogy a magyar társadalomban is jelentkező folyamatokat, mint többek között az individualizáció is, értelmezni tudjuk. Számos vonatkozásban azonban, még mindig a hagyományos paradigma szolgál magyarázatul a társadalomszerkezetre (Kovách 2006).

AZ INDIVIDUALIZÁCIÓS TÉZIS EMPIRIKUS TESZTELÉSÉNEK MÓDSZERTANI KERETEI

Kutatásomban a bemutatott Beck-i individualizációs tézis egyik meghatározó dimenzióját, az identitás-dimenziót, a hagyományos nagycsoport-kötődések változásának problematikáját vizsgálom. Az emberek tudatában létező kötődésekről az önkategorizáció⁵ révén próbáltam képet kapni.

Az önkategorizáció és a (nagy)csoportidentitás szociálpszichológiai eredetű fogalmak. A társas identitás különbözik a személyes identitástól, ez ugyanis az én–azonosság azon komponense, amely a különböző csoporttagságokról való tudásból és a csoportokhoz fűződő érzelmekből táplálkozik (Smith-Mackie 2004). Az, hogy önmagunkat miképpen határozzuk meg, mint egy csoport tagja, függ a szociális kontextustól, attól hogy milyen más csoportokkal illetve csoporttagokkal hasonlítjuk össze magunkat. Az önkategorizáció során meghatározott csoportidentitás sokféle lehet. Mivel többféle csoporthoz, társadalmi kategóriához tartozunk, szociális identitásunk különböző identitáselemeket tartalmaz. A társadalmi azonosságtudat mindig függ az adott kor és társadalom nyújtotta azonosulási keretektől, kategóriáktól. A szelfkategorizáció révén tehát képet kapunk arról, hogy az

⁴ Például Bukodi (2006), Csíste-Kovách-Kristóf (2006), Csísigó (2006)

⁵ Lásd ehhez: Turner (1998), Oakes – Haslam.- Turner (1999), Tajfel (1998), Pataki (1998)

emberek milyen csoportokban gondolkodnak adott társadalomban, így lehetővé válik az individualizáció vizsgálata a csoportkötődések vonatkozásában.

AZ ELEMZÉS MÓDSZERTANA

Az individualizációs tézis vizsgálatát a 2000-ben (N=1108) és 2008-ban (N=2690) a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke által végzett, „Szeged Studies” elnevezésű survey kutatás adatain végeztem el. Az elemzés alapjául egy – a társadalmi nagycsoport-identitást feltáró – nyitott kérdés szolgált, amely a következőképpen hangzott a két adatfelvételben:

2000-ben: Ön kikhez tartozónak, mely társadalmi csoportba tartozónak érzi magát?

2008-ban: A magyar társadalomban különböző nagyobb csoportok találhatók. Ön melyik társadalmi csoportba tartozónak érzi magát?

Az effajta nyitott kérdés újdonsága – más kvantitatív jellegű csoportidentitás-vizsgálatokhoz képest⁶ – abban állt, hogy a megkérdezetteknek nem előre megadott elemek közül kellett választaniuk, hanem nyitott kérdésben korlátozás és rásegítés nélkül sorolhatták magukat valamely társadalmi csoporthoz, vagyis szabadon végezhettek önkategorizációt. Így elkerülhetővé vált mind a lehetséges kategóriák szűkítése, mind a választható csoportok sorrendje által történő befolyásolás, irányítottság. Azért választottuk ezt a módszert, hogy megismerhessük a válaszadók saját megfogalmazásait, az emberek tudatában létező kategóriák teljes spektrumát. A válaszok alapján a következő 22 elemű kategorizációs rendszert alakítottuk ki ezek kódolására, amelyeket hat csoportban vontunk össze (1. táblázat).

1. táblázat: Kategorizációs-rendszer⁷

1. Hierarchikus csoport	Hagyományos osztály-, rétegazonosulás
2. Anyagi helyzet	
3. Iskola- végzettség – tudás	
4. Foglalkozás- munkamegosztás- tevékenységi kör	
5. Munkaaktivitás	

⁶ Lásd ehhez pl. Hooper (1976) és Surridge (2007)

⁷ A makro-askriptív elnevezést idézőjelesen kell érteni, ugyanis itt nem tisztán askriptív, azaz természet adta kategorizációs ismérvekről van szó, az idesorolt kötődések egy része választáson is alapulhat.

6. Nemzeti-etnikai csoport	„Makro-askriptív”
7. Állampolgárság	
8. Területi – regionális besorolás	
9. Életkor	Mikro-askriptív
10. Nem	
11. Egészség, testi jellemzők	
12. Családi állás	
13. Politikai – ideológiai csoport	Érték-/ preferencia alapú azonosulás
14. Vallás	
15. Erkölcsi érték	
16. Személyiségvonás	
17. Kedvelt aktivitás, szabadidő	
18. „Autonómia”	Kívülálló
19. Átlag	
20. Besorolhatatlan	Bizonytalan
21. Nem tudja	
22. Nem válaszolt	

A *hagyományos nagycsoport-identitások* körébe soroltuk a hierarchikus megfogalmazásokat, amikor a válaszadók azt fejezték ki, hogy a társadalmi hierarchiában alul, középen vagy felül helyezkednek el. A tradicionális nagycsoport-kötődésnek tekintett másik négy kategória valamilyen hagyományos rétegű szemponthoz kapcsolódó besorolási logikát jelez. Ezek az anyagi helyzethez, iskolázottsághoz, foglalkoztatáshoz – úgy mint a foglalkozási csoport, a munkamegosztásban elfoglalt hely vagy a munkaaktivitás – kötődő identitások.

Nem hagyományos nagycsoport-kötődésként definiáltuk a további, öt csoportban összevont kategóriákat. Az askriptív, valamilyen természet adta minőség, az emberhez elválaszthatatlanul hozzátartozó jellemző mentén történő besorolásokat, – amelyek jelentőségét Beck is hangsúlyozta elméletében – további két csoportra bontottuk. A „makro-askriptív” csoportidentitások felfogásunkban olyan jegyek mentén szerveződnek, amelyek az egyént a megkérdezés pillanatában, mint külső adottság jellemeznek. Hiszen időben a nemzetiség, az állampolgárság, a területi kötődés is megváltoztatható, ebben az értelemben ezek nem olyan askriptív jellemzők, mint a nem vagy a bőrszín, azonban a vizsgált kiragadott pillanatban a megkérdezettekhez elválaszthatatlanul kapcsolódnak ezek a társadalom vagy kultúra által tulajdonított vonások. A mikro-askriptív kategória ezzel szemben azokat a csoportidentitásokat foglalja magában, amelyek az egyén antropológiai jellegzetességeihez kötődnek, mint a nem, a kor, testi adottságok, illetve a családi-rokonsági viszonyok.

A következő kategória az értékeken, preferenciákon alapuló, egyéni választástól függő csoportkötődéseket foglalja magában. Idetartoznak a politikai-ideológiai

és a vallási besorolások mellett, az erkölcsi értékek mentén történő önmeghatározások, mint pl. „becsületes”, „tisztességes”, „jó emberek”, a magukat valamilyen személyiségvonáson keresztül definiálók, pl. „optimisták”, „aggódó”, és a választott hobbihoz kötődő csoport-azonosulások.

A kívülálló kategória azokat a válaszadókat jelöli, akik a csoporton kívüliségüket, autonómiájukat hangsúlyozták, illetve az átlaghoz sorolták magukat, tehát nem neveztek meg semmilyen konkrét csoportkötődést. Tipikus válaszaik közé tartozott például az „egyik csoportba sem”, „sehová”, „semmilyen csoportba”. Ez a típusú válasz kétféleképpen is felfogható: lehet egyrészt egyfajta autonómiaigény kifejeződése, másrészt azonban a kirekesztettség érzete is megnyilvánulhat benne. Mint ahogy arra majd az elemzés is rámutat, valószínűleg ez utóbbi felfogásról lehet szó ebben az esetben.

Végül külön csoportként – bizonytalanok – kezeltük azokat, akik nem válaszoltak, vagy nem tudtak válaszolni, illetve a kidolgozott kategóriák egyikébe sem fértek bele. Így tehát értékes válasznak tekintettük a válaszhiányt is, hiszen ebben is megnyilvánulhat a csoportkötődések hiánya.

Az elemzés során az ismertetett kategóriákat kétféle bontásban mutatom be: egyrészt csupán két nagy csoportot – a hagyományos nagycsoport-kötődéseket és a nem hagyományos nagycsoport-kötődéseket – megkülönböztetve, másrészt pedig finom bontásban, mind a hat önkategorizációs csoportot feltüntetve.⁸

2. táblázat: Beck-változók

	BECK_1	BECK_5
Hagyományos nagycsoport-kötődés	Tradicionális rétegazonosulás	Tradicionális rétegazonosulás
<i>Individualizált ?</i>	Nem tradicionális azonosulás	„Makro-askriptív”
		Mikro-askriptív
		Értékalapú
		„Kívülálló”
		Bizonytalan

8 Az eredeti elemzésben négyféleképpen vontam össze nagyobb egységekbe a nem hagyományosnak tekinthető besorolásokat, mivel Beck elmélete nem ad pontos eligazítást arra vonatkozóan, hogy mely, a hagyományostól eltérő nagycsoport-kötődések tekinthetők az individualizáció hordozóinak. Azonban azt tapasztaltuk, hogy a változók közül érdemben a legtágabb értelmezés (Beck_1 változó) és a legfinomabb bontás (Beck_5 változó) mutat releváns információt, ezért jelen összefoglaló tanulmányban csak ezeket ismertetem.

KIINDULÓ KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS AZ ELEMZÉS MENETE

A 2000-es és 2008-as adatok összehasonlító elemzése során az alábbi főbb kiinduló kutatási kérdéseket tartottam szem előtt:

1. Megfigyelhető-e Magyarországon is a hagyományos nagycsoport-identitások háttérbe szorulása?
2. Lépnek-e más típusú nagycsoport-identitások a helyükbe, és ha igen, ezek milyen jellegűek?
3. Melyek a más típusú nagycsoport-identitással rendelkezők legfontosabb társadalmi jellemzői?
  - Vannak-e egységes jellemzőik?
  - Társadalmi jellemzőik eltérnek-e a hagyományos nagycsoport-identitással rendelkezőkétől?
  - Társadalmi jellemzőik alapján tekinthetők-e ők a Beck-i értelemben vett individualizálódási folyamat hordozóinak?

E kérdések megválaszolásához megvizsgáltam az önkategorizációs csoportok nagyságának változását, azt, hogy felfedezhető-e valamilyen tendencia a vizsgált két időpont között, valóban háttérbe szorultak-e a hagyományos nagycsoport-kötődések. Ezt követően az önkategorizációs csoportok társadalmi jellemzőit – a jövedelem és az iskolázottság tekintetében – tártam fel. Hiszen Beck két makro folyamattal, a gazdasági fellendüléssel és az oktatási expanzióval hozta összefüggésbe individualizációs téziséit. Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy az „individualizált” kategóriák iskolázottabbak és jobb anyagi helyzetűek. A tradicionális és nem tradicionális módon azonosulók további jellemzőinek megismeréséhez demográfiai változókkal vettem össze a csoportokat. Megnéztem, hogy életkor szerint elkülönülnek-e a hagyományos és nem hagyományos csoportidentitást megfogalmazók, hiszen Beck elmélete azt sugallja, hogy a fiatalabb korcsoportokban jellemző az individualizálódás. Majd feltártam az önkategorizáció különbségeit férfiak és nők között. Az önkategorizációnak egyéb tudati tényezőkkel való összefüggését a szubjektív osztálybesoroláson keresztül vizsgáltam⁹. Végül a fogyasztás dimenzi-

⁹ A 2008-as adatfelvétel eredményeit a 2001-es adatokkal vettem össze – melyek a 2000-es adatokhoz nagyon hasonló megoszlást mutatnak az önkategorizációs csoportok arányait tekintve –, a 2000-ben végzett kutatásban ugyanis nem szerepelt a szubjektív osztálybesorolásra vonatkozó zárt kérdés.

óját – amelyet gyakran hoznak összefüggésbe az individualizációval – vontam be az elemzésbe, megvizsgálván, hogy felfedezhetők-e különbségek a hagyományos és a nem hagyományos csoportkötődéssel rendelkezők fogyasztási szokásaiban, preferenciáiban. Külön kezeltem az anyagi és a kulturális fogyasztáson belüli eltéréseket.

EREDMÉNYEK

A 2000-es és 2008-as adatok összehasonlítása alapján a kiinduló kutatási kérdésekre sikerült válaszokat találni, melyek az alábbi pontokban összegezhetők:

Egyértelműen tapasztalható a két adatfelvétel között eltelt nyolc év alatt a *nem hagyományos csoportkötődések* növekvő tendenciája (3. táblázat). Habár a tradicionális osztály és réteg-szemponthú besorolások dominálnak, minden egyes nem hagyományos kategóriának, kivéve a bizonytalanok csoportját, nőtt az aránya 2008-ban (4. táblázat).

3. táblázat Az önkategorizációs csoportok nagyságának változása Beck_1

	2000 (N=1106) (%)	2008 (N=2690) (%)
Tradicionális azonosulás	76,4	64,7
Nem tradicionális azonosulás	23,6	35,3
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

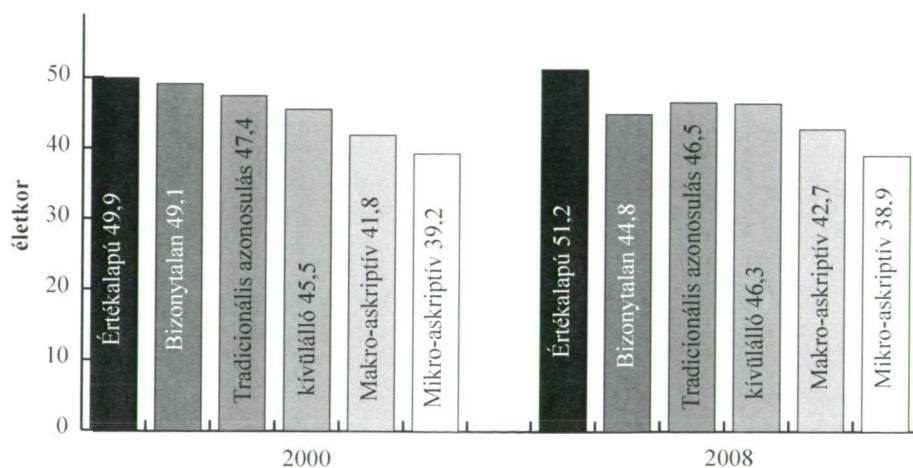
4. táblázat Az önkategorizációs csoportok nagyságának változása Beck_5

	2000 (N=1106) (%)	2008 (N=2690) (%)
Tradicionális azonosulás	76,4	64,7
Makro-askriptív	4,9	5,5
Mikro-askriptív	0,9	2,4
Értékalapú	1,1	6,2
Kívülálló	1,3	7,4
Bizonytalan	15,5	13,8
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Előtérbe került egyrészt az *askriptív* jellemzők szerinti önkategorizáció, amint azt Beck is hangsúlyozta elméletében, továbbá nagyobb mértékű növekedést figyelhetünk meg az *értékalapú* besorolások arányában. Azon két kategória közül, amelyek valójában nem a kötődések tartalmának megváltozását, hanem azok hiányát mutatják csupán a *kívülállók* csoportjának arányában tapasztaltunk jelentős növekedést a vizsgált két év között. Elemzésünk alapján valószínűsíthető, hogy ez a fajta kötődés-nélküliség a társadalmi kirekesztettség érzetét jelzi, hiszen valamelyest alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkeznek az e kategóriába tartozók. A nagycsoport-identitások nagyságának változása tehát azt mutatja, hogy az a jelenség, amelyet Ulrich Beck leírt, kezdetlegesen hazánkban is valószínűsíthető, a hagyományos nagycsoport-identitások kis mértékben elkezdtek háttérbe szorulni.

Az önkategorizációs csoportok társadalmi jellemzői (anyagi helyzet, iskolázottság) tekintetében azt tapasztaltuk, hogy a nem tradicionális kötődést kifejező kategóriák nem rendelkeznek egységes jellemzőkkel, nem egy irányba térnek el jellemzőik a tradicionális nagycsoport-identitással rendelkezőkétől. Habár a tradicionális és nem tradicionális besorolások két nagy kategóriája között nem mutatkozott jelentős eltérés a szocio-demográfiai változók mentén, finomabb bontásban egyes önkategorizációs csoportok mind két évben hasonlóképpen jellemezhetők némely tényező szerint. Elsősorban az életkor és a nem dimenziójában rajzolódtak ki különbségek. Az *értékalapú* identitással rendelkezők valamelyest idősebbek, a *makro*-, illetve főleg *mikro-askriptív* kategóriákba tartozók pedig fiatalabbak (1. ábra).

1. ábra. Átlagéletkor Beck_5 (2000:N=1094; 2008:N= 2668)

A nők a *bizonytalan* és a *mikro-askriptív* kategóriában felülreprezentáltak, a férfiakra a „*makro-askriptív*”, az *értékalapú* besorolás és a *kívülállás* megfogalmazása jellemzőbb (5. táblázat).

5. táblázat: Nemek aránya Beck_5

	2000 (N= 1103)		2008 (N=2688)	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Bizonytalan	37,4	62,6	35,9	64,1
Tradicionális	41,6	58,4	40,5	59,5
Mikro-askriptív	50,0	50,0	36,9	63,1
Kívülálló	57,1	42,9	55,3	44,7
Értékalapú	58,3	41,7	49,4	50,6
Makro-askriptív	51,9	48,1	52,4	47,6
Összesen	41,9	58,1	42,1	57,9

A szubjektív osztálybesorolás, mint finomabb mutató tekintetében sem találtunk számottevő különbséget a két nagy kategória között. Tendenciát ebben a dimenzióban a nem hagyományos önkategorizációs csoportok közül csak a „*kívülállók*” kategóriájánál fedeztünk fel, közülük nagyobb arányban helyezték magukat a társadalmi hierarchia aljára a válaszadók. Beck elmélete alapján várttal szemben a fogyasztási dimenzióban – mind az anyagi fogyasztás, mind a kulturális fogyasztás terén – csak kisebb eltéréseket találtunk a csoportok között, ezek azonban nem egységesen jellemezték a nem hagyományos csoportidentitást magukba foglaló kategóriákat. A tradicionális osztály- vagy réteg-identitással rendelkezők fogyasztási szokásaikban, preferenciáikban átlagosnak mutatkoztak.

ÖSSZEGZÉS

Kutatási adataink csak részben – a nem hagyományos nagycsoport-identitást tükröző önkategorizációk növekedése tekintetében – támasztották alá Beck individualizációs tézisének érvényességét. Úgy találtuk, hogy egyfelől továbbra is a hagyományos nagycsoport-identitások a meghatározók, másfelől pedig az övékétől

eltérő identitással rendelkezők érdemben nem különböznek tőlük főbb társadalmi jellemzőik tekintetében. Az individualisztikusnak feltételezett nem hagyományos önkategorizációk mögött tehát nincsenek egységes és egy irányba mutató, az individualizációt kifejező jellemzők (pl. iskolázottság, jólét, életkor, anyagi és kulturális fogyasztás), azaz nem tudtuk igazolni, hogy az ilyen önkategorizációk valóban a Beck-i értelemben vett individualizációra utalnának.

Eredményeink értelmezésekor azonban nem feledkezhettünk meg a felmerülő elméleti és módszertani problémákról, korlátokról. Ilyennek tekinthetők az individualizációs tézis interpretálásával ill. operacionalizálásával (operacionalizálhatóságával) kapcsolatos dilemmák, s ilyenek jelen kutatásunk érvényességi (lokális minta) és megbízhatósági (kiforrotlan módszertan) korlátai is.

IRODALOM

- ANGELUSZ RÓBERT (2000): Rétegződés és láthatóság. In Angelusz R. (szerk.): *A láthatóság görbe tükrői*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- ATKINSON, WILL (2007): Beck, individualization and the death of class: a critique. In *The British Journal of Sociology* 58 (3)
- BECK, ULRICH (1994): Jenseits von Stand und Klasse? In Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (szerk.): *Riskante Freiheiten*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
- BECK, ULRICH (1999): Túl renden és osztályon? In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- BECK, ULRICH (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest
- BUKODI ERZSÉBET (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest
- CSIGÓ PÉTER (2006): Kereskedelmi média és késő modern individualizáció. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest
- CSITE A. – KOVÁCH I. – KRISTÓF L. (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és*

- hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest
- FRIEDRICHS, JÜRGEN (szerk.) (1998): *Die Individualisierungs-These*. Leske-Budrich, Opladen
- GEIBLER, RAINER (1996): Kein Abschied von Klasse und Schicht. Ideologische Gefahren der deutschen Sozialstrukturanalyse. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 48, Heft 2
- HOOPER, MICHAEL (1976): The Structure and Measurement of Social Identity. In *Public Opinion Quarterly*; Summer 76, Vol. 40 Issue 2
- KOVÁCH IMRE (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest
- MÜNCH, ROBERT (2002): Die "Zweite Moderne": Realität oder Fiktion? Kritische Fragen an die Theorie der „reflexiven“ Modernisierung. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 54, Heft 3
- OAKES P. J. – HASLAM, S. A. - TURNER, J. C. (1999): Megismerés és a csoport: társas identitás és önkategorizáció. In Hunyady György (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémia Kiadó, Budapest
- OTTE, GUNNAR (1998): Auf der Suche nach „neuen sozialen Formationen und Identitäten“- Soziale integration durch Klassen oder Lebensstile? In Friedrichs, J.(szerk.): *Die Individualisierungs-These*. Leske-Budrich, Opladen
- PATAKI FERENC (1998): Identitás- személyiség- társadalom. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum Kiadó, Budapest
- SMITH, ELIOT R. – MACKIE, DIANE M. (2004): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- SURRIDGE, PAULA (2007): Class belonging: a quantitative exploration of identity and consciousness. In *The British Journal of Sociology* 58 (2)
- TAJFEL, H. (1998): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum Kiadó, Budapest
- TURNER, J. C. (1998): A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoportközi viselkedés távlatai. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest
- FRIEDRICHS, JÜRGEN (szerk.) (1998): *Die Individualisierungs-These*. Leske-Budrich, Opladen
- GEIBLER, RAINER (1996): Kein Abschied von Klasse und Schicht. Ideologische Gefahren der deutschen Sozialstrukturanalyse. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 48, Heft 2
- HOOPER, MICHAEL (1976): The Structure and Measurement of Social Identity. In *Public Opinion Quarterly*; Summer 76, Vol. 40 Issue 2
- KOVÁCH IMRE (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest
- MÜNCH, ROBERT (2002): Die "Zweite Moderne": Realität oder Fiktion? Kritische Fragen an die Theorie der „reflexiven“ Modernisierung. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 54, Heft 3
- OAKES P. J. – HASLAM, S. A. – TURNER, J. C. (1999): Megismerés és a csoport: társas identitás és önkategorizáció. In Hunyady György (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémia Kiadó, Budapest
- OTTE, GUNNAR (1998): Auf der Suche nach „neuen sozialen Formationen und Identitäten“- Soziale integration durch Klassen oder Lebensstile? In Friedrichs, J.(szerk.): *Die Individualisierungs-These*. Leske-Budrich, Opladen
- PATAKI FERENC (1998): Identitás- személyiség- társadalom. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum Kiadó, Budapest
- SMITH, ELIOT R. – MACKIE, DIANE M. (2004): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- SURRIDGE, PAULA (2007): Class belonging: a quantitative exploration of identity and consciousness. In *The British Journal of Sociology* 58 (2)
- TAJFEL, H. (1998): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum Kiadó, Budapest
- TURNER, J. C. (1998): A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoportközi viselkedés távlatai. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

TABULA GRATULATORIA

Ágoston Magdolna
 Anderle Ádám
 Balog Iván
 Balogh Péter
 Bárány Ferenc
 Barát Erzsébet
 Bassola Peter
 Berta Tibor
 Czagány László
 Csabai Márta
 Csejte Dezső
 Csepeli György
 Csernus Sándor
 Csiszer László
 Csizmadia Zoltán
 Csúri Károly
 Daniel Bruch
 Dékány András
 Dékányné Szénási Éva
 Dömötör Máté
 Duró Annamária
 Elekes Mihály
 Fábíán György
 Farkas Beáta
 Ferwagner Péter Ákos
 Galamb György
 Garainé Csanádi Márta
 Gausz András
 Gécz József
 Gombos József
 Hajdú József
 Héderné Berta Edina
 Hetesi Erzsébet
 Homoki Nagy Mária
 Horváth Géza
 Horváth Márta
 Horváth Sára
 Igazné Prónai Borbála
 Jancsák Csaba
 Janky Béla
 Katona Péter
 Kenesei István

Kicsiny László
 Kiss Attila
 Kissné Novák Éva
 Klonkai László
 Kontra Miklós
 Kordé Zoltán
 Kovács László Imre
 Körössy Judit
 Kövér Lajos
 Krémer Sándor
 Kürtösi Zsófia
 Laukó Gábor
 Léderer Pál
 Lencsés Gyula
 Lengyel György
 Letenyei László
 Lőrinczi János
 Majláthné Lippai Éva
 Majsa József
 Makrai László
 Marjanucz László
 Máté-Tóth András
 Murányi István
 Nagy Endre
 Nagy Gábor Dániel
 Nagy Terézia
 Novák Éva
 Oláh János
 Oraveczné Bodor Piroska
 Pálffy Miklós
 Papp Éva
 Pászka Imre
 Pelle László
 Petróczi Erzsébet
 Petrovics István
 Piczil Márta
 Pihurik Judit
 Pikó Bettina
 Pogány Magdolna
 Pusztai Bertalan
 Rác Attila
 Ráczné Török Erzsébet

Révész Béla
 Sajti Enikő
 Schadt Mária
 Schrerer Julianna
 Sebők Ferenc
 Solymosi Annamária
 Somhegyi Zoltán
 Somlai Péter
 Szabó Éva
 Szabó Imre
 Szajbély Mihály
 Szakács Ildikó Réka
 Szántó Zoltán
 Szász Géza
 Székelyi Mária
 Szilasi László
 Szivovicsné Dufka Ibolya
 Szokolszky Ágnes
 Szűcs Norbert
 Takács Sándorné
 Tardos Róbert
 Tihanyiné Vályi Zsuzsanna
 Tomka Béla
 Tóth János
 Tóth Renáta
 Tóth Sándor László
 Tóthné Fábíán Eszter
 Török Judit
 Tunyogi József
 Utasi Ágnes
 Vajda Zoltán
 Váriné Feró Mária
 Vincze Anikó
 Závecz Tibor

EGY-kh.

XB 204.170

Ap.

Belvedere M.

Kiadta a Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
terjesztes@belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta S-Paw Bt., Üllés

Feleky Gábor a magyar szociológiai közélet meghatározó alakja,
a szegedi szociológusképzés iskolateremtő személyisége.
60. születésnapján ezzel a kötettel köszöntik pályatársai,
kollégái és tanítványai:

Balog Iván	Lőrinczi János
Balogh Péter	Máté-Tóth András
Bodó Barna	Murányi István
Bruch, Daniel C.	Nagy J. Endre
Csepeli György	Nagy Gábor Dániel
Hajdú József	Nagy Terézia
Hetesi Erzsébet	Pászka Imre
Horváth Ágnes	Pikó Bettina
Jankó Béla	Rácz Attila
Jancsák Csaba	Somlai Péter
Katona Péter	Szántó Zoltán
Klonkai László	Szűcs Norbert
Lencsés Gyula	Tardos Róbert
Lengyel György	Utasi Ágnes
Letenyei László	Vincze Anikó